

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІ**

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ**

**ЖАС ҒАЛЫМДАР, МАГИСТРАНТТАР,
СТУДЕНТТЕР МЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
«XXIII СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ, МАГИСТРАНТОВ,
СТУДЕНТОВ И ШКОЛЬНИКОВ
«XXIII САТПАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»**

ТОМ 4

**ПАВЛОДАР
2023**

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Ж64

Редакция алқасының бас редакторы:

Садықов Е. Т., э.ғ.д., профессор, «Торайғыров университеті» КЕАҚ Басқарма
Төрағасы – Ректор

Жауапты редактор:

Ержанов Н. Т., б.ғ.д., профессор, «Торайғыров университеті» КЕАҚ ғылыми
жұмыс және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі –Басқарма мүшесі-проректор

Редакция алқасының мүшелері:

Ахметов К. К., Бегимтаев А. И., Бексейтов Т. К., Испулов Н. А., Кислов А. П.,
Колесников Ю. Ю., Абишев К. К., Шакарманова М. П., Крыкбаева М. С.,
Исенова Б. К., Ибраева А. Д.

Жауапты хатшылар:

Айтмағамбетова Г. А., Акимбекова Н. Ж., Алимова Ж. С., Арынова Ш. Ж.,
Ахметов Д. А., Ашкина А. А., Бармина Е. Ю., Бахбаева С. А., Бейсембаева А. К.,
Бельгибаева К. К., Боранкулова Б. Е., Джанарғалиева М. Р., Джусупова Э. М.,
Жакубаева Б. Б., Жумабекова Д. К., Жуманбаева Р. О., Зарипов Р. Ю.,
Исимова Б. Ш., Искакова З. С., Казбеков Е. Ж., Клошина З. В., Кривец О. А.,
Нургожина Б. В., Ордабаева Ж. Е., Сарбасов А. К., Суентаева З. Т., Таничев К. С.,
Тапалчинова А. С., Титанов Ж. Е., Токтарбекова А. Б., Толокольникова Н. И.,
Фазлутдинова Ж. К., Шабамбаева А. Г., Шагиева Г. Т.

Ж64 «XXIII Сәтбаев оқулары» атты Халықаралық ғылыми конференциясының
материалдары. – Павлодар : Торайғыров университеті, 2023.

ISBN 978-601-345-364-4 (жалпы)
Т. 1 «Оқушылар». – 2023. –435 б.
ISBN 978-601-345-360-6

«XXIII Сәтбаев оқулары» атты Халықаралық ғылыми конференциясы
(12 сәуір 2023 жыл) жинағында келесі ғылыми бағыттар бойынша ұсынылған
мақалалар енгізілген: Энергетика, Физика-математикалық және компьютерлік
ғылымдары, Ауыл шаруашылығы және АӨК, Мемлекеттік басқару, бизнес және құқық,
Заманауи инженерлік инновациялар мен технологиялар, Жаратылыстану ғылымдары,
Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары, Техникалық және кәсіптік білім беру.

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.

Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-345-363-7 (Т. 1)
ISBN 978-601-345-364-4 (жалпы)

©Торайғыров университеті, 2023

**Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары
Гуманитарные и социальные науки**

Секция 1

**Тәуелсіз Қазақстан жылдарындағы мәдени бірегейлік:
дәстүр мен инновация сабақтастығы
Культурная идентификация в годы Независимости
Казахстана: преемственность традиций и инноваций**

**ХАЛЫҚ ТҮСІНІГІНДЕГІ АЙ АТТАРЫНЫҢ
ЭТНОМӘДЕНИ МӘНДІЛІКТЕР**

СМАГУЛОВА Г. Ж.

мұғалім, Павлодар қаласының Ахмет Байтұрсынұлы
атындағы инновациялық үлгідегі ЖООБМ КММ, Павлодар қ.

АРЛАНОВА П.

оқушы, 6 сынып, Павлодар қ.

Зерттеудің өзектілігі. Адамзат танымы кеңейіп, қоғам дамыған
сайын қарым-қатынас құралы – тілдің де қызметі мен тілдік
ұжымның әр алуан білімдер жүйесін жинақтау үрдісі күшейе түседі.
Осымен байланысты тілдік бірліктердің ішкі мәні мен қолданыстағы
мағыналарын адаммен, қоғаммен, табиғатпен жарыстыра зерттеу
қазіргі тіл білімінде ерекше басым бағыт болып отыр.

Зерттеудің негізгі арқауы – қазақ халқы түсінігіндегі ай
аттарының қолданылудағы маңыздылығы мен ерекшеліктері.
Тіл жүйесінің бұл деңгейінде мәдени этностың таным-талғамын,
шаруашылық кәсібін, мінезін, салт-дәстүрін т.б. мәнділіктерді
айқындау бүгінгі қазақ лигвистикасындағы өзекті мәселелердің
бірі болып табылады.

Байырғы қазақ күнтізбесіне қатысты тілдік бірліктер –
халықтың ғасырлар бойы жинаған тәжірибесінің көрінісі. Сондай-ақ
қазақ күнтізбесінің ерекшелігі этностың дәстүрлі шаруашылығына,
табиғи ортаға, ауа райын болжай білу тәжірибесіне, жыл мезгілдерін
жұлдызға қарап ажырату, жыл қайыру, әрбір жыл мезгіліне тән
ерекшеліктерді тану қасиетіне қатысты болып танылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің
мақсаты – қазақтың күнтізбедегі ай аттарының қолданысындағы
ерекшелікті айқындау. Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей
міндеттер қойылды:

– қазақтың бұрынғы ай аттарына, жыл аттарына, жұлдыз атауларына қатысты лексика-фразеологиялық бірліктерді жинап жүйелеу;

– ай аттарына қатысты тілдік таңбаларды ақиқат дүниенің тілдегі көрінісі

Зерттеудің нысаны. Қазақтың байырғы халық күнтізбесіндегі ай аттары, жыл мезгіліне байланысты атаулар, күнтізбемен байланысты бірліктер мен халықтың археастрономиялық білімдеріне қатысты мәтіндер.

Зерттеу пәні – қазақтың байырғы күнтізбесі және олардың лингвистикалық, этномәдени сипаты.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Ай аттарын саралай келгенде, байырғы қазақ қоғамында (діни емес, дүниауи қоғамда) күнтізбенің 1) «Ай-Жұлдызға» негізделген күнтізбе, яғни Айдың белгілі бір фазасында Үркермен тоғысуына негізделген «Үркер күнтізбесі», байырғы есепшілердің тілімен айтқанда, тоғыс есебіне негізделген күнтізбесі; 2) Қамбар жұлдызының Аймен тоғысуына сәйкес «Ай-Жұлдыз» күнтізбесі немесе халық астрономдарының айтуынша Қарт наурыз күнтізбесі; 3) «Күнге» негізделген тәулік есепті күнтізбе (360 + 5 тәулік немесе бес қонақ) болғаны көрсетілді. «Қарт наурыз» күнтізбесі шығыс халықтарына ортақ болып келеді, ақпан (февраль) айының бірінші жартысында Айдың бір жаңасында Қамбар жұлдызымен тоғысуы жыл басы ретінде ақтың мейрамы деген атпен тойланады.

Қазіргі халық тілінде бір айдың бірнеше атауының болу себептері айқындалды. Синхронды тұрғыдан вариант тәрізді көрінгенмен, диахрондық тұрғыдан олар әртүрлі күнтізбеге қатысты ай атаулары болып табылады. Мысалы, үштің айы, тоғыз тоғыс, қаңтар т.б., «январь» айы деген мағынаны білдіреді. Ал, шын мәнінде «Қарт наурыз» бойынша үштің айы «январь», Үркер күнтізбесі бойынша тоғыз тоғыс – «январь», Жас наурыз бойынша қаңтар – «январь» дегенді білдіреді.

Сондай-ақ қазақ күнтізбесіне қатысты тіл бірліктерінің мағына межесінде есепшілердің жыл мезгілі мен ауа райының өзгерісіне қарай болатын табиғи құбылыстарға қатысты мәдени танымдық ақпараттар айқындалды; есепшілік дәстүрмен байланысты амал аттарындағы, ай, жыл атауларындағы этномәдени компоненттерге талдау жасалды.

Сонымен қатар жыл мезгілдерінің ауысуы жер бетіндегі табиғи құбылыстарға емес, жұлдыз қозғалыстарына, археастрономиялық

танымға негізделгені лексика-фразеологиялық бірліктердің мәдени компоненттері арқылы сараланып көрсетілді. Осымен байланысты күнтізбе жүйесін құруға, жыл мезгілдерін ажыратуға негіз болатын шоқжұлдыздары мен жұлдыздардың (Үркер, Сүмбіле, Темірқазық, Шолпан, Есекқырған, Босаға, Жетіқарақшы) этномәдени мағыналары мен соған қатысты лексика-фразеологиялық бірліктердің мазмұны айқындалып, талданды.

Қазақ есепшілері (күнтізбе жасаушылар және оны күнделікті өмірде қолданушылар) табиғат құбылыстарын, аспан әлемін жай ғана бақылаушы емес, яғни пассив субъект емес, әрқилы табиғат құбылыстарынан ақпараттар ала білген, сол ақпараттарды санада тоқып жүйелеген. Алынған ақпараттарды санада «сақтап» қана қоймай, қайта өңдеп, білімдер жүйесін жасаған, сол білімдерді әрі қарай басшылыққа алып, табиғат құбылыстарын өмір тәжірибесінде қолданған. Табиғат құбылыстарының тосын жағдайларынан мал-жанын, егін жайын аман алып шығу үшін аспан әлемін, жер бетіндегі табиғат құбылыстарымен байланыстыра отырып жинақталған білім жүйесінің негізінде төлтума күнтізбелер жасағаны анықталды.

Зерттеу жұмысының әдістері. Жұмыста сипаттау, жинақтау, қорыту талдау, салыстыру, тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылды.

Дүниенің бейнесін сезімдік қабылдау дүниені танудың алғышарты болып табылады. Ал тіл ғалам туралы білімді сыртқа көрсетіп қана қоймайды, ғұмырнамалық тәжірибенің түпсанада бедерленіп, үздіксіз сұлбалануына және оның айқындалуына, ұрпақтан-ұрпаққа жетілуіне қалтқысыз қызмет етеді. Демек, тілді жаңа ғасыр баспалдағында теориялық-танымдық үрдісте қарастырып зерттеудің қажеттілігі туып отыр. Бұлай болуының себебі неде? Әлде ай аттарына қосымша ретінде жүретін атауларды да қазіргі түсінік тұрғысынан ай аты деп жүреміз бе? Қазақ тілінде ай аттарының бірнеше нұсқасы сақталған. Қазіргі қолданыстағы ай аттары әр жүйенің ішінен құрастырылған жиынтығы деуге болады. Мәселен, мамыр айы кеңес дәуірі кезінде әдеби тілде май делінді. М.Мақатаевтың шығармаларында Мамылжыған мамырдан май тамып тұр деген жолдар кездеседі. Ал ай аттарына қатысты шыққан еңбектерде мамыр айы шаруалар тілінде сәуір, ал аңшылар тілінде «құралай айы» деп аталатындығы көрсетіледі. Сол сияқты қыстың бірінші айы желтоқсан әуелде қыстың үш айының жалпылама аты болуы мүмкін деген көзқарастар бар.

Қазір тілімізде қатар қолданылатын ай аттарының үш жүйесіне қатысты атаулар бар: ай-жұлдыз жүйелі (тоғыс) айлары, жұлдыз жүйелі айлар, діни жүйемен келген ай күнтізбесі.

Бұлардың бәрі қазақтың тарихын, бастан кешкен дәуірлерін, шаруашылық түрлерін, географиялық жағдайы мен соған сай климатын, таным-сенімін, әлемді бейнелеудегі өзіндік көзқарасын байқатады.

Енді сол айлардың қазіргі атауына назар аударсақ, жалпы халықтық сипат алғаны да, көп қолданылғаны да – жұлдыз жүйелі аттары. Жыл басы наурыздан басталатын жүйедегі ай аттары мыналар: наурыз, көкек, мамыр, маусым, шілде, тамыз, қыркүйек, қазан, қараша, желтоқсан, қаңтар, ақпан.

Біраздан бері күнтізбелерде, түрлі ресми жинақ, кітаптарда, баспасөзде осылай жазылып келеді. Бірақ дәл осы жерде маусымды – отамалы, тамызды – сарша, көкекті – сәуір деп атау қажеттігі туралы да пікірдің барлығын айтқан жөн. Және кей жерде сәуір – көкек деп жазып та жүр. Енді ай аттарының қазақша атауын жаппай қолданып отырған жерде мұндай екіұштылыққа жол бермей, тек біріне ғана тоқтау керек екендігі белгілі. Қазір қолданылып жүрген көкек пен сәуір атаулары осыған дәлел бола алады. Біз оған кейінірек толық тоқталамыз.

Тілдің сөздік құрамы өзгергіш дегеннен оның барлық саласы, барлық қабаты бірдей дәрежеде өзгереді деген қорытынды шықпайды. Сандаған ғасырлар бойы бір қалыптан аумай, бірде-бір жаңа сөз қосылмай, өзгеріссіз қалатын тұрақты сала лексикада да бар.

Тілдік универсалийлер тілдерді бір-бірімен ажырату үшін қажет. Лексиканың тұрақты қабаттары қатарларына сандық, сындық мағыналарды білдіретін сөздер, өсімдіктер, туыс, мал атаулары, етістіктер, яғни негізгі сөздік қорға жататын сөздер жатады. Мұндай тұрақты лексикалық құрамға күнтізбе жүйесіндегі кейбір лексикалық бірліктерді де жатқызуға болады. Мысалы, Ай атауының күллі түркі тілінде, байырғы заман ескерткіштерінде мән-мағынасы, дыбыс формасы өзгеріссіз сақталған. Әртүрлі тілдердің семантикалық құрылымы үстірт құрылыммен салыстырғанда жақын болып келеді.

Қазақ халқының айға табынуға байланысты наным-сенімдердің ішіндегі ең танымалы – жаңа Ай туғанда айтатын Ай көрдім, аман көрдім, бұрынғыдай заман көрдім, ескі ай есірке, жаңа ай жарылқа! деп айға қарап бата тілеуі. Ш.Уәлиханов қазақтардың

айға табынуын былайша сипаттайды: «Ай бір кездері тәңірі болған сияқты. Қазақтар жаңа ай көргендей иіліп сәлем береді және жаздығүні сәлем берген жерінің шөбін жұлып, үйге әкеліп, ол шөпті отқа жағады екен. Қазақтар айға ұзақ қарамайды, өйткені айдағы кемпір кірпік санайды деп қорқады. Дәретке отырғанда айға қарап отырмайды. Жалпы алғанда қазақтар айды құрметтеп сөйлейді». Бұған қоса, қазақтың ырым-тыйымдары мен салт-дәстүрлерінің арасында Жаңа ай толғанда «Айгөлек» биін билеп, шат-шадыман думандап тойлайтын дәстүрі де осы айға табынушылықтың сарқыншағы болса керек. Жаға ай толғанда жасы келген кісілер «Жаңа ай жарылқа, ескі ай есірке» деп бата-тілектерін сұраса, жастар айлы түнде толған ай сияқтанып, дөңгелене қол ұстасып: «Айгөлек-ау, Айгөлек, айдың жүзі дөңгелек, айдай толған кезімде би билеймін дөңгелеп», билеп жүріп, Жаңа айды шығарып салып, ескі айды қарсы алған.

Тілімізде айға байланысты үнемі қолданылатын фразеологизмдер мен тұрақты тіркестер белгілі наным-сенімге, мифтік аңыздарға негізделіп қалыптасқан. Мысалы, ай қорғалау, ай желіну, ай тұтылу, ай қараңғысы, ай арасы толас болу, туар ай, туар айдың жаңасы, айың оныңнан тусын, бетін айдай қылу, бетін айдай болғыр т.б. Соның ішінде қазақ халқы айдың кемігенін немесе кеш туғанын ай қорғалады деп атайды. Бұл тіркестің жиі қолданысқа түсіп, ұзақ сақталуының мәні бар, себебі халықтың таным-түсінігінде айдың қорғалану құбылысына қатысты мифологиялық аңыз қалыптасып, соған орай бұл тұрақты тіркес те өз мазмұнын жоймай келеді. Аңыз бойынша ертеректе Күн мен Ай егіз туған сұлу қыздар болған екен. Күнге қарағанда Айдың сұлулығы басым болып, Күн қызғаныштан Айдың бетін тырнап дақ түсірген екен. Бетіне дақ түскен Ай сұлу күндіз емес, тек түнде ғана көрініп, бір бетін жауып шығатын болған екен-мыс. Содан бері Күнге жақындап барғанда Ай қорғалап, бетін жасырады. Ал қашықтағанда Ай толып, Күннің қызғанышын қоздыру үшін бетін түгел көрсетіп тұрады.

Қазіргі таңда бір ғана ұғымдық мәні бар сөздің сан алуан жан-жақты мазмұнына ие болып, түрлі ақиқат дүниені танытуда жалғыз өзі ұйытқы бола алатын, жан-жағына концептуалдық құрылымдарды құрай отырып, «жүйелі желі» ретіндегі тізбектелген бір-бірінен туындайтын, сарындас, сабақтас келген мағыналарды бір өріске топтастыра алатын концептілік қасиеті анықталды. Бұндай қасиеті бар сөздерді тіл білімінде концепт деп атап, оларды концептуалдық талдау әдістері арқылы зерттеп, сөздік қордағы

бұрын-соңды айқындалмаған мағыналар мен жаңа ғана қолданысқа еніп келе жатқан ұғымдық мағыналардың мәнін ашуға септігін тигізіп отыр.

Барлық сөзді дерлік концепт деп атап, оларға талдау жасап шатасудың қажеті жоқ. Себебі оларға концептілік талдау жасау барысында-ақ белгілі бір дәрежеде шектеліп, тұйыққа тіреледі. Себебі, ұғымдық мәні тар, жалпыадамзаттық сипат ала алмаған, жан-жақты мағыналық өрісі жоқ сөз концептілік ортасын толық көрсете алмайды. Концептілік ортасы айқын емес тіл бірліктерін кең көлемді ұғымдық сөз деп айта алмаймыз.

Жоғарыда көрсетілген талдауларға қарап «Ай» ұғымының жалпыадамзаттық сипат алып, мағыналары мен жан-жақты қолданысына қарай адамның таным-түсінігінде алуан түрлі қасиетімен танылғандығы дәйек бола алады. Дегенмен «Ай» ұғымын концепт деп тану үшін оған концептілік талдау жасаған дәлелді болады. Сондықтан біз Ю. Степановтың ұсынған концептілік талдау үлгісіне сүйене отырып, «Ай» концептісіне былайша талдау жасадық:

1. Негізгі өзекті белгілері: Ай – түнде жарық беріп тұратын аспан шырағы, жылдың он екіден бір бөлігін қамтитын мезгіл, 30 күндік мерзім. Осындай Ай ұғымының жалпыадамзаттық, ғылыми белгілері қазақ тілінің фразеологизмдерінің бойынан да орын алған.

Қазақ халқының тарихы әрісі Алаш, берісі Қазақ елдігімен байланысты өте ертеден келе жатқан мәдениет пен өркениетке үлес қосқан ел. Алаш аталған халықтың өткеніне мыңнан аса жыл өткен деп шамалауға болады. Осы Алаш заманының өзінде-ақ халықтың ай, жылдарға қойған аты, әрқайсысына берген алуан түрлі бағалары бар. Олар жыл аттарын: (1) Тышқан, (2) Сиыр, (3) Барыс, (4) Қоян, (5) Ұлу, (6) Жылан, (7) Жылқы, (8) Қой, (9) Мешін, (10) Тауық, (11) Ит, (12) Доңыз деп, ал ай аттарын: (1) Қаңтар, (2) Ақпан, (3) Токпан, (4) Отамалы, (5) Отжақпас, (6) Көкек, (7) Мамыр, (8) Маусым, (9) Тамыз, (10) Сарыша, (11) Қараша, (12) Қыркүйек деп айырып атағаны белгілі. Байқап отырғанымыздай, бұндағы ай аттары бүгінгіден өзгеше. Әсіресе бізге отамалы, отжақпас дегендер таңсық.

Қазақша ай аттары әртүрлі күнтізбе жүйесінен алынуының әсерінен өзгеріп отырған. Ал бұлардың барлығының бүгінгі күнге шейін сақталуы тілдің жинақтау қызметімен тығыз байланысты. Когнитивтік лингвистика ғылымы тілдің төртінші қызметі – этномәдени қоғамдастықтар білім қорын жинақтауды ақиқат дүние туралы тілдік ұжымның көзқарасын жеткізуі деп нақтылайды.

Осы ақиқат дүние туралы кең ауқымды жан-жақты білім қоры бір халықтың тілінде көрінетін бейнесі мәдени-тілдік ұжым санасының нәтижесі, соның таным-түсінігі болып табылады. Бірақ адамзатқа қатысты сананың түр-түрі болады: жеке адамның санасы, бір ұлттың ұжымдық санасы, ғылыми сана. Адамның абстракті ойлауы – жалпылау мен логикалық байланыстарды табудың нәтижесі.

Әлемнің тілдегі көрінісі туралы орыс тіл білімінде орныққан термин қолданылғанымен, бұл мәселе туралы қазақ тіл білімінде бүгінгі таңда жиі-жиі айтылып зерттеліп жүргендіктен әлемнің тілдегі көрінісіне қатысты жарыспалы терминдер орын алып жүр. Мысалы, әлемнің (ғылымның) тілдік бейнесі, сыртқы дүниенің тілде бейнеленуі, тілдің әлем көрінісі, сыртқы дүниені қабылдаудың тілдік көрінісі, дүниенің тілдік суреті және т.б.

Әлемнің ғылым тіліндегі көрінісі болсын адамзаттың бастапқы танымы кезіндегі әлемнің бейнесі болсын, адаммен, жеке тұлғамен тығыз байланысты.

Адам қоғамның ең негізгі қатынас құралы болып табылатын тілдің талай-талай тарихи кезеңдерді басынан кешіргені мәлім. Өйткені адамның санасы секілді тілдің өзі де көне, әрі мейлінше көп салалы құбылыс. Халықтың белгілі бір тарихи дәуірдегі экономикалық, әлеуметтік, саяси мәдени өмір-тіршілігі, өзге елдермен қарым-қатынасы, әдет-ғұрпы ең алдымен оның тілінен, сөз мағынасынан айқынырақ сезіліп тұрады.

Қашан да өмірдің сан қилы саласындағы құбылыстардың бәрі де тілдің сөздік қорына ықпал етіп, іздерін тастап, сол оқиғаларға байланысты сөздерді куә етіп қалдырып отырды. Сондықтан да әр халықтың өз тұрмысы мен мәдениетінің, оның материалдық және рухани қазынасының айнасы саналатын тілдің сөздік қорының элементтерін, тілдердің өзара қарым-қатынасын, ондағы ауыс-түйіс негізінде болатын өзгерістерді жан-жақты зерттеп, анықтаудың теориялық та, практикалық та мәні айрықша зор. Зерттелетін деректерді толық та терең сипаттау үшін оған жүйелеу әдісін қолдану қажет.

Қазақ тіліндегі бірде бір сөз не фраза кездейсоқ, қалай болса солай жасала салмаған. Бәрінің де жүйесі бар, түп негізі бар, себеп-салдары бар. Мысалы, халықтық астрономиялық атауларға байланысты фразаларды алайық: жұлдыздай ағу; айдай әлем; күндей күркіреп, төбесінен жай түскендей болу; бұлттай түнеру; айдай таза, күндей нұрлы және т.б. Қазақта сондай-ақ төрт түлікке байланысты фразеологизмдер де көп: бие сауымдай уақыт; боз інгендей боздады;

байлаулы бұзаудай; қойдай қырды; кәрі қойдың жасындай жасы калу; қой бастаған серкедей; тай-құлындай тебісу және т.б.

Ежелгі түркі күнтізбесіндегі реттік айлар мен мүшелдік айлардың аттары сол айлардың жыл ішіндегі орындары арқылы түсіндіріледі. Мысалы, байырғы қазақ күнтізбесіндегі тоғыз айларының аттары Үркерді неше жаңасындағы Айдың «басып өткендігіне» қарай айтылса, жұлдыз айлардың аттары зодиак шокжұлдыздарының атауларынан шығады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1 Исаева Ж. Қазақ мифологиясындағы тілдік көріністер // Ақиқат. 2006 ж., № 11–12. – 56 б.

2 Мадалиева Ж. Ежелгі таным-түсініктер мен ғұрыптардың қазақ халық прозасы мен паремиясындағы көріністері // Ізденіс 2005ж. № 4. – 100 – 103 б.

3 Қапалбеков Б. Жұмсалымдық мағыналық өріс ұғымдық категориялардың ұлт тіліндегі көрінісі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. 2004 ж., № 5, – ББ.101-105.

4 Караулов Ю .Н. Русский язык и языковая личность. – М., 2003ж. – 261 б.

5 М. Қашқари. Түрік сөздігі (Аударған: А.Егеубаев), III томдық. I-том. – Алматы: Хант, 1997ж. – 526 б.

6 Манкеева Ж. А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997ж. – 272 б.

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕ КЕЗДЕСКЕН ФИЗИКАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАР

БЕКЕЙ И., ҚУАНДЫҚ А.

оқушылар, Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

МУФРАЖ М.

физика магистры, Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

РАЙСБЕК Ү.

гуманитарлық ғылым магистры, Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

Кіріспе

Еліне адал қызмет ету отансүйгіштіктен басталады. Отансүйгіштікке тәрбиелеуде өз халқының тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпына құрмет көрсету және оны мақтан тұтуға үйрету өзекті мәселелердің бірі. Оны қалыптастыруды әр пәнде жүзеге

асырған абзал. Нарықтық экономикада сұраныс ие мамандықтардың көбі физика пәніне негізделген мамандықтан. Соңғы жылдары мемлекетімізде техникалық мамандықтарға бөлінген гранттар саны жылдан жылға артуда. Бұл оқушылардың физиканы оқуға деген қызығушылығын арттыруды және түсінуді жеңілдетуді талап етеді. Осы тұста оны қазақ халқының тарихымен, салт-дәстүрімен, әдет-ғұрыптармен ұштастыру және өзара байланыстыру қажет.

Білім беру үрдісінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру және пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру ең маңызды құрамдас бөлігі. Сондықтан, оқушылардың алдыңғы білімдерін белсендендіру мен тақырыпқа шығуда мсыалдарды мен сұрақтарды физика және астрономиядан келтіруге болады.

Жобаның өзектілігі. Назарбаев Зияткерлік мектептерінің миссиясының құрамдас маңызды бөлігі бойына құндылықтарды тұрақтандырған ұрпақты қалыптастыру. Демек, оқушылар тек пәндік білімді біліп ғана қоймай, ұлттық құндылықтарды түсініп, өзінің салт-дәстүріне құрмет танытып, отансүйгіштікті дарытуы тиіс. Осы себепті, физика пәнінде физикалық құбылыстар мен заңдылықтарды, астрономиялық ашылулар мен бақылаулар нәтижесін қазақ тарихымен, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрімен ұштастыра оқыту оқушылардың мақтанышын оятып, пәнге деген қызығушылығын, зерттеушілік дағдыларын арттырады деп ойлаймыз.

Жобаның мақсаты. Қазақ мәдениетіндегі физикалық құбылыстар мен астрономиялық бақылауларды зерттеу.

Жобаның міндеттері:

– Қазақ мәдениетіндегі кездескен физикалық құбылыстарды анықтау;

– Қазақ мәдениетіндегі кездескен физикалық құбылыстарды сипаттау;

– Қазақ мәдениетіндегі физикалық құбылыстар физикалық тұрғыдан талдау;

– Қазақ мәдениетіндегі астрономиялық бақылауларды астрономиялық ашылулар мен құбылыстармен салыстыру және талдау.

Зерттеу нысаны: қазақ мәдениетіндегі физикалық құбылыстарды мен астрономиялық бақылаулар.

Физика пәні мектеп курсының жетінші сыныбынан бастап оқытылады. Физика пәнінде қарастырылатын тақырыптардың бірі – деформация. Деформация денелердің сыртқы күш әсерінен пішіні мен көлемінің өзгеруі. Осы деформация құбылысы киіз үйдің

уығымен керегесін жасау кезінде қолданып, ағаштың таңдау мен өңдеу кезінде ескерді.

Қазақ тарихында ғалымдардың еңбегінен сүйенсек киіз үй кейінгі қола дәуір б. з. б. XII—IX пайда болып, тарихшылардың кейбір ой-пікірлерінше андрондық тұрақ үйлеріне ұқсастығы жақынырақ болған. Бірақ андрондықтардың баспаналары ағаштәрізді лашық тәріздес келген. Осы себепті бұл ақпаратты шындыққа сай келеді деуге келмейді. Киіз үйдің қолданысқа ену уақытын жуықтап алатын болсақ кейінгі дәуір б. з. б. 8-5 ғ.ғ. негізі қалануы мүмкін. Киіз үй туралы ақпарат ғұндар кезеңіне жатады. Құрып және жинап алуға ыңғайлы баспаналар ежелгі көшпенді халықтардың петроглифтерде бейнеленгенін көруге болады.

Киіз жасаудың өзіндік дәстүрлері бар. Мысалы, аталған баспаналарды жасау үшін қолы ісмер ғана, сонымен қатар атадан балаға мирас болып отырған кәсіптің бір түрі болған. Бұл баспананың көне атауы «қаңқа» деп аталса, қазіргі жалпақ тілге үйреншікті, әдеби тілде қолданылған және жаңа атауына айналған «киіз үй сүйегі» дегенді қолданудамыз.

Негізі киіз үй сүйегіндейындауда сұрыпталып алынған ағаш бұтақтары мен бөлшектерін қолданады. Бұл ағаш түрлері ауыр салмаққа, қатты соғатын желге оқыс пайда болатын далалық аймақтарға тән дауылдар мен құйындарға төтеп беруі тиіс. Сондықтан сұрыпталатын ағаш түрлеріне талап қатты.

Киіз үй пішінін шеңбертәрізді алыну себебі, бүкіл бөліктері арасында айналмалы, қозғалмалы қылып қосылуы киіз үйді дауыл күнінен, жер сілкінісіне шыдамды қылады және киіз үйдің осындай мықтылығы аяқ асты құйын тұрып, немесе үлкен дауылға төтеп бермей жығылған кезде баспаналарды біраз ғана шығынмен жөндеуге мүмкіндік туғызады.

Баспана құрылысында қолданылатын ағаштардың әрбірінің физикалық мүмкіндіктері әртүрлі. Біріншісі өте қатты болса, екіншісін өңдеуге оңай, сүргіленген тәрізді, енді бірі жарылып кету, қаңсып қалу тәрізді қауіптерден қорғалған, осының барлығы қаперге алынған. Уық және керегеге қолданылатын материал 45–50 күн, шаңырақ пен босаға ағаштары 60–70 күн ыстық ауада күнге қойылады және мықтылығы тексеріледі. Материалдың яғни ағаштың иілу және бұралу қасиеттері арқылы морға, ыстық буға енгізіп салып икемге келтіреді.

Ағашты иілу деңгейіне жеткізу үшін белгілі бір температураға жеткізіп балқыту қажет. Міне осы тұста меншікті балку температурасы жайлы сөз қозғауға болады.

Киіз үйді жасауда қолданылған заңдылықтар физикада Гук заңымен белгілі. Гук заңы – серпімді ортадағы кернеулер мен аздаған деформациялар арасындағы сызықтық тәуелділікті өрнектейтін негізгі заңы. Бұл заңды 1660 жылы ағылшын физигі Роберт Гук (1635–1703) ұзындықты және көлденең қимасы S шыбықты (стерженді) созған кезде шыбықтың Δl ұзаруы созушы F -күшке пропорционал болатынын айғақтаған, яғни $\Delta l = kF$, мұндағы $k = 1/ES$ (E – Юнг модулі). Гук заңын $\sigma = E\varepsilon$ түрінде өрнектеуге болады, мұндағы $\sigma = F/S$ – көлденең қимадағы қалыпты кернеу, $\varepsilon = \Delta l/l$ – шыбықтың салыстырмалы ұзаруы. Ығысудеформациясына γ пропорционал болады. Яғни $\tau = G\gamma$, мұндағы G – ығысудемодулі. Гук заңы сәл деформация кезінде көптеген қатты денелер үшін дұрыс болады және серпімділік теориясы үшін негізгі физикалық заң болып табылады [2, 59 б].

Садақ ату. Оның пайда болу мерзімін көптеген тарихшы-ғалым б.з.б. IV-III ғасырлар үлесіне жатқызып жүр. Зерттеушілердің пікірінше, көшпелі Ғұн ұлысы алғаш рет садақшылар (мергендер) қосынын дүниеге келтірген. Қытай жазбаларында ғұндар көсемі тәңірқұты Мөденің үш мың мерген садақшылары болғаны жайлы дерек айтылады. Жазушы һәм зерттеуші Қойшығара Салғараұлы өз еңбектерінде ғұндар аса қуатты ысқырғыш жебесі бар садақ қолданып, жауының үрейін ұшырғаны жайлы жазады.

Садақты барлық халық пайдаланған. Ерте кезде аң аулауда, кейін соғыс ісінде қолданған. Қарапайым садақты тобылғы, үйеңкі, т.б. ағашты доғаша иіп, екі ұшын қайыспен керіп жасайтын болған. Күрделі, яки құрама садақтың сыртқы беті сіңірмен немесе тарамыспен қапталып, ішкі жағы мүйізбен астарланған, кейде ортасы мен екі шетіне сүйек бастырма қағылған.

Шығыс Еуропа жерінен, Кавказдан Қазақстан жерінде өндірілген металлдан табылған заттар табылды. Олар б.з. 2–3 ғасырлар аралығын көрсетеді. Қазақстан аумағында тау-кен ісі мен металлургия қоладәуірінен бастап дамыды. Осы кездегі кен орындарының көпшілігі ерте темір ғасырында да кен өндіруді тоқтатқан жоқ. Ежелгі металлургия орталықтары – Орталық және Шығыс Қазақстанда болды. Орталық Қазақстандағы мыстың орасан үлкен кен орындары – Жезқазған маңында, қалайы – Атасу мен

Ұлытауда болса, Шығыс Қазақстандағы мыс пен қалайының бай кен орындары Қалба мен Нарын жоталарында кездеседі [3, 67 б].

Диффузия, конвекция құбылыстары тері илеу, ыстау кезінде пайда болады. Теріні бояғанда қынаны пайдаланады.

Домбыра – өзіндік музыкалық сипаты бар, қазақ өмірінде маңызды орын алатын аспап. Алғаш эпикалық дәстүр шеңберінде жыр, толғау, термелерді сүйемелдеуге қолданылған домбыра кейін аспаптық шығарма – күй жанрының қалыптасуына ықпал еткен. 6000 жылдық тарихы бар домбыра бүгінде жеке әнді сүйемелдеуге, күй тартуға, халықтық-фольклорлық музыкада, классикалық шығармаларды орындауға қолданылатын, мүмкіндігі кең музыкалық аспап. Ендеше назарларыңызға домбыраның шығу тарихы мен түрлері жайында кеңінен ақпарат ұсынамыз.

Өзбектердің домбыраға өте ұқсас екі ішекті дутары алғаш рет әл-Хусейнидің «Музыкалық канон» деген трактатында ауызға алынды. Қазақтың халық аспабы домбыра XIV ғасыр жазбаларында кездеседі. Оның бастағы түрі мен құрылысы қазақтың домбырасынан аумайды. Осындай аспап аттарының ұқсастығы да олардың түпкі шығу тегі бір екенін көрсетсе керек.

Саз аспабының жазу үлгісінің негізінде зерттеуші-ғалым Қ. Сартқожаұлы бұл жәдігерді б. з. 5–6 ғасырына жатқызады. Ежелгі түрік дәуірінде домбыра аспабы кеңінен қолданысқа ие болғандығын осы кезеңнің жәдігерлері саналатын ескерткіштер балбал тастарға, қылыш-қанжар сынды қару-жарақтардың сабына қашалып салынған домбыра аспабын ұстап тұрған адам бейнелерінен көруге болады.

Сурет 1 – б. з. 5–6 ғасырдағы домбыра

Монғол Алтай тауының сілеміндегі Жарғалант-Қайырқан жотасының бір үңгірінен табылған домбыра.

Оңтүстік Қазақстанның Қой қырылған көне қаласы орнынан табылған «Қыш тас мүсін» (домбырашы б. з. 8 ғ.) шанағы дөңгелек, мойны қысқа, беті жабық аспап ұстап тұрған музыканттың бейнесі тасқа қашалып түсірілген ескерткіш домбыраның түркі дәуірінің аспабы екендігін айғақтай түседі [1, 103 б].

Сурет 2 – Қыш тас мүсін» (домбырашы б. з. 8 ғ.)

Міне, қарап отырсақ біздің ата-бабаларымыз ғылым мен техника, астрономия ғылымы дамымаған ерте заманның кезінде де, білім мен ғылымның жетістіктерін өз өмірлерінде, тұрмыс тіршілігінде пайдалана отырып, бізге де мұра етіп қалдырғанын көріп отырмыз. Сол себепті, физика астрономия мысалды алыстан іздемей ақ халқымыздың пайдаланып келген ұлттық ілімдері мен білімдерін, ұлттық атауларын қолдануға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жәкішева Аспаптану (археологиялық және тарихи-этнографиялық зерттеу. Алматы: Қазақ тарихы, 2012. – 256 б
- 2 Жұбанов А. Қ. Ғасырлар пернесі: (қаз. халық композиторларының өмірі мен творчествосы туралы очерктер) / А. Қ. Жұбанов. – Алматы: Жазушы, 1975. – 400 б
- 3 Садоков Р. Л. Тысяча осколков золотого саза. Москва: Советский композитор, 1971. – 170 с.

**«ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ» МАҚАЛАСЫНДАҒЫ
ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫ НЕГІЗДЕУ**

ЖАМАЛИДЕН А. Қ., АЛТАЕВА А. Е.

11 сынып оқушылары, Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

ТУКЕНОВА З. А.

ғылыми жетекші, тарих пәнінің мұғалімі,
Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

Тұңғыш Президенттің «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы 2018 жылдың 21 қарашасында жарық көрді. «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласының басты мақсаты – Қазақстан тарихын жоғары ғылым тұрғысынан зерттеп, туған жеріміздің ерекшеліктерін көрсету. Н. Ә. Назарбаевтың еңбегі біздің ата-бабаларымыздың жаңа озық технологиялармен байланысын айқыштап тұра, қазақ даласының жаһандық тарихта қандай орын алатынын белгілейді.

Қазақстан ғасырлар бойы жинақталған тарих иесі ғана емес, әлемдік аренада бай мәдени игіліктің иесі ретінде танылды. Осы идеяны насихат ету – мақаланың аса маңызды міндеті. Бұл еңбекте Қазақ даласында бастау алып, кейін ғаламдық деңгейде дамыған жеті үрдіс түсіндіріледі [1].

Өзектілігі: Елбасымыздың Ұлы Даланың жеті қыры атты мақаласы әрбір Қазақстандыққа бағытталған үндеу. Бұл мақаланың негізінде тарих сахнасында орын алған оқиғалар мен жаңа бастамалар және осы мұрамызды жаңғыртып зерттеу тек Қазақ жерінде емес, бүкіл түркі елдерінің алдында тұрған мақсат. Осыған орай қазіргі кездегі өзекті мәселелердің бірі Қазақ жастарының өзінің ұлттық тарихи құндылықтары туралы түсініктің қалыптаспауы. Оған қоса, ғаламдық желінің кеңістігінде Ұлы Даланың жеті қырына жататын ұлттық құндылықтары туралы ақпараттың аздығын шешу жолдарын қажет ететін жағдайлардың қатарында.

Мақсаты: Зерттеу жұмысының мақсаты қазақ халқының мәдениеті мен тарихының ғаламдық дамудағы рөлін анықтап, нақты фактілерге сүйене отыра, қазақ халқының ғаламдық тарихтағы рөлін орнықтыру.

Нәтижелері мен қорытындылары: Бұл жұмыста Тұңғыш Президенттің еңбегінде қазақ даласының жеті қырының тарихымыздағы орны көрсетілген. Жұмыс нәтижелерін мектептегі оқу процесінде, сонымен қатар жоғары оқу орындарында тарих сабағында өлкемізге байланысты тақырыптырды оқыған кезде пайдалануға болады.

Ұлы даланың жеті қыры мақаласының танылу деңгейін анықтау мақсатында Павлодар қаласының Назарбаев Зияткерлік мектебінің оқушылары арасында сауалнама жүргізілген. Жауаптарды жинау әдісі ретінде сауалнама жүргізуді таңдаған себебіміз – 13–17 жас аралығындағы жасөспірімдердің кең аудиториясын қамту және алынған жауаптарды диаграммалар арқылы талдау мүмкіндігімен тиімді және жылдам жауап алу. 10 сұрақтан тұратын сауалнама 7–11 сынып аралығындағы оқушылар арасында өткізілген. Сауалнаманың жүргізілуінің басты мақсаты – Назарбаев Зияткерлік Мектебі оқушыларының Заманауи Қазақстанның ұлттық мұрасы, құндылығы, мәдениеті туралы білімін тексере отыра анализ жасау.

Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы Рухани жаңғырудың жалғасы ретінде қарастырылғандықтан, сауалнаманың бірінші сұрағы тақырыптың үнілуіне бағытталған. Қазақстанның әр мектебінде рухани жаңғырудың эмблемасы мен белгілерінің болуынан, оқушылардың бағдарлама туралы жалпы түсінігі бар. Сауалнаманы өткен 166 оқушының 114-і, яғни 70 пайызы мәдени даму бағытындағы бағдарламаны таниды. Қалған 30 пайызының ол туралы түсінігі жоқ.

Зерттеу жұмысының өзектілігін айқындау мақсатында сауалнаманың соңғы сұрағы оқушылардан Ұлы Даланың жеті қыры туралы білімді кеңейту ұмтылысының деңгейін тексеруді көздейді. Респонденттердің 70 % (115 оқушы) мақала мазмұны жайлы білімдерін толықтырғысы келеді. Қалған 51 оқушы жауап беруге қиналады.

Сауалнама жауаптарын сараптай отыра, оқушылардың Ұлы Даланың жеті қыры туралы білімі толық емес, танымдық деңгейі төмен болса да, оларда жеті құндылық туралы өз білімдерін нығайтуға талпыныс бар. Сауалнаманың нәтижесіне сүйене отыра біз тақырыптың өзектілігін дәлелдей отыра, терең зерттеуге кірістік.

Ақпаратты өңдеу барысында бұл мақаланы жергілікті және әлемнің озық ғалымдары зерттегенін анықтадық. Тұңғыш президенттің «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы тек Отандық сарапшыларда емес, шетел тарихшы, археологтар, тарих ғылымының докторлары, профессорларда да қызығушылық тудырды. Қазіргі таңда мақала қарқынды зерттеліп, сарапталуда. Елбасы еңбегіндегі әр қыр жеке-жеке жылдар, ғасырлар бойы қазақстандық және шетел мамандармен бақылауда. Себебі Қазақ даласында бастау алған үдерістер және мәдениеттіміздің ерекшеліктері қазіргі таңда ғаламдық деңгейге жетіп, заманауи заманның көне бастамасы болып табылады.

Сондықтан осы мақала отандық және әлемдік зерттеушілерге көшпелі халықтың мыңдаған жылдық тарихын түсінуінің және сараптаудың жаңа бағдарын меңгеруге мүмкіндік береді.

Отандық тарих пен археология саласының сарапшылардың ойын нақты талдай аламыз. Тарих ғылымдарының докторы-Марат Әбсеметов сөзін дәйектендірсек: Бұл мақала тек тарих туралы түсінік бере ғана қоймайды, сонымен қатар, барлық қазақстандықтар үшін қандай да бір панорамалық көрініс береді. Ата-бабаларымыз әлемдік өркениетте озық орындарға ие болса, оны неге жаңғыртуға болмайды? Бұл барша халыққа үлкен бағыт, сапалы деңгейге көтеріліп, санамызды көтеруіміз керек деп ойлаймын. Мақаланың өзі жалпы халықаралық қауымдастыққа-ғылыми орталарға, тарихшыларға, мәдениет және өнер қайраткерлеріне, мұражай және мұрағат ісі саласындағы мамандарға, журналистерге арналған. Сарапшылардың ой-пікірін түйіндесек: Ұлы даланың жеті қыры мақаласы тек арғы ата-бабамыздың тарихы мен мәдениеті туралы түсінік бермейді, мақалада аталып кеткен даламыздың әр қырын ескере тұра, жаңа бағытты ашу, ұлттық сананы жаңғырту деген мақсат қояды [1].

2017 жылдың қыркүйегінде қазақстандық делегация ЮНЕСКОның штаб-үйінде «Рухани жаңғыру» атты бағдарламаны ұсынған болатын. Елбасының еңбегі осы бағдарламмен тығыз байланысқанын айқын көре аламыз. Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы Ирина Черныхтың айтуынша, бұл құжат Қазақстанды халықаралық аренада жаңаша түсінуді ілгерілетуге ықпал етеді: Менің көзқарасым бойынша, жаңа мақала президенттің 2017 жылдың сәуірінде қоғамдық сананы жаңғырту идеясын алғаш жариялаған және Рухани Жаңғыру демеушілігімен бірнеше жоба ұсынған кезде айтқан сөздердің жалғасы. Мұның бәрі бір бағытта жасалып жатқан қисынды, мақала тарихи өткенімізді түсінуге және Қазақстанның не екенін, біз қандай ел азаматтарымыз екенімізді жйне қайда бара жатқанымызды түсінуге бағытталған.

Еліміздің танымал саясаттанушы Ерлан Саировтың айтуынша, жаһандану үдерістері ұлт тарихын қайта қарастыра отырып, болашаққа бағдар жасауды талап етеді. Ұлттардың Ұлы көші, Алтын Орда, Дели сұлтандығы-оның бәрі Ұлы Дала сценарийі бойынша жүзеге асырылған жаһандану жобалары. Мәселен, жылқыны қолға үйрету, үзенгі, металлургия, алтын өңдеу әдістері-Ұлы даланың жетістіктері. Ғылыми-техникалық прогрестің

тарихшысы Линн Уайт айтуынша, үзенгінің өнертабысы адамзат тарихында автомобиль мен ұшақтың өнертабысымен бірдей жаңашылдық болды.

Мақалада көрсетілген жеті қырға нақты тоқталып кетсек. Аталып кеткен алғашқы «қыр» – Атқа міну мәдениеті. Ата бабамыздың жылқыны алғаш рет қолға үйреткеніне энеолит дәуіріне тиесілі Ботай қонысында табылған артефактілер дәлел. Ботай қонысында ат әбзелдері, құрық және теріден тігілген шалбар, тымақ және аттардың тістерінде қалған ауыздық ізі жылқының Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін көрсетеді. Атқа міну мәдениетінің қалыптасуы әлемдік өркениетте, әсіресе шаруашылық пен әскери салада теңдессіз революцияға әкелді. Тұңғыш президент айтып кеткендей, автокөлік қозғалтқышының қуаты әлі күнге дейін аттың күшімен өлшенеді. Яғни, қазақ жерінде қалыптасқан мәдениет заманауи технологиялардың дамуына тікелей ықпалын келтірді. Атқа міну мәдениетінің дамуымен ата бабамыз әскери техникаларын де жетілдіре білген. Бұрыннан бері жылқы әр қазақтың айнымас серігі болғандықтан, әр сәйгүлік металдардан жасалынған ат әбзелдермен, кем дегенде биік ер тұрман мен үзенгімен қамтылған болатын [3].

Ұлы даланың екінші қырына ежелгі металлургияны жатқызамыз. Жалпы ежелгі металлургияның атқа міну мәдениетімен тығыз байланысын байқауға болады. Археологиялық қазба жұмыстар барысында табылған ат әбзелдер, жауынгерлердің қару-жарақтары, әшекей бұйымдар, тұрмыстық заттар металлургияның жоғары деңгейде дамығанын айғақтайды.

Б.з.б екінші мыңжылдықта Орталық Қазақстан Еуразияның металлургия және кен байыту өнеркәсібінің ірі ошағына айналды. Қола және сақ дәуірінде Жезқазған, Ұлытау және Жезді қалаларының ежелгі ауылдарынан бір миллион тоннадан астам мыс кені өндірілді. Жеңқазған кен орнынан ежелден бері 800 мың тонна мыс өндірілген. Оған қоса, ата-бабамыз өндірген металдардың сапасы жоғары. Талдысай қонысынан табылған метал қорытатын пештер дала өркениет қалыптастырушылардың технологиялық тұрғыдан қаншалықты ілгері болғанын дәлелдейді [7].

Мақалада көрсетілген үшінші қыр «Аң стилі» – бұл тотемизм дәстүрінің көрінісі. Жануарлар бейнесін тұрмыста пайдалану адам мен табиғаттың өзара байланысының символына баланып, көшпенділердің рухани бағдарын айқындап отырған. Тарихқа сүйенсек, сақтар «аң стилі» дәстүрімен Кіші Азия мен Иранға

жорықтар кезінде танысқан. Осы жерден сақтардың мәдениетінде арыстанның бейнесі «өмір ағашының» символы ретіндегі кең тараған. Бұл ұғым арыстанның орнына жергілікті жануарлардың түрлерін: жылқы, кошқар, түйе, киік, киік, барыс, жолбарыс, бүркіт, қасқыр, қоянды бейнелеу дәстүріне өтті.

2004 жылы ЮНЕСКО-ның Әлемдік мәдени мұра тізіміне енген Тамғалы тас петроглифтерінде көшпелі халықтың өмір сүру салты, аң аулау көрінісі, табиғат заңдары бейнеленген.

Сақтардың аң стилі Солтүстік Еуразия халықтарының өнерінің дамуында үлкен маңызға ие болды және көптеген басқа мәдениеттерге де әсер етті. Бүгінгі таңда сақ қоныстарынан табылған сәнді, жануарлар стиліндегі бұйымдар құнды археологиялық олжалар ғана емес, сонымен қатар заманауи суретшілер мен дизайнерлер үшін шабыт көзі болып табылады [1].

Тұңғыш Президент байтақ даланың төртінші қырыретінде бүкіл әлемнің қызығушылығын оятқан Алтын адамды меңзеген. КСРОдан Мысырдағы көрмеге жіберілген Есік қорғанынан табылған Алтын адам шетелдік журналистердің қызығушылығын оятып, «КСРОның ату экспонаты» атына ие болған. Дәл осы экспонат 1974 жылдан бері ірі көрмелер мен халықаралық вернисаждарда Қазақстанды салтанатты түрде таныстырады.

Қазақстан аумағында барлығы 8 алтын адам табылғанымен, олардың ішіндегі ең танымалы Есік қорғанынан табылған. Табылған Есік алтын адамы – алтыннан жасалған адамның киімі бар мүсіні. Оның биіктігі шамамен 1,8 метр және салмағы шамамен 20 киллограмдық Фигураның көптеген асыл тастармен безендірілген және бұл нысанды жасаушылардың ежелгі өнердің шебері болғанын көрсететін ерекше дизайны бар [4].

Есік алтын адамы Қазақстандағы ең маңызды археологиялық олжалардың бірі болып саналады және үлкен тарихи және мәдени қызығушылық тудырады. Ол қазір Астанадағы Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінде сақтаулы және мұражайдың басты көрікті жерлерінің бірі болып табылады.

Бесінші қыр-Түркі әлемнің бесігі. Түркілер көшпелі мен отырықшы дала өркениетін қалыптастырып, қазақ даласын әлемдік сауда, білім орталығына айналдырды. Кең даламыз Әбу Насыр Әл-Фараби сияқты ұлы ойшылдар мен ғалымдардың Отаны. Қазақ тілі түркі тілдер тобына жатады, яғни ол түрік, өзбек, түрікмен, әзірбайжан халықтардың тілдерімен грамматика, лексика және фонетика жағынан ұқсастықтары көп. Ұланғайыр далада отырықшы

өркениет өрнегінің қалыптасуы өнер, ғылым және сауда дамыған ортағасырлық шаһарлардың гүлденуіне жол ашты. Ол сонымен қатар әлемдегі түркі тілдері мен мәдениеттерін зерттейтін маңызды орталық болып табылады [4].

Алтыншы қыр – Ұлы Жібек жолы. Ұлы Жібек жолы БҰҰ-ның білім, ғылым және мәдениет мәселелері бойынша бүкіләлемдік мұралар тізімі (ЮНЕСКО) енгізілді.

Қазақстан Еуразияның центрінде орналасуы ежелден бері әртүрлі ел мен өркениеттер арасында транзиттік дәліздердің пайда болуына ықпал етті. Ол жаһандық сауда саттық және халықтар арасындағы зияткерлік ынтымақтастықты қалыптастыру мен дамытудың тұрақты алаңына айналды. Орталық Еуразияда түркілер билеген кезде Ұлы Жібек жолы өзінің шарықтау шегіне жетіп, экономикалық өркендеу мен халықаралық деңгейде мәдени өрлеуге үлесін қосты. Демек, түркі тілдес тайпалар отырықшы өмір салтын, егіншілікті, сауданы соғдылардан алса, соғдылар олардан мал шаруашылығын үйренген. Бұл қалалардың өсуіне және империялардың, соның ішінде Хань, Тань, Моңғол империяларының күшеюіне әкелді. Бұл жол Шығыс Азияда буддизм, христиан және ислам діндерінің таралуына да ықпал етті [2].

Ұлы даланың жетінші қыры Қазақстан алма мен қызғалдақ отаны деп аталады. Генетикалық зерттеулер «Сиверс» алма ағаштары алманың көптеген сорттарының атасы және олардың шығу тегі Жетісу екенін, ал жабайы қызғалдақтың 10–20 миллион жыл бұрын Оңтүстік Қазақстан аумағында пайда болғанын дәлелдеді. Иранда, Түркияда, Жерорта теңізінде жабайы қызғалдақтар бар, бірақ бізде ерекше түрлері көп.

Алма ағаштарының бұл түрінің алғашқы сипаттамасы 1793 жылдан басталады және ол қазіргі Қазақстан территориясымен байланысты. Қазіргі заманғы генетикалық зерттеулер Сиверс алма ағашы алма ағаштарының көптеген сорттарының арғы атасы және олардың шығу тегінің әлемдік орталығы Жетісу болып табылады деген тезисті растады. Қазақстанда жауқазынның 35 түрі бар. «Әлемнің жауһары» деген атқа ие болған Регель қызғалдағының бастапқы күйін әлі күнге дейін Шу, Іле тау етегінде кездестіруге болады. Отанымыздың топырағында өсірілген қарапайым гүл шет елдердің назарын өзіне тіктіріп, көптеген халықтың жүрегін жаулап, бүгінгі күнде бүкіл әлемге тарап кеткен [8].

Қорытындылай келе, «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласы ұлттық мағынасы бар зерттеу ретінде орны бөлек. Бұл жұмыста

көрсетілгендей жасөспірімдердің қазақ халқының ежелгі тарихына деген қызулығы жоғары. Ел тарихы өте бай, өркениеттің шыңына жеткен жетістіктерін жастар арасында тарату, әр қырынан ашып көрсету маңызды. Себебі, жастардың бойындағы патриоттық сезімді оятап, өзінің тарихын білуге құштарлығын оятады. Қазақ халқының тарихын зерртеу біздің еліміз үшін өте өзекті екені сөзсіз. Н. Ә. Назарбаевтың жазып шыққан мақаласы ұлтымыздың мәртебесін әлемдік аренада көтерді. Сондықтан бұл мақаланы талдау, оны жан жақты зерттеу, сонымен қатар оны дәріптеу маңызды. Тұңғыш Президенттің еңбегі әр оқырманға қазақтың тарихи ерекшеліктерін айшықтауға және өсіп келе жатқан ұрпақты тарихи құндылықтарды ескере отыра тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ әдебиеті. 2018. Ұлы Даланың жеті қыры. Ұлы даланың жеті қыры | Қазақ Әдебиеті – QazaqAdebieti
- 2 Байпаков К. Великий шелковый путь на территории Казахстана. Алматы, 2009. – 293 с.
- 3 Токтабай А. «Култ коня у казахов» Алматы, 2004. – 76 с.
- 4 Алтынбеков К. Возрожденные сокровища Казахстана: опыт научной реставрации. – Алматы, 2014. – 145 с.
- 5 Байбатчанова Л, Саметов А. 2019. Тюльпаны казахской степи. Тюльпаны казахской степи (khabag.kz)
- 6 Риа Новости.2009.Люди приручили лошадей на тысячу лет раньше, чем считалось.Люди приручили лошадей на тысячу лет раньше, чем считалось – РИА Новости, 06.03.2009 (ria.ru)
- 7 Kazmuseum.kz.2018. Қазақ даласы – Ежелгі металлургияның Отаны.Қазақ даласы – ежелгі металлургияның отаны (kazmuseum.kz)
- 8 Нұрбек Б. 2019.Қызғалдақты қастерлеу керек.Қызғалдақты қастерлеу керек (e-history.kz)

ҰЛТТЫҚ КОМИКС – САЛТ-ДӘСТҮРДІ ДӘРІПТЕУДІҢ ЖАҢА ТӘСІЛІ

ЖҰМАТАЙ Д. Д.

оқушы, Дарынды балаларға арналған Абай атындағы гимназия, Павлодар қ.
ҚАЖЫҒҰМАР Ұ. А.
гуманитарлық ғылымдар магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі,
Дарынды балаларға арналған Абай атындағы гимназия, Павлодар қ.

Қай халықты алсақ та, оның өзіне тән тұрмыс-тіршілігі, күн көрісі, әдет-ғұрпы, салты болатындығын білеміз. Мұның бәрі сол халықпен бірге жасасып, оның тарихына өзінше ілесе жүретінін байқаймыз. Қоғамдық өмірдің, экономикалық жағдайлардың ілесіп дамуына байланысты, халықтың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, сана-сезімі, дүниеге көзқарасы өзгеріп отырады. Бір заманда туып, біртіндеп келе, көп уақыт бойына қалыптасқан, белгілі бір жүйеге түскен тұрмыс-тіршілік, әдет-ғұрпы, салт-сана алғашқы мазмұнын біртіндеп жоғалта да бастайды. Бұлардың орнына қоғамдық-таптық тілек жағдайларына сәйкес жаңа мазмұн, түр туады.

Қазіргі таңда қазақ жастарының арасында батыс мәдениетіне еліктеушілік үрдісі кең етек жаюда. Ел болашағы жастар екені белгілі. Алайла, олар өзге мәдениеттің теріс ықпалын өз бойына жинай берсе, болашағымыз бұлыңғыр болмақ. Ал жарқын болашаққа аяқ басу үшін «Ел боламын десең – бесігіңді түзе» деген дана халқымыздың бойындағы ұлттық болмысымызды сақтағанымыз жөн. Ұлттық бірегейлікті сақтауда қанымызға сіңіп, тұрмысымызға айналған салт-дәстүрдің маңызы жоғары. Рухани құндылықтардың ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, сабақтасуы – мәңгілік ел болудың негізгі өзегі. Сондықтан ұлттық бірегейлікті сақтау жолында дәстүр мен инновацияны сабақтастыра отырып, мәдени бірегейлікті жаңғырту керек. Осы ретте, ақпарат пен сан түрлі мәдениет тоғысқан жаһандану заманында ұлттық код пен рухты бекем ұстайтын салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты өскелең ұрпақтың санасына сіңіріп, бойына дарытуда біз ұсынғалы отырған ұлттық комикстердің өзектілігі жоғары. Сондай-ақ бұл жанрды тек балалар ғана емес ересектердің де ерекше қызығушылық танытып оқитынын айта кеткен жөн.

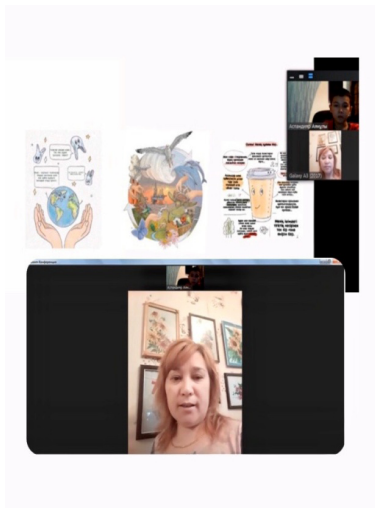
Инновациядан бас тарту арқылы жүзеге асатын ортақ құндылықтаржалпы қоғамның тоқырауға ұшырауына әкелетіні анық. Осы орайда, қоғам рухани және әлеуметтік өміріне еш өзгерістер енген кейпінде онжылдап, тіпті, ғасырлап тұруы

мүмкін. Әрине, кезеңдік өзгерістер болғанымен, олар ілгерілеуге әкелмейді. Мәдениет деңгейін, тұрақтылығын қамтамасыз ететін кез-келген дәстүрді дамусыз, мәдени тәжірбиенің жаңаруынсыз, инновациясыз елестету мүмкін емес. Инновация адам баласының шығармашылыққа деген қабілеттілігіне және осы шығармашылық нәтижелерін қауымдастықтың қабылдап алу немесе бейімдеп алу мүмкіндігіне тәуелді болады [1, 2476.].

Алдымен, комикс жанрына анықтама беріп алайық. Комикстің көптеген анықтамалары бар, бірақ тұтастай алғанда олардың барлығы «Комикс – бұл кез-келген оқиғаны баяндайтын суреттер тізбегі» деген пікірге ұштасады. Көптеген зерттеушілердің пікірі бойынша, комикс – бұл әңгімелеу мен визуалды әрекеттің бірлігі. «Комикстердің мәні» кітабының авторы Скотт МакКлауд, «бірізді кескіндер» деген қысқаша анықтамамен қатар «жапсарлас суреттер және мағыналық бірізділіктегі тағы басқа суреттер» деген толық анықтама береді [2]. Ал француз профессоры Жордж Садул комикстерді «суреттердегі әңгімелер» ретінде таныды [3].

Өнердің бұл түрі әр мемлекетте әртүрлі жолмен дамып отырды. Еуропалықтар олардың дәстүрлері 1827 жылы швейцариялық Родольф Тёпфер басталды деп санайды Ал американдықтар комикс дәстүрлерінің шығу тегін Ричард Ф. Аутконың 1890 жылдардағы «Сары бала» газетінен көрді.

Сурет 1 – Zoom платформасы арқылы өткен сұхбат барысы

Комикстердің баланың дамуына тигізер әсерін зерттеп саралау үшін Торайғыров университетінің психология және педагогика ғылымдарының PhD докторы, қауымдастырылған профессор Нурғалиева Муршида Елубаевнамен Zoom платформасы арқылы сұхбаттастым (1-сурет).

Сұрақ: Муршида Елубаевна, комикстерді оқу баланың дамуына қандай әсерін тигізеді?

Жауап: Комикс – оқырман мен автор арасындағы қарым-қатынастың ерекше тәсілін қамтитын өнердің ерекше түрі. Суреттер сюжеттің жалпы көңіл-күйін, көңіл-күйдің көптеген реңктерін де дәлірек жеткізеді, ал балалардың бейнені және символдар арқылы оқиғаны қабылдауы «жалаң мәтінге» қарағанда көбірек ақпарат береді. Қазіргі таңда балалар мен ересектердің арасында аса жоғары сұраныс пен кең танымалдыққа ие «суретті хикаяттар», яғни комикстер балалардың өсіп жетілуіне де зор үлесін тигізеді.

Біріншіден, баланың сөйлеу машығы жақсы дамиды. Себебі олар бір-бірімен байланысқан суреттерді көре отырып, оқиғаны басқаша түсіндіріп бере алады. Сондай-ақ, комикстің құрылымына сай (бос орындардың көп болуына байланысты) балалар кейіпкерлердің адами сипаттамаларын өздері ойластырады.

Екіншіден, оқуға ынталандырады. Бала суретті қарап қана қоймай, кейіпкерлердің не туралы сөйлесетінін білуге қызығушылық танытады.

Үшіншіден, бала болжап үйренеді. Комикстердегі басты назар әңгімелеуге емес суреттердегі іс-әрекеттерге бағытталғандықтан, суреттер мен тіркес сөздер балаларға оқиғаның қалай құрылатынын түсінуге көмектеседі. Яғни логикасын дамытады.

Төртіншіден, сауаттылығын арттырады және егер комиксті өзге тілдің түпнұсқасы арқылы оқыса, сол тілді үйрену қабілеті арта түседі.

Оқытудың ескі құралы – мәтіндік ақпараттар көлемі мен қабылдау деңгейінің төмендігі салдарынан өзінің тиімділігін жоғалтуда. Ал оның орнына мәтіндік ақпараттардың орнын басатын көптеген графиктік кескіндер, схемалар, комикстер туындай бастады. Бүгінде олардың алуан түрлілігі тез артып келеді.

Ұлтымыздың ұлылығын танытатын дәстүрлер жүйесін ұлттық комикстер арқылы жеткізу – заман талабынан туындайтын қажеттілік деп білеміз. Себебі ұлттық комикс негізгі идеяның түйіндеме нүктелерін анықтай отырып, бейнелі оқиғаны, құбылысты қабылдау процесінде қажетті екіпіндерді дұрыс орналастырады және

адамның назарын аударуға көмектеседі. Бояуы қанық суреттер қызығушылықты оятып, оқырманды негізгі ақпаратпен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [4]. «Таңдану – барлық даналықтың бастауы» (Сократ).

Сурет 2 – Тұсаукесер дәстүрін дәріптеу мақсатында жасаған ұлттық комиксім

Қазақ салт-дәстүрге бай халық және әрбір ұлттық дәстүрдің тәрбиелік мәні мен маңызы терең. Ұлтымыздың салт-дәстүрлері ұрпақты өнеге мен білімге, елжандылыққа, ізгілікке, бауырмалдық пен өнегеге шақыруымен құнды. Сол себепті комикстердің аясында қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын кеңінен дәріптеп, ұмыт болғанын жаңғыртып, заман көшіне сай ұлықтап, өскелең ұрпақты сол арқылы тәрбиелеу жолға қойылу керек.

Сурет 3 – Тұсаукесер дәстүрін дәріптеу мақсатында жасаған ұлттық комиксімнің алғашқы нұсқасы

Ұлттық комикстерді оқу арқылы келесідей нәтижелер жүзеге асады:

- ұлттық рух, тәлім-тәрбиені дәріптейтін салт-дәстүрлер жаңғырады;
- мәдени бірегейлік қалыптасып, құндылықтардың халық өміріндегі маңызы артады;
- жас ұрпақтың, халықтың бойына әдет-ғұрыптар сіңеді;
- салт-дәстүрді білетін, әдет-ғұрыптарды сақтайтын жас ұрпақ қалыптасады.

Әрбір мемлекет рухы таза, санасы биік, білімді де білікті ұрпағынан қуат алады, ол әрбір жаңа буын жас ұрпақтың ұлттық құндылықтарымыз бен салт-дәстүрлерімізді бойына сіңіруден басталады. Ендеше жанашылдыққа жаны құмар ұрпақ тәрбиесінде салт-дәстүрлерімізді дәріптеудің заманауи әрі жаңа тәсілін пайдаланайық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Құрманбаева Н.М. Культура Востока и Запада: проблемы интеграции. – Алматы: Бастау, 2000. – 247 б.
- 2 Скотт М. Комикстің мәні: Tundra Publishing, 1993. – 222 б.
- 3 Джордж С. Киноның жалпы тарихы, 1 том: Искусство, 1958.
- 4 Комикс в образовании: Есть ли польза для дела? // Народное образование. – №9. – 2002.

«Қарт Талдықамыста туған Естай Беркімбайұлы және оның мол тарихи-мәдени мұрасын зерттеу, сақтау және танымал ету»

«ҚАРТ ТАЛДЫҚАМЫСТА ТУҒАН ЕСТАЙ БЕРКІМБАЙҰЛЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МОЛ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУ, САҚТАУ ЖӘНЕ ТАНЫМАЛ ЕТУ»

ҚАДИРХАН Б.
5 сынып оқушысы, № 18 ЖООБМ, Екібастұз қ.
КУЛЬМАГАНБЕТОВА Р. А.
Гуманитарлық ғылымдар магистрі, тарих пәні мұғалімі,
ЖООБМ, Екібастұз қ.

Ертіс-Баянның өңірі тарихи есімдері алтын әріптермен апталған аяулы тұлғаларын әспеттеп, ұлықтауда. Бұл елдіктің белгісі, Тәуелсіздігіміздің жемісі.

Бұл ғылыми мақалада Естай Беркімбаевтың жайлы соңғы деректер талқыланып, туған жері карта негізінде дәлелденген. Бүгінгі күннің талабына сай болу үшін мәдени-өркениеттің бәсекелестік «сахнасында» өздігінді және өзіндегінді жоғалтып алмау керектігін енгіздік. Өзге мәдениеттер даярлаған мол мұраны, сондай-ақ қазақ халықтарының бәріне ортақ болған құндылықтарды жатсынбай пайдалана білген жөн. Әлемдік тәжірибені саралай отырып, оқыту мен тәрбиелеуді заман талабына сай жаңашылдықпен ұйымдастыру бүгінгі жаһандану заманында басты мәселе болып отырғаны белгілі. Туған өлкенің дара тұлғаларының мәдени мұрасын рухани жаңғыртуда қазіргі заман талабына сай үйлестіруді ұсынған әдістер ең маңызды жаңалығымыз болмақ.

Екібастұз қаласының ауылдық аймағы, тас ғасырының көне тұрақтарынан орта ғасырға дейінгі археологиялық объектілер саны бойынша Қазақстанның солтүстігіндегі ең бай аудандардың бірі болып табылады. Сол ауылдардың бірі, әрі бірегейі Өлеңті өзені бойы, яғни акын туған ауылдың археологиялық ескерткіштері, жартаққа салынған суреттер кешені бүгінде тарихтан ойып орын алған. Өткенімізді танып түсіну болашағымыздың дамуына айтарлықтай септігін тигізеді, осы себептен де біз өз өлкеміздің тарихына аса мән беріп, назар аударамыз. Тарих білімі мен ғылымы кеңістігін кеңейту оның деректемелік базасымен байланысты екендігі белгілі. Қазақ тарихы мен мәдениетінің қазынасын жинақтау мемлекеттік саясатқа айналғаны да айқын. «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры» мемлекеттік бағдарламалары осыған дәлел. Дереккөздердің көбеюі тарихи зерттеудің сапасын арттыруға, түрлі бағыттағы ізденістер жүргізуге мүмкіндік береді. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев

Қазақстан халқына тұңғыш жолдауында «Біздің ортақ міндетіміз – адамдардың барлық сұраныстарына тез жауап беретін "еститін" мемлекет тұжырымын жүзеге асыру, тек диалог арқылы үйлесімді мемлекет құруға болады. Сондықтан азаматтық қоғамды қолдау және нығайту, оны өзекті мәселелерді талқылауға тарту қажет»-деп атап көрсетті.

«Павлодар өңірінің акын жыраулары» атты еңбегінде Исакаева С. Ш., Е. Беркімбаевтың жаңа өмірді шалқыған шабытпен жырлағанын айта келіп, «Туды күнім», «Күрбылар», «Өмір», «Қоңыр жел» деген патриоттық әндерін ұсынған. Сондай-ақ Қазақстан Жазушылар Одағының 2 съезіне қатысқан Естай Беркімбаевтың Ұлы Отан соғысы жылдарында еңбекшілер арасында ән шырқап халықты жеңіске рухандырғанын жазып, ақынды басқа қырынан таныта білген.

Павлодар өңірінен де талай атақты акын- жыраулар шыққан. Олардың өмірбаяны, шығармашылығын насихаттап, таныстыру мақсатында С. Торайғыров атындағы облыстық әмбебап ғылыми кітапхананың ақпараттық – библиография бөлімі көшпілік оқырман назарына «Павлодар өңірінің акын жыраулары» атты екі тілде жасалған әдебиеттер көрсеткішін ұсынған. Көрсеткіш Бұқар жырау, Иса Байзақов, Естай Беркімбаев, Жаяу Мұса Байжапов, Құдайбергелі Әлсейітов және басқа да атақты тұлғалардың шығармашылығына арналған.

Сурет 1 – Қадірхан Балауса, Амантай Аружан

Екібастұздық акын, ардагер журналист Жассерік Жәлелұлы және тарихшы ұстаздармен сұхбат үстінде.

Өткен жылы Өлеңті ауылының 60 жылдық тойына орай ауыл тарихынан, еңбеккер ерлер өмірінен сыр шертетін «Өлке тәжі - Өлеңті» атты кітаптың қос авторының бірі - журналист-жазушы

Осы бір өлең шумақтары ақын бабаның топырағынан нәр алып өскен ұстазымыздың Естай бабаға арнауы еді.

Сурет 3 – «Қазақ сахарасының біртуары» әдеби сазды кеш

Мемлекет тұжырымын жүзеге асыру, бұл өзің туған қала тарихынан бастау алуы қажет. Екібастұз өңірінен табылған археологиялық ескерткіштердің тарихи-мәдени сабақтастығы, қала тарихының қым-қиғаш тіршілігін тақырып мазмұнына өзек ету тарихи білім негізінде ертеден қалыптасып, бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келеді. Зерттеушілер көптеген шығармаға ортақ болып келетін Екібастұз өңірінің тарихи-мәдени сабақтастығын жүйелеп сипаттауының өзіндік мәні бар. Осы тұста туған өлкемің рухани және материалдық бай өлке екендігін ерекше атап өткім келеді. Екібастұз аймағы көне ескерткіштерге өте бай өңір болып саналады. Ескерткіштер ең алдымен тас ғасырдың ұсынылған тұрақтар мен шеберханалардың шығумен ұштастырылған палеогендік квартицеттермен басқа да шақпақ тастар және де бұлақ, көл және өзен тұрақтары мен қоныстар тас және қола дәуірінде пайда болды. Ерте және орта ғасырлардың көшпенділердің ескерткіштері, бірге жерлеу ғимараттары, барлық саны 200-ден артық нысандары және өте кең мәдени-хронологиялық кешендер спектрін құрайды, оларды зерттеу және жүйелеу жұмыстары өте көп күш салуын талап ету шеңберінде арнайы ғылыми-зерттеу тақырыбы әліде аяқталған жоқ.

Мәдени мұра сана-сезімді қалыптастыру негіздерінің бірі, ізгілік пен отаншылдық құндылықтар сабақтастығын орнықтыруда зор әлеуетке ие. Қ. Р. Тұңғыш президенті Н. Ә. Назарбаевтың

«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласының аясында қабылданған «Туған жер» бағдарламасы – өлкеміздің тарихын терең танып, бізге жеткен ұлттық құндылықтарымызды ұлықтап, бүгінгі ұрпақ қолына табыстауға бағытталған.

Осы тектес Естай әндерін орындаушылардың әрқайсысының өзіндік өзгешеліктері, қайталанбас үні, бояулары белгілі өнге рең беріп, бір-біріне ұқсамай кететін кезеңдері де жиі болады. Міне, сондай әншілер қатарына әр буында көрінетін Қали Байжанов, Темірболат Арғынбаев, Манарбек Ержанов, Күләш Байсейітова, Ермек Серкебаев, Ришад Абдуллин, Хасен Байырманов, Мұхтар Өтебаев, Жәнібек Кәрменов, Қайрат Байбосынов және басқаларды қосамыз. Қазіргі уақытта Естайдың әндерін қатары жүздеп саналатын өнерпаз жастар орындап, халық игілігіне айналдыруда.

Сурет 4 – Қадирхан Балауса.
«Мұрагер» домбыра үйірмесінде

Тапсырдым кейінгі ұрпақ балаларға, мендей кып тәрбиелеп сені ұстасын. Естайдың әншілігі, ақындық қабілеті ана сүтінен дарыған десе орынды. Оның анасы Күлипа, нағашысы Байтұлым ауыл арасында ғана емес, кезінде Кереку өңірінде аттары әйгілі әншілер болған. Естай ат жалын тартып мінуге жарағаннан бастап қолына домбырасын алып, ән айтуға талаптанады. Той-жиындарға жиі барып, ақын, әнші, жыршылардың өнерлерін бойына сіңіріп өседі. «Талапты ерге нұр жауар» демекші, Естай енді өзі де ән-жырдың, той-думанның басы-қасында болып, шамасы келгенше өнерін көрсетіп көптің көңілін аулайды. Оның өнге құмарлығы 7-8 жасында-ақ біліне бастайды. Ауылдағы Жақып деген молладан арабша сауатын ашады, ара-тұра өлең жаттап, құрбы-құрдастарының арасында айтып жүреді. Бір күні өзімен бірге оқитын бала молдаға

барып Естайдың ән айтатынын әңгімелейді. Молданың өзінің де аздап өлең жазатыны бар көрінеді, ол өнерпаз шәкіртін қолдап: «Өлең айтса айтсын, оның ризығы өлеңнен болар», – депті. Молда ұстазы Естайға өлең айтқызып, жаттықтырады. Қолына домбыра алып, шілдеhana кезінде, басқа да халық бас қосқан жиын-тойларда өлең айтады. Сөйтіп, талапты жастың атағы біртіндеп елге танылып, 15-16 жасында ауылдастарының құрметіне бөленеді.

Сурет 5 – Павлодар облысының білім беру басқармасы, Екібастұз қаласы білім беру бөлімінің «№18 жалпы орта білім беру мектебінде», «Домбыра сыныбының ашылуы»
2021 жыл, қыркүйек

Қорыта айтқанда, Ұлы дала тұлғаларының шығармаларында айтылған кеменгерлік ой-пікірлердің өнегелік сипаты, Туған өлкеңіз дара тұлғаларының рухани-адамгершілік тереңдігі қазіргі замандағы мектеп табалдырығында білім алушы оқушылардың тәрбиесіне негіз болатын құндылықтар екендігі сөзсіз.

Мектеп оқушылары рухани мәдениеттің жаңғыруын ұлттық әдеби мұраларға деген қызығушылық пен құрмет тұрғысында түсінуі олардың бойында өз халқына деген мақтаныш сезімдерін ұялатады. Жас ұрпақтың өмірге бейімделуінде, өзінің болашағын болжай алуында, тұлғалық қалыптасуында өзінің құндылығын жоймай келе

жатқан Ұлы дала тұлғаларының тағылымы терең тәрбиелік мәнді туындыларының орны ерекше болуы да осыдан. Естай әндерін орындаушылар көп болғанымен, олардың әрқайсысының әншілік шеберліктері түрліше келеді. Естай әндерін айтушылардың ішінде белгілі әнші Байғабыл Жылқыбаевтың орны бөлек.

Бір сөзбен айтқанда, қазақтың музыка тарихынан көрнекті орын алатын қадірменді әнші, композитор, әрі акын, домбырашы Естай әндерінің қанат талмай қалықтап, махаббат әнұранына айналатынына сенім мол.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бегалин С. Сахара сандуғаштары: естеліктер мен естігендер – Алматы, Қазақстан, 1976. Б. 167 [1]
- 2 Қарашашева Д.Б. Екібастұз өлең өрінде: өлеңдер жинағы / Екібастұз: Қайнар, 2005.Б. 148 [2]
- 3 Естай Беркімбаев. 14 кітап / С.Торайғыров атындағы МУ-нің Е.Бекмаханов атындағы «Өлке мен этнографиясын зерттеу орталығы». – Павлодар: ЭКО, 2003. – 126 бет. [3]
- 4 Бәделханов А. Естай (мақалалар, естеліктер, зерттеулер, поэмалар, арнау өлеңдер) – Павлодар: ЭКО, 2002. – 232 б. [4]
- 5 Жұматов Ғ. Таңдандырған, тамсандырған сазды әуен // Мәшһүр тағлымы: елге танылған есімдер. – Павлодар, 2008. Б. 127-129 [5]
- 6 Қалиев Ә. Халық – таланттар көзі. – Павлодар: ЭКО, 2006. - Б. 416 [6]
- 7 Момынұлы П. Қазақ музыкасының қысқаша тарихы. – Алматы: КАЗАҚПАРАТ, 2002. – 334 б. [7]

КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ КАЗАХСТАНА: ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ТРАДИЦИЙ И ИННОВАЦИЙ

МУХАМБЕТОВА А. М.
ученица 10 «З» класса, школа-лицей BINOMSCHOOL имени К. И. Сатпаева
города Астана, г. Астана
БАЙГЕНЖИНОВА К. А.
учитель истории Казахстана, школа-лицей BINOMSCHOOL имени К. И.
Сатпаева города Астана, г. Астана

Актуальность: в статье мы рассматриваем процесс развития культурной идентичности во время обретения независимости Республики Казахстан, также один из важных приоритетов государственной политики как прогресс уникальности и самобытности казахской этнической идентичности.

Цель: изучить достижения Республики Казахстан в развитии культурно-традиционной идентификации казахов других этносов.

Ключевые слова: культурная, идентичность, этническая идентичность, культура, преемственность, уникальность, независимость, этносы, многонациональная страна.

На сегодняшний день, Республика Казахстан считается независимым и суверенным государством, которое смогло развить многонациональность и значимость различных культур в стране. В 1991 году 16 декабря Республика Казахстан объявила о своей независимости, в ходе которого начались заметные изменения в культурной сфере страны.

Известно, что на первом месте в государственной политике стояло возрождение и распространение традиционной казахской культуры в социуме. Нельзя отрицать, что после колониальной и жесткой политики, развитие духовно-культурной общности этносов уменьшилось в разы, тем самым это содействует укреплению связей между странами и представителями других государств.

Разумеется, что несмотря на многие межнациональные катастрофы, которые пережил казахский народ такие добродетели как: гостеприимство, доброта и уважение к другим нациям не исчезли и остались в их крови. Разобравшись в истории нашей страны, можно увидеть, насколько удивительно казахи старались сохранить собственную этническую идентичность.

Тем самым, Казахстан является примером для многих других держав, особенно из-за умения держать огромное количество наций, проживающих на одной территории в мирных и дружелюбных отношениях, без дискриминаций по этническому признаку. Также период с 1991–2000-е гг. является возрождением этнической и многообразной культуры этносов.

Именно поэтому, по указу первого президента РК Н. Ә. Назарбаева была основана Ассамблея народа Казахстана 1 марта 1995 году, главной задачей которой – является реализация межэтнических отношений, общенационального единства и формирование

патриотизма у казахстанцев. Начиная с 2016 года этот день считается праздником «День благодарности».

АНК имеет несколько поставленных целей и задач такие как: Равноправие абсолютно каждого гражданина РК несмотря на расовую принадлежность вероисповедание язык национальность или принадлежность к разнообразным социальным группам.

Рост межнациональных отношений между различными государствами за счёт участия в международных организациях и проектах.

Развитие идеологии единства народов и наций сплоченности между другими этносами и сохранения мирных межнациональных отношений.

Разработка идей для дальнейшей государственной политики, способствующая развитию мирной и дружелюбной общности между представителями разных этносов независимо от их происхождения выбора религии языка и т.д.

Создание политической национальной культуры граждан РК базирующийся на совокупности цивилизационных и демократических норм моралей.

За все время существования АНК – стал одним из самых главных совещательных и межкультурных органов, принимающее активное участие в развитии нашего государства. Говоря о результатах, важно отметить, что было создано свыше 840 этнокультурных объединений и около 22 домов дружбы по стране (1).

Так или иначе, культурное наследие и идентичность имеет огромную значимость и уникальность для любого народа, так как оно формируется веками, нашими предками и обязательно требует проявлять неимоверный труд, для защиты и сохранения духовно-материальных ценностей. В наше время – время технологий и новейших инноваций, должны проводиться множество мировых процессов по спасению культурной идентификации.

Поэтому, была создана программа под названием «Культурное наследие» («Мәдени мұра») – которая была разработана по указу первого президента в 2004 году. Реализация столь масштабного государственного проекта, в дальнейшем повлиял на общее развитие в стране.

Главной целью данной программы – является изучение этнической и традиционной культуры казахов и возрождение культурного наследия Казахстана как: литературные источники,

этнография, живопись, старинные книги, музыка, письменность, языкознание и исторические древние памятники.

Программа проходит поэтапно в 2004–2006–2007–2009 и 2009–2011 гг. Существует несколько направлений как:

Исследовательские и археологические работы в области истории по воссозданию важных культурно этнических объектов в стране.

Большой рост в улучшении национальной идентичности и принятии культурного наследия.

Привлечение внимания к общенациональным объектам, с помощью глобализации и новейшим технологиям.

Начиная с 2004 г. – по настоящее время было проведено свыше 40 археологических и 26 научно-исследовательских работ, а также реставрировали около 75 археологических памятников. На данный, для комплекса мер по сохранению и внедрению этнического наследия, государство предоставляет финансовый бюджет около 5 млрд тенге, что показывает вовлеченность правительства в развитии национального самосознания граждан РК.

Благодаря реставрации культурного наследия, было найдено больше 25 тысяч многозначительных памятников и около миллиона этнических литературных письменностей. В них входят такие известные объекты как: мавзолей Ходжа Ахмеда Яссауи, древний городок Отырар, курганы Шілікті и Берель, также украшения в зверином стиле, которые позже были внесены в список всемирного наследия ЮНЕСКО (2).

Древний мавзолей Ходжа Ахмеда Яссауи - считается одним из самых качественно сохранных сооружений в средневековье. Сам мавзолей был построен в Туркестане с 1385–1405 гг. Однако, после победы Тамерлана в битве с правителем Золотой Орды, он дает указ о построении мемориального комплекса в честь легендарного тюркского мыслителя и поэта, где позже сам принимал участие в строительстве. Само сооружение несет в себе черты гостеприимства тюркских народов и общего единства. На данный момент, мавзолей считается главной и уникальной достопримечательностью Туркестана (3).

Помимо памятников, были реставрированы исторические жанры песен и множество литературных записей. Однозначно, устная духовная культура казахов была намного глубже, в ней отражался воспитательный потенциал, а проявлялся во время коммуникации

между разными поколениями, чтобы найти общий язык через музыкальные произведения (күй или жырау).

Была создана антология казахской традиционной музыкальной культуры «Мәңгілік сарын: қазақтың 1000 күйі, 1000 әні». В данном труде содержится сбор по реставрации, сохранению, воссозданию и выпуску CD-дисков, множеств великолепных произведений и этюдов на казахском языке.

Нельзя не отметить, что были открыты множество музыкальных театров, такие как: драматический театр им. Қ. Қуанышбаева, русский драматический театр им. М. Горького, Астана Опера и т.д. Было поставлено больше 150 праздничных фестивалей в честь юбилеев великих и уважаемых личностей как: Құрманғазы Сағырбайұлы, члены Алаш Орды: Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатұлы, Абай Құнанбайұлы, которые внесли огромный вклад не только в казахскую литературу, но и в общем богатую культуру нашей страны.

Впервые, благодаря программе «Культурное наследие», провели исследование в казахской литературной сфере, а после начался выпуск книг и огромное количество великих произведений. Проведены работы по реставрации научно-литературных источников и около 440 наименований книг по археологии, истории Казахстана и этнографии, 66 томов издания «Балалар сөзі», 10 томов энциклопедии истории Казахстана, на трех языках казахский, русский, английский и открыли около 3500 государственных библиотек по всему государству.

Подводя итоги, можно сделать вывод, что государство усердно вовлечено в развитие культурного наследия и в расширении знаний, о национальных традициях и этнической культурной идентичности. Для выполнения данных задач, было проведено огромное количество различных традиционных программ, проектов по реставрации и воссозданию культурного наследия. Таким образом, новое поколение сможет изучить разнообразные культурные источники, а также провести другие исследовательские работы.

ЛИТЕРАТУРА

1 Википедия: «Ассамблея народа Казахстана», [Электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ассамблея_народа_Казахстана

2 Презентация: «Значение культуры как духовной составляющей независимости Республики Казахстан», Курьякова С. И. [Электронный ресурс]. – URL: https://infourok.ru/znachenie_kultury_kak_duhovnoy_sostavlyayushey_nezavisimosti_respubliki_kazahstan-124841.htm

3 Статья: «Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави: легенды и факты» W 16:35 21.02.2023 [Электронный ресурс]. – URL: <https://ru.sputnik.kz/20230221/mavzoley-khodzhi-akhmeta-yasavi-legendy-i-fakty-32302311.html>

КӨРУ ЖАДЫСЫН ДАМУДАҒЫ «АЛТЫН АСЫҚ» ОЙНЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

НУРМУХАНОВ Е. А.

оқушы, Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

ДОСМАГАМБЕТОВА А. О.

филология магистрі, қазақ тілі мұғалімі, химия-биологиялық бағыттағы
Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

Адамзат өзінжануарлар әлемінен әлдеқашан жоғары ұстаған, себебі адамзаттың ойлау қабілеті анағұрлым жоғары. Оның бойында ерекше қасиеттер бар. Олар: ақыл, ой, сана, сөйлей алу және жадының жоғары деңгейде болуы. Міне осы қасиеттердің арқасында адамзат жоғары зиятқа ие. Ал бұл қасиеттерді үздіксіз дамыту керектігі бәрімізге мәлім. Адам өмір бойы білім алады, ал білім алуда жадының алар орны ерекше. Себебі онсыз алған ақпарат ұзақ сақталмайды. Ал жады ішіндегі ең күрделі түрлерінің бірі И. П. Павлов айтқандай, ол – көру жадысы [1, с. 75]. Ол әсіресе оқыту процесінде өте маңызды.

Адамдардың көру жадысын дамыту үшін ғалымдар түрлі әдіс-тәсілдер, ойындар, тестілер ойлап тапқан. Солардың бірі немістің белгілі психиатры Вальтер Шульте. Ол оны өз атымен орайластырып «Шульте кестесі» деп атады [2, с. 236]. Бұл кестеде ол әртүрлі сандарды торларға орналастыру арқылы бес минут ішінде оларды есте сақтап, сол қалпында айтып беру керектігін атап өтті. Біздің ғылыми жұмыстың ерекшелігі – ол, біріншіден, біз оны әдіс ретінде емес, ойын ретінде алып отырмыз, дегенмен психологтер де біздің ойымызды әдіс ретінде де қарастыра алады. Екіншіден, кестелеріміздің құрылысы әртүрлі. Үшіншіден, бізде сандар емес, ұлттық нақышымыз – асықтар және төртіншіден,

ойлап тапқан ойымыз бірнеше деңгейден тұрады. Оларды жеңілден күрделіге қарай бағыттауға болады. Сонымен қатар суретші И.К. Айвазовский өз заманында ерекше көру жадысының иесі болған. Ол өзінің әдісін ең алдымен өзіне өткізіп, содан кейін бүкіл әлемге танытады. Оның әдісі бойынша айналадағы табиға құбылыстарға бес минут қарап, одан кейін көзінді жауып, көрген суретті елестету тиіс дейді. Көзіндіашқаннан кейін елестеткен суреттің қаншалықты толық болғанына баға беруге болады. Бақылауға алғашқыда бес минут берілсе, кейіннен бұл уақытты біртіндеп азайтуға болады. Бұл әдісті ол да өз есімімен байланыстырып «Айвазовский әдісі» деп атады [3, с. 45].

Біз болсақ, бұл жұмыста асықтарды негізге алып отырмыз. Асық ойындары халқымыздың көнеден келе жатқан ұлттық ойындарымыздың бірі. Егерде барлық асық ойындары адамдарды ептілікке, мергендікке, үйрететін болса, бұл ойында асық көру объектісіне айналып отыр. Яғни бұл тұста асықтың иіруіне қарай төрт түрі қарастырылады: алшы, бүге, шіге және тәйке. Бұл төрт түрі арқылы адамның көру жадысын дамытуға болады.

Қазіргі уақытта адамдардың басым көпшілігі көрген, оқыған ақпаратты терең түсінбей, бір шолып өтуге бейімделіп қалды. Әсіресе кітап оқуда немесе ғаламтордан ақпараттарды, жаңалықтарды оқығанда, сөздің түпкі мағынасын түсінбей, жеңіл желпі шолып өтеді. Ал бұл ақпаратты сапалы қабылдауына әсер етеді. Ғалымдар көру жадысын бала кезден бастап дамыту керектігін атап өтеді. Себебі кішкентай балалар айналадағы заттарға, құбылыстарға, адамдардың бейнесін сақтауда қабылдағыш болып келеді. Сондықтан баланың жадысын неғұрлым ерте дамытсақ, соғұрлым оның зейіні, есте сақтау қабілеті арта түседі. Сол себепті балалардың назарын шоғырландыру үшін тәрбиешілер, психологтар, мұғалімдер түрлі әдістерді пайдаланады. Оның ішінде ең танымал түрі – ол суретке қарау арқылы есте сақтау. Ал бала өскен сайын бұл әдістерді түрлендіріп отыруға болады.

Сонымен зерттеу барысында 8 «А» сыныпта оқитын 20 баланы бір ай бойы бақылағанды жөн көрдім. Ойынды біз сабақтан тыс уақытта, аптасына үш рет өткіздік. Көбінесе ол сабақтан кейін өткізілді. Зерттеу жұмысымызды бастамас бұрын мен алдын-ала құрастырған жоспарға сүйендім. Бұл жоспар менің әр қадамды жүйелі орындауыма септігін тигізді. Одан кейін ойын кестесі мен ойын тақтасы таныстырылды. Ойын тақтасы тігінненекі торкөзден және көлденеңінен 8 торкөзден құралған. Барлығы 16 торкөз.

Олардың әрқайсысы үстінен астына қарай нөмірленген. Ең төменгі жағында ойын деңгейлері көрсетілген. Олар оқушылардың қандай деңгейге өткенін көрсетіп отырады. Ойын кестесі (карточкалар) ойын тақтасына ұқсас, алайда онда асықтардың орналасу реті көрсетіледі. Ол біздің көру материалымыз. Ондағы асықтарға қарап, біз оны ойын тақтасына көшіреміз. Ойынның ең басты нышаны, ол асықтар екенімізді атап өткеніміз жөн. Осыған дейін көру жадысын дамыту үшін асықтарды өз әдістерінде, ойындарында ешкім қарастырып көрмеген. Неліктен асықтар бұл ойында тиімді? Себебі асықтың төрт жағы бар. Олар бір-біріне ұқсамайды. Оларды ауыстырып отыру арқылы ойынның кезеңдерін ұзартуға болады.

Келесі қадам ол ойын шартымен таныстыру. Ойынды ойнау үшін 16 асық, арнайы жасалған кесте (ойын тақтасы) және асықтардың орналасу тәртібін көрсететін кестелер (карточкалар) керек. Ойынға екі бала қатысады. Бірі – бақылаушы, екіншісі – ойыншы болады. Бақылаушы ойыншығаең алдымен ойын ережесімен таныстырады. Одан кейін ойыншыға ойын ережесі таныстырылып, 1-деңгей кестесін көрсетеді (бірінші деңгейде алғашқы төрт торкөзге 4 асық қойылады.

Кестедегі асықтардың қалыптарын есінде сақтау үшін 10 секунд уақыт берілетіні ескертіледі. Ойыншының мақсаты белгіленген уақытта кестеде орналасқан асықтарға мүкият қарап, оны есінде сақтау. Одан кейін бақылаушы асықтардың орналасу тәртібін көрсететін кестені (карточка) жауып тастайды. Ал ойыншының алдында тағы бір дәл сондай кесте (ойын тақтасы) жатады. Ойыншы өзінің алдында жатқан ойын тақтасына көрген кестедегі асықтарды дәлме-дәл солай етіп орналастырады. 10 секундтан кейін ойыншы алдында жатқан асықтарды ойын тақтасына қоя бастайды. Бұл жерде асықтарды кестеге орналастыруда уақытты шектемеу керек, себебі ойыншы өз жауабына сенімді болу керек. Әбден өз жауабын дұрыс деп шешкен жағдайда ғана ойынның бірінші деңгейі аяқталады. Одан кейін ойыншының жұмысы бағаланады. Бақылаушы ойынның басында көрсеткен 1-деңгей кестесін тағы да көрсетіп, ойыншы ойын тақтасындағы асықтардың орналасу ретін тексереді. Егер де төрт асықтың төртеуі де дұрыс орналасса, ойынша екінші деңгейге көшеді. Ал бір немесе бірнеше қате жіберетін болса, ойын тоқтатылады. Екінші деңгейге өткен кезде асықтар қайта қойылады. Яғни бірінші деңгейдің асықтары алынып, 2-деңгей кестесіне сай 6 асықты қайта, жана қалыпқақояды.

Бұл кезеңде балаларға 15 секунд уақыт беріледі. Олар бұл уақыт аралығынды асықтардың кестедегі орналасу түрі мен ретін бақылап отыру керек. Уақыт өткесін 2-деңгей кестесі жабылып, оқушы өз тақтасына алты асықты орналастырады. Асықтарды өз кестесіне орналастыруда уақыт шексіз. Міне осылай әр деңгейге екі асықтан қосылып отырады. Ойында бар жоғы 7 деңгей. Жеті деңгей деп алып отырғаным, біріншіден, ол халқымыздың наным-сенімі бойынша жеті саны қасиетті сан болғандықтан, екіншіден мектеп жасындағы балалар үшін жеті деңгейді өту ол қолжетімді. Келесі (3,4,5,6,7) деңгейлерде екі асықтан қосылып отырады. Ескерту: әр деңгейге өткен сайын барлық асықтардың орналасу түрі өзгеріп отырады.

Оқушыларға ойын шарты түсіндіріліп болғасын, асықтардың иіруіне қарай бірнеше жағдайда болатыны айтылады. Олар: алшы, бүге, шіге және тәйке. Алғаш рет ойналып отырғандықтан оқушылар тарапынан көп сұрақтар қойылды. Мысалы: ойынды ойнатқан кезде қанша уақыт беріледі? Қосымша уақыт беріле ме? Неше минуттың ішінде асықтарды қойып шығу керек? деген сияқты. Ойынның шартын құрған кезде, асықтарға қарау уақытын өзім шамалап қойдым. Бұл менің үлкен қателігім болды. Бастапқыда уақытты төмендегідей үлестірдім:

1-деңгей: Ойыншы 4 асықты 1-4 торкөзге үлгі бойынша орналастыру керек.

Ол 10 секунд ішінде асықтардың тақтадағы орналасу түрін есіне сақтап, өз тақтасына дәлме дәл солай орналастыруы тиіс.

2-деңгей: 6 асықты 1-6 торкөзге үлгідегідей орналастыру. Уақыты: 15 секунд

3-деңгей: 8 асықты 1-8 торкөзге үлгідегідей орналастыру. Уақыты: 20 секунд

4-деңгей: 10 асықты 1-10 торкөзге 25 секундта үлгідегідей орналастыру.

5-деңгей: 12 асықты 1-12 торкөзге 35 секундта үлгідегідей орналастыру.

6-деңгей: 14 асықты 1-14 торкөзге 45 секундта үлгідегідей орналастыру.

7-деңгей: 16 асықты 1-16 торкөзге 1 минутта үлгідегідей орналастыру.

Сонымен алғашқы ойын ойналғаннан кейін нәтиже мынадай болды: бірінші деңгейді (тақтаға 4 асықты кестедегідей орналастыру) алты оқушы орындай алмады, қалған оқушылар бұл тапсырманы дұрыс орындады (65% құрады). Бір қызығы кейбір оқушылар

бірінші деңгейді өте алмаса да, екінші деңгей тапсырмасын орындай алды, дегенмен келесі деңгейлерден қателер жіберіп отырды. Ал, жалпы алғанда, асықтар көбейген сайын оқушылар үшін тапсырмалар қиындай түсті. Екінші деңгейде көрсеткішіміз бірден 40 пайызға төмендеп қалды, себебі оқушылар төрт емес, енді 6 асықты кестедегідей өз тақталарына орналастыру керек еді. Үшінші деңгейде жиырма оқушының біреуіне төрт деңгейді айна қатерсіз дұрыс орындаған. Ол 10 асықты үлгі бойынша еш қатерсіз дұрыс қойып шықты, алайда келесі деңгейде бұл бала бір асықтан қате жіберіп, тапсырманы толық орындамады. Сонымен ойынды 100% дұрыс орындаған бала болмады.

Зерттеудің алғашқы кезеңінен кейін оқушылардың нәтижесі ортадан төмен деңгейде болғандықтан, бұрыннан ойлап тапқан бұл ойынның тиімділігін тексергім келді. Алғашқы ойыннан кейін оқушылардан кері байланыс алынды.

Оның нәтижесі бойынша оқушылар мынандай пікірлер мен ұсыныстар білдірді:

- Ойын қызықты, алайда қиын;
- Асықтарды бақылау уақыты тым аз;
- Ойынды дұрыс орындау үшін тактика ойлап табу.

Жалпы бірінші ойыннан байқағаным, бір оқушы өз тактикасын ойлап тапты. Ол оның уақытын бірнеше секундтың үнемдейді екен. Бұл бала үлестіріп берген асықтарды төрт түрге топтастырып дайындап қойды: 5 асықты бүк, 5 асықты шік, 3 асықты тәйке, 3 асықты алшы етіп әзірлеп қойды.

Ол асықтарды тақтаға орналастырарда айналдырып отырмай бірден қоя салатынын атап өтті. Сонымен қатар бір оқушы асықтардың атауына қарай есте ұзақ сақтауға болатынын айтып кетті: Мысалы, бүк жатқан асықты «Б», шікті «Ш», тәйкені «Т», алшыны «А» деп, асық түрлерін әріптерге ауыстыру арқылы тез есте сақтауға болатын айтты. Шынымен де балалардың осындай тапқырлығына таң қалдым. Дегенмен көру жадысын дамыту үшін үзбей бұл ойынды ойнату керектігін түсіндім. Сондықтан аптада кездесетін күндер санын, асықтарға қарау уақытын ұзарту керектігін түсіндім.

Мүмкін балалардың төмен нәтиже көрсетуі уақыттың аздығынан болар деген ой туды, себебі тапсырманы орындау барысында оқушылар назарын толық бөле алмай, көз жүгіртіп қана қойды. Оқушылар үшін мен белгілеген уақыт тым аз болып шықты. Әсіресе екінші деңгейден бастап кестеге (карточкаға) қарау уақытын

ұзарту керектігін түсіндім. Одан кейін мен ғалымдардың суреттерге қарау уақытын түрлі дереккөздерден, әдебиеттерден қарастырдым. Олардың топшылау бойынша адамның жасы неғұрлым көп болса, соғұрлым суреттерге қарау уақыты қысқа болуы керек. Мысалы, орта буында оқитын оқушы мен ересек адамға берілетін уақыт бірдей болмау керек. Себебі олардың ойлау, қабылдау деңгейі әр түрлі. Олар мектеп жасындағы балаларға келесі уақытты бөліп отыр. Мысалы З.М. Истомина 4 суретті бақылау үшін 10 секунд жеткілікті дейді. Алты суретке 25 секунд бөлсе, А.Н. Леонтьев 30 секунд бөлген жөн дейді. Сегіз суретке В.С. Мухина 1 минут, он суретке 2 минут, он екі суретке 3 минут, он төрт суретке 4 минут, ал 16 суретке 5 минуттай уақыт керек дейді [4, с.238]. Осы зерттеулерге сүйене отырып, мен уақытты белгілеуде келесі өзгерістерді енгіздім: бірінші деңгей өзгеріссіз 10 секунд, екінші деңгейде А.Н. Леонтьеваның бөлген 30 секунд уақытына тоқталдым, себебі 40 секундты оқушыларға бөлген кезде олар үшін тым көп болды. Уақыт көп болған сайын оқушылардың зейіні шашыраңқы болатынын байқадым. Олар ұзақ бақылай алмай, назарларын айналадағы заттарға ауытыра бастайды. Үшінші деңгейде 20 секундтан 1 минутқа. Төртінші деңгейде 25 секундтан 2 минутқа. Бесінші деңгейде 35 секундтан 3 минутқа, алтыншы деңгейде 45 секундтан 4 минутқа, ал жетінші деңгейде 1 минуттан 5 минутке ұзарту керектігін түсіндім. Ал асықтарды кестеге (ойын тақтасын) орналастыруда уақыт шектемеу керектігін түсіндім.

Сөйтіп алғашқы ойыннан үлкен сабақ алып, өз жұмыс жоспарыма біраз өзгерістер енгіздім.

Жұмыстың нәтижесін білу үшін қорытынды ойын өткізілді. Оның мақсаты: «Алтын асық» ойынының оқушылардың көру жадысына тиімділігін анықтау. Бұл кезеңнің міндеттері:

Қорытынды ойынды өткізу арқылы тиімділігін бақылау;

Бірінші және соңғы ойын бойынша салыстыру жұмысын жүргізу;

Өткізген жұмыстың нәтижесі бойынша қорытынды шығару.

Ойынның қорытындысы бойынша нәтиже бір айдың ішінде өзгерді деп айта аламыз. Байқап отырғанымыздай бастапқы мен қорытынды ойынның нәтижелері бірдей емес. Оқушылар тарапынан оң өзгерістер болғанын байқап отырмыз. Мысалы алғашқы ойында бірінші деңгейді дұрыс орындаған 65% оқушы болса, екінші деңгейде бұл көрсеткіш 30 пайызға өсіп 95% көрсетті. Екінші деңгей бойынша қырықтан 60% жоғарлады. Үшінші деңгейде он

бес пайыздан 25 % өсті. Төртінші деңгейді алғашқыда бір ғана оқушы дұрыс орындаса, соңғы ойында үш оқушы дұрыс орындап 15 % құрады. Бесінші деңгейді алатын болсақ, бастапқыда бұл тапсырманы ешкім орындай алмады, алайда бір ай жаттығудың нәтижесінде бір оқушы бұл деңгейге жетіп, 5 пайызды көрсетті. Егер біз он үшінші ойыншының нәтижесін қарастыратын болсақ, ол балада өте жақсы нәтижені көре аламыз.

Бұл ойынды бастауыш сынып оқушылары үшін де өткізуге болады, бірақ жеңілдетілген нұсқасын. Мысалы 7 деңгей емес (16 асық), екі (6 асық), үш деңгей (8 асық) көлемінде өткізе аламыз. Балалардың көру жадысы дамыған сайын асықтардың санын арттыру керек. Немесе ересек адамдар үшін де жеті деңгей емес, 8,9,10 деңгейлерге де жеткізуге болады. Жалпы бұл ойында асықтардың санына шектеу жоқ, ең бастысы ол нәтижегі бағытталу керек. Үнемі бір деңгейде де ойнап отыруға болмайды, асық көбейген сайын адамның зейіні, назары арта көру жадысы арта түседі. Әрине ол ойыншының күнделікті өміріне, өмір сүру салтына оң әсерін тигізеді деп ойлаймын.

Жалпы бұл ойында, біздің есептеуіміз бойынша, бірінші деңгейде асықтың 16 қалпы (положение) бар. Асықтарды бұл деңгейде 16 тәсілмен алмастырып қоюға болады екен. Екінші деңгейде 24, үшінші деңгейде 32, төртінші деңгейде 40, бесінші деңгейде, 48, алтыншы деңгейде 56, жалпы жеті деңгей бойынша асықтарды 64 тәсілмен ауыстырып қоюға болатынын есептеп шығардым.

Сонымен нәтижесі бұл ойын «Алтын асық» деп аталды деген сұрақтар оқушылар тарапынан жиі қойылып жатты. Біріншіден, 16 торкөздің барлығына асықтарды еш қатесіз орналастырған оқушы «Алтын асық» иесі атанады.

Зерттеу нәтижесі оқушылардың көру жадысын дамыту өзекті болып отырғанын аңғартады. Ал оны дамыту үшін күнделікті, жүйелі түрде танымдық процестерін дамытатын түрлі ойындарды көбейткен жөн, себебі күн сайын оқушылардың психологиясыны кері әсер ететін ойындар да көбейіп жатыр. Міне осыны болдырмау үшін, денсаулыққа, ақыл-ойына пайдалы ойындарды арттырғанымыз жөн. Оның бірі - «Алтын асық» ойыны. Бұл ойын оқушыны:

– Шыдамдылыққа, төзімділікке, табандылыққа, мақсат қоя білуге;

–Ұсақ моториканы дамытуға;

– Қысқа мерзімде көру арқылы есте сақтауға;

– Жүйелілікке, жинақылыққа үйретеді;

– Ұлттық құндылығымызды дәріптеуге;

Белсенділікке, жауапкершілікке, еңбекқорлыққа тәрбиелейді.

Тәжірибе көрсеткендей, ол жоғарыда аталған қасиеттерді қамтып қана қоймай, адамның ой-санасына, жылдам ойлауға, тез шешім қабылдауға және көру жадысының дамуына оң әсерін тигізеді. Оны біз салыстырмалы диагностика, оқушыларға өткізген сауалнама нәтижелері арқылы да байқадық. Мысалы тест нәтижесі бойынша жоғары деңгей бойынша 25 %, орта деңгей бойынша 95 % артқанын көрдік, ал соңғы тест нәтижесі бойынша төмен көрсеткіш көрсеткен оқушылар болмағанын көре аламыз. Сонымен қатар сауалнама нәтижелері бойынша балалар, олардың есте сақтау қабілеті артып, оқыған материалдарын, оқылым мәтіндерін тез қабылдайтын болғанын мойындап отыр. Алайда жұмысты тоқтатпай, әлі де жоғары нәтижеге қол жеткізуге тырысу керек. Себебі көру жадысын неғұрлым көп жаттықтырған сайын, соғұрлым нәтижесі айқын болмақ. Алайда ұзақ уақыт үзіліс жасаған жағдайда ол бұрынғы қалпына, қайта оралады, тіпті нашарлап кетуі де мүмкін. Оны мен әдебиеттерден теориялық білімімді толықтырған кезде түсіндім. Бұл кезеңде көру жадысына кеңінен тоқталуға мүмкіндік туды. Адамның жадысы – күрделі психологиялық процесс. Оның негізінде басқа да танымдық процестер (қабылдау, ойлау, сөйлеу, сезу, көру арқылы есте сақтау) жатыр. Олар бір-бірімен тығыз байланысты. Сондықтан біреуін ерте жастан бастап дамытсақ, қалғандары да тізбектеліп дамиды.

Алға қойған мақсатым ол ойлап тапқан «Алтын асық» ойынын ғаламтор желісіне қосу арқылы онлайн ойнату және телефон қосымшасы ретінде құру.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Алябьев Е. А. «Как развить память у ребенка», М.: ТЦ Сфера, 2015 ж. – 75 б.

2 Бортникова Е. А. «Развиваем память, внимание, воображение», М.: Литер, 2016 ж. – 236 б.

3 Матюгин И. Ю. «Методы развития памяти, образного мышления, воображения», Москва «Эйдос», 1996ж. – 45 б

4 Черемошкина Л.В. «Развитие памяти детей», Ярославль «Академия развития», 1996. – 238 б.

КАЗАХСКИЕ ПРАЗДНИКИ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

САПАШЕВ А. А.
СОШ № 10, г. Экибастуз
ЖАБАЕВА С. М.
Руководитель, СОШ № 10, г. Экибастуз

До наших дней казахский народ донес свою древнюю культуру, традиций. Из поколения в поколение передавали своим потомкам накопленный опыт. Традиция является одним сигнализатором социального положения. Постоянная связь с прошлым, потребность переварить то, что сформировалось исторически, в виде совместности культурного и национального наследия.

Одним из регуляторов школьников отличала каждый год празднования праздника

«Наурызмейрамы» в стенах школы. Официально праздник был возрожден Указом Президента Казахской ССР от 15 марта 1991 года «О народном празднике весны – «Наурызмейрамы», в соответствии с которым 22 марта был объявлен государственным, а с 2009 года отмечается три дня. В феврале 2010 года 64 – я сессия Генеральной Ассамблеи ООН объявила 21 марта Международным днем Наурыза. Это указывает, что исторические факты в Казахстане имели важные влияния на то, современные казахи во всем мире отмечают «Наурызмейрамы». В связи с этим праздник трансформировалась в современную жизнь. Суть этого праздника – в единстве человека с природой. На Востоке Наурыз – начало нового года. В переводе с персидского «ноу» - означает «новый». «руз» - «день». В ночь с 21 на 22 марта весеннее равноденствия и длится 40 дней. Древний и любимый праздник обновления жизни, Наурыз отмечается ныне по всей республике широко и весело. Ұлыстың ұлы күні халқымыз дастарқан жайып, бірін-бірі күшактап, құттықтайды.

Армысыздар, ағайын!
Бармысындар, халайық!
Наурыз тойын жүп жазбай,
Қошеметтеп қарсы алайық!
Досқа құшак ашайық,
Өлең жырға басайық.
Қазақтың бір салты деп
Тойғашашушашайық!

В день весеннего равноденствия все родные, близкие друзья собираются за дастарханом. На стол ставят разнообразные

угощения, но неизменным остается одно – главное праздничное весеннее блюдо – Наурыз кәже.

Наурыз кәже состоит из 7 компонентов:

Вода, соль, пшеничная мука или лапша, молоко (кефир, айран), курт (кисло-молочный продукт), злаки (пшеничная, ячневая или перловая крупы), мясо конины и қазы (қолбаса из конины). Каждый ингредиент имеет свое значение. Самый первый ингредиент – вода – является символом ручья или реки. Река имеет свое течение, она бурлит – эти действия происходят в жизни, то есть река наподобие жизни. Для подрастающего поколения своего рода пожелания, чтоб они жизнь прожили не напрасно, а пропитывалась увлекательными периодами. Второй компонент – соль. Если в приготовленную еду не добавить эту приправу она будет пресной безвкусной. Впоследствии у блюда появляется вкус. Пшеничная мука – это ингредиент, из которого можно приготовить тесто. Молочная продукция символизирует мирную и чистую жизнь. Курт быстро усваивается и восстанавливает микрофлору кишечника за счет содержания полезных бактерий. Крупы полезны для человека, а многие из них обладают целительными свойствами. Мясо символ благополучия и фортуны.

Есть легенда про Наурыз кәже, если человек приготовит питательный суп, фортуна в течение года будет на вашей стороне.

Рисунок 1

Сила традиций заложена в сознании людей и не дает им поступать по-другому, в современный период значительно возрос интерес к празднику, более 130 этнических диаспор разных народов, являющихся составной частью национальной истории на основе формирования казахстанской гражданской идентификации вместе всегда и во всем.

Подобное понимание народа Казахстана как качественно новой формы самоидентификации коренным образом отличается от прежнего строя.

Одной из древних понятий в традиционной казахской культуре, и сегодня «Бата беру» используется только как благодарность и пожелание. Однако благодарить и желать может кто угодно, а в прошлом благословение давали только старцы. Щедрый гостеприимный казахский народ сделал традицией благославлять за столом.

Ұлыстың ұлы күні. 9 «А» класс. Грамота за 1- место.

Рисунок 2

Рисунок 3

Первый день весны казахстанцы встречают со словом «спасибо». По инициативе Первого президента с 2016 года 1 марта был объявлен Днем благодарности.

День благодарности –это оказание почета и уважения всех жителей Казахстана друг другу.

В День благодарности в нашем классе в этом году проводили мероприятие с приглашением мекената г. Экибастуза Каргаш Гибадатовну, которая во время Чрезвычайного положения, когда источники тепловой энергии в централизованных системах теплоснабжения остановилось из-за аварий на ТЭЦ. Каргаш Гибадатовна не осталась в стороне, с подругами пеклабаурсаки и носила горячи чай в термосах для сварщиков и слесарей, которые приехали со всего региона нашей страны.

Каргаш Гибадатовна Кукумбаевна классном часе 1-наурыз «Алғыс айту күні».

Рисунок 4

Рисунок 5

Мы пригласили Каргаш Гибадатовну на классный час, где с одноклассниками на гитаре спели песню и прочитали стихи и таким образом мы поблагодарили нашего мецената.

Мероприятия проводимые в классе прививают в школьниках представление о мире

и о его устройстве, о предпочтительных формах и правилах проведения.

Смыслом традиций является перенятие младшим поколением правил и в передаче ценностей. Вместе с тем складывается чувство бесконечности жизни, значимости знаний.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Әлижан Тауұлы : Қазақ салт – дәстүрлері. Алматы : «Балауса баспасы», 2017.

2 С. Е. Әжіғали тарихи ғылымдарының докторы, профессор. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет – ғұрыптары. 1 –том. Арыс Алматы 2005.

3 С Қалиев, М. Оразаев .М. Смайылова. Қазақ халқының салт-дәстүрлері

4 (Орта мектептің VIII –IX кластарына арналған құрал) Алматы. «Рауан » 1994

5 Серік Ерғали НАУ мен ЫРЫС – Алматы : « Қазығұрт» баспасы.2011. – 184 бет.

ҚАМШЫНЫҢ ҚАСИЕТІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІК МАҒЫНАСЫ

УӘЛИХАН М.

оқушы, № 27 жалпы білім беру мектебі, Павлодар қ.

УӘЛИЕВА Ж. К.

ғылыми жетекші, бастауыш сынып мұғалімі, №27 мектебі, Павлодар қ.

Қамшы - көнеден келе жатқан ер жабдықтарының бірі. Қамшы-атты айдап жүргізетін құрал. Қамшының өрімі сабынан ұзын болады. Қамшыны сонымен қатар қару ретінде қолданған. Қамшы-қазақтың ғасырлар бойы ұстаған көне жәдігерлерінің бірі. Қолына қамшы ұстаған қазақ айбарлы, сәнді көрінген. Жылқыны қолға үйреткенде атты жүргізу үшін және алдындағы малды айдау үшін бір құрал қажет болған. Алғашында атқа мінген адам қамшының орнына әртүрлі шыбық, ағаш қолданған. Қамшы - бірнеше таспа қайыстармен өрілген, сабы тобылғыдан, аңдардың тұяғы мен мүйіздерінен жасалған құрал. Қамшылардың ең қолайлысы 12 өрімдігі. 6 өрім қарапайым түріне жатады. Елік сирағынан жасалған қамшы сәндікке жарайды. Қамшыны малдың шикі терісінен жасаған, өрменің санына байланысты қамшылар үш таспа өрім, төрт таспа, алты таспа, сегіз таспа, он екі, жиырма төрт, қырық сегіз таспа өрім болып бөлінген [1]. Қамшы ұстаған адамының күш-қуаты артқан. Қамшы - жамандықтан, тіл- көзден сақтап жүретін, серілікті танытатын киелі сый. Қамшы әр қазақтың шаңырағының төрінде ілулі тұрған. Ал, құрметті адамдардың киесі мен қуаты қамшыға ауысып отырады. «Қамшы мен емші-киелі күдірет» деп халық ырымдаған. Сонымен, ел алдында жүрген жақсы адамдардың қамшысын ырымдап отырған.

Қамшы сөзінің шығу тегіне байланысты бірнеше нұсқалар бар. «Қамшы» сөзіндегі «қам» түбірі бірнеше ұғымға ие: қам – шикі, шылғи, шала, қам-қарекет, айла, тәсіл, амал, қайғы, қамығу, қамдану, даярлану; қам- қамба, қамау, қамту деген мағынада; қам-терісі күнды аңдар:қама, қамар, қамшат; қам-қымбат маталар «қамқа» деген мағынаны білдіреді [2].

Қазіргі таңда қамшы өруді жас ұрпаққа үйретіп отырсақ, дәстүріміз өз жалғастығын табар еді. Қамшы - атқа мінген адам ұстайтын құрал. Қамшыны бірнеше таспа қайыстармен көмкеріп өреді. Қамшының сабын тобылғыдан, ырғайдан, аңдардың тұяғынан немесе мүйіздерінен жасаған. Қамшы 3 негізгі бөліктен тұрады: өрімі және сабы, бүлдіргісі. Қамшы сабын әсемдеген. Оны тұтам деп атайды. Тұтамға өткізілген қайыс таспа- бүлдіргісі деп аталады. Ал,

өрім мен алақанның қосылған жері- шежемей. Қамшы бөліктерінің атаулары: өрімі, сабы, тұтамы, бүлдіргі, шежемей, бауырлақ, мойнақ, бүркеншік, шырмауық, бунақ, таңдай, түйін, қамшының тілі, қамшының кекілдігі, алақан. Қазақ халқы қамшының сабына ерекше көңіл бөлген. Әсіресе, керік сирағынан металлмен, терімен мойнақтап жасаған қамшылар өте жоғары бағаланған. Сап үшін тобылғы ағашын көп пайдаланған. Тобылғыдан жасалған қамшы әдемі, әрі берік болған. Қызыл түсті бояуынан жасалған қамшы көзді тартады. Ерте кезде осындай қамшымен қызға барған серінің абыройы асқақ болған. Қазақ халқы үшін қамшының орны ерекше болған. Қамшы әбден иленген сиыр терісінен 3 таспадан 40 таспаға дейін өріледі [3]. Өрімге байланысты қамшының бірнеше түрі бар. Мысалы: ат қамшы, дыр қамшы, дырау қамшы, дойыр қамшы, дүре қамшы, ұзын қамшы, шолақ қамшы, сары ала қамшы, білеу қамшы, орама санды қамшы, мүйіз сапты қамшы, киелі қамшы, қасиетті қамшы, тобылғы санды қамшы, шашақты қамшы, бала қамшы, құрау қамшы, шыбыртқы қамшы. Ал жасалуы мен қолданылу мақсатына байланысты мынадай түрге бөлінеді:

1. Сүндет қамшы- салт-дәстүр бойынша баланы сүндетке отырғызғанда оған туған-туыстары сыйға тартатын тобылғы сапты төрт тұтам қамшы.

2. Бәйге қамшы. Ат бәйгесіне шабатын шабандоздың қамшысы. Ол тобылғы сапты, ұзындығы төрт тұтам.

3. Көкпар қамшы. Ұлттық ойын көкпар тартуда қолданылады.

4. Дойыр қамшы. Өрімі жұмыр, жуан, төрт кырлы, он алты, немесе сегіз таспадан болып келеді. Дойыр қамшыны мал айдауға, ұрыс-төбелеске де қолданады.

5. Неке қамшысы. Жас бозбала үйленер кезде құрбы-құрдастарын жанына жинап, қамшыларын құпия бір жерге қояды. Ол өзіне ұнаған қамшыны таңдап алып, иесі жігіт жолдас (күйеу жолдас) болады.

6. Соп қамшы. Өгіз айдауға арналған қамшыны осылай деп атайды.

7. Үйір қамшы. Оны жылқышыларға арнап жасайды. Өрімнің араларына үш шығыршық біріктіріліп, ұзын етіп жасалады.

8. Ноғай қамшы. Аралары жақын орналастырылған екі өрімнен тұрады.

9. Баптау қамшы. Асауды үйрету үшін жасалады.

10. Аңшы қамшы. Сабының ұзындығы – бес тұтам, ұшында қорғасын өрілген өрімі он екі тұтам болады. Бұл қамшының түрін аңшылыққа қолданған.

11. Барымта қамшы. Тобылғы сапты, оның ұзындығы алты тұтам, жуан өрімі он тұтам, түйіні де жуан, әрі ұзын. Екі аттылы қактығысқанда қамшыларын, аттан аударып та түсірген [4].

Шеберлер қамшыны мықты қайыстан өреді. Оларды өрімшілер деп атайды. Қамшының сапалы болуы қайысына байланысты. Теріні жұмсақ илеп, иін қандырады. Иден шыққан қайысқа май жағып, кептіреді, қысқыға салып, уқалайды. Тігетін қайыстардың шетін бекітіп, өткір пышақпен тіледі. Ал, қысқыны кепкен ағаштан жасайды. Қайыс түйудің де бірнеше өрнектері бар. Олар - төрт таспадан түю, қалмақша түю, түйемұрындық, өткерме, тастүйін, т.б. деп аталады. Қамшының өрімі сабынан бір жарым еседей ұзын болады. Қамшы саптан, өрімнен және бүлдіргіден тұрады. Саптың қолға ұстар жері былғарыдан қапталады. Қамшы өрудің көптеген түрі қолданылады, өрімдер домалақ, жұмыр, төртқырлы болып келеді. Өрім әбден дайын болғанда оған алақан жасайды, ол тобылғы сапты, қамшыға бауырымен өрілуге тиісті. Сирақ немесе тобылғыны алдымен кептіріп алады. Сосын барып бүлдіргісін қайыстан ойып шығады. Бүлдіргіге түрлі ою-өрнектер салынады. Бүлдіргі тесіліп, қайыс жіппен таспаға тастай оралады. Ең соңында үш бөлік те бір-бірімен бекітіледі. Қолдан сырғып түспеу үшін саптың соңы тесіліп жіп өткізіледі.

Өрім түрлері мынадай: үш не төрт бұрым өрімі, алты өрім, сегіз өрім, он екі өрім, қырық өрім. Аталарымыздың айтуынша, қамшының ең қолайлысы 12 өрімдігі.

Қазақ халқының мәдени-тұрмысында, салт-дәстүрінде қамшының алатын орны ерекше. Қамшы өнер туындысы, сый-сыяпаттың төресі, ер жігіттің серігі, айбыны, шаңырақтың киесі, тіпті, кейде батырдың қаруы да болған. Қамшыға байланысты ырымдар қалыптасқан. Қазақтың салт-дәстүрінде қамшыны қолданудың тәрбиелік мәні, ережелері болған: қамшы әрдайым оң қолға ұсталу керек; жайшылықта қамшыны екі бүктеп ұстайды; қамшы өрімін салбыратып ұстау дұшпандық, әдепсіздік белгісі деп танылған; жол көрсеткенде қамшымен нұсқайтын болған; қамшыны сыйласа кісінің қолына ұстатпайды, жерге тастайды; қамшы таянбас болар; қамшы ұрлау үлкен қылмыстың бірі саналады. Қамшы бұл қазақ халқына тән нәрсе. Оның бойында қасиеті де, киесі мен иесі-Сесі бар деп есептеген. Қамшы-ат айдаса- құралы, аң ұстаса- қаруы,

жабырқанса- сырласы, жауға шапса- рухы, дұшпанына- Сесі! Ата-бабамыз қамшының қыр- сырын бесігінен біліп өскен. Себебі, бала бесікте жатқанда шошымасын деп бас жағына қамшы тастаған, не болмаса жастығының астына тастаған[5].

Халық ауыз әдебиетінде қамшыға байланысты мақал- мәтелдер көп: қамшысының ұшын да бермеді; басына қамшы үйірді, дау төрт бұрышты, қамшы екі ұшты; қамшысын білемдеді; қамшылатқан шабаннан, өзі жүрер тай артық; қазанат қамшы салдырмайды; атыңды жүріп тұрғанда қамшыла; арық атқа қамшы жау, жыртық үйге тамша жау; жақсы атқа бір қамшы, жаман атқа мың қамшы. Ата-бабамыздан мирас болған мағынасы терең, тәрбиелік мәні зор салт-дәстүр мен ырым-тыйымдар бар:

Қамшы ілу дәстүрі – құдалық кезінде жасалатын жоралғы. Жігіттің әкесі өзінің жақын ағайындарын ертіп, болашақ құдаларының үйіне барады. Жігіттің әкесі шығарда кереге басына өзінің қамшысын іліп кетеді. Мұнысы сол үйдің қызына құда түссек деген тілегін білдіреді.

«Қамшы ойыны» деп аталатын күрделі спорттық ойын да болған. Адамдар қамшының көмегімен өнер көрсеткен. Яғни, төрт жақтан керілген өгіз терісін қамшымен бір тартқанда тіліп түсіру керек.

«Қыз қуу ойыны». Сондай-ақ, қыз қуу ойынында да қамшының рөлі ерекше. Ойын шартында қыз бен жігіт атқа отырып, жігіт қызды қуады. Жігіт қуып жетсе қыздың бетінен сүйіп, кері шабады. Ал егер жете алмаса, қыз жігітті қамшының астына алады.

«Қамшы ұстату». Ұл баланы «атқа мінгізу» ғұрпында бәсіре атқа ашамай ерттеп мінгізіп, ақсақалдар бата беріп, баланың қолына аттың тізгіні мен қамшы ұстатады.

«Қамшы сыбағасы». Аңшылық кезінде, ұрыс-соғыстарда қамшы салып, олжа түсірген қамшыгерге қамшы сыбағасы берілетін болған.

«Қамшы тастар». Үй иесі жолаушылап кеткен үйге келген бөгде ер адам, әдетте қонуға басқа үйге барады, бірақ «қайта соғатынын» білдіріп, қамшысын тастап кетеді. Әдепке байланысты бұл салтты «қамшытастар» деп атайды.

«Сары ала қамшының киесі». Байырғы кезде бақсылар сары ат мініп, сары түсті киім киіп, қолына сары ала қамшы ұстаған. Сары ала қамшы аттың тері сіңгендіктен жын-шайтанды жолатпайды деп түсінген.

Қамшы иесі. Баланы сүндетке отырғызғанда өз атасы ат мінгізсе, нағашы атасы қамшы ұстатады. Сүндетке отырғызылған балаға сыйлы атпен, қамшы иесі деп ат қояды екен [6].

Қамшының қасиетін сипаттар болсақ, оның сабы тобылғыдан жасалған. Тобылғы нулы- сулы, тоғайлы жерлерінде кездесетін, топталып өсетін ағаш, темірдей берік болады, ыстық- суыққа төзімді, судан қорықпайды, жарылмайды. Тобылғының майы теміретке сияқты жараға жағуға емдік қасиеті өте шипалы және тіс шұқығыш құралы ретінде де қасиеті сол- тістегі бактерияларды жояды. Қамшыға тобылғыдан сапты желтоқсан айында дайындайды. Тобылғыны өсімдік майымен тазалап, сүртіп, күннің көзі, жел тимейтін көлеңкелі жерге кептіреді. Осыдан кейін ғана ол қамшыға сап жасауға қолданылады.

Ертеде «қамшы» сөзі «шаман» деген мағынада қолданылды. Сөйтіп, ертеде бақсыны қам немесе қамшы деп атаған. Мүмкін бұл ертеде бақсылардың қолдарына қамшы алып, жын-шайтан қуып, зікір салғанынан да шығар. Қамшыны түрлі жамандық, ауру-сырқауды қуушы құрал ретінде қолданған.

Қазіргі таңда қамшы өруді, қамшыгерлікті жас ұрпаққа үйретіп, насихаттап отырса елдік, ерлік дәстүріміз жалғасын таба береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бабалар сөзі. А., 2002
- 2 «Еңбекке баулу» оқулығы, Алматы «Атамұра», 2009 жыл.
- 3 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. III том, 2001 жыл.
- 4 «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», 1976
- 5 «Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары.» С. Кенжеахметұлы. Атамұра.
- 6 «Шаңырақ» үй-тұрмыс энциклопедиясы, Алматы: 1991ж.

ТРАДИЦИИ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО НАРОДОВ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

ШАРОНЯ А.

ученица, 9 класс, СОШ имени Шокана Уалиханова, Иртышский район,
Павлодарская область
АЛИМСУРЕНОВА А. А.
учитель русского языка и литературы, магистр русской филологии, СОШ
имени Шокана Уалиханова, г. Павлодар

Тема исследования: Традиции казахского и русского народов в современном мире.

Проблема: Привить любовь к традициям казахского и русского народов.

Гипотеза: Мы предположили, что изучение традиций казахского и русского народов может укоренить в детской и молодежной среде толерантное и уважительное отношение к культурным традициям наших предков, которые сохранились по сей день.

Объект и предмет исследования: традиции казахского и русского народов.

Цель: Изучение ценностных ориентиров современного поколения подрастающей молодежи, семейные традиции, значимость семьи.

Задачи исследования:

- изучение теоретического материала о традициях казахского и русского народов;
- укрепление нравственных основ семьи, ее воспитательной роли, укоренение в детской и молодежной среде толерантного и уважительного отношения к культурным традициям, языку и семейным ценностям всех этносов, проживающих в Казахстане;
- создание буклета для пропаганды традиций казахского и русского народов.

Практическая значимость проекта определяется тем, что созданная нами Instagram – страничка ознакомит население с традициями казахской и русской семей, тем самым укоренит в мировоззрении детей, молодежи, взрослых толерантное и уважительное отношение к культурным достояниям этносов.

Методы, использованные для проведения работы:

- анализ источников литературы;
- сравнение и описание;
- распространение опыта.

Семейные традиции казахского народа имеют множество уникальных особенностей в плане именования своих потомков, в статусе человека по его возрасту, а также в принципах воспитания детей. Семейные отношения строились на особой иерархии, и большое внимание уделялось родственным связям, принадлежности к определенному роду. Воспитание детей и различные обряды, связанные с взрослением ребенка, имели религиозный характер.

С детства дети казахов усваивают принцип уважительного отношения к старшему поколению. Глава семьи – отец является

самым почитаемым человеком. В первую очередь стоит отметить принцип «жеті ата» (в переводе с казахского «семь отцов»), который формировал родственные связи. Базовым элементом было то, что внуком семьи становился ребенок от сына, и его называли «немере», а ребенок от дочери назывался «жиен», что переводится как «племянник», и этот потомок уже не мог претендовать на принадлежность к этому роду. Таким образом, продолжателями рода были только мужчины. Мальчик, родившийся от внука, назывался «шөбере», что значит «правнук». И так далее: сын «шөбере» становился «шешек», что означает «крохотный»; его сын был «немене», то есть «непонятный», а потомок уже в седьмом поколении именовался «туажат», что означает «рожденный быть чужим». Потомок «туажата» назывался уже «журежат», и считался представителем другого рода. Таким образом, казахи вели свою родословную до седьмого поколения, и это делалось для того, чтобы люди помнили и чтили своих предков, а с практической стороны для того, чтобы не заключались браки между близкими родственниками.

Бесікке салу – один из первых обрядов в жизни ребенка, это церемониальное укладывание в люльку.

Қырқынан шығару – обряд купания ребенка, когда ему исполняется 40 дней.

Тұсау кесу – обряд перерезания веревок, связывающих ноги, перед тем как ребенок начнет ходить.

Атка отырғызу – первая посадка на лошадь, с целью подготовить ребенка к кочевой жизни.

Обряд обрезания у мальчиков – классический мусульманский обряд, который казахи проводят, когда ребенку исполняется 5-7 лет.

Все эти и другие обряды проводились для того, чтобы мальчики стали хорошими воинами и добытчиками, а девочки научились заботиться о своей семье и следить за домом.

Сравнительная характеристика традиций казахского и русского народов.

Таблица 1 –

Ценности казахского народа	Сходство	Ценности русского народа
Принцип «Жеті ата»	Празднование Нового года	Имена в честь дедушек и бабушек
Принцип воспитания сыновей	Қырқынан шығару (40 дней ребенку)	Рождество Христово
Тұсау кесу	Бесікке салу (укладывание ребенка в колыбель)	Пасха
Атқа отырғызу	Құдалық (сватовство)	Девичник, мальчишник
Обряд обрезания у мальчиков	Свадебный той (свадьба)	Свадьба
Разделение жизни на циклы «мушел»		
Беташар		
Ұзағу той		

Таким образом, в своем проекте мы рассмотрели традиции казахского и русского народов, исходя из данных таблицы делаем вывод, что сходство традиций двух народов в следующем: празднование Нового года; қырқынан шығару (40 дней ребенку); бесікке салу (укладывание ребенка в колыбель); құдалық (сватовство); свадебный той (свадьба).

Практическое применение культурных традиций казахского и русского народов.

В ходе работы над творческим проектом, мы решили наглядно показать некоторые национальные традиции казахского и русского народов.

Так, например, своими руками попытались сшить небольшое көрпеше с национальным орнаментом, тем самым, агитируя подрастающее поколение, чтить и не забывать национальное рукоделие.

Рисунок 1

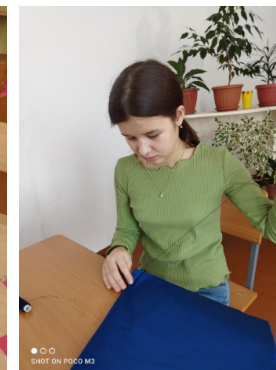

Рисунок 2

Рисунок 4

Рисунок 5

С целью приобщения молодежи к культурным достояниям русского народа, мы решили собственными руками смастерить русскую народную поделку – матрешку.

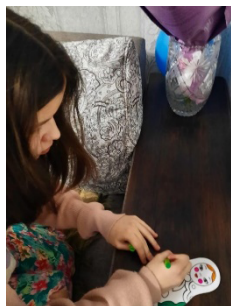

Рисунок 6

Рисунок 7

Рисунок 6

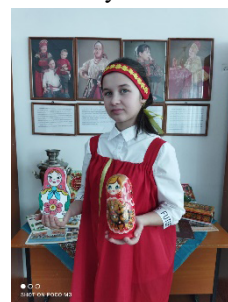

Рисунок 7

С целью пропаганды культуры казахского народа, решили показать национальную игру казахов – асык.

С целью пропаганды русского народа, мы решили поиграть в русскую национальную игру «Русское лото». Надеемся, что в настоящее время, когда весь мир заполнен новыми технологиями, когда подрастающее поколение большую часть своего времени проводит в интернете, мы сможем вдохновить молодежь, учащихся школ к настольным, реальным играм.

Рисунок 8

Рисунок 9

Рисунок 10

Рисунок 11

Гостеприимство является основной чертой казахского и русского народов. Издавна и казахи, и русские уважительно относились к гостям, угощали разнообразными вкусными блюдами своих гостей. Мы, в свою очередь, решили пропагандировать национальное блюдо казахского народа – баурсаки, а также национальное блюдо русского народа – блины.

Рисунок 12

Рисунок 13

Рисунок 13

Рисунок 14

В ходе работы над творческим проектом мы изучили ценностные ориентиры подрастающего поколения. Изучили теоретический материал из интернет - ресурсов о культурных традициях казахского и русского народов, а также побеседовали с родителями, которые поделились своими знаниями и умениями. Своей творческой работой постарались привить детской и молодежной среде уважительное отношение к культурным традициям казахского и русского народов, наглядно показали различные ценности вышеупомянутых народов: пошив казахского көрпе; жарка традиционного блюда казахов – баурсаков; смастерили поделку – матрешку, а также пропагандировали казахскую национальную игру – «Асык», русскую народную игру – «Русское лото».

Нами создана Instagram – страничка «Традиции казахского и русского народа» с целью пропаганды традиций казахского и русского народов, а также привития интереса к национальным ценностям.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Аргынбаев Х.А. Семья и брак у казахов: Автореф. дис. доктора ист. наук. – Алма-Ата, 1975. – 130 с.
- 2 Шалгинбаева С.Х. Семейные традиции и социокультурный облик казахов городов Алматы и Тараза (этносоциологическое исследование): Автореф. дис.канд. истор. наук. – Алматы, 2002. – 29 с.
- 3 <http://semyarossii.ru/> Семья России

4 <http://fb.ru/traditsii-rossii-kakie-oni> Традиции России. Какие они?

Секция 2

*Шетел филологиясының, лингводидактиканың және
аударматанудың өзекті мәселелері
Актуальные вопросы иностранной филологии,
лингводидактики и переводоведения*

VIDEOPROJECTS AS THE METHOD OF DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS

BAKANOVA D. B.

Teacher-researcher, school – lyceum named after A. Shamkenov, Pavlodar

KAZMIN I. D.

School – lyceum named after A. Shamkenov, Pavlodar

In the modern world, knowledge of the English language is becoming more and more significant, international relations are developing, and student experience exchange programs are implemented annually. English has flooded almost all spheres of life. Schools are implementing a program for the development of multilingualism. Consequently, the requirements for a school graduate have changed. Teachers-researchers are constantly looking for new methods to improve their pedagogical process, to make foreign language environment more clear and comfortable. They introduce innovative techniques and technologies. Nowadays, the modern student should be able to think critically and creatively.

It is also important to master information and communication technologies. The development of creative potential plays a leading role and is one of the important tasks of education. We can combine traditional and innovative methods, making the learning process interesting and exciting. The teacher today creates a learning environment where the student will be comfortable receiving and developing their knowledge.

The purpose of this article is to propose a method for developing creative abilities. The subject of study is new approach like videoproject.

The object of study is the development of creative skills on the lesson of English. The relevance is that there are different approaches to the development of students' creative abilities from traditional to information-digital.

The practical value lies in creation of videoprojects and methodical recommendations for preparation. The hypothesis is that usage of videoprojects improves speaking skills of students. The word «creativity»

is derived from the Latin «creation», which means creation. This is the level of creative talent, the ability to be creative, which is a relatively stable characteristic of a person.

The issue of the development of students' creativity is being studied by many scientists. E. P. Ilyin, the author of the book «Psychology of Creativity, Creativity, Giftedness» [1, p. 60] studied the stages of the creative process, the role of emotions in creativity, the relationship of creativity with abilities, diagnostics of creativity [1, p. 60]. Having studied the scientific article «A systematic approach to the development of students' creative abilities» written by D. S. Rakhmanova in a scientific journal, we learned that the researcher G. Ibragimova described the processes of creativity in the educational process as the following stages. 1. Reproductive stage – the origin of ideas 2. Creative research stage - non-standart thinking, improvisation, innovation 3. Creativity, innovative stage [2, p. 2]. In conditions of solving problems, students show their creative abilities. This question became the topic of our research of such a scientific approach as the Lesson study. Determine whether the method of video projects we are introducing is effective for developing the creative abilities of students. This method was not chosen by chance, it was necessary to captivate students not by simple speaking, but by speaking to the public, developing oratory, creative abilities. This type of work aroused the interest of the students. We studied the scientific article of the journal «Information Technologies in Education and Science», author A. G. Shirokoblakova and N. I. Dolgov and emphasized not only communicative abilities but also technical preparation of several stages like speech, videomaterials and so on [3, p. 3].

The idea of creation videoproject occurred, since we consider this approach to be creative. The article says that in our opinion, it allows us to activate interdisciplinary connections, independent work, improves information and communication competence. Under the video project, we mean a way to organize a student's educational activities aimed at the formation of research, organizational, self-educational, creative competencies through the creation of a video. Under the video project method, we mean system pedagogical technology, in which the student carries out a detailed development of a research problem or task, presented in the format of a video [4, pp. 7–0].

Research hypothesis: The method of video projects is effective for the development of speech in students on lesson of English in the 11th grade. Senior students have abilities to make such videoprojects with the support of different programmes they think suitable [5, p. 5].

There was a comparative analysis of the results of speaking before and after using this method. Themes were offered to students as part of the curriculum for the Solution textbook. The students were given recommendations, criteria, and descriptors for creating video projects. The project method involves a research approach and includes several stages [6, p. 27]. The first stage is preparatory. Students consult on their narrow topic, choose a research topic, and so on. The second stage is the search and collection of information in books, the Internet, and the library. Students practice speech using the required vocabulary, work out pronunciation and grammar [7, p. 368]. At the third, analytical stage, students analyze the selected material. Prepare a fluent speech, taking into account pronunciation, intonation, work with the audience. It is important to practice oratory. Ability to create and present material in an interesting way. The fourth stage is technical. Students work with the material, select video, music, audio files [8, p. 4]. The last step is demo. Pupils defend their project; note the positive and negative aspects. The audience offers ideas for improving the project, evaluate. At the reflective stage, the projects are discussed by the entire audience and the teacher according to the criteria.

The tables below reflect the effectiveness of this approach, since it is possible to note an improvement in the results for five criteria following the completion of an oral project without using the video project method and using it. Qualitative analysis shows how students' answers have changed after applying the video project method.

Table 1 – Data of students of grade 11 A when passing an oral project

Assessment criteria 0-10 points	Pronunciation	Grammar accuracy	Research and creative approach	Use of topic vocabulary	Fluency
Student1	7	8	7	8	6
Student 2	8	6	8	9	8
Student 3	8	9	9	9	6
Student 4	9	7	9	9	7
Student5	7	8	6	10	7
Student6	9	6	7	9	9
Student7	6	8	8	8	8
Student 8	10	10	8	10	9
Student 9	7	7	7	7	7

Student 10	8	8	8	8	7
Student11	6	6	8	9	8
Student 12	10	10	9	7	7

Table 2 – Data of students of grade 11 A when passing the videoproject

Assessment criteria 0-10 points	Pronunciation	Grammar accuracy	Research and creative approach	Use of topic vocabulary	Fluency
Student1	8	9	10	10	8
Student 2	8	8	9	9	8
Student 3	9	9	9	9	7
Student 4	9	10	10	9	7
Student5	8	8	8	10	8
Student6	9	10	10	9	10
Student7	8	9	8	10	9
Student 8	10	10	10	10	10
Student 9	9	9	9	9	8
Student 10	8	8	9	8	9
Student 11	10	8	8	9	9
Student12	10	10	10	8	10

A comparative analysis shows that the results of students after using video projects show a positive trend, which proves the effectiveness of this method. Dynamics is observed both in the fluency of speech and in the research, creative approach. According to the results of the survey, 80 % of students note that this method of video projects is very interesting, they believe that this is the best way to work with little participation of the teacher. 65 % of students note that the research approach itself caused active work in the search for information. 60 % of students noted difficulty at the analytical stage. Here they sometimes needed the help of a teacher. 100 % of students can use modern information and communication technologies, which allows them to complete the project in an interesting way. Pupils were invited to participate in the republican competition of video projects in English, which took into account the research approach, oratory, and high-level English language skills. We decided to share my videoprojects with my teacher in order to use them as didactic material for her students. This shows the significance of this method, its effectiveness for the development of speaking skills [9, p. 288]. The students were asked to complete a questionnaire, where they noted that they like to speak English more using the video project method than just pre-learned oral speech. Students note the advantages

of this method in that with repeated repetition of speech to the camera, a greater amount of lexical material is hushed up, grammatical structures are better worked out, they also believe that they began to pay attention to intonation and pronunciation. The minus was noted that the method requires a certain amount of time, but they are ready to spend it, as the view projects show a good result. It is noted the fluency improves, students think outside the box, offer interesting ideas and formats for presenting material, which makes video projects even more fun and useful. Also, the students noticed that the fear of the audience disappears, which means that the students become more self-confident. The presentation of the material is creative.

The hypothesis has been proved. Students can start or end their project with a song, quote, poem, or offer a quiz to the audience [10, p. 17]. The practical part of this method can be a methodological guide in the form of a series of video projects on the modules of an English textbook on any parallel, which can later be used in teacher lessons or in various special courses as an aid. Also, on this topic, students or teachers can speak at a scientific and practical conference and summarize your experience. Also we made methodical recommendations for preparation videoprojects.

In conclusion, we can say that the hypothesis of the study on the use of video projects was confirmed. We believe that this method is sufficiently effective, so there is a positive trend in the development of oral and written speech skills in English. The creative abilities of students contribute to a better assimilation of the program material, make the lessons interesting, the tasks exciting.

REFERENCES

- 1 Ilyin I. P. The Psychology of creativity and giftness. Talent, St. Petersburg. – 2009. – 448 p.
- 2 Rakhmanova D. S. Systematic approach to the development of creative abilities of students. Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities, Vol.1. – 2017. – 10 p.
- 3 Shirokolobov A. G., Dolgov N. I. Information technologies in education and science. Kemerovo, 2019. – 173 p.
- 4 Ilchenko E. G. Using video recordings in English lessons // The first of September, English. – 2003. – 20 p.
- 5 Barmenkova O. I. Video employment in the system of teaching foreign speech // Foreign languages at school. – M.: – 1999. – 25 p.

6 Galskova N. D. Modern methods of teaching foreign languages. M.: – 2003. – 192 p.

7 Polat E. S., Bukharkina M. Yu., Moiseeva M. V., Petrov A. E. New pedagogical and information technologies in the education system: studies. Manual. – M.: Academy, 2010. – 224 p.

8 Verisokin Yu. I. Videos as a means of motivating schoolchildren in teaching foreign languages / Verisokin Yu. I. // Foreign languages at school. – M., 2003. – 28 p.

9 Sadokhin A. P. Intercultural communication: studies. – M.: – 2004. – 310 p.

10 Safonova V. V. Cultural studies in the system of modern language education. – M.: 2001. – 30 p.

THE LIFE OF ENGLISH IDIOMS IN MODERN ENGLISH BY THE EXAMPLE OF USE BY SCHOOL CHILDREN

BALZHANOVA A. S.

teacher-expert of School-lyceum named after A. Shamkenov, Pavlodar

KENZHETAIEVA L. N.

student of 11th grade, school-lyceum named after A. Shamkenov, Pavlodar

In addition to knowledge of grammatical rules and possession of a rich vocabulary for a full confident command of a foreign language, there are a number of expressive means of speech, such as proverbs, sayings and idioms. And they are different in every language. Why? Because the language is a direct reflection of the history and culture of the people who speak it. Thus, some verbal combinations appeared in languages, the meaning of which is figurative, and their etymological characteristics are connected with the history of the people. We were interested in the topic of English idioms, an idiom as one of the most interesting expressive means of live speech.

Relevance of the study: learning any language is impossible without at least a partial understanding of the mentality of native speakers, their imagery and culture. All this is contained in idiomatic expressions. Idioms of the English language enrich speech, make the language colorful and lively. And finally, the use of idiomatic phrases brings your speech closer to the speech of native speakers. One of the most flattering reviews about your level of English proficiency, for example, may be the following phrase: «His/Her English is very idiomatic».

The object of this work is the life of idioms in English speech on the example of the use of high school students, and the subject is idioms and their meanings, their use in speech.

The goal is to study the idiomatic units of the English language and their origin.

Research hypothesis: if you do not know the meaning of idioms, stable expressions, it will be difficult to understand native speakers.

Tasks:

1. Systematize English idioms;
2. Find ways to memorize them more easily;
3. Remember the correct.

Practical significance: The use of the manual by students for the purpose of in-depth study of the English language, in preparation for various competitions and Olympiads, as well as to improve the skills of spoken English.

Methods:

- comparison of English and Russian idioms;
- classification of English idioms by topic;
- survey of students;
- generalization.

According to Kuznetsov's explanatory dictionary, idiom – [Greek idiōma – a kind of expression from idios – special, separate] – a stable phrase, a turn of speech, an expression whose meaning does not consist of the meanings of its constituent words, phraseology [1, p. 67].

Idioms are an integral part of any language. They reflect the history of the country, the history of language development, various cultural phenomena and the speaker's attitude to them. There are dictionaries in which idioms are collected. There are thousands of idioms in the English language, but it is impossible to name the exact number, just as it is impossible to name the exact number of words in the language.

It can be very difficult to guess the meaning of an idiom by translating only its constituent words. Here are some examples: The idiom storm in a teacup literally means a storm in a cup. Having translated individual words, it is very difficult for us to guess the meaning of this idiom, it is even impossible. The meaning of this idiom is to make a lot of noise out of nothing. Making a big deal out of a molehill is the Russian equivalent.

– No storm in a teacup. Stop raising a storm in a teacup, stop creating problems out of nothing [2, p. 56].

Pull yourself together – (literal translation) pull yourself together. The right one is to pull yourself together, collect your thoughts.

– The woman tried hard to pull herself together after learning about her boyfriend's accident. The woman tried very hard to pull herself together after she found out about the accident with her boyfriend.

It happens that we can guess the meaning of the idiom, since we have a similar phraseology in Russian. We can think logically.

For example, the idiom, feel under the weather, which means to suffer from the weather, to feel bad, to be in a bad mood. When we don't feel very well for no apparent reason, what explanation usually comes to mind? That's right, the weather is to blame – atmospheric pressure, snow, rain or vice versa, an anticyclone and a strong wind.

– He is feeling under the weather so he is going to bed early tonight. He's not feeling very well, so he is going to bed early tonight [3, p. 65].

On cloud nine - literally this idiom is translated as being on the ninth cloud, the Russian equivalent is to be in seventh heaven with happiness.

– When I got my diploma, I was on cloud nine. When I received my diploma, I was in seventh heaven with happiness.

To take to smth like a duck to water - Take something like a duck to water. We can guess the meaning of the idiom like a duck to water, very similar to Russian phraseology like a fish in water.

– My husband too has taken to business like a duck to water- My husband also turned out to be a born businessman.

To sell like hot cakes – to be sold like hot cakes. The Russian equivalent is like hot cakes, like hot cakes.

It is obvious that in such a multifaceted issue there can be no universal and indisputable solution. There are some common ways to translate stable combinations:

– the use of an idiom that is completely similar in meaning and form (this is possible only if there is such an equivalent in the language). For example, there is no smoke without fire – there is no smoke without fire;

– the use of an idiom that differs in form, but is similar in meaning and context of use;

paraphrasing an idiom, revealing its meaning in other words; complete omission of the idiom in translation [4, p. 89].

Based on the foregoing, we can conclude that it is necessary not only to try to understand the meaning of idioms logically, but also to try to learn them. Not all online translators will be able to correctly and beautifully translate idiomatic expressions.

Learning idioms in English is difficult precisely because the result of combining words can be non-obvious and unpredictable.

To make the task easier, use special techniques:

Use associations. Building associations is a memorization technique that can be used in any case. Phraseological units themselves suggest its use: combine the meaning of an idiom with the literal meaning of words in images. Then the complexity of idioms turns into an advantage when studying them: the unpredictability of meaning guarantees interesting combinations of images that are easier to remember [5].

Find out the history of the origin of the idiom. It will be easier for you to remember the expression if additional references appear for it. In addition, history often helps to understand the meaning of phraseology. A striking example is the idiom cross the Rubicon (to cross the Rubicon is to commit a decisive, irreparable action, to make an irreversible decision). In the history of the Rubicon, the river that Caesar crossed with his army, this act marked the beginning of the war [6].

Learn phraseological units by subject. Do not try to embrace the immensity at once. Break the idioms into blocks to structure the information.

Look for analogues. Don't just translate the idiom, but look for a phraseological unit that is identical in meaning in Russian. Many idioms in English and Russian have the same source, such as idioms with biblical origins. Comparing phraseological units in two languages, one can see cultural similarities and differences in the perception of situations.

When selecting idioms to learn, it is best to choose those that you like best, trying to select them from different groups and subgroups. Subsequently, this will allow you to create your own personal phraseological dictionary, which can be brought to an active level of language proficiency [7].

Everyone needs to learn idioms, regardless of the level of language proficiency. Using phraseological units, your speech becomes more diverse and lively, because this is not only book vocabulary, it is vocabulary used in everyday speech and appropriate in different styles.

In order to determine how well the students of the 10th grade of our school know the meaning of English idioms, we conducted a survey. The survey was anonymous so that the students could answer questions frankly, and we, in turn, could get objective results.

According to the results of the diagram, it can be seen that the majority of students in the 10th grade do not know English idioms well enough. That is why we decided to create a modern form of learning

English idioms, such as a multimedia application to increase the level of knowledge of idioms in students, as well as to memorize set expressions more easily.

Knowledge of at least one foreign language in our time is a necessity. Often, the speaker's level of English proficiency is characterized by the use of English idioms in speech, since they have no analogues in their native language [8].

On the one hand, idioms enhance the uniqueness and individuality of the language, but on the other hand, the use of idioms makes it difficult to understand and translate from a foreign language into a native language and vice versa. Despite the fact that online translators are very popular in the modern world, they do not always provide the correct translation option, we have seen this from our own experience. Knowledge and use of idioms in speech indicates a high level of proficiency in a foreign language, decorates speech, makes it figurative, therefore it is necessary to memorize stable expressions and periodically consolidate them in practice.

Unfortunately, most students rarely use or do not use English idioms at all in their speech. Thanks to the multimedia application developed by us, students will be able to get acquainted.

The existence of idioms in the English language with the use of various components, such as «animals», «body parts», «food», «emotions» and much more, gives the language a certain emotional coloring, contributes to a deeper study of the language, its culture and customs [9].

We suggested choosing the correct answer to the knowledge of idioms.

Idioms in English

In this survey, you need to choose the translation of English idioms, stable expressions in English. If you don't know the translation, you can try to guess the meaning of the expression.

To be in somebody's shoes

To be in someone's place

Be strong

Be in control

Bird brain

Make fun of or fool someone

Very stupid

Pet

Be in black

Financially successful
 Bad day
 To bet on the wrong (person)
 Put your foot in your mouth
 To say something stupid
 Praise
 To blame the responsibility on another
 Have a big mouth
 Make someone listen
 Be smart, intelligent, skillful
 Being a gossip
 Have a sweet tooth
 Be kind, generous, generous
 Settle an unpleasant business with someone, settle scores
 Be a sweet tooth
 Have ants in the pants
 A sudden idea (came to mind)
 Nervous, worried
 Miraculously avoid an accident \ death, etc.
 Cut from the same cloth
 Identical, similar
 Support both sides in the dispute «both ours and yours»
 Get to the bottom of the matter
 To eat like a horse
 Absorb something, absorb knowledge
 Eating good, expensive food
 There are a lot of
 The results of testing 10th grade students for knowledge of English idioms.

According to the results of the survey, it can be concluded that 46% met with idioms, and 90% of high school students gave a positive answer to the question about the need to study idioms, but difficulties arose with determining the meaning of idioms (11.4% were able to name the correct meaning of idioms).

It can be said that it was difficult for students to make a choice, since idioms are not literally translated and they are not studied in the school curriculum. Therefore, it became necessary to create a practical part of this study to help students, which can be used in lessons and in preparation for competitions.

REFERENCES

- 1 Kunin A. M., English-Russian phraseological dictionary, Living Language, Moscow, 2005. – 942 p.
- 2 Shitova L. F., Bruskina T. L., English-Russian Dictionary of Idioms and Phrasal Verbs, Anthology, St. Petersburg, 2007.–256 p.
- 3 Shevchenko A., Idioms. The fastest way to learn English, AST Publishing House, Moscow, 2020. – 64 p.
- 4 Smith L. P., Phraseology of the English language, Uchpedgiz, Moscow, 1959. – 208 p.
- 5 Types of morphological construction of phraseological units in English and Russian languages, 2004 [Electronic resource]. – Access mode: <https://xreferat.com/31/455-1-vidy-morfologicheskogo-postroeniya-frazeologizmov-v-angliiyskom-i-russkom-yazykah.html> [accessed 02.03.2023]
- 6 Conversational idioms in English with examples and translation (Everyday idioms), 2017[Electronic resource]. – Access mode: <http://study-english.info/everyday-idioms.php> [accessed 02.03.2023]
- 7 Comparison of phraseological units of English and Russian languages, 2010[Electronic resource]. – Access mode: <http://festival.1september.ru/articles/587729/> [accessed 02.03.2023]
- 8 Phraseology [Electronic resource]. – Access mode: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> [accessed 02.03.2023]
- 9 Phraseological units and idioms, 2019, [Electronic resource]. – URL: <https://smekni.com/a/129996/frazeologizmy-i-idiomy/> [accessed 02.03.2023]

ENGLISH ABBREVIATIONS IN THE CHATS

TUSSUPOVA G. M.

Master of Education, Gymnasium № 10 named after Abay
 for gifted children, Pavlodar

KANAT S. A.

Student, Gymnasium №10 named after Abay for gifted children, Pavlodar

In the process of conducting individual research work on the topic “English abbreviations in the chats”, the author studied English abbreviations in electronic correspondence. The relevance of the topic is due to the fact that modern youth lives in the world of social networks, and abbreviations in correspondence have become a natural part of communication.

The Internet today is a whole world through which you can exchange information with all the inhabitants of our small planet. There are many ways to receive, transmit and exchange information. In this paper, we will talk about the most effective and popular forms of electronic correspondence used by modern teenagers, as well as about the features of communication on the Internet.

The relevance of the work lies in the fact that modern youth lives in the world of social networks and abbreviations during correspondence have become a natural part of communication.

The purpose of the work: to study English abbreviations in the chats.

Subject of research: English abbreviations in conversations.

Object of study: abbreviations of English words and expressions in correspondence.

Hypothesis: English abbreviations in e-mail are an integral part of modern communication of teenagers on the Internet. The use of abbreviations in electronic correspondence contributes to a deeper study of the English language, gives an understanding of the importance of learning English for using it not only in real, but also in Internet communication.

Tasks:

- 1) Consider the features of communication on the Internet.
- 2) Study the types of abbreviations in the chats.

Research methods:

- 1) analysis of types of abbreviations;
- 2) classification of abbreviations found on the Internet.

Features of communication on the Internet:

The issue of communication on the Internet has two sides – purely linguistic and psychological. They are interrelated and complement each other. In modern psychology, there is the concept of “effective communication technologies” [1, p. 87].

When communicating, we unconsciously (and sometimes consciously) single out and emphasize some aspects of our personality so that the interlocutor creates a certain stereotype of our personality. With speech tactics chosen in the process of communication, we give the interlocutor certain material so that he optimally “models” our image. And if we manage to make an impression, then the mechanism of interest in communication works.

With regard to communication on the Internet via e-mail, sms, the use of modern English emotionally colored abbreviations makes it easier

to interest in communication those who would otherwise be indifferent to this interlocutor.

After analyzing the specifics of communication on the Internet, we can say with a high degree of certainty that we are talking about a special speech tactic - the tactics of communicating on the World Wide Web in English, which has some features and differences from the standard version. Therefore, for a modern student who communicates on the Internet, it is no longer enough just to learn and apply English, it is also necessary to be able to use special speech tactics.

Writing e-mails using the keyboard, reading them from screens, texting frequently - it all became like you were talking. Consequently, the Internet has its own specifics of writing, for example, emotionally colored icons and abbreviations to describe the feelings and emotions of the writer.

In 1979, a certain Kevin McKenzie, a member of one of the earliest newsgroups - MsgGroup, suggested using visual icons made up of punctuation marks - colons, hyphens and brackets - to convey emotions in written speech. Initially, the reaction to this proposal was different for everyone.

Someone took the idea sarcastically, but someone liked it. Moreover, those turned out to be in the majority, and for more than 20 years, emoticons have filled all kinds of forums, chats, are used in communication via sms and decorate emails. There is another kind of “incomprehensibility” – strange words like lol, omg, etc. These are well-established abbreviations of formulaic English phrases. After all, the Internet began in America, and for a long time it was English that remained the predominant language of the Web. Therefore, all network slang has English roots.

The exchange of electronic messages provides for short, chopped phrases, conciseness, the replacement of Russian words with shorter English ones, the use of abbreviations and emotionally colored icons, the so-called “smilies” (from the English to smile - to smile).

Before classifying abbreviations according to certain criteria, it is necessary to analyze the very concept of “abbreviation”. The dictionary of the Russian language gives the following concept: “An abbreviation is a compound word or a conditional abbreviation of words in a letter [2, p. 163].

There are 5 types of abbreviations used in electronic correspondence:

1. Alphabetic. Consist of the names of the initial letters of the words included in the original phrase.

ILU / Luv U = I love you (I love you).

2. Sound. They consist of the initial sounds of the words of the original phrase, i.e. read like a normal word.

CU - See you - See you.

3. Letter-sound. They consist of both the names of the initial letters and the initial sounds of the words of the original phrase.

BBS - Be back soon. – I'll be back soon.

4. Alphanumeric abbreviations. Consist of initial letters and a number read like a normal word.

2U = to you (to you).

2MORO / 2MROW = tomorrow (tomorrow).

5. Digital abbreviations. Consist of a number read like a normal word.

4- For- for; 2-to; too- particle or preposition “to”; Same.

Emoticons and symbols as a means of communication.

A smiley is an ideogram representing an emotion. Consists of various alphabetic characters, numbers and punctuation marks.

The emoticon can not only smile (English smile - smile, smile). He can be sad, strict, harsh, cunning, ingratiating, teasing.

Table 1 – Classic and Asian emoticons for online communications

Classic emoticons.	Asian emoticons
:-) smiling	(^_^) - smiling (more underlines, for example ^__^, show a wider, that is, more cheerful, smile)
:))) laughing	(^^) - smile through force.
:-D laughing happily	(^~) or (^_-) - winking
:- pensive	
:-(sad	
:_(or :''(or :*(crying	
:-/ dissatisfied or puzzled	
>:[angry	
:[embarrassed	
:-! shhh! (mouth shut)	
:-X no words	
O:-) angel	
:-E angry (grin)	
:-F angry (but one tooth in the grin is already broken)	
:-0 surprised (mouth open)	
8-O or =-O very surprised (mouth open and eyes wide)	
:-[ ] very surprised (jaw dropped)	
%-0 confused (eyes popped out of their sockets)	
%) crazy (slanting eyes and nose)	
:-@ or >:O screaming in anger	
;-) winking	

Table 2 – Classification of English abbreviations for online communications

Greetings	Acquaintance	Parting	Gratitude
LTNS - long time no see - long time no see	AFAIK - as far as I know	BBIAF - be back in a few minutes - I'll be back in a few minutes	10X - thanks - thank you
LTNT - long time no type - haven't written for a long time	ASL - age/sex/location - age/sex/location	BBIAH - be back in an hour - I'll be back in an hour	TFHAOT - thanks for help ahead of time - thanks in advance
WB - welcome back - welcome back	F2F - face to face - eye to eye	CU - see you - see you	

As part of the research work, a sociological survey was conducted. Its essence was to find out the percentage of 9th grade students who use English abbreviations in electronic correspondence.

The survey showed that:

- 85 % use classic emoticons;
- 13 % use Asian emoticons;
- 2 % use various English abbreviations to communicate online.

Conclusion

Any language is a tree with many branches. Written language, colloquial language, slang, as well as abbreviations that are often used in electronic correspondence are part of the language that we use every day in our communication. In the 21st century, brevity has become the closest sister of not only talent, but also a close friend of most Internet users. Brevity is sometimes a close relative of saving time and money.

English abbreviations in electronic correspondence are an integral part of modern communication of teenagers on the Internet. Knowledge of different types of abbreviations motivates students to study English more deeply, and as a result, gives them the opportunity to use English in real life when communicating with native speakers.

REFERENCES

- 1 Ozhegov S. I., Shvedova N. Yu. Explanatory dictionary of the Russian language. – М.: Azbukovnik, 1997. – 128 p.
- 2 Verbitskaya M, Fricker R, Nechaeva E. English language. 8th grade. Teacher's book with keys. – Saint-Petersburg: Nauka, 2019. – 347 p.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПЕРЕВОД КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

МЕДВЕДЕВ Е. С.

учитель, школа инновационного типа имени А. Байтурсынулы, г. Павлодар

БАБУЛИДИ Д. Е.

ученик 10а класса, школа инновационного типа имени

А. Байтурсынулы, г. Павлодар

МУРАТБЕКОВА С. М.

ученица 11а класса, школа инновационного типа имени

А. Байтурсынулы, г. Павлодар

Перевод - это процесс преобразования письменных или устных слов с одного языка на другой. Это фундаментальный инструмент в изучении языка, особенно для тех, кто изучает английский как второй язык. Использование перевода в классе может улучшить

усвоение языка и повысить уровень владения языком. В данной работе мы рассмотрим, как работа, организованная таким способом, может повысить мотивацию в освоении языка и помочь открыться творческим способностям учащихся.

Мы рассматриваем литературный перевод как ценный инструмент для изучающих второй язык, поскольку он даёт возможность осмысленно работать с языком, с его структурой и требует большой начитанности обучающихся. Когда учащиеся переводят книги, то вынуждены обращать внимание на структуру и семантические оттенки слов, с которыми они работают, понимать их коннотацию. Что, в свою очередь, помогает им более эффективно усваивать язык. Кроме того, перевод даёт возможность явно увидеть различия и сходства между родным языком учащегося и изучаемым языком [1, с.5].

Кроме того, перевод помогает учащимся развить свой словарный запас и грамматические навыки. Когда учащиеся переводят, они знакомятся с новыми словами и фразами, учатся понимать нюансы структуры предложений и грамматических правил.

Ещё одно преимущество перевода в изучении языка заключается в том, что он помогает учащимся развивать навыки чтения и письма. Перевод письменных материалов на английский язык может помочь учащимся стать более опытными в чтении и понимании письменной речи [2, с.5].

Наконец, перевод может помочь учащимся развить свою культурную осведомлённость и восприимчивость. Перевод литературных произведений других культур открывает учащимся представление о различных взглядах, верованиях, традициях и менталитета других народов.

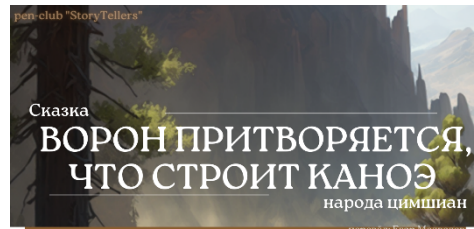
Пен-клуб "Storytellers" - это уникальная инициатива, сочетающая изучение языка и творчество. Клуб занимается переводом книг, ранее не переведённых ни на русский, ни на казахский языки. Такова наша миссия.

Чтобы проверить свои способности, мы начали с перевода небольшой детской книги из серии "My Little Pony". На его перевод, редактуры, вёрстку и дизайн ушло больше месяца. Но когда было отпечатано одиннадцать экземпляров этой книги на трёх языках, и когда мы переплели их в классе, то это было поистине радостное событие. Ведь нам пришлось потратить немало часов, чтобы освоить

необходимые программы для дизайна и вёрстки. И теперь мы видели, и держали в руках осязаемые плоды своего труда.

Далее мы провели презентацию этих книг для учеников первых классов. Мы рассказали им о своей команде и подарили каждому классу по одному экземпляру книги, для чтения на их читательских пятиминутках. Мы надеемся, что это должно их ещё больше побудить к чтению.

Сейчас клуб работает над более амбициозным проектом: созданием книги сказок индейцев западного побережья Северной Америки. Сказания народов майду и цимшиан ещё совершенно незнакомы нашему читателю. Страница книги отображена на рисунке 1.

После того как Ворон облетел все страны, он нашёл маленькую хижину, в которой жили две женщины – вдова и её дочь; вдова очень радужно встретила его, и наворочила разными историями. Когда Ворон поел, он сказал вдове: "Я женюсь на твоей дочери", и вдова согласилась. Тогда Ворон обрадовался, что дочь вдовы выйдет за него замуж, ибо дом вдовы был полон всякой еды. К тому же, девушка, которая стала женой Ворона, была очень красива. Через некоторое время Ворон сказал своей молодой жене: "Дорогая, ты знаешь, что я очень люблю тебя, и поэтому хочу построить для твоей матери красивое маленькое каное. Завтра рано утром я отправлюсь на поиски красного кедра. Из него я буду строить каное".

На следующее утро теща засветло встала и приготовила завтрак для своего зятя. Ворон проснулся, поел, и отправился на поиски. Вечером он вернулся и сообщил, что нашёл подходящее дерево. Он сказал: "Завтра начну его рубить".

Теща приготовила для него хороший ужин, а после еды ворон прилёг, и стал наплетывать жене: "Когда каное будет готово, мы отправимся на нем все озеро. Ты сидеть на корме, твоя мать – в середине каное, а я – на носу. И мы весело проведём время".

На следующее утро, плотно позавтракав, он взял каменные инструменты и пошёл; теща и жена слышали, как он рубил дерево каменным топором. Они спытали, как ушло большое дерево, и как потом весь день стучал топор, обрабатывая прессину. Вечером ворон вернулся усталым и измученным. С порога он заявил: "Сказки своей матери, чтобы она сварила мне еду. Я хочу, чтобы она каждый вечер варила для меня хорошего сушёного лосося, потому что я люблю суи из сушёного лосося. Он идеален для человека, который строит каное".

Так теща и послушала. Днём ходила на рыбалку, а вечером варила из пойманной рыбы суп.

Когда наступил четвёртый день, Ворон сказал жене, что каное почти готово. К этому времени все запасы еды в доме были почти израсходованы, и многие её нации опустели.

Через несколько дней Ворон снова пустился в путь, привалятин с собой еду на ужин. Тогда вдова сказала своей дочери:

Рисунок 1 – Страница книги «Сказки народов западного побережья Америки».

Члены клуба не только переводят сказки, но и создают собственные иллюстрации к книге и переплетают экземпляры. Затем книги передаются в школьную библиотеку, где ученики могут

читать их на трёх языках, что делает проект не только возможностью изучения языка, но и способом обмена культурами.

Недавно клуб открыл ещё одно направление – это создание аудиокниг на профессиональном оборудовании. Чтобы сделать это ещё более увлекательным, ученики создают собственные саундтреки и звуковые эффекты к книгам, используя нейронные сети и музыкальное программное обеспечение. Это даёт им возможность по-другому выразить свои творческие способности и одновременно отточить свои языковые навыки.

К концу учебного года мы планируем создать веб-сайт, на котором будут представлены все наши работы, и мы сможем вести диалог с читателем даже в неурочное время, организуя всевозможные онлайн-конкурсы и выставки. Это не только будет способствовать нашим усилиям по изучению языка, но и вдохновит других студентов проявлять интерес к языку, культуре и литературе.

В следующем учебном году мы планируем собрать всех пишущих людей школы, и открыть четвёртое направление – литературное. На нашей площадке будет открыто место для стихов и прозы учащихся. Ведь в нашей школе немало творческих пишущих ребят. Их работы мы будем редактировать, иллюстрировать, переводить на английский и казахский язык, и выпускать их в качестве электронных книг. А для любителей послушать интересные рассказы, будем издавать их аудиOVERсии.

В нашей работе мы используем следующие приложения и нейросети:

1 Редактура и вёрстка:

- Pdf-Exchange Editor Pro – не имеющая себе равных программа для создания и редактирования PDF-файлов.
- Adobe InDesign - программа компьютерной вёрстки.
- CorelDraw - графический редактор векторной графики.
- Languagetool.org - бесплатный онлайн-сервис корректуры для английского.
- App.prowritingaid.com - невероятная программа проверки грамматики и редактор стилей для авторы контента, писатели-бизнесмены и писатели.
- Ginger Writer - приложение обеспечивает лёгкую и простую механику проверки английской грамматики.
- Grammarly – этот сервис анализирует текст на английском языке и даёт рекомендации по устранению ошибок и улучшению его качества — структуры, стилистики, увлекательности.

– Glvrd.ru - задача этого инструмента заключается в очистке текста от визуального мусора и его соответствие информационному стилю,

– Rhymes 3 - программа для литераторов, которая позволит вам легко подобрать рифму, синоним или эпитет, узнать толкование и произношение слова, посмотреть примеры его употребления.

2 Иллюстрации и дизайн:

– Canva - онлайн-сервис для создания элементов графического дизайна.

– Adobe Photoshop - многофункциональный графический редактор

– ИИ MidJourney - модель искусственного интеллекта, генерирующая изображения на основе текста или входного изображения.

– ИИ Stable diffusion - модель искусственного интеллекта, генерирующая изображения на основе текста или входного изображения.

3 Работа с аудио:

– Аудиомастер - аудиоредактор, созданный для работы с звуковыми файлами.

– SOUND FORGE Pro - профессиональный программный пакет для записи, редактирования, звукового дизайна и мастеринга.

– Adobe Audition – в этой программе можно корректировать и восстанавливать звучание, создавать и настраивать звуковые эффекты.

– Podcast.adobe.com - популярный инструмент для создания и распространения подкастов.

– Podcastle.ai - самый простой способ создания подкастов профессионального качества.

– Mubert.com - первый стриминг сервис «генеративной музыки».

– Cleanvoice - уберёт из вашей разговорной записи мусор.

Рисунок 2 – Иллюстрация для книги, выполненная ИИ.

В заключение следует отметить, что перевод является ценным инструментом для изучения английского и казахского языка. И наша первоочередная задача отдаётся именно литературному переводу, борьбе с калькированием (буквализмом) и сосредоточении на главной задаче перевода - передаче смысла высказывания. Памятуя истину, что единицей перевода является не слово, а абзац [3, с.4].

Именно такой подход может помочь учащимся развить свои языковые навыки, включая лексику, грамматику, чтение, письмо и культурную осведомлённость. Благодаря осмысленному взаимодействию с языком учащиеся могут более эффективно усваивать язык и повышать уровень владения им. Поэтому использование литературного перевода в классе следует поощрять как один из эффективных инструментов в лингвистике.

ЛИТЕРАТУРА

1 Мешков О. Д., Лэмберт М. О. Практикум по переводу с русского языка на английский. – М.: НВИ-Тезаурус, 2005. – 116 с.

2 Слепович В. С. Настольная книга переводчика с русского языка на английский = Russian - English Translation Handbook / В.С. Слепович. – 2-е изд. – М. : ТетраСистемс, 2006. – 304 с.

3 Хавкин И. Занимательный специальный перевод : Пособие для начинающих переводчиков с примерами типичных ошибок (на материале английского и некоторых романских языков). – М.: Издательские решения, 2015. – 390 с.

THE EMERGENCE OF NEW WORDS THROUGH WORD FORMATION

BAKANOVA D. B.

Teacher-researcher, school-lyceum named after A. Shamkenov, Pavlodar

MUKHTAR T. D.

School-lyceum named after A. Shamkenov, Pavlodar

In English, knowledge of the vocabulary is important, as it determines the level of a person's knowledge of the English language. Knowing English at a good level is not difficult if you determine the right learning strategies. The more words a person knows, the richer his knowledge of a foreign language. There are many ways to improve vocabulary. This is the knowledge of synonyms, clichés, definitions and the like [1, p. 10]. I associate the expansion of the vocabulary with the knowledge of the rules of word formation. Very often, tasks for the "word formation" section can be found in preparation for the unified national testing, in Olympiad tasks. According to Wikipedia, word formation is the formation on the basis of single-root words or on the basis of phrases of new words, derivatives and complex ones, carried out according to the word formation models and schemes available in the language with the help of various formal means by means of affixation, word addition, conversion, abbreviation and others. Along with borrowing, it is the most important source of replenishment of the vocabulary of the language. Word formation is also called a section of linguistics, within which the issues of formation, internal composition, functioning and classification of derivatives and compound words are studied.

The object of the study is word formation as an area for the emergence of new words. The subject of the study is the ways of word formation.

The relevance of the research topic is that changes in the English language occur every day along with the pace of the changing world, knowledge of the ways of word formation allows you to improve vocabulary. New words appear in different ways.

Hypothesis: knowledge of word formation methods improves the vocabulary of the English language. The study of word formation in the English language has been studied by many scholars since the 20th century. Among them, E.S. Kubryakova wrote about three types of word formation, that is, about the ways in which one can come to the formation of a certain word formation pattern or rule [2, p. 200]. If verbal nouns in English are formed using correlation word formation (read - reader), then denominal nouns are formed in a definitional way (prisoner - a person taken into prison), and prefixed ones, as a rule, in an analogous way (co-worker, co-author).

Arnold emphasizes that a morpheme is the smallest unit of a language that can make up a whole word or be one of its parts. A morpheme cannot exist independently [3, p. 104] but despite this, some morphemes can form new words, that is, they are key.

G. Marchand wrote the book «The categories and types of present-day English word-formation». He singled out conversion as one of the ways of word formation, white –whiten.

There are many ways of word formation [4, p.16]. We give examples of the main ways of word formation. One of the most common ways of forming words is borrowing from other languages. This is influenced by the development of international relations, travel, the penetration of foreign goods into the country, the movement of people between countries. Such a word «paparazzi» was borrowed from the Italian language. There are a lot of anglicisms. Knowing them allows you to understand modern speech. For example, the words Must have, prove, anti-age. In modern Russian language you can hear interesting modern speech in the process of communication, for example borrowed words. I often hear among my peers English words, which are used in Russian language. They are difficult to understand to elder generation. My grandparents sometimes ask me about the meaning of such words. Today I want to talk with details about anglicisms. According to the dictionary of Ozhegov, anglicisms are words or phrases in any language, borrowed from English language [5,p.6]. They have penetrated into Russian and they are used in written, oral speech.

An equally interesting type of word formation is transliteration: these words have different pronunciations, but in fact they have the same meaning. Basically, transliteration is used in colloquial speech: wanna - to want, pics – pictures [6, p.190].

In English, words can be formed using conversion - the transition from one part of speech to another, the form of the word does not change.

A noun can turn into a verb, in English speech you can often hear the words water, google denoting action. The main types of conversion: verbalization, substantiation, adjectivation, adverbialization.

The contamination method is also common when two or more bases are mixed, for example: global + localization = globalization - globalization; net + etiquette = netiquette - rules of conduct on the Internet.

In colloquial speech, short words are often used, they have become common. The word «gossip» is gradually being replaced by «goss» to shorten the word. Also popular are the abbreviations in English, especially in correspondence. THX - Thanks

LOL - Laughing out loud («I laugh out loud» or «I laugh out loud»)

ROFL - Rolling on the floor («I'm rolling on the floor with laughter»)

OMG - Oh my god! ...

IDK - I don't know («I don't know»)

DIKY - Do I know you? («Do I know you?»)

BRB - Be right back («I'll be right back»). They are different from anglicisms [7, p.33].

Abbreviation is the formation of new words by abbreviation. As a result, words with an incomplete basis are created, called abbreviations. Abbreviations can be simple or complex. Simple abbreviations are formed by discarding the final or initial syllables of the stem: info, sisadmin. This is an example of complex abbreviations. V-Day means Victory Day.

Very often words are formed by affixation. Word formation suffixes are added to the existing word, among them -athon, -busting, -fest, -gate, -impaired, -ista, -meister, -ville. For example, an entertainment-meister is an expert in entertaining people. Disaffixation is a method of word formation in which words are formed by discarding a suffix or an element that looks similar to a suffix. For example, a beggar - to begin modern English, disaffixation is more often observed during the compression of phrases and leads to the formation of complex words like vacuumclean (from vacuum cleaning (vacuum cleaning)). There are many prefixes that are necessary for word formation, among them there are those that show that the word has a shade of negation: un- (unpredictable), im- (immortal), in- (inactive), non- (non-essential), dis- (dislike) [8]. Common prefixes include: over- (overpay), pre- (prehistoric), de- (decontrol), re- (rebuilt), sub- (subtopics), co- (co-working), inter- (interpersonal), and other.

Another method of word formation in English is the merging of two words, three words babysitter, mother-in-law, world-famous [9, p. 27].

Phrasal verbs are diverse and can change their meaning depending on the preposition. A phrasal verb is a verb with a preposition that changes its meaning. Dry out, keep up. Prefixes reflect meaning. For example, Un-, im-, in-, il-, ir-: inactive, impossible mis-: misunderstand, re- rebuild, means to remake something or do again. co- cooperate means action together over- oversleep to do more than needed under- underact prehistoric, something that happened en-, em. The prefix serves to form a verb and has the meaning of the embodiment of a certain quality or state of enclose, enrich. x-ex-husband, means former. Suffixes have the role of defining meaning and part of speech. For example, the subject of activity is expressed using the suffix -er, -ian, -ist, or -ness - profession or nationality, musician. For verbal suffixes, it is difficult to determine specific meanings. The main function of such suffixes is to translate into another part of speech, that is, the self-formation of the verb. These suffixes form the verbs -ate, -ify, -fy: notify -ise, -ize-en-ish. Many suffixes play a role in the word formation of adjectives [10, p.18]. For example, full, al, ish, ive, y and others.

We conducted a survey of 11th grade students. 12 people took part in the survey. To the question at what level do you know the topic of word formation. 45 % answered that they were having difficulty. 70 % coped with the word formation exercise, 30 % experience difficulties. At the Olympiad and competitive tasks, word formation exercises cause difficulties for children if the word is complex. All the children noted that this topic is significant and allows them to expand the vocabulary of students. Also students noted that they have problems in making new words if they don't know their meaning. The translation of the words also play role. We have offered recommendations for memorizing the rules of word formation and the meanings of individual suffixes and prefixes. We gave task to students to form new words from simple with the help of prefixes and suffixes and found out good results in appearance of new words. Students use the methods of word formation on the lesson.

We consider our hypothesis has proved. Word formation is interesting and not so complicated theme to learn but the advantage of knowing its means is great, allows to activate vocabulary in speech. We prepared some tables to remember how to form words and some exercises to train for practical part of this research. Training exercises can develop skills to form new words. Also it is important to remember the meaning of suffixes and prefixes. It is easy to remember the lines of the word, for example doubt, undoubtedly, undoubted and other examples.

In conclusion we want to emphasize the role of word formation in emergency of new words.

To remember the words it is necessary to form the most frequently words. Devide them into parts of speech and make tables or references.

We suggest practical part in order to enrich vocabulary. This is the example of some tasks.

The Hercules was famous for his _____ .strong

The _____ of the swimming pool was about 5 meters. wide

I was surprised by the _____ of the tablecloth. white

The _____ of the Tower and the _____ of the walls made it a perfect prison. high, thick

The _____ was delayed by fog for an hour. fly

Giving alive _____ is quite different from performing on a film. perform

Our _____ to predict the weather depends on the information we have. able

Another major _____ is the shape of the ball. different

The _____ of the baseball is very great in America. popular

Much of his _____ Chekhov lived in severe poverty. child

The _____ of London since then has been incredible. grow

We moved to our new _____ last spring. resident

Many encyclopedias state with _____ that the Nile is the longest river in the world. confident

Her acting is closer to _____. real

The story of the dodo`s \_\_\_\_\_ is one example of man`s effect on the environment. disappear

He had _____ in finding a job. difficult

Each _____ is worth considering. possible

We see that word formation is a big theme to discuss. It is significant part of enriching vocabulary. Words occur every day due to the various changes in our life. Every type of word formation is different in its own way. We should learn ways of word formation.

REFERENCES

1 Nagornaya A. V. Word formation in English. M. : Airis-press, 2015. – 75 p.

2 Kubryakova E. S. Types of language meaning. M. : Science, 1981. – 250 p.

3 Arnold V. I. Lexicology of modern English language. M. : Flinta, – 420 p.

4 Marchand G. M The categories and types of present-day English word formation. M.: Flinta. – 30 p.

5 Ozhegov S. I. Russian language dictionary. 1983. – 1376 p.

6 Makarevich T. V. Word formation in English language. M. : Flinta, 2020. – 190 p.

7 Braiter M. A. Anglicisms in Russian language. Vladivostok, 2004. – 270 p.

8 English-Russian Dictionary. Astrel, Oxford, 2005. – 808 p.

9 Krysin L. P. Foreign words in modern Russian language. M., 2008. – 34 p.

10 Verhovskaya Z. Z. Wordformation in English. M. : Korona-Vek, 2021. – 208 p.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

ОСПАНОВА К. М.

ученик 7 класс, Розовская средняя общеобразовательная школа,
ОО Павлодарского района, УО Павлодарской области

ЖУМАШЕВА Н. М.

преподаватель английского языка,

Розовская средняя общеобразовательная школа
ОО Павлодарского района, УО Павлодарской области

На данный момент мы часто оказываемся в ситуации, когда знания английского становятся жизненно необходимыми. Английский язык должен быть обязательным для некоторых сфер, профессий и занятий. Проблема обучения английскому языку остается актуальной и в ближайшее время приобретет большую важность в современном мире. Английский язык воспринимали еще лет пять назад только как один из видов иностранного языка. В современном обществе английский язык приобретает более значимое место. Самая основная трудность в английском языке, как для начинающих, так и для носителей языка – это его орфография и произношение. Существует совсем небольшое соответствие между написанием и произношением в английском языке, и у большинства даже зрелых носителей языка всегда найдётся одно или несколько слов, написание которых, они с трудом пытаются запомнить,

например, слово – ‘necessary’ является одним из них, и обычно носители языка воспринимают его как ‘receive’. Единственный способ, который действительно работает для изучения языка – это практика разговорной речи. Если вы серьезно настроены быстро научиться говорить по-английски, то существует очевидный совет: регулярное общение с бегло говорящим человеком – практически единственный способ. Чем быстрее вы преодолеете ментальный барьер и начнете вслух проверять свои языковые навыки, тем быстрее вы сможете уверенно заговорить. Исследование 2016 года, опубликованное Мичиганским университетом, показало, что студенты, которые изучают язык, разговаривая через веб-камеру, как правило, получают гораздо более быстрые результаты, чем те, кто использует традиционные методы. Ученые проследили за двумя группами студентов, когда они начали изучать новый язык:

- Группа А изучала грамматику и лексические упражнения.
- Группа В изучала речь, используя видео технологии.

Через двенадцать недель было обнаружено, что группа А не добилась значительных улучшений, но группа В значительно улучшила свои языковые навыки. Они приобрели более разнообразный словарный запас, лучше справились с тестами на восприятие речи на слух, лучше владели грамматикой и могли говорить более уверенно [1].

Проще говоря, даже если вы регулярно делаете словарные упражнения, проходите уроки по грамматике и теорию в течение нескольких недель, но не изучаете английский язык путем разговора, вы рискуете не научиться объединять эти навыки. Это распространенная ошибка. Как часто вы слышали, как кто-то говорит: «Я понимаю большую часть того, что слышу по-английски, но я не очень хорошо говорю»? Школьное время - считается самым подходящим отрезком жизни, для того, чтобы выучить иностранный язык. Но очень маленький процент детей, за школьные годы, в совершенстве овладевает английским. С чем это связано? С тем, что государство не ставит перед собой никаких целей? Или то, что школа должна дать ребенку только фундаментальные знания в языке? Или же все-таки, проблема в недостаточной квалификации школьных преподавателей? А может, все зависит от самого ребенка? Дети конечно, способны быстро усваивают английский, но только при одном условии - этот процесс должен приносить удовольствие. Многие педагоги и психологи утверждают, что активнее всего дети запоминают информацию с 1,5 до 9-и лет. Потому что, именно в

этом возрасте у ребенка формируются основные речевые навыки и его мозг лучше всего запоминает и воспринимает звук иностранной речи. С каждым годом, тяга к познанию мира у детей снижается, а мнение окружающих людей становится важным аспектом. Многие подростки и взрослые боятся говорить на нем. Они считают, что нужно разговаривать либо на уровне носителя языка, либо вовсе на нем не говорить. Чем взрослее становится человек, тем сложнее ему преодолеть языковой барьер. Обучать детей английскому языку с раннего возраста не только возможно, но и нужно. Важно заложить базу, которая поможет изучать язык в более старшем возрасте. Необходимо научить ребёнка относиться к иностранному языку как к полезному инструменту для общения. Обычно, первая встреча у детей с английским происходит в школе, но многие родители, стараются вовлечь ребёнка в данный язык ещё в дошкольном возрасте.

В школе, изучение иностранного языка начинается со второго класса начальной школы. И педагоги, сталкиваются с трудностями в преподавании английского, детям. В современных школах, учебники построены довольно сложно, они требуют, чтобы дети ещё до поступления в школу знали английский алфавит, слова и т.д. Маленькие ученики, ещё в принципе не знают основных правил русского языка, что же им можно дать в иностранном? Не редко, педагоги сталкиваются с тем, что пособие начинается с упражнений, где дети должны спеть песню на английском, или же устроить диалог между друг другом. А чем дальше продвигаешься, тем сложнее задания. С учетом того, что на английский даётся два-три часа в неделю, то ученик, скорее всего, не сможет с этим справиться самостоятельно за несколько уроков.

Страноведение также является неотъемлемой частью уроков иностранного языка. То есть, есть необходимость обучать не только языковым навыкам, но и культуре страны, где преподается язык. Для формирования учебной мотивации способствует использование языкового аспекта, что очень важно в условиях школьного образования, поскольку иноязычное общение не закрепляется языковой средой. Желание расширить кругозор является основной мотивацией изучения иностранного языка. Поэтому школьный предмет является средством «приращения учащихся к духовной культуре других народов». Лингвострановедческий подход был впервые введен Е.М Верещагином и В.Г Костомаровым они считали, что в процессе

изучения иностранного языка учащиеся должны непосредственно знакомиться с новой для них культурой. Составной частью профессионально-коммуникативной компетентности специалиста является лингвистическая компетентность. Таким образом, мы должны помнить, что основной площадкой, объединяющей методику обучения иностранным языкам в школе и вузе является коммуникативная категория. Именно это коммуникативность и позволяет «учащимся» вступать в акт непосредственного общения друг с другом (или с учителем) для решения жизненных задач, возникающих в ходе изменяющейся действительности [2, с. 12]. Лингвострановедческий метод учитывает тот простой факт, что 52% ошибок связаны с влиянием родного языка, а 44%-с материалами для чтения. Лингвострановедческий метод включает в себя два аспекта общения: языковой и межкультурный [3].

Лингвострановедческий аспект способствует усилению коммуникативно- познавательной мотивации учащихся, расширению их мышления, повышению эмоциональной сферы и настроения учащихся. Желание узнать больше о географии и истории является ключевым мотивационным качеством. Очень важно построить обучение так, чтобы студенты могли научиться использовать английский язык не только в учебных целях, но и для самообразования, позволяющего им общаться с носителями языка.

Необходимо повысить уровень лингвострановедческой компетентности путем внедрения дополнительных материалов по лингвострановедению, проведения познавательных викторин, класных часов, которые не только расширят кругозор каждого учащегося, но и повысят мотивацию в обучении английскому языку. Преподавателю необходимо предоставить не только материал, представленный в учебниках, но и дополнительную информацию об истории, традициях народов англоязычных стран. После окончания 11 класса учащийся должен понимать и принимать роль владения иностранными языками в современном мире, особенности культуры, образа жизни и быта страны изучаемого языка, различия в традициях и национальных, государственных структурах. Таким образом, следует отметить, что изучение английского языка тесно связано с усвоением культуры народа. Лингвострановедческий аспект способствует усилению коммуникативно-познавательной мотивации обучающихся, расширению кругозора, повышению эмоциональной сферы и настроения учащихся. Желание познакомиться с дополнительной информацией, географией и

историей является главным мотивационным качеством. Очень важно создать обучение, чтобы учащиеся могли использовать английский язык не только для целей обучения, но и для самостоятельного обучения, которое позволит им общаться с носителями языка. По мере развития образовательных стандартов разрабатываются все новые и более интересные методы, с помощью которых учитель может противостоять негативным факторам, влияющим на обучение. Возникает понятие учета комплекса школьных ситуаций, включающих полное отсутствие языковой среды и возможность общения с носителями языка, учитываются психологические и личностные особенности ребенка, благодаря которым отбираются и анализируются необходимые лингвокультурные материалы, соответствующие теме урока.

Понятие лингвострановедческого аспекта в обучении иностранному языку в средней школе включает узус - способ речи, соответствующий условиям коммуникации, т. е. вид речи, подходящий для данной конкретной ситуации. В этом аспекте важную роль в формировании вербальных форм речевого этикета играют карточки по развитию диалогической речи. Ведь сочетание иллюстрации в наглядных пособиях с текстовым материалом способствует установлению наиболее прочных ассоциаций между словом и предметом изучаемого языка. Считается, что это значительно упрощает формирование лексического фона страноведческого образования. Вместе с тем лингвострановедческий аспект находит отражение как в целях и задачах обучения иностранному языку на начальном этапе обучения, так и в содержании и способах обучения, что позволяет с первых шагов целенаправленно вести работу по формированию фоновых знаний.

Иностранный язык вносит значительный вклад в расширение общего образовательного кругозора учащихся. Его роль может быть усилена за счет дальнейшей последовательной и более широкой реализации аспекта лингвострановедения, который является отдельным случаем реализации меж предметных связей. Иностранный язык сочетается со многими школьными предметами и, прежде всего, позволяет учащимся получить дополнительные знания по географии, истории, литературе и другим предметам. Поэтому важно создать обучение, чтобы учащиеся могли использовать иностранный язык для пополнения своих знаний по этим предметам. Большое количество различных факторов, влияющих на обучение

иностранным языку, их взаимосвязь и взаимообусловленность приводят к объективной необходимости рассматривать обучение иностранному языку как сложную систему, требующую более полного выявления этих факторов и их последовательного учета. Владение иностранным языком в качестве средства общения позволяет учащимся «осуществлять непосредственный доступ к культуре других народов, обеспечивать культуру диалога в процессе обучения», способствовать воспитанию, образованию и всестороннему развитию учащихся, развивать в различных сферах жизни бытовые, социокультурные и др. необходимо оценить качество подготовки их деятельности. Владение иностранным языком открывает широкие возможности для научно-технического прогресса, речь идет о повышении результативности преподавания иностранного языка. Следовательно, для этого необходимы определенные решения.

Подводя итоги в отношении роли, значения и актуальности английского языка в современном мире, стоит отметить следующее. Знание международного языка позволяет получать больше ценной информации. Контент в интернете, фильмы, музыка — все это производится по большей части на английском (более 54%). Знание языка позволит исключить искажение, которое может присутствовать в переводе. В современном мире незнание английского буквально отрезает вас от многих достижений цивилизации. Международный язык позволяет получить достойное образование в престижном университете, работу мечты и полноценное общение с иностранцами из любого уголка планеты [4].

ЛИТЕРАТУРА

1 Research into English Studies and Translation [Электронный ресурс] URL: <https://istina.msu.ru/projects/11871319/> [дата обращения 14.03.2023]

2 Верещагин, Е.М., Костомаров, В. Г. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного: методическое руководство. [Текст] / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. — М.: Русский язык, 1990. — 246 с.

3 Лингвострановедение. [Электронный ресурс] URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Лингвострановедение> [дата обращения 13.03.2023]

4 Роль английского языка в современном мире – функции, важность и значение [Электронный ресурс] URL: <https://3dnauka.ru/>

anglijskij-yazyk/rol-anglijskogo-yazyka-v-sovremennom-mire-funkczii-vazhnost-i-znachenie [дата обращения 14.03.2023]

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ИДИОМАЛАРДЫ ҮЙРЕНУ МЕН ҚОЛДАНУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

ТОРАЙҒЫР Ә. Е.

оқушы, Абай атындағы гимназия, Павлодар қ.

ТУСУПОВА Г. М.

білім магистрі, Абай атындағы гимназия, Павлодар қ.

Бұл мақалада идиомалық тіркестердің ағылшын тіліндегі қарым-қатынаста қолдану мүмкіндігі қарастырылады.

Мақаланың мақсаты – идиомалық өрнектердің маңыздылығын мен артықшылығын талқылау. Сонымен қатар мақалада ағылшын тіліндегі идиомалардың мысалдары және олардың мағыналары берілген.

Өзектілігі. Бұл жұмыстың өзектілігі ағылшын тілінің өте кең таралуына және ағылшын тілінде сөйлеуді үйренетіндердің көптігімен байланысты, олар көбінесе фильмдерді, сериалдарды, мультфильмдерді және түпнұсқадағы кітаптарды оқуды оқыту әдісі ретінде пайдаланады, бірақ идиомалық өрнектерді түсінбейді. Фразеологиялық бірліктерді білу шетелдіктермен қарым-қатынаста үлкен көмек бола алады.

Тіл – әрбір ұлттың мәдениетімен, рухани құндылықтарымен біте қайнасқан әлемнің тілдік бейнесінің ұлттық бедерін айқындаушы құрал. Өртүрлі мәдениет өкілдерінің санасындағы, танымындағы әлем бейнесі өртүрлі және әр халықтың өмірді тануында, қабылдауында ұқсастықтар, ортақ, жалпы жақтарымен қатар, өзіндік айырмашылықтар мен ерекшеліктер болады. Ол сөз жоқ, тілде көрініс табады, ал сол тілді зерттейтін әр ұлттың өзінің тіл ғылымы бар. Соның ішінде тұрақты сөз тіркестері тілімізде айрықша орын алады. Тұрақты сөз тіркестеріне қатысты терминдердің бірі идиома. Идиома- семантикалық жақтан бөлініп ажырамайтын, біртұтас мағынасы құрамындағы сыңарларының негізгі, номинативті мағынасынан мүлдем алшақ, мүлдем басқа мағына беретін тізбектер [1, 173 б.].

Идиоматерминін қазақ тілінде І.Кеңесбаев фразеологиялық түйдектер деп атаса, Қ.Аханов пен Ә.Болғанбаев фразалық тұтастықта деп атаған. Идиомалық топтағы сөздердің байланысы

берік болады, олардың тұтас топ болып тұрғандағы беретін мағынасы жеке тұрғандағы мағыналарына қатысты болмай мүлде бөтен мағынаны білдіреді. Мысалы: қабырғамен кеңес (ойлан), тісін қайрап жүр (өшігіп жүр), сиыр құйымшаққа салу (бір нәрсені созып кету), беті бері қарады (айыға бастады) [2, 39 б.]. Ағылшын тілі де қазақ тілі сияқты идиомалық тізбектерге бай және олар кең қолданыста болып табылады. Қазақ тілінде тұрақты сөз тіркестері фразеологизмдер деп аталса, ағылшын елдерінде идиома деп аталады. Белгілі лингвист Ю. А. Шафрин: «идиома-бұл бірге қолданылатын және осы қатарға жеке алынған идиома сөздерінің әрқайсысының мағынасына сәйкес келмейтін мағына беретін сөздер қатары «,- деп анықтама береді [3, 19 б.]

Қазіргі кезде әлемнің әртүрлі бөліктерінде ағылшын тілін ана тілінде сөйлемейтіндер ағылшын тілін қолданады. Олардың ағылшын тілінде идиомалық тіркестерді қолдануымаңызды мәселе ретінде қарастырылады және меншіктің ажырамас бөлігі болып табылады. Идиомалық тіркестер әр тілдің маңызды бөлігі болып табылады. Бурам (2008) MED журналына сәйкес, барлық тілдерде мағынамен толы әртүрлі идиомалар бар. Ағылшын тілін үйренетіндердің барлығы ағылшын тілінің идиомалық тіркестерді білу және оларды пайдалану керек.

Әдетте, ағылшын тіл иесілері идиомаларды күнделікті өмірде өздігінен қолданады. Ағылшын тілінде ана тілінде сөйлемейтіндерге идиомаларды түсіну қиын, себебі олар идиомалық тіркестің негізделген бейнесін білмейді. Мысалы, ағылшын тілін ана тілінде сөйлемейтіндер «*carrot and a stick*» (қамшы мен зімбір) идиомасына тап болса, олар оның мағыналық яғни есектің алдында сәбіздің сермеуі немесе қамшымен соғу арқылы оны алға ынталандыруының бейнесін түсінбей қалуы мүмкін.

Осылайша, ағылшын тілін ана тілінде сөйлемейтіндерге бұл идиоманы білмейтіндер үшін, мұндай идиоманың марапат (зімбір) мен қоқан-лоққымен (қамшы) қамтитын кез келген оқиғаны сипаттау үшін қолданылатынын елестету мүмкін емес. Идиомаға негізделген бейнені және идиоманың шығу тегін түсіну сол идиоманың бейнелі мағынасын шешуге көмектеседі. Идиоманы белгілі бір мән мәтінде қолдану, сонымен қатар осы идиомамен таныс емес ағылшын тіл иесілерге метафоралық мағынаны түсінуге және зерделеуге көмектеседі.

Лингвистикада идиомалар бейнелі мағынада қолданылатын және әдетте ерікті мағыналары бар тұрақты тіркестер ретінде

анықталады. Яғни, идиомалық тіркестер кездейсоқ мағынаға ие болады. Студенттерге идиома мен оның мағынасы арасында ешқандай байланыс жоқ және олардың барлығы жатқа білу керек деп үйретеді. Алайда жуырда өткізілген зерттеулер бойынша, керісінше – идиоматикалық тіркестер мен олардың мағыналары арасындағы байланыс бар деген қорытынға келді. Идиома мен оның мағынасы арасындағы байланыс физикалық тәжірибеге негізделуі мүмкін, ол жалпыға ортақ немесе мәдени тұрғыдан нақты салаларға негізделген. Идиоманың шығу тегін және оған негізделгенін бейнесі оны метафоралық мағынасынан түсінуге көмектеседі. Ағылшын тіл иесілері идиомалық тіркестерді күнделікті өздігінен қолданады. Идиомалық тіркестерді қолдануы - ағылшын тілінің лексикасы мен сөздік қорының ажырамас бөлігі. Сондықтан идиомалық тіркестер ағылшын тілін үйренетіндерге маңызды болып табылады. Ағылшын тілін үйренетіндер бұл тіркестерді күнделікті өмірде машықтанып қолдануға үйренуі керек.

Мектепте идиомалық тіркестерді оқыту - бұл қажеттілік, деп ойлаймын. Дегенмен, ең бастысы, ағылшын тілін ана тілінде сөйлемейтіндерге идиомалық тіркестерді қолданумен айналысу керек. Ағылшын тілін үйренетін адам идиомалық тіркестерді неғұрлым көп қолданса, соғұрлым ол ағылшын тілін меңгеруге жақын болады.

Идиомалық тіркестерді ағылшын тілінде ана тілінде сөйлейтіндермен қатар жеткілікті мөлшерде қолдану, ағылшын тілін үйренетіндерге ағылшын тілін меңгеруге жақындатады. Ағылшын тілін ана тілінде сөйлемейтіндер идиомалық тіркестердің пайдалана алмауы мен олардың мағынасын білмеуі, тілдің құзыреттілігінің жеткіліксіздігімен теңестіріледі.

Оқушылар ағылшын тілін қолдану кезінде кездесетін идиомалық тіркестерді есте сақтау үшін, мұғалімдер оқушылардан осы тіркестерді дәптерге жазуды талап ете алады. Идиомаларды ағылшын тіліндегі теледидар бағдарламаларын қарау, ағылшын тіліндегі кітап оқу, музыка тыңдау және ағылшын тілін ана тілінде сөйлейтіндермен сөйлесу кезінде жиі қолданылатын идиомалық тіркестерді үйретуге ыңғайлы болады. Сонымен қатар, сабақ уақытында, оқушылар ағылшын тілін қолдану кезінде кездесетін идиомалық тіркестерді есте сақтау үшін, мұғалімдер оқушылардан осы тіркестерді дәптерге жазуды талап ете алады. Бірақ, идиомалық өрнектердің мағынасын табу көбісі ойлағандай оңай болмауы мүмкін. Мысалы, идиомалық тіркестердің мағынасы

әрқашан сөздікке кірмейді. Сондықтан идиомалық тіркестерді және олардың мағыналарын түсіндіретін арнайы сөздіктерді қолдану керек, сонымен қатар әлеуметтік желіден идиомалық тіркестердің мағынасын іздеуге болады.

Идиомалар жеке сөздер және күнделікті лексиканың бөлігі сияқты қарастырылады. Идиомаларды зерттеу мен үйрену, жекеағылшын сөздерді үйренуге ұқсас болуы керек. Яғни идиомалық тіркестер міндетті түрде жатқа білу, үйрену қажет. Идиомаларды оқытудың бұл әдісі идиомалық тіркестерді есте сақтау үшін оларды қайталауды қолдайды. Осыған ұқсас тағы бір әдіс ол ағылшын тілде сөйлеуге талап етеді. Яғни, оқушы ағылшын тілінде сөйлегенде ол өзіннің тілдік кемшіліктерін мен жетілдіру қажет ететін жерлерін түсіне алады. Бұл идиомаларды оқытуда қатысты ескеру қажет стратегия.

Оқушылардың ана тіліндегі мен үйренетін тілінде аудармасымен және мағынамен ұқсас кездесетін идиомалық тіркестерді, кейбір кедергілерге қарамастан, есте сақтауға және түсінуге оңайырақ. Оқушылардың ана тілінен мүлдем өзгеше аударылатын идиомалық тіркестерді өңдеу және түсіну қиынырақ екені анықталды.

Ағылшын тілінде көп мөлшерде қызықты идиомалар жиі кездеседі. Сондықтан да, ағылшын тілін үйренетіндер олардың мағыналарын міндетті түрде білу қажет. Себебі, оларды сөзбе-сөз аударғанда, түсініспеушілікке әкеп соқтырады. Сөздік қорды дамытуда, тілдің үйренуіне тұрақты сөз тіркестерінің яғни, идиомалардың алатын орны ерекше. Сіздерге көп қолданылатын ағылшын тіліндегі тұрақты сөз тіркестерін ұсынамын.

To make a mountain out of molehill – Түймедейді түйедей ету
 Be always on someone's lips – Аузынан бір елі тастамайды
 Wolf in sheep's clothing – Қой терісін жамылған қасқыр
 To kill two birds with one stone - Бірқоппенекіоаяндыатыпалу
 To crop the tail of a horse –Ат құйрығын кесісіп кету
 Better late than never – Ештен кеш жақсы
 My language is my enemy –Басқапәлетілден
 Not all that glitters is gold – Жарқырағанныңбәріалтын емес
 A piece of cake – Түк те емес
 To be as hungry as a bear –Қасқырдай аш болу
 Lead a cat and dog life –Итпенмысықтай
 Every penny counts – Ақшатиыннанқұралады
 Dressed to the teeth – Сықийп киіну

Like heaven and earth –Жер мен көктей
 To be over the moon –Төбесі көкке жеткендей болу

Бір жағынан, идиомалар тілдің бірегейлігі мен даралығын күшейтеді, ал екінші жағынан, идиомаларды қолдану шет тілінен ана тіліне және керісінше түсінуді және аударуды қиындатады. Ағылшын тілін ана тілінде сөйлейтіндер күнделікті өмірде идиомалық тіркестерді жиі қолданады. Идиоматикалық өрнектер әр тілдің сөздік қорының бөлігі болып табылады және сол тілдің тарихына, мұрасына және мәдениетіне негізделген. Идиомалық тіркестерді үйрену ана тілінде сөйлемейтіндерге сол тілдің сөздік қорын байытып, тіл меңгеруге, еркін сөйлеуге көмектеседі. Сонымен қатар, халықтың салт-санасы, дүниетанымы, дәстүрлі мәдениеті мен сан ғасырлық білімдер жүйесі тұрақты сөз тіркестерінен көрініс тауып, тіл қазынасының ерекше бір қымбат дүниесі - сөз жұлгесінің ішінде шоқтығы болып көрінетіні белгілі. Ағылшын тілі мұғалімдері өз оқушыларына идиомалық тіркестерді үйретуі керек. Ағылшын сабағында оқушылардың ағылшын тілінде сөйлеу әрекеті белгілі бір жүйемен үздіксіз жүргізіліп, жүйелі сөйлеуге дағдыландыру кешенді жұмыстар мен жаттығулар негізінде ұйымдастырылса, оқытудың жаңа технологияларын қолдану арқылы күтілетін білім нәтижелеріне негізделсе, оқушылардың сөйлеу дағдысының дамуы анық. Интернеттегі аудармашылар қазіргі әлемде өте танымал болғанына қарамастан, олар әрдайым аударманың дұрыс нұсқасын бере алмайды. Сөйлеуде идиомаларды білу және қолдану шет тілін меңгерудің жоғары деңгейін көрсетеді, сөйлеуді безендіреді, оны көркемдейді, сондықтан тұрақты тіркестерді жаттап алып, оларды іс жүзінде бекіту қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы: Санат. – 2003. – 300 б.
- 2 Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы, 1988. – 250 б.
- 3 Шафрин Ю. А. Идиомы английского языка. – Москва: Лаборатория знаний. – 2003. – 200 с.

ТУРИЗМ КАК СРЕДСТВО ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

ТУГАМБАЕВ К. М.

учитель СОШ имени Камала Макпалеева, г. Павлодар

МҰРАТБАЙ Д. Қ.

студент, Торайғыров университет, г. Павлодар

КРАСИЛОВ И. Н.

ученик СОШ имени Камала Макпалеева, г. Павлодар

Английский язык является международным во многих сферах человеческой деятельности, в том числе и в сфере туризма.

«Известно, что на английском языке говорит около 1,5 млрд. людей, среди которых можно выделить 300 млн. китайцев, изучающих язык Шекспира. В 90 странах английский язык является вторым или же его широко изучают. Это не только европейские страны, но и страны Азии. В Турции 20 % населения говорит на 50 языках, однако когда дело касается туризма первым и самым распространенным языком все же является английский, за которым следует немецкий. В Египте английский укоренился под влиянием туризма и стал официальным языком общения, поэтому отправляясь в любую часть страны, можно свободно изъясняться по-английски. В Испании чаще всего английский можно встретить в Барселоне, в крупных отелях во всех городах все же смогут ответить по-английски. На английском языке можно общаться в Швеции, Нидерландах, Дании, Норвегии, Финляндии, Словении, Эстонии, Люксембурге, Польше и Австрии. Среди азиатских стран можно назвать Сингапур, Малайзию, Индию, Южную Корею, Вьетнам, Японию, Тайвань, Индонезию и Гонконг, где можно быть уверенным, что там английский понимают и можно обсудить с собеседником интересующие вопросы на английском языке. Именно поэтому желающие связать свою жизнь с туризмом должны знать, как минимум, один язык – английский. Людям, работающим в сфере туризма, необходимо регулярно пополнять свой словарный запас, чтобы оставаться в курсе лексических тенденций» [1].

В данной статье мы хотим рассмотреть важную роль в изучении английского языка и основные причины владения английским языком на недостаточном уровне.

Туристическая сфера – перспективная отрасль экономики. В этой связи с этим актуальность данной работы состоит в том, чтобы

показать важную роль английского языка при подготовке будущих специалистов в сфере туризма.

EF Education First выпустила ежегодное издание индекса владения английским языком (EF EPI). В нем Казахстан занял 99-е место из 111 стран. В тройку лидеров входят Австрия (3-е место), Сингапур (2-е место) и Нидерланды (1-е место).

«Казахстан продолжает демонстрировать очень низкий уровень. Алматы показывает лучшие результаты по уровню владения английским языком среди регионов Казахстана, в то время как Караганда находится на самой последней позиции», – говорится в сообщении [2].

EF Education First – международный образовательный центр по обучению английскому языку. Компания образована в 1965 году. EF является крупнейшим частным учебным заведением в мире, филиалы EF представлены в более чем 100 странах мира.

Опираясь на представленные данные, можно сказать, что в данный период времени у граждан Казахстана большие проблемы с владением английского языка. Одними из основных причин являются:

1) Отсутствие практики. Еще со школьной скамьи почти каждый человек может согласиться с данной причиной, так как неприменение полученных знаний забывается и становится неактуальным. Урок английского языка – имитация реального общения. В связи с этим данная проблема остается нерешенной.

2) Языковой барьер. Без отсутствия практики вытекает следующая не менее важная проблема – боязнь общения. В большинстве случаев люди активно учат язык в школе, в университете, однако, когда дело доходит до реального общения, происходит торможение и стеснение, что является отрицательным показателем.

3) Время, отведенное на изучение английского языка. Как правило, двух или трех часов в неделю будет недостаточным, чтобы изучить язык на хорошем уровне. Однако, при наличии желания и упорства, велика вероятность, достигнуть больших показателей в изучении языка [2].

В связи с вышеизложенным считаем, что кроме школьной и университетской скамьи должны быть дополнительные возможности для углубленного изучения английского языка. Одной из таких возможностей считаем образовательный туризм.

Образовательный туризм представляет собой особое направление туризма, включающее в себя различные специально организованные интерактивные виды обучения и просвещения людей различного возраста и социального положения, которые осуществляются, как правило, в форме туристических поездок, с целью решения образовательных, воспитательных и развивающих задач.

Педагоги, студенты, учащиеся школ признают образовательный туризм востребованной формой образования, признают его высокий педагогический потенциал. В настоящее время это представлено программой FLEX в общеобразовательных школах, стипендиальной программой «Болашақ», программой Erasmus, а также программой международной академической мобильности в высших учебных заведениях. Но образовательный туризм в учебной сфере сильно ограничен, так как требует особой организации, развитой инфраструктуры, подготовки кадров в данной сфере, и наконец, финансирования образовательных поездок. В современном мире быстрыми темпами происходит развитие международного образовательного туризма. В современном мире инвестицией в будущее рассматривается туризм наполненный содержанием. Поездку с целью изучения языка, получения высшего образования или повышения квалификации. В поездках такого рода изучается не только язык, но и менталитет, культура народа. В общении с носителями языка можно добиться наиболее эффективного результата. Языковое направление можно считать подвидом образовательного туризма. В англоязычных странах встречаются такие названия как: «language travel», «language study tour», «language course abroad» или «language study abroad». В нашей среде можно встретить такое название как «языковые туры». Многие учебные заведения за рубежом предлагают языковые курсы для иностранных студентов. Предлагают даже различного рода пакеты, включающие в себя проживание, обучение, культурную программу; открываются летние языковые курсы [3].

Наряду с иностранным языком туристская деятельность невозможна без знания особенностей других культур и проявления уважения к ним. Такие знания дают теория и практика межкультурной коммуникации, которая знакомит с особенностями менталитета, развивает способность мыслить так же, как представитель другой культуры. Специалисту в сфере международного туризма необходимо уметь соотносить особенности другого менталитета с

нормами и оборотами родного языка. Практика свидетельствует о том, что культурный барьер преодолеть сложнее, чем языковой. Это особенно остро ощущают сотрудники туристических фирм, которые, работая с иностранными клиентами, нередко попадают в ситуацию, когда они испытывают значительные затруднения при общении с иностранцами, поскольку привычный стиль поведения является неприемлемым, а новых навыков и новых знаний по межкультурной коммуникации не имеется. Сотрудники туристической фирмы должны уметь предвосхитить те трудности, с которыми туристы могут столкнуться по приезду в их страну. Не случайно обучение иностранному языку определяется как процесс овладения средствами межнационального и межкультурного общения, а целью обучения провозглашается подготовка специалистов, способных применять знания иностранного языка для решения профессиональных задач. Однако, несмотря на большое значение знания иностранного языка в ходе профессиональной подготовки дисциплина «иностраннный язык» не является профилирующей для специалистов по сервису и туризму. В этом есть противоречие между высокими требованиями к уровню владения языком будущими специалистами по туризму и результатом его преподавания в силу объективных, не зависящих от преподавателя причин. Свой вклад в повышении мотивации может служить положительный опыт НАО «Торайгыров университет» и ТОО «Caspian Academy» в организации стажировки в Турции. Такая стажировка дала возможность изучить турецкий язык, повысить знания в английском языке, и дать азы разговорного языка в ранее не изучаемых языках. Кроме этого стажировка дала возможность в углублении знаний по страноведению, познакомиться с менталитетом народа и культурой страны пребывания [1,3].

В последнее время получили популярность и распространение среди клиентов различных возрастов (как детей, студентов, так и более взрослых) языково-обучающие туры, которые имеют свои особенности в их организации. Определены и основные рынки обучающего туризма. Обучающие туры – это такой вид туризма, когда во время поездок турист совмещает отдых с обучением. Языково-обучающие туры предусматривают одновременно с предоставлением туристического отдыха создание условий и возможностей для изучения иностранных языков. Дети и взрослые во время таких туров повышают свои знания по иностранному языку. Взрослые предприниматели заинтересованы в овладении разговорным бизнес-языком, который им необходим

для проведения различных переговоров. Языково-обучающие туры в основном организуются в страны, где национальными языками являются распространенные в мире языки в качестве наиболее употребляемых как средства межнационального общения (английский, немецкий, испанский/итальянский языки). Это Англия, США, Франция, Испания, Германия, Италия, Португалия. Средняя продолжительность туров – 2-3 недели. Для языково-обучающих туров составляются специальные учебные программы, предусматривающие обучение языку (обычно по 24 аудиторных часа) в аудиториях, лингафонных кабинетах и организацию занятий языком на разных уровнях: для начинающих, для совершенствующихся и т. д. Туры с интенсивным изучением языка предлагают программу на 20-30 часов языка в неделю. Первая половина дня при этом посвящена изучению иностранного языка, вторая половина дня предусмотрена для развлечений, досуга, занятий спортом и экскурсий. Языково-обучающие туры могут быть индивидуальными и групповыми. Групповые туры с размещением в летних лагерях, кемпингах, колледжах позволяют изучать язык среди своих сверстников, при этом обучающие программы сочетаются со спортивными и досуговыми мероприятиями. В последнее десятилетие распространение получили языковые туры для бизнесменов, для которых основной причиной обучения является необходимость владения одним или несколькими иностранными языками. Взрослая клиентура осуществляет обычно подобные поездки за счет своих фирм и предприятий, индивидуально или с семьей. Любимыми турами данной категории являются туры, сочетающие курсы по интенсивной программе с большой культурной программой. Языково-обучающий тур предполагает исключительно индивидуальный подход: школы и учебные программы подбираются для каждого человека с учетом его языкового уровня, образования, возраста. Таким образом, сказанное свидетельствует об обоюдном, взаимовыгодном влиянии, которое оказывают международный туризм и иностранные языки на развитие друг друга [2].

Английский язык – является одной из основ у работников в сфере туризма и гостиничного бизнеса. Однако существует открытая проблема активного использования английского языка, существование языкового барьера и отсутствия практических навыков и в связи с этим преобладание большого процента людей, которые не знают языка на должном уровне. Для того чтобы избежать

в дальнейшем ухудшения ситуации стоит учесть индивидуальность в образовательных программах и поставить ориентиры на развитие и углубление практических навыков, т.е. выход из учебной среды путем моделирования жизненных и рабочих ситуаций. Только при пересмотре основных методов и подходов удастся создать поколение, адаптированное под реальное общение с реальными людьми. Наличие высокого уровня английского языка у работников сферы сервиса очень важный фактор в развитии туризма, так как при его отсутствии или знании его не на должном уровне, у иностранных туристов произойдет полное искажение о регионе или о стране в целом. Стоит учитывать тот факт, что туристы – потенциальные «инвесторы», приносящие денежные средства в регион. Тем самым, создав благоприятные условия во время путешествия для туристов, на выходе страна получит существенную прибавку к бюджету и предпосылки к возвращению этих туристов вновь и вновь [3].

ЛИТЕРАТУРА

1 Английский язык и туризм. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.edutur.org/eng/angliyskiy-yazyik-i-turizm> (Дата обращения: 22.03.2023).

2 Сергеева Ю. И. Развитие международной академической мобильности в высшем образовании стран Европы (конец XX - начало XXI века): дисс. канд. пед. наук: 13.00.01 / Ю. И. Сергеева. – Минск, 2008. - 147 с.

3 Создание общеевропейского пространства высшего образования. Коммюнике Конференции Министров, ответственных за Высшее образование, г. Берлин, 19 сентября 2003 г. [Электронный ресурс]. [Просмотрено 23.03. 2023]. Доступ через Интернет: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/inter/berlin/>.

ABBREVIATION IN POPULAR ONLINE GAMES

BOROVIK N. V.

teacher, Secondary School named after S. Toraighyrov, Pavlodar
KHO E. D.

student, Secondary School named after S. Toraighyrov, Pavlodar

Nowadays playing video games online is essential part of life of most teenagers in the world. It is known that playing online games relieves stress, strengthens communication and help teenagers to make friends,

but also it gives a great opportunity to learn English language. Every gamer wants to be successful at playing online games, so he needs to co-operate and communicate with other players. When teens come to popular games with English speakers, they should know gamer slang and be able to communicate in English to achieve success in a team game.

The language of gaming is rich, amazing and witty, as well as great fun to use. The beauty of using online games to improve English is that gamers can interact with thousands of different players worldwide – while enjoying themselves so much that they almost forget they’re learning.

According the least investigations the most popular games in the world are:

- PUBG: Battlegrounds
- Fortnite
- GrandThiefAuto V
- Minecraft
- SuperMarioBros.
- League of Legends
- Evil Village Abode
- Call of Duty: Modern Warfare
- Call of Duty: BlackOps
- Influence of Genshin [1]

Most teenagers prefer playing these games in their free time. While playing online games, teens have to chat with a team. In the most of the games they have to communicate with English-speaking people. They use some words which Russian and Kazakh speaking teenagers don’t study at school. Often teammates use abbreviations which are unknown for players from Kazakhstan. So, teens have to search their meanings in a dictionary and it helps them to expand English vocabulary. Later they can use some new words at English lessons.

I’ve examined some of the most popular gaming slang terms that are used widely in the world of video games. The first question was how to differentiate them. Gamers often use following shortened words:

Table 1 – The most common abbreviations in online games

Abbreviation	Meaning (Full word or phrase)
ARPG	Action Role Playing Game
F2P	Free To Play
FGC	Fighting Game Community
FPS	First Person Shooter

BR	Battle Royal
HOG	Hidden Objects Game
MMO	Massively Multiplayer Online
MMOG	Massively Multiplayer Online Game
RPG	Role Playing Game
RTS	Real-Time Strategy
AFK	Away From Keyboard
DC	Disconnect
BG	Bad Game
FF	Friendly Fire or Forfeit
FTW	For the Win
GG	Good Game
IGN	In-Game Name
LFG	Looking For Group
OMW	On My Way
TL	Too Long
DR	Didn’t Read
QQ	Crying
WTB	Want To Buy
WTS	Want To Sell
AOE	Area of Effect
FOV	Field of View
U	You
BB	Bye -bye
GL	Good luck
GG	Good game
WP	Well played
TY	Thank you
OMG	Oh my god
BRB	Be right back
SRY	Sorry

The word abbreviation comes from the Latin word breves, which means short. An abbreviation is a shortened form of a word or phrase. Normally an abbreviation of a word begins with the initial letter of the word and contains a group of letters from the word. We use many abbreviations in our daily life. Some examples are Mr. for mister, govt. for government, ex. for example, prof. for professor, and dr. for doctor [2].

An acronym, technically, must spell out another word. This is a good point of reference to help you distinguish between abbreviations and acronyms. Another good way to differentiate them is that acronyms aren't just shortened words, they often simplify a long organization name, scientific term or an idea [3].

It is known that some acronyms create new words that are so commonly used, we forget they're actually a series of letters from a longer word or phrase. For example, when we go scuba diving, we rarely consider the fact that scuba is an acronym of self-contained underwater breathing apparatus.

Abbreviations and acronyms are shortened forms of words or phrases [4].

The key difference between acronym and abbreviation is that acronym refers to a new word formed from the first letters of a series of words while abbreviation refers to any shortened form of a word or phrase. Most importantly, an acronym is pronounced as a word.

Then there are initialisms which cause some confusion. Would you consider "VIP" to be an acronym? Technically, it's initialism because they are a series of initial letters of words or a phrase that form an abbreviation but aren't pronounced as a word. We enunciate each letter [5].

Internet slang or Internet language is a variety of slang languages used by different people on the Internet [6]. Such terms originate with the goal of saving keystrokes. Many people use the same abbreviations in texting and instant messaging, and social networking websites. Acronyms, keyboard symbols and shortened words are often used as methods of abbreviation in Internet slang. For example, bb - bye - bye, gl - good luck, gg - good game, wp - well played.

To check if computer games really help improve English language skills, I have done the research. Eighty students from my school were interviewed.

I asked 80 learners aged from 14-18 the following questions:

1. What are your favorite online games?
2. Do you take part in any team player games?

3. Do you use English while playing?
4. Did you learn any new English words while playing a computer game?

5. Have you ever found any abbreviations in the in computer games? Give some examples.

As a result, I have got the following information:

1) 80 students play online computer games. Their favorite games are PUBG: Battlegrounds, Fortnite, Grand Theft Auto V, Minecraft, League of Legends, Evil Village, Abode, Call of Duty: Modern Warfare, Call of Duty: Black Ops.

2) 74 students play online multiplayer games.

3) Only 4 of 80 people don't use English while playing.

4) Only 6 students didn't learn new English words while playing computer games. Some students now know such words as «shoot», «hardline», «easy line», «by back», «bloody», «pain», «silver».

5) So, 72 teenagers have found abbreviations in the computer games and use them. Here are some of them: F2P - Free To Play; FGC - Fighting Game Community; FPS - First Person Shooter; FPS - First Person Shooter; You are the character shooting and see from your view. HOG - Hidden Objects Game; You find items hidden in a picture in this puzzle game subgenre. MMO - Massively Multiplayer Online; many players play together online in the same online world, GG - Good Game, N00b - a person who doesn't have any expertise in a particular area, U - you, BB - bye - bye, GL - good luck, GG - good game, WP - well played, TY - thank you, TSYM - thank you so much, OMG - oh my god, SRY - sorry.

In conclusion, it is obviously that gaming helps expand English vocabulary knowledge and develop language skills. As a result teens have learnt some new English words, especially abbreviations, which are popular with teens and often used not only in playing video games, but in chatting on social websites. It is much easier to print a shortened form of the word than a full one. While playing people abbreviate words or phrases to save time or space.

To sum up, playing computer games is not a waste of time because while playing people can develop their English skills, for example, internet slang which is not included in the school program.

REFERENCES

- 1 Gomez N. Top 10 most popular online games in 2023. [Online] Available at <https://sportsbrowser.net/most-popular-online-games/>
- 2 Kumar M. Difference between abbreviation and acronym. [Online] Available at <http://www.differencebetween.net/language/difference-between-abbreviation-and-acronym/>
- 3 What is the difference between abbreviations and acronyms? [Online] Available at <http://www.smart-words.org/abbreviations/text.html>
- 4 Abbreviation. Online dictionary. Available at <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-russian/abbreviation>
- 5 Abbreviations. Available at <http://usefulenglish.ru/miscellany/abbreviations>
- 6 Internet slang. Available at https://en.wikipedia.org/wiki/Internet_slang

ВЛИЯНИЕ АНГЛИЦИЗМОВ НА РЕЧЬ СОВРЕМЕННЫХ ПОДРОСТКОВ

ЮСОПОВ П. О.

ученик, 6 «Г» класс, КГУ «Средняя общеобразовательная школа инновационного типа имени Ахмет Байтұрсынұлы города Павлодара» отдела образования города Павлодара, управления образования Павлодарской области,
ЕГИНБАЕВА Ж. Ш.

Научный руководитель, учитель английского языка, магистр пед.наук, КГУ «Средняя общеобразовательная школа инновационного типа имени Ахмет Байтұрсынұлы города Павлодара» отдела образования города Павлодара, управления образования Павлодарской области

Выбор данной темы определен актуальностью проблемы для современных подростков. Будучи детьми нового поколения, они тянутся за всем необычным и оригинальным, тем самым используют в своей речи английские слова. Английский язык занимает лидирующее положение в мире. С каждым днем в русском языке появляются так называемые англицизмы. На это влияют разные факторы в нашей жизни: интернет, радио, телевидение, технические прогрессы, мировой рынок, различные культурные события и международные контакты. Больше всего англицизмы распространены среди подростков. Ведь с помощью этих слов кому-то легче выразить свои мысли, эмоции, чувства. Так какова

же роль англицизмов в русской речи? Как часто современные подростки пользуются ими? Как англицизмы влияют на изучение английского языка подростков? Эти и многие другие вопросы определили актуальность нашей темы.

Прежде чем рассмотреть определение «англицизма», нам необходимо определить, что такое «речь», «подростковая речь».

Речь, согласно толковому словарю Ожегова, это способность говорить [1].

В толковом словаре Ушакова дано следующее определение: речь – это способность пользоваться языком слов. Речь – один из признаков, отличающих человека от животных [2].

Толковый словарь Ефремовой дает следующее понятие речи: это способность выражать мысль словами; умение говорить [3].

Современный энциклопедический словарь определяет речь, как конкретное говорение, протекающее во времени и облекающееся в звуковую (включая внутреннее проговаривание) или письменную форму [4].

Теперь нам необходимо выяснить, какой возрастной промежуток является подростковым возрастом. По определению ВОЗ, подростковый возраст – это период роста и развития человека, который следует после детства и длится до достижения зрелого возраста, то есть с 10 до 19 лет. Значит, нам необходимо провести исследование в этой возрастной категории [5].

Подростковая речь отражает неустойчивое культурно-языковое состояние современного общества, балансирующее на грани литературного языка и жаргона [6].

Толковый словарь Ефремовой дает следующее определение слова англицизм – это слово, выражение, заимствованные из английского языка, или оборот речи, построенный по модели, характерной для английского языка [7].

Толковый словарь Ожегова определяет англицизм, как слово или оборот речи в каком-нибудь языке, заимствованные из английского языка или построенные по английскому образцу [8].

В толковом словаре Ушакова даны такие определения: англицизм - вид варваризма - оборот речи, выражение в каком-нибудь языке, составленное по образцу английского языка. Таким образом, англицизм — заимствование из английского языка в каком-либо другом языке [9].

Изучением причин заимствования иноязычных слов занимались многие лингвисты: Виноградов В. В., Крысин Л. П., Поливанов Е.

Д., Розенталь Д. Э. и другие. Назовем наиболее важные причины появления англицизмов в русской речи:

Появление новых терминов. Поскольку в современном обществе идет быстрое развитие информационных технологий, появилось много новых предметов и явлений, которые требуют названия. Например: Интернет, файл, сайт, ноутбук.

Следование модным тенденциям. В наше время знание английского языка считается престижным и подростки, используя в своей речи англицизмы, хотят выглядеть современнее и показать и что они идут в ногу со временем.

Красивое звучание. Некоторые выражения и слова в русском языке, по мнению подростков, звучат непривлекательно. Например, слово саундтрек звучит гораздо ярче и привлекательнее, чем выражение «музыка, сопровождающая фильм».

Пополнение словарного запаса русского языка более выразительными, эмоционально-окрашенными и новыми словами для определений новых явлений и понятий.

Популярные англицизмы, вошедшие в наш язык, можно классифицировать по способу их образования:

1. Прямые заимствования. Слово встречается в русском языке приблизительно в том же виде и в том же значении, что и в языке — оригинале: «уик-энд — выходные; блэк — негр; мани — деньги».

2. Гибриды. Данные слова образованы присоединением к иностранному корню русского суффикса, приставки и окончания. В этом случае часто несколько изменяется значение иностранного слова — источника, например: «аскать (to ask — просить), бузить (busy — беспокойный, суетливый)».

3. Калька. Слова иноязычного происхождения, употребляемые с сохранением их фонетического и графического облика: «меню, пароль, диск, вирус, клуб, саркофаг».

4. Полукалька. Слова, которые при грамматическом освоении подчиняются правилам русской грамматики (прибавляются суффиксы). Например: «драйв — драйва (drive) «Давно не было такого драйва» — в значении «запал, энергетика».

5. Экзотизмы. Слова, которые характеризуют специфические национальные обычаи других народов и употребляются при описании нерусской действительности. Отличительной особенностью данных слов является то, что они не имеют русских синонимов. Например: «чипсы (chips), хот-дог (hot-dog), чизбургер (cheeseburger)».

6. Иноязычные вкрапления. Данные слова обычно имеют лексические эквиваленты, но стилистически от них отличаются и закрепляются в той или иной сфере общения как выразительное средство, придающее речи особую экспрессию. Например: «о'кей (OK); вау (Wow!)».

7. Композиты. Слова, состоящие из двух английских слов, например: «секонд-хенд — магазин, торгующий одеждой, бывшей в употреблении; видеосалон — комната для просмотра фильмов».

Наиболее широко используются, по нашему мнению, слова-гибриды. Благодаря возможности присоединять к иностранному слогу различные аффиксы, желаемое слово можно изменить так, как того требует речевая ситуация. Рассмотрим в данном отношении прямое заимствование «игнор» (ignore). Присоединим русские аффиксы и получим множество слов с различными значениями: «игнорить», «проигнорить», «заигнорить», «игнорщик».

Для того, чтобы выявить особенности, а самое главное причины использования школьниками иноязычных слов в их повседневной речи, мы составили анкету и провели анкетирование учащихся.

Анкета «Англицизмы в речи современных подростков»

Возраст _____ Класс _____

1. Используете ли вы заимствованные английские слова в повседневной речи?

а) часто б) редко в) иногда г) никогда

2. Какие английские слова Вы употребляете чаще всего? Знаете ли Вы их значение?

3. Откуда вы узнаете об этих словах и выражениях?

4. Почему вы их используете?

5. Понимают ли вас окружающие, когда вы используете эти слова?

а) понимают б) понимают, но не всегда в) совсем не понимают

6. Как вы относитесь к увеличению числа англицизмов в русском языке?

а) положительно б) нейтрально в) отрицательно

7. Объясните значения следующих слов:

Чилить –

Краш –

Хайп –

Изи –

Хейтить –

Респект –

В анкетировании приняли участие 50 человек, все участники – обучающиеся из 6 и 9-х классов. Это подростки, которые имеют большой круг общения, сознательно пользуются Интернетом, слушают музыку, смотрят фильмы, играют в компьютерные игры. Ребятам предлагалось ответить на вопросы, относительно того, используют ли они заимствованные английские слова в повседневной речи, 75% ответили, что используют их часто, 10% – иногда и 5% – редко. На вопрос «Какие английские слова Вы употребляете чаще всего?», слова «ОК, изи, респект, вау, фифти-фифти, лайк, упс, кринж, хейт, хайп, на чиле» встречались у 80%, слова «бойфренд, шопинг, мейкап, пазл»-у 19% учащихся, «найс, случайный, гаджет»– у 1% учащихся. На вопрос «Откуда вы узнаете об этих словах и выражениях?», 90% ответили «из игр и интернета», 10% ответили «все так говорят». На вопрос «Почему вы их используете?», 70% ответили «Мне так удобно, просто», 25% ответили «Для краткости», 1% - «Чтобы разнообразить свою речь», 3% - «Мне так нравится», 1% – «Потому что они сейчас популярные». На вопрос «Понимают ли вас окружающие, когда используете эти слова?», 100% учащихся ответили «Да». На вопрос «Как вы относитесь к увеличению числа англицизмов в русском языке?», 60% ответили «положительно», 40% - «нейтрально». На последний вопрос, где надо было объяснить значения слов, все учащиеся дали верные ответы.

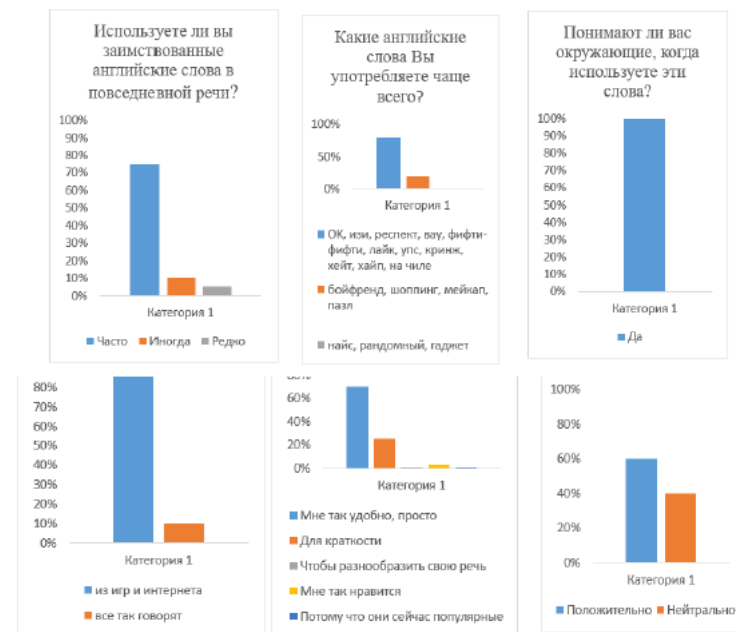

Рисунок 1 – Вопросы анкетирования

В результате проделанной работы мы пришли к выводу, что во многих ситуациях использование англицизмов оправдано, так как привносит в нашу речь яркость и убедительность, а также помогает выразить подросткам свои мысли и способствует изучению английского языка, но недопустимых чрезмерное и неуместное употребление.

ЛИТЕРАТУРА

1 Ефремова Т. Ф. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка Ефремовой. 2012. [Электронный ресурс] – URL: <https://slovar.cc/rus/efremova-slovo/1168434.html>.

2 Зенина О. С. Современная молодежная речь: норма или антинорма. – Москва, 2011 // Фестиваль педагогических идей «Открытый урок». 10.05.2011 г. [Электронный ресурс]. – URL: <https://urok.1sept.ru/articles/598372>.

3 Куликов А. М. «Здоровье и развитие подростков». – Санкт-Петербург, 2014/[Электронный ресурс] – URL: <https://adolesmed.szgmu.ru/s/12/>.

4 Ожегов С. И. Словарь русского языка Ожегова. – 2012 [Электронный ресурс] – URL: <https://slovar.cc/rus/ojegov/611926.html>.

5 Современный энциклопедический словарь. – 2012 [Электронный ресурс] – URL: <https://slovar.cc/enc/sovremenniy/1844795.html>.

6 Словарь Gufo.me [Электронный ресурс] – URL: <https://gufo.me/dict/efremova/>.

7 Толковый словарь русского языка Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. [Электронный ресурс] – URL: <http://ozhegov.info/slovar/?ex=Y&q=%D0%90%D0%9D%D0%93%D0%9B%D0%98%D0%A6%D0%98%D0%97%D0%9C>.

8 Толковый словарь Ушакова [Электронный ресурс] – URL: <https://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=642>.

9 Ушаков Д. Н. Толковый словарь русского языка Ушакова. – 2012 [Электронный ресурс] – URL: <https://slovar.cc/rus/ushakov/448470.html>.

Секция 3

*Тарих, өлкетану, археология және этнология
История, краеведение, археология и этнология*

ИСТОРИЯ И ТРАГЕДИЯ САМОГО ЗАГАДОЧНОГО ГОРОДА КАЗАХСТАНА НА ГРАНИЦЕ ЕВРОПЫ И АЗИИ

МУХТАРОВА Г. М.

педагог-исследователь, учитель истории, Областной лицей имени Жолдаскалы Досмухамбетова для одаренных детей с интернатным учреждением, г. Атырау

МУСТАФИНА А. Я.

педагог-мастер, учитель русского языка и литературы, Областной лицей имени Жолдаскалы Досмухамбетова для одаренных детей с интернатным учреждением, г. Атырау

МАЛИКОВА А. Б.

ученица 10 класса, Областной лицей имени Жолдаскалы Досмухамбетова для одаренных детей с интернатным учреждением, г. Атырау

АЙСА М. А.

ученица 10 класса, Областной лицей имени Жолдаскалы Досмухамбетова для одаренных детей с интернатным учреждением г. Атырау

*Батырған мұңа орыстың ойлы орманын,
Теңселткен сесі қытайдың қалың қорғанын.*

*Жүрегі сынды нұр-өңі сырлы Сарайшық-
Айбарлы Алтын Орданың!*

Маралтай Райымбекұлы «Аруана»

На западе Казахстана растянулась бескрайняя степь – свидетельница древней истории, полной тайн и загадок. Через нее протекает Жайык, благодатная, могущественная река. На правом берегу ее в 50 км от современного города Атырау сохранились руины некогда величественного и знаменитого города Сарайджук, основанного ханом Бату. По разным сведениям, он появился в IX веке, но официально историки называют X век, когда только стала развиваться тесная связь между Европой и Азией. До нас дошли описания многочисленных купцов и путешественников о направлении этого пути. В 1334 году известный арабский путешественник ибн Баттута писал о древнем городе: «Через десять дней после отъезда из Сара мы прибыли в город Сараджук, джук значит «маленький». Город этот расположен на берегу полноводной, крупной реки, называемой Улусу, что значит «великая вода». Через

нее переброшен мост из лодок, такой же, как в Багдаде. В этом городе наше путешествие на лошадях, тянувших арбы, закончилось. Так мы продали их по четыре динара за лошадь и меньше этого, ввиду их слабости и дешевизны в этом городе, и наняли верблюдов, чтобы тянуть арбы. В этом городе находится завия праведного старца из тюрков, которого называют ата, что значит «отец». Он угостил нас в завии и благословил». [1, С.7] Две тысячи лет тому назад этот путь был известен среди народов как Великий северный шелковый путь. После долгих степных переходов армии, караваны и кочевники останавливались у широкой и быстрой реки, дававшей изможденным людям и животным жизнь. Эта река упоминалась античными географами, во всяком случае, со времен создания Первого Великого Тюркского каганата она известна под названием Жайык. Обязанностью Жайыка было «охранять человека от всего дурного и злого и давать всему жизнь». Когда в 922 году Ахмет ибн Фадлан, посол Аббасидского халифа Джафар ал-Муктадир-биллаха, направляясь из Багдада в страну болгар, расположенную на реке Аттил, подошел к реке Джайык (Жайык), она на него произвела сильное впечатление своей природной независимостью: «Эта самая большая река, которую мы видели, и она с самым быстрым течением. И действительно, я видел, как перевернулся дорожный мешок при переправе и люди потонули. И вообще, при переправе через нее мы потеряли много людей, верблюдов и лошадей. Мы переправились через Жайык с большим трудом.» [8, С.30] Кроме того, в труде средневекового ученого Абилгазы написано, что «после смерти Узбека ханом стал его сын Жанибек. Он был удивительным мусульманским ханом, был мудрым человеком, взшел на престол в городе Сарайшык», «после смерти Жанибека хана Бердибек хан из Тебриза прибыл в Сарайшык. Три дня траура, после траура собрались все султаны и эмиры и подняли Бердибека ханом».[2, С.27] Исследователь Сарай Бату российский археолог, профессор Е. Пигарев писал, что в начальный период Золотой Орды Сарай Бату и Сарайшык играли одинаковые столичные роли, а российский историк - востоковед, специалист по тюрко-монгольским народам Р. Почекаев писал, что Сарайшык стал столицей в период династической борьбы в стране в 1359 году. В Сарайшыке был великолепный ханский дворец, который пока не найден. В этом дворце, по Абилгазы, на престол взшел и Жанибек хан, и его сын Бердибек. Известный ногаевед В.В. Трепавлов включил в этот список и хана Узбека. Если в 1861 году топограф

А.Е. Алексеев определил территорию Сарайшыка в 3 версты 350 сажень (4,5 км²), то археолог Л.Л. Галкин, долгие годы изучавший уральские города, писал, что в средневековье Сарайшык насчитывал не более 50 тыс. жителей. Если сравнить Сарайшык с Сарай Бату, то в работах В.Г. Тизенгаузена [9, С. 67] доказано, что город Сарай Бату имел площадь около 10 кв.км, а население – около 75 тыс. человек. Это сравнение также дополнительно свидетельствует о том, что Сарайшык стал столицей Золотой Орды. Сарайшык стал основным центром караванных путей из Азии в Европу. На карте времен Петра I, найденной учеными Сарайшыкского музея-заповедника в архивах России в 2021 году, на двух караванных путях Сарайшык — Кажы Тархан было 10-12 населенных пунктов или мест, где останавливались караваны. Один из них впервые был обнаружен археологами Сарайшыкского музея в текущем году. Его территория занимает около 4-5 гектаров. Там были найдены обломки средневековых керамических кувшинов, лебедки, кольца, обломки бронзового зеркала, 1 серебряный дирхем времен Узбек хана, 15 медных монет времен ханов Узбека и Жанибека и стрела сарматской эпохи. Об особом значении города Сарайшык свидетельствует то, что он был пантеоном правителей и славных личностей Золотой Орды, Ногайской Орды, Казахского ханства, но о захороненных в нем нет единого мнения. Это тоже правильно. Ведь сами средневековые исследователи оставляли разные мнения. В Сборнике летописей Кадыргали Жалаира 1602 года такие слова: «Касым хан скончался в Сарайшыке. В эти дни его могила находится в Сарайшыке», в турецкой летописи Абылгазы 1665 года: «Токтагу хан. Царская жизнь была всего шесть лет, похоронен в Сарайшыке», о хане Жанибеке написано: «Он царствовал семнадцать лет. Похоронен в Сарайшыке».[4, С.37] В дополнение к ним, опираясь на косвенные данные Отемискажы, Абылгазы, Абдулгаффара Крыми и ногайских песен-жыр, мы предполагаем, что в Сарайшыке похоронены ханы Золотой Орды Монке Темир, Бердибек, голова Токтамыс хана, предок казахских ханов – Барак. Эти предположения ждут своих исследователей.

В истории города Сарайшыка можно проследить три этапа. Ранний этап приходился на первые десятилетия его существования. Сарайджук в то время имел центральную часть из зданий, возведенных в основном из сырцового кирпича. К югу она плавно переходила в окраины, заполненные юртами и легкими каркасными строениями. Вдоль Сарайшыка находилась так называемая Великая

вода (по словам исследователей), то есть современная река Жайык. Вода – это первооснова жизни, и там, где она есть, зарождается жизнь. Кроме того, географическое местоположение города имело международное значение. Оно послужило основой возрождения евразийской торговли, что также поспособствовало назначению его столицей. Неспроста Мурат Монкеулы, указывая на Ак Жайык, говорил «жеті жұрт келіп-кеткен жер». Этот участок тянулся вдоль реки. Исследователям известна его ширина - около 300 м. Длина, судя по развитию города в последующие десятилетия, была в несколько раз больше.

Во второй период, начиная с 1330-х годов, город под влиянием различных факторов организовался вокруг своей центральной части из кирпичных строений и вытянулся на острове между руслами Жайыка, контролируя все передвижения людей по реке на участке близ города. Расцвет города пришелся на XIV в. В XV-XVI вв. топография города вновь изменяется. Его центральная часть постепенно уменьшается в размерах и смещается к юго-востоку, к ответвлению от Жайыка к протоку Сорочинка. В последние два столетия река Жайык несколько раз изменяла свое основное русло. Каждый год во время весеннего половодья река отнимала у городища значительные участки с культурными напластованиями. В настоящее время площадь остатков Сарайджука, не считая прилегающего района с древним некрополем, составляет примерно 600 х 600 м.

Третий этап в жизни города приходится на рубеж XV-XVI вв. В Сарайджуке происходит изменение топографии. Жилые участки, расположенные вдоль Жайыка, пустеют, и население начинает концентрироваться в южном районе города, вдоль ныне сухого русла реки Сорочинки, огибавшей город с запада и вытекающей из Жайыка у его северо-западной окраины. Видимо, вновь произошли природные изменения в сетке русел реки. Посол Австрии в Московии Сигизмунд Герберштейн в 1549 г. писал, что Сарайчиком в то время владел князь Шидак, а на карте поместил город на левом берегу реки Жайык. Там же помещает его и английский купец Антоний Дженкинсон, лично посетивший эти места в 1558 году. В то время Сарайджук стал столицей Ногайской Орды. Господствующим племенем в Орде были мангыты, а этноним ногайцы появился только в конце XV в. Основная территория Ногайской Орды находилась в степях между Волгой и Жайыком. В состав Ногайской Орды входило свыше двадцати племен и родов:

найманы, кыпчаки, алаши, канглы, алчины, коныраты, катаганы, уйгуры, ткаи, мангыты и другие. Это объединение, по сути, было не этническим, а политическим. В 1580 году город был захвачен и разрушен до основания «воровскими», то есть неподконтрольными Московскому царю Ивану Грозному, казаками. Город пришел в упадок, но не прекратил своего существования, в 1640 году с разрешения правителей Сарайшика, был заложен русскими переселенцами острог, положивший начало новой истории города. [5, С. 96] В 1937 г. Западно-Казахстанский отдел Общества по изучению Казахстана совместно с Саратовским областным музеем организовали полевые исследования на ряде участков городища под общим руководством Н.К. Арзютова. Часть материала раскопок до сих пор находится в фондах Саратовского музея. Еще тогда Н.К. Арзютов писал: «Берег реки на северо-восток, север и запад также беспрерывно разрушается..., за 70 лет утеряна площадь длиной около 1100 м и шириной около 300 м. В целом погибла площадь около 320 гектаров. На этом пространстве находилась немалая часть построек золотоордынского Сарайчика. Из года в год становится все труднее ориентироваться в топографии интересующего нас памятника» [6, С. 127-128]. А. Х. Маргулан в 1950 г. снова поднял вопрос о необходимости скорейшего комплексного исследования развалин Сарайджукского городища в связи с беспрерывным размыванием его культурных напластований рекой Жайык. Тогда же констатировалось, что река Урал подходит уже к центру древнего города. [7, С. 21] В том же году была организована археологическая экспедиция под руководством А. Х. Маргулана, которая проработала только один полевой сезон и результаты которой, к сожалению, до сих пор полностью не опубликованы. После этого проблема изучения и спасения сохранившейся части Сарайджука, несмотря на отдельные попытки в 60-80-х годах, оказалась на долгие годы вне поля зрения.

Историю городища Сарайшык, наверное, будут изучать еще многие поколения. Местность полна тайн, и тем она интересна. Это не просто прошлое Казахского ханства. Сарайшык можно назвать городом, где хранится душа людей, их достижения в области цивилизации, их свершения и успехи. С 2017 года поступают инвестиции для восстановления городища. И этот факт позволит нам прикоснуться к прошлому, приоткрыть тайны, которые скрываются под пылью веков. Это место считается священным. Возможно, это связано с ореолом тайн и легенд, связанных

с городищем Сарайшык. Одна из самых загадочных легенд городища Сарайшык связана с золотой лодкой. Как рассказывает директор центра «Хан Ордалы Сарайшык», заведующий музеем Молдаш Бердимуратов, во времена правления хана Аз-Жанибека в Сарайшыке было создано искусственное озеро, в котором круглый год плавали лебеди. По водоему, прозванному Секерколь (Сладкое озеро), каждый вечер любила прогуливаться на своей лодке дочь хана, белоликая красавица Суюмбике. Она собственноручно кормила лебедей. Внезапно принцесса скончалась от неизвестной болезни. Убитый горем отец велел сказать жителям города, что похороны дочери состоятся через месяц. Тем временем хан тайно похоронил Суюмбике вместе с золотой лодкой и приданым. Место захоронения дочери хана никто не знал, так как дружинников, хоронивших принцессу, казнили. И с тех пор люди, слышавшие о золотой лодке, ищут тайное захоронение принцессы Суюмбике. Вместе с тем, до сих пор точно неизвестно, где именно находилось озеро Секерколь. Атырауский художник Рафаэль Слекенов нарисовал озеро, по которому плывет на лодке Суюмбике. Картина является главным украшением музея культурного центра «Хан Ордалы Сарайшык». Местность Сарайшык не просто полна легенд и святых духов предков. Здесь складываются уже современные мифы. По рассказам Молдаша Бердимуратова, в 90-х годах прошлого века в селе Сарайшык участились случаи суицида среди подростков. Многие связывали это с тем, что местная власть потревожила души покоившихся там людей – как раз в то время началось строительство мемориального комплекса. Число жертв суицида маленького села за короткий срок перевалило за десяток. И даже искупибельная жертва для изгнания духа болезни, смерти или слеза (в казахском народе это называется «садақа»), которую стало давать старшее поколение жителей села, никак не действовала. Примерно в это же время, в 1999 году, по служебным делам М. Бердимуратов побывал в Мангистауской области и встретился в поезде со старцем, которому поведал о страшных фактах. Старец, в свою очередь, предположил, что загадочные смерти связаны с безжалостным уничтожением яблоневых садов в Сарайшыке. Тогда в селе еще не было газа, и деревья из сада пошли на дрова, что и стало причиной невзгод. По словам старца, чтобы остановить суицид в селе, нужно одну из самых первых яблонь сада пересадить на видное место. Приехав домой, М. Бердимуратов узнал о том, что за время его отсутствия произошло еще одно самоубийство. Молдаш ага рассказал старикам

о разговоре в поезде. Как раз в это время возводили мемориал на месте захоронения семи ханов. Посоветовавшись, сельчане решили, что это и будет самым посещаемым и видным местом. Там и была посажена первая появившаяся в селе яблоня, которая уже не плодоносит, давно высохла, но все еще крепкая. Посетители городища стали повязывать на нее платки по примеру Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева, который открыл комплекс и самолично завязал платок на священное дерево. Говорят, с тех пор в селе прекратились случаи суицида. Летом 1999 года во время раскопок городища был обнаружен колодец, из которого на глубине семи метров извлекли пиалу XIV века. Посуда оказалась чистой и хорошо сохранилась. Пиала эта была не простой, а поистине волшебной. Если в нее наливали яд или отравленную жидкость, она меняла цвет. Если же содержимое в ней было безопасным для человека, пиала оставалась в первозданном виде. Так она подавала знак хозяину, что можно пить, а что нельзя. В годы существования Сарайшыка отравление было самым надежным способом избавиться от недруга или конкурента. Волшебная пиала недолго хранилась в областном музее. Ее, как ценный экспонат, забрали в самое главное хранилище старины — музей Первого Президента Республики Казахстан. В том же колодце был найден кувшин, который тоже можно назвать волшебным. Он менял цвет по времени суток. На внутренних и внешних его стенах имелись надписи. В советское время Сарайшык активно изучался казахским археологом

А. Маргуланом. Но тогда было изучено менее пяти процентов всего городища – настолько большим он был. С приходом независимости открылись многие вещи, которые доселе были засекреченными и недоступными, открылся широкий доступ к первоисточникам. В 1999 году был воздвигнут мемориальный комплекс «Хан Ордалы Сарайшык» В состав музейного комплекса помимо самого музея, входит Ханский Пантеон, а также руины зданий и остатки крепостных стен древнего города Сарайшык. В музее можно увидеть реконструированный макет города Сарайшык, на нем в точности воспроизведен облик города в XIV веке. Кроме музея, в состав комплекса входит Ханский Пантеон, который представляет восьмигранное сооружение, высотой 17 метров. Между стенами пантеона установлены памятники семи ханам, захороненным в Сарайшыке. На черном мраморе высечены имена ханов и указаны даты их правления. Мечеть и 17-метровый мавзолей

с памятными досками, обозначающими, что здесь похоронены семь ханов – четыре золотоордынских и три казахских хана. Сама местность должна стать туристической зоной для многочисленных гостей нашей страны. Это хороший шанс сделать Казахстан узнаваемым на мировой культурной арене.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Абдуллах Ибн Баттута Подарок наблюдающим диковинки и чудес путешествий // На стыке континентов и цивилизаций... М., 1996 .
- 2 Абулгази Бахадур-хан. Родословное древо тюрков. Москва-Ташкент-Бишкек, 1996.
- 3 Н. К.Арзютов Отчет о раскопках, произведенных в 1937 году на месте развалин золотоордынского города Сарайчика. //Известия АН КазССР № 67. Серия археологии. Вып.2. Алма-ата, 1949 год
- 4 К. Жалаири «Сборник летописей 1602 г», издательство «Атамұра» учебник истории средневекового Казахстана, 2017
- 5 История Казахстана. Т. 2. Алматы, 1997.
- 6 Маргулан А. Х Из истории строительного искусства и городов Казахстана. Алма-Ата, 1950;
- 7 Маргулан А. Х. Раскопки Сарайчика.
- 8 Путешествие Ахмеда-ибн Фадлана на реку Итиль и принятие в Булгарии ислама // На стыке континентов и цивилизаций... М., 1996 .
- 9 В. Г. Тизенгаузен Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды 1984 год

МҰЗАФАР ӘЛІМБАЕВТЫҢ ТАРИХИ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРІ

АБЕНОВА А. Б.

ғ.ғ.м., тарих пәні мұғалімі, Мұхтар Әуезов атындағы ЖОБМ, Павлодар қ.
ТЛЕУБАЙ Н. А.

8 сынып оқушысы, Мұхтар Әуезов атындағы ЖОБМ, Павлодар қ.

Мұзафар Әлімбаев (1923 ж. 29 қазан–2017 ж. 26 қараша) – Қазақстанның халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, қазақ тарихында соғыс сұрапылын бастан кешіп келген қаламгер шоғырының бірі. Туған жері Маралды атырабында — Павлодар облысы, Шарбақты ауданындағы Маралды ауылы.

Жазушы Арғын тайпасы Шегендік руы Қақсал бөлімінен шыққан. (Қосымша 1). Жұбайы - Сүлейменова Шапау, тарихшы, орта мектептің мұғалімі болған. Ұлдары - Арнұр, энергетик; Жаннұр, мүсінші; Баламер, сәулеткер. Немерелері - Ая, журналист; Әсел, дизайнер; Бахтияр, студент; Әсет, студент; Жәнібек, студент; Балнұр, оқушы. 2007 жылы қайтыс болған. [1, 115 б].

Биыл жерлесіміздің туғанына жүз жыл толуына орай тек қазақ әдебиетінде ғана емес, сонымен қатар қазақ тарихындағы, қоғамдағы рөлін осы мақала арқылы көпшілік қауымға, оқушыларға жеткізуге тырысамыз.

Мұзағаң 5 жасында әріп танып, кітап оқи бастаған. 6-шы сыныпта ауыл кітапханасының бір қыста 150-ден аса кітабын тауысып, «Бауырсақтан» бастап, «Батырлар жырын» ортаға ала, А. С. Пушкиннің 4 томдығын тауысады. Сегіз жасында әкесі, 13 жасында анасынан айырылып, жетім қалды. Туар-тумастан тоналған ұрпақтың өкілі...». Сол тұста жетімектің кім екенін, жетімдіктің зіл мен мұң екенін анық та толық сезді. 1932-33 жылғы алапат аштықты көлденең көзбен көріп емес, өз басынан өткерген. 1937 жылдың сталиндік сойқанында халықтың зиялы ұл-қыздарын зорлық-зомбылықпен оққа байланғанын өз көзімен көріп, үрейі ұшқан ұрпақ. Осы тұста тырнақалды өлеңін жазды. [2, 115 б].

«Өкінемін ерте өмірдің өткеніне,
Көре алмай қызығымды кеткеніне.
Өзгелер өз баласын еркелетсе,
Жетімдік сүйегіме жетпеді ме?!»

Қазақ балалар әдебиетінің бағына туған Мұзафар Әлімбаев алғашқы туындыларын 15 жасында жазды. Ол Павлодар облысы «Қызыл Ту» (қазіргі «Сарыарқа самалы») газетінде жарық көрді. Содан бастап Мұзафар Әлімбаевтың ұзақ та, жемісті шығармашылық жолы басталды. Бастапқыда ол балалар жазушысы ретінде танылды, әдеби ортада «бала жанының бағбаны» атанды. Балаларға арналған өлеңді ересектерге жазылған өлеңнен гөрі жақсырақ жазу керек деген ұстаныммен жұмыс істеді. Кейіннен үлкен поэзияға оралды.

Соғыс басталғанда он сегізге толар-толмаста болған М. Әлімбаевтың педучилищені енді бітірген кезі еді. Соғыс комиссарына арыз беріп еді, бірақ оларды маңайына жолатпады. Сөйтсе, үкімет арнайы ұлттық құрамалар даярлап жатыр екен, сол үшін оларды сәл күттіріпті. Әйтеуір 1941 жылдың желтоқсанында соғысқа шақырылып, Павлодардан Семейге, Семейден Талғарға келіп, бір ай саяси жауынгерлер бригадасының 120 мм миномет

дивизионына барды. Үш жарым айдай қатардағы жауынгер, сосын саяси жұмыстар жөніндегі жетекшінің орынбасары болды. (замполитрук) Калинин майданында Ржевтің түбінде 1942 жылдың қарашасынан ұрысқа кірісіпті, 1943-тің шілдесіне дейін соғысты. Сол кезде саяси қызметкерлер институтын жойып, жауынгер командир етіп даярланып, танк батареясының командирі болды. Соғыс біткесін Мұзафар Әлімбаевты Шығыс Германия жерінде әскери қызметке алып қалып, одан елге ... 1948 жылы оралады. Майданда туған көп ақынның бірі — Мұзафар Әлімбаевтың «Батырға» деген бірінші өлеңі 1944 жылы 17 сәуірде Балтық майданының «Жауға қарсы аттан» газетінде жарияланған. Кеңес Одағының батыры Мәлік Ғабдуллинге арналған осы өлеңінде:

«Баста алға батысқа,

Ініңнің күші өскелең», — деген артиллерист, лейтенант Мұзафар «өскелеңдігін» тек соғыс майданында ғана емес, әдебиет майданында да көрсеткен. М.Әлімбаев комсомолец кезінде ауылдан аттанып, арада жеті жарым жыл өткенде коммунист, жауынгер командир, офицер-танкист атанды. Әскери атағы - капитан. Уақытты бағалауды, өмірді қадірлеуді, Отанды қастерлеуді үйреніп қайтты. [3].

Ақынның «Ту тіккен» дастанында Рейхстагқа алғаш ту қадағандардың бірі Рахымжан Қошқарбаевтың жан-дүниесін, қаһарман ерлігін шабытпен жырлаған. Бұл дастанда Кеңестік Қазақстанның саңлақ перзентінің сүйкімді бейнесі анық сипатталған. Ал «Жүрек лүпілі» атты кітабында қазақ жерінің, кешегі Отан соғысының отты күндері жырланады. Мұзағанның соғыстан кейін туған «Қарағанды жырлары», «Менің Қазақстаным», «Естай - Қорлан» секілді туындылары сол кезеңдегі қазақ поэзиясының да шынайы табыстары болып саналады.

Мұзафар Әлімбаев ақындық жолы туралы айтқанда оның қазақ балалар әдебиетіне сіңірген еңбегіне тоқталу керек деп ойлаймын. Ұзына тарихы қырық жылға жуықтаған «Балдырған» журналын Мұзафар Әлімбаев қолымен құрып, 25 жыл бас редактор ретінде басқаруы қазақ балалар әдебиеті үшін ырыс-құт болды. «Балдырған» журналы арқылы дүниежүзі балалар әдебиетіндегі бар дәстүрлер мен эксперименттер қазақ топырағына ағытылды. Қазақ топырағында бойындағы бар жұпарын балаларға арнайтын шын мәніндегі балалар қаламгері «Балдырған» арқылы қалыптасты.

М. Әлімбаев қазақ балалар әдебиетінің қатардағы қаламгері ғана емес. Ақын, прозашы, аудармашы, сыншы, жинақшы, ұйымдастырушы. Әдебиетте талант бейімі болмай, ештеңе де

өнбейді, әдебиет зорлықпен жасалмайды. Мұзағанның да балалар поэзиясына туа бітті бейімі болғаны анық. М.Әлімбаев қазақ балалар әдебиетін дамытуға көп еңбек сіңірді. «Менің ойыншығым», «Отпен ойнама», «Орақ - олақ», «Шынықсаң - шымыр боларсың» тағы басқа кітаптары қазақ балалар әдебиетіне қосылған елеулі үлес болды. «Аспандағы әпке» жинағы үшін Қазақстанның Мемлекеттік сыйлығы берілген. М.Әлімбаев мақал - мәтелдерді жинау, зерттеу, басқа халықтар мақалдарын қазақ тіліне аудару жұмыстарымен де айналысып келеді. «666 мақал мен мәтел», «Мақал - сөздің мәйегі», «Өрнекті сөз - ортақ қазына», т.б. жинақтар мен зерттеу еңбектері бар. Сын - зерттеу саласында еңбектері жарық көрді. Әлем әдебиетінің кейбір үздік шығармаларын қазақ тіліне аударды. Жазушының өлеңдері 38 тілге аударылған.

Соғыстан кейінгі жылдары «Пионер» журналында поэзия бөлімін басқарып, «Қазақ әдебиеті» газетінде бөлім меңгерушісі, бас редактордың орынбасары секілді қызметтер атқарды. Ақын өзінің естелігінде «Пионер» журналында жұмыс істеп жүріп жазушы Мұхтар Әуезовпен танысқанын жазады.

«...Мен жасым ұлғайған жазушымын. Қайырылып, сонау артта қалған бел-белестеріме, шұғылалы шақтарыма, мұнарлы тұстарға қарасам, «өттеген-ай» деп күрсінер, «ой бөрекемді» деп сүйсінер сәттерім де аз емес сияқты. Мәселен, өз өмірімнің самала-сәулелі беттері деп ұлы Мұхтар Әуезовпен танысып, араласып, жақындасқан жылдарымды, ұлы құшақтың ыстығына жылынып, өнегесінен үйренген кезеңімді, «досым» деген мейірін естіген мезеттерімді айтар едім. Ең алғаш 1949 жылы үйіне барып, отбасында Мұхтанн интервью алғаным, оны «Пионер» журналына бастыруым жақындасуымның беташарындай болды. Мұхтар Әуезовті зерттегендердің сол сұхбатқа анда-санда сілтеме жасайтындары бар. өйткені Мұхтан ол сұхбатта «Абай» романының туу тарихын тұңғыш баяндап, сыр ақтарған болатын», - деп жазған Мұзафар Әлімбаев. [4].

Мұзафар Әлімбаевтың алғашқы кітабы – «Қарағанды жырлары» 1952 жылы басылып шықты. Ол 1958 жылы «Балдырған» журналының бас редакторы қызметін 1986 жылға дейін атқарды. Оларды «666 мақал мен мәтел», «Өрнекті сөз», «Мақал – сөздің мәйегі» деп аталатын жинақтарға топтастырды. Сонымен қатар әлем поэзиясынан Пушкин, Лермонтовтың шығармаларын қазақша сөйлетті. Мұзафар Әлімбаевтың төл туындылары мен аудармаларын қоса есептегенде 64 кітабы жарық көрген.

Олардың арасында «Қарағанды жырлары», «Жұмбақтар», «Алатау баурайында», «Менің Қазақстаным», «Жолдар – жырлар», «Жүрек лүпілі», «Өрнекті сөз – ортақ қазына», «Қалам қайраты», «Көңіл күнделігінен», «Ақмандайлым», «Маржан сөз», «Балдәурен». 1982 жылы «Аспандағы әпке» өлеңдер жинағы мемлекеттік сыйлықпен марапатталды.

«Өз бағамды сұрамаймын өзгеден,
Ердің құнын өлшейтін кім сөзбенен?!
Өз бағамды сұрамаймын өзгеден,
Ер салмағын безбендер кім көзбенен?!
Сұрасам да кемеңгер мен батырдан,
Қадырымды сұрамаймын өзгеден,
Ел алдында өз орынын парықтап

Күйкі пенде көңілімен сезбеген» -, деп жырлаған Мұзафар Өлімбаевтың жырлары ел арасында өз бағасын алып келеді.

Мұзафар Өлімбаевтың қанатты сөздері де ел арасында халық сөзі секілді тараған. Мысалы , «Үйлену оңай, үй болу қиын», «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» қанатты сөзінің авторы Мұзафар ағамыз екенін біреу білсе, біреуі білмейді.

Мұзафар Өлімбаевтың сөзін жазған әндер саны екі жүзге жуықтайды. Олардың бірсыпырасы әлі күнге дейін сахнадан түспей, бірнеше әнші әртүрлі орындап жүр. Ел арасында кең тараған әннің бірі – «Маралдым». Өзінің туған жеріне арнаған әнді Роза Рымбаева, «Музарт» тобы, Зарина Омарова, Мөлдір Әуелбекова сынды әншілер орындап келеді. Қыз Қорлан қор қызындай тамсандырған Естайға әлемде жоқ ән салдырған Маралды! Маралды – төр! Маралды – көл Самалдай ән еседі қарсы алдыңнан. Ел арасында өз тыңдарманын тапқан әннің бірі – «Ақ маңдайлым». Сөзін жазған – Мұзафар Өлімбаев, әнін жазған – Шәмші Қалдаяқов. Халық арасында бұл ән Роза Бағланованың орындауындағы нұсқасы бойынша кең танылды. Кейінгі кезде бұл әнді Жеңіс Ысқақова, Медеу Арынбаев орындап жүр. Мұзафар Өлімбаев Тәуелсіз Қазақстан Республикасының алғашқы әнұраны авторларының бірі. [5].

«Жаралған намыстан қаһарман халықпыз,
Азаттық жолында жалындап жаныппыз.
Тағдырдың тезінен, тозақтың өзінен
Аман-сау қалыппыз, аман-сау қалыппыз»,

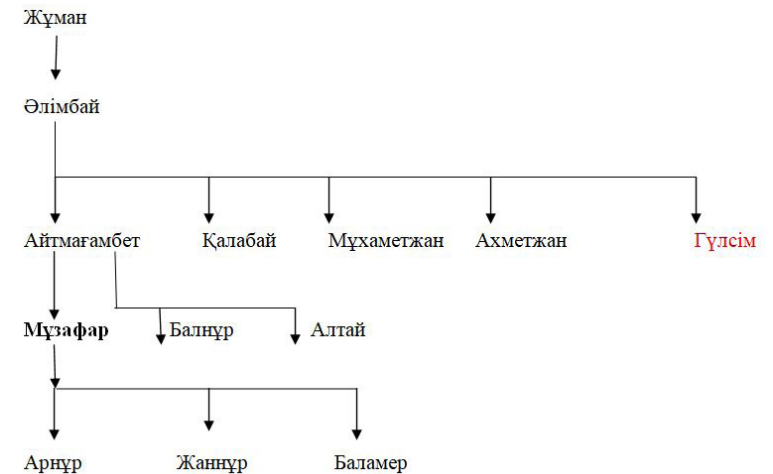
- деп шырқалған ән 1992-2006 жылдары Қазақстанның Әнұраны болды. Қазақстан тәуелсіздік алған оң 1992 жылы республика әнұраны мәтініне конкурс жарияланды. Комиссия

іріктеуіне барлығы 750 жоба келіп түсті. Конкурста төрт ақынның: Мұзафар Өлімбаев, Қадыр Мырза Әлі, Тұманбай Молдағалиев пен Жадыра Дәрібаеваның бірлесіп жазған мәтіні жеңіске жетті. Әнұран әнінің авторлары: Мұқан Төлебаев, Евгений Брусиловский және Латиф Хамиди. 2006 жылы жаңа Мемлекеттік әнұран қабылданды.

Мұзафар Өлімбаев – Қазақстанның еңбек сіңірген мәдениет қызметкері (1978 жыл), Қазақстанның Халық жазушысы, Жамбыл атындағы халықаралық сыйлықтың иегері (1996 жыл). Отан соғысының бірінші және екінші дәрежелі ордендерімен, Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің құрмет грамотасымен, «Отан» орденімен марапатталған. Мұзафар Өлімбаев 2017 жылы 94 жасында дүниеден өтті.

Қорыта айтқанда, Мұзафар Өлімбаев қазақтың тарихында тек жазушы ғана емес, Ұлы Отан соғысына қатысып, елі үшін жанын аямаған батыр, әрі патриот адам болған. Қазақ халқының мәдениетіне, тіліне, әдебиетіне деген қоғамдық рөлі зор екені сөзсіз.

«Біздің Қазақстан болашақта қуатты, егеменді, шынайы демократиялық, мәдениеті жоғары, әлемдегі алдыңғы орындардың бірін алатын мемлекетке айналады», - деп сенген екен. [2]

Сурет 1

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Қазақ әдебиеті». Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010. ISBN 9965-26-096-6

2 Қазақстан Республикасында Кімнің Кім екені – 2011. 2 томдық анықтамалық Алматы, 2011. ISBN 978-601-278-473-2

3 <https://sputnik.kz/20220214/muzafar-alimbaev-zhayly-ne-bilemiz-22760827.html>

4 <https://adebiportal.kz/upload/iblock/444/4441c0b93a6e7e908b363b7e87f7a6e6.pdf>

5 <https://kk.wikipedia.org/wiki>

ЖИЗНЬ И ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЭТА АРМАНА КАНИ

АВАЗБАКОВА К.

ученица 9 класса, КГУ Школа-лицей имени
Аманжолы Шамкенова, г. Павлодар

ТЕМИРОВ Е. Р.

учитель истории, КГУ Школа-лицей имени
Аманжолы Шамкенова, г. Павлодар

Вся жизнь и творчество нашего земляка – поэта, члена Союза писателей Казахстана, лауреата международной премии «Алаш» Армана Бактановича Кани пронизана любовью к своему народу и Родине. Он прошел долгий и тернистый путь становления как поэта и общественного деятеля. Еще с юных лет он отличался поэтическим дарованием, которое унаследовал в дар от предков. Дедушка поэта Кани был близким родственником знаменитого акына Мади Бапиулы из рода Каракесек племени Аргын, а бабушка Касип – дочь прославленного поэта и музыканта Жаяу Мусы Байжанова [1, с. 3].

Арман Кани родился 22 февраля 1954 года в городе Павлодар, в той части, которая носит название «Казкрай». В этом районе еще в девятнадцатом веке обосновались обедневшие казахские шаруа – джатаки. В 1961 году он поступает в первый класс школы №10 имени Абая. Позднее в связи с переездом семьи учится в Акшиманской, Чапаевской и Баянаульской средних школах. После окончания неполной средней школы в селе Акшиман он приезжает в Павлодар. Чтобы окончить среднюю школу в школе-интернате №3. Именно здесь Арман Кани стал одним из основателей молодежной организации «Жас ұлан». В конце 1969 года, будучи учеником 9 класса областной школы-интерната №3 будущий поэт создал молодежную организацию «Жас ұлан». Как

позднее писал сам Арман Кани, организация была создана под влиянием молодежной организации «Жас түлпар» в городе Москва, организаторами которой были молодые студенты казахи Мурат Ауэзов, Болатхан Тайжан и другие. В ряды тайной организации вступили ученики школы-интерната Рашит Бейсекеев, Болат Какежанов, Кайролла Какежанов, Гульбаршын Алиева, Айгуль Жунусова, Сембай Кусаинов и другие. Главной целью своей организации они ставили возрождение казахского языка и боролись за возрождение духа национального сознания. Но, в Советском Союзе и в особенности Казахстане, где шла массовая русификация местного населения действия подростков попали под надзор всеисильного КГБ. Юноши и девушки сумели выпустить несколько листовок, которые распространялись их единомышленниками среди своих товарищей. По задумке членов комитета организации они привлекали к своей деятельности учащихся старших классов школ, откуда сами были родом. По приблизительным подсчетам самого Армана Кани общее количество жас улановцев по всей области составило около ста человек. В своих воспоминаниях поэт пишет, что он сжег списки членов организации в городе Аксу и в Майском районе. Это позволило многим избежать допроса со стороны сотрудников Комитета государственной безопасности. Они написали объяснительные по месту жительства, которые были подшиты в дело «Жас ұлан». Арман Кани в своих статьях пишет, что прочитав строки в учебнике «Политическая экономика» «В колониальных странах наблюдается малое количество больниц и национальных школ». Члены комитета пришли к единодушному мнению, что Казахстан является колонией России.[2, с.6]

Поэтический дар Армана Кани пробудился в эти школьные годы, когда он писал стихи против колониального гнета. Немалую роль в пробуждении национального самосознания сыграли книги Ильяс Есенберлина «Хан Кене», Серика Шакибаева «Крушение Большого Туркестана», Сабита Муканова «Школа жизни». Из этих романов они узнали о таких исторических личностях как Кенесары хан, Мустафа Чокай, Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов и другие лидеры партии «Алаш». До полной реабилитации лидеров партии «Алаш» оставалось еще около двадцати лет. В декабре 1969 года члены комитета написали тексты листовок, которые начинались с слов «Вы великий казахский народ». Рукописный текст, автором которого был Арман Кани Сембай Кусаинов напечатал на машинке. Печатную машинку они взяли у родной тети Сембая, которая

работала в Ермаковском (ныне город Аксу) городском суде. Жас улановцы запланировали выйти на центральную площадь с плакатами «Хотим открытия казахских детских садов и школ». Но, их планам не дано было осуществиться. В январе 1970 года их деятельность была раскрыта. Позднее Арман Кани написал, что их организацию выдал один из товарищей, имя которого он унес с собой в могилу. «Уже в годы независимости, на одной из встреч он признался мне, что выдал нашу организацию и докладывал сотрудникам КГБ используя псевдоним «Серик». Он искренне просил прощения, и я сжалился над ним». [3, с.9]

Сотрудники КГБ устроили нещадный перекрестный допрос членам организации требуя выдать имя взрослого человека, который руководил ячейкой. В их рядах были сотрудники центрального аппарата, командированные из Москвы. Они не могли поверить, что пятнадцатилетние юноши и девушки сами додумались до такого. И только после многих часов допросов признали, что организацию создал и руководил именно Арман Кани. Молодых людей ждал суд и приговор. Но, благодаря стечению обстоятельств об этом деле узнало руководство республики в лице первого секретаря Коммунистической партии Динмухамеда Кунаева, который запретил применять репрессивные меры в отношении молодежи. Руководство области и другие идеологические партийные работники посчитали, что раскрытие подробностей националистически настроенных ребят отрицательно повлияет на имидж страны. В 1970 году планировалось всесоюзное празднование 100-летия вождя революции Владимира Ленина 50-летие со дня основания Казахской ССР. Арман Кани и его товарищей клеймили на педагогическом совете. Он вспоминает, что один из учителей по фамилии Омаров даже угрожал, что «Если бы были сталинские времена, я сам собственноручно расстрелял бы их вместе с родителями». В итоге Армана Кани, Бейсекеева Рашита, Алиеву Гульбаршын и Жунусову Айгуль исключили из рядов комсомола за «Идеологические ошибки в вопросах национальной политики». Другие активисты Жас улана получили выговоры с занесением в комсомольскую учетную карточку. Все они были исключены из школы после 9 класса с тройкой в аттестатах за поведение. [3, с.8]

Арман Кани переехал в село имени Чапаева Майского района, где проживали его родители. Он долгие годы не мог получить аттестат о среднем образовании. Над ним все время тяготело клеймо. Даже работая в должности помощника чабана, юноша

не расставался пером и писал стихи. Его поэтический дар мог быть загублен так, как ни одна районная газета, не говоря уже об областных и республиканских печатных изданиях, не рискнула бы напечатать стихотворения политически неблагонадежного человека, фамилия которого была в черном списке КГБ. Арман Кани окончил десятый класс школы только в 1976 году после срочной службы в рядах Красной Армии. Высшее образование также пришлось получать заочно в Павлодарском государственном университете по специальности «Филология» уже в годы независимости. Диплом о высшем образовании он получил в 1995 году, когда ему было уже больше сорока лет. Все эти годы он трудился простым рабочим на Павлодарском тракторном заводе. В тяжелые 90-ые годы Арман Кани возил тачку на стихийном рынке по улице Короленко (ныне улица Бухар жырау). Несмотря на тяжелый труд, поэт не переставал писать. Его стихи описывали жизненную истину и изобличали ложь, подхалимство и человеческую жадность. В 1986 году поэт с несколькими соратниками пытался примкнуть к рядам казахской молодежи, вышедшей на площадь против несправедливого решения Центрального комитета Компартии Советского Союза. Но, их остановили на подступах к центральной площади города Павлодар. Арман Кани долгие годы занимался общественной работой как член Павлодарского областного филиала международного общества «Қазақ тілі», журналист газеты «Сарыарқа самалы» и редактор газеты «Ертіс дидары». Он активно выступал за рост национального духа, воспитание молодежи и школ с казахским языком обучения. Арман Кани долгие годы заседал в составе жюри на областных и региональных конкурсах акынов-айтыскеров. Его труды не были напрасными. Поэт получил народную признательность и любовь своих читателей. В 2021 году поэт был награжден высшей наградой – орденом «Құрмет». Его последователи - молодые поэты не только уроженцы Павлодарского Прииртышья, но и всего Казахстана. Арман Кани стал лауреатом международной премии «Алаш» за сборник «Сен және мен» (Ты и я). К сожалению поразившая его онкологическая болезнь унесла жизнь поэта на семидесятом году жизни. Арман Кани прожил сравнительно недолгую жизнь, но жажда свободы и дух независимости, который он зажег в сердцах многих поколений молодых казахстанцев, будет жить вечно.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Вerveкин А. Потомок Жаяу Мусы // Звезда Прииртышья. 25 февраля 2014 года, с.3.
- 2 Қайдар Р. «Жасымаған жігер» // Егемен Қазақстан, 19 қаңтар 2017 жыл, с.6.
- 3 Қани А. «40 жыл бұрын құрылған ұйым еді» //Сарыарқа самалы, 29 мамыр 2014 жыл. с. 8-9.
- 4 Толентинова Ж. «Арман Кани: Когда приходит время...» // Регион. 10 октября 2004 года, с. 4.

**МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫНДА САТИРА ЖАНРЫН
ДАМУДЫҢ ЖОЛДАРЫ: ЖАНАТ ТҰРҒАНБЕКҰЛЫ
ЖӘНЕ МОЛ МҰРАСЫ**

КУЛЬМАҒАНБЕТОВА Р. А.
Гуманитарлық ғылымдар магистрі, тарих пәні мұғалімі,
№ 18 ЖООБМ, Екібастұз қ.
АҚБӨПЕ А.
оқушы, 8 сынып, № 18 ЖООБМ, Екібастұз қ.

Болашағын ойлайтын ел дананың ісін балаға үлгі ететіні ежелден белгілі қағида. Шүкір, ел болып ен дүрмектің ішіне енгелі саяси-экономикалық ахуалымызды көтеріп қана қоймай, мәдени-танымдық кеңістігіміздің көкжиегін кеңейтуге де баса назар аудардық. Ұлы даланың ұрпақ тәрбиесі баладан басталады. Мәдениет – ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты. Өркениетті ұлт, ең алдымен, тарихымен, мәдениетімен, ұлтын ұлықтаған ұлы тұлғаларымен, әлемдік мәдениеттің алтын қорына қосқан үлкенді-кішілі үлесімен мақтанады. Сөйтіп, тек өзінің ұлттық төл мәдениеті арқылы ғана басқаға танылады. Ел дамуының жаңа дәуірінде «Біз қоғамдық және жеке құндылықтар жүйесін түбірімен жанғырта білуіміз керек. Сонда ғана барлық салада түбегейлі өзгеріс жасай аламыз. Жаңа Қазақстанның ең басты байлығы – халық» – деді Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев.

Сатира арқылы сол халықтың болмыс-бітімін, тұрмыс-тіршілігін, қоғамдық жағдайын, тіпті қай дәуірде қандай дәрежеде жүріп жатқандығын білуге болады. Мектеп бағдарламасында поэма, проза, роман жанры дамыған. Сондай-ақ сатира жанрын тарих, өлкетану сабақтарында мектеп бағдарламасында дамыту

мақсатында Павлодар облысының тумасы, жалынды журналист, қарымды қаламгер, сатирик Жанат Тұрғанбекұлының сатиралық әңгімелерімен ұштастыра зерттелген ғылыми мақалада «Туған өлкенің дара тұлғалары» үйірме сабағы кіріктірілген. Қоғамдағы үнемі ұшырасып отыратын көптеген келеңсіздіктерге тұсау салып, тосқауыл қояр сатира жанры - өмірдің өткір қанжары ісбетті. Сатирадай өткір қанжарды екінің бірі батылы жетіп ұстауға дәті бармағандықтан, оны ілуде біреуілер ғана ұстауға дәрмен танытады. Ондай адамдарды бүгінгі күн тұрғысынан сатириктер деп атаймыз. Қазақ баспасөзіндегі сатираның өрлеп, өркендегеніне біраз уақыттың жүзі болды. [1].

Павлодар облысының «Қызыл ту» газетінде ұзақ жылдар еңбек еткен өңір тарихын зерделеуші Жанат Тұрғанбекұлының «Бір сомның әлегі» кітабының тұсау кесерінен бастап, мектебіміздің оқушылары жыл сайын атаулы байқауға белсене қатысуды. Алғашқы конкурста болған мектебіміздің оқушысы Тұрсын Ұлан Тұсаукесер жиында Жанат Тұрғанбекұлының көзін көріп, қызметтес болған ақын, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, халықаралық «Алаш» сыйлығының иегері Арман Қани, жазушы, журналист, Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі Ғалымбек Жұматов, Қазақстанның құрметті журналисі, «Қазақ тілі» қоғамының облыстық филиалының төрағасы Социал Әйтемов, Жанат Тұрғанбекұлының інісі Сағат Тұрғанбекұлы құрметті қонақ ретінде қатысып, өз естеліктерімен бөлісті. «Бір сомның әлегі» кітабы 4 бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі Жанат Тұрғанбекұлының әзіл-сықақ әңгімелерінен тұрса, екінші бөлімге өткір мақалалары топтастырылды. Үшінші бөлімде ел аузынан жинаған әңгімелері, төртінші бөлімде журналист туралы естеліктер берілген. Кітаптың жарыққа шығуына орай оқушылар арасында облыстық сатиралық әңгімелер мен эссе жазу байқауы ұйымдастырылды. Байқау облыстық мәдениет, тілдерді дамыту және архив ісі басқармасының және «Шаңырақ» орталығының қолдауымен өтті. Байқаудың бірінші кезеңіне 30-дан астам оқушы қатысып, сатиралық әңгіме жазып сынға түсті. Екінші кезеңге үздік деп танылған 8 оқушы өтіп, эссе жазудан бақ сынап, Ұлан жүлдегер атанды. [2].

Талантты журналистің өмірдегі інісі, өнердегі ізбасары елімізге белгілі айтыскер ақын Асығат Тұрғанбек ағасының қоғамдағы мәселені жеткізуде сатираны қолданған мықты қаламгер, табанасты өлең шығаратын ақындығы болғанын атап өтті.

Қазақ сахарасының біртуары

Сурет 1 – Жанат Тұрғанбекұлы (1949-1997 жж)
 Өңір тарихын зерделеуші тұлға,
 Қ.Р Журналистер одағының мүшесі

Жанат Тұрғанбекұлы Баянауыл ауданы, Жаңа тілек ауылында 1949 жылдың 17 тамызында дүниеге келген. Әкесі Олжабекұлы Тұрғанбек – механизатор, еңбек озаты, алғашқы комбайнды тізгіндеген озық комбайнер болды. Қарымды қаламгер, тамаша журналист Жанат Тұрғанбекұлы ағаларымыздың арасында аман жүрсе, биыл жетпіс екі деген жастың жотасына жететін еді. Ол-Ертіс-Баян өңіріне ерте танылған қаламгер, өткір мәселелерді өжет көрген журналист. Өмірден де ерте озды. Кейінгі жылдары жергілікті басылым беттерінде Жанат жайлы сирек жазылып жүр. Елуге жетпей, екі кез жерге еніп кете барған жанның көп қаламдасы секілді есімі жиі ескеріле бермейді. Осы олқылықтың орынын толтыру, аруақ алдындағы парызымыздың бір парасын адал қылу асыл мақсатымыз.

Жапан далада жалғыз жүйіктеген жүйріктей өмірден ағындап өткен оның қалдырған жолы мен жалы - жазған шығармалары. Сондықтан, жиырма жылдық журналистік жолы сарғайған газет тігінділерінде ғана емес, сағынған дос-жаран, сыйлы әріптес

аға-інілерінің жүрегінде сайрап жатыр. Сол жолға жақсылап үнілейікші.....

Өңір тарихын зерделеуші тұлға Жанат Тұрғанбекұлының шығармашылық мұралары - мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік тәрбиесіндегі орны.

Жоғары кәсіби білім берудің қазіргі жаңа парадигмасы мектеп оқушыларына білімдік, рухани, зияткерлік, мәдени және әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыруға, жеке даралық қабілеттіліктерін қолдауға, тұлғаның өзін-өзі шынайы көрсете алуына мүмкіндік беретін оқыту мен тәрбиеге бағытталады. Жастар қоғамдық әлеуметтік өзгерістердің басты факторы, табысты, білімді ерекше әлеуметтік топ ретінде еліміздің өркендеуін қамтамасыз ететін күш болғандықтан бүгінгі таңда оқушыларға берілетін адамгершілік тәрбиені рухани жаңғырумен сәйкестендіру қажеттігі туындайды. Қазіргі жастар кәсіби терең білімді, бәсекеге қабілетті, кісілігі биік, цифрлық сауаттылықты еркін меңгерген, әлем тілдерін білуге құштар, ақылолы толысқан кемел тұлға болып қалыптасуы қажет. [3].

Мектеп қабырғасындағы оқушылардың рухани-адамгершілік тәрбиесі «білім беру», «оқыту» және «тәрбиелеу» деп аталатын тұтас педагогикалық үдерісте үздіксіз жүріп жатады. Жыл бойында оқытылатын пәндердің білім Туған өлкенің дара тұлғалары өмір жолының оқушылардың рухани-адамгершілік тәрбиесіндегі орны мазмұнында, тәрбиелік іс-шараларда болашақ ұрпақтың рухани-адамгершілік тәрбиесін дамытудың ұтымды жолдары қарастырылады. Сондай арнайы курс, үйірмелер қатарында «Өлкетану» сабағы және «Жас талап» үйірмесін атап айтуға болады. Бұл ғылыми мақаланың арқауы болып отырған өңір тарихын зерделеушінің ғаламат туындылары оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеуіне, өзін-өзі дамытуына, өзінің өмірлік жолын дұрыс түсінуіне ықпал ететіндей мақсатқа құрылады. Оқу пәндерінің мазмұнына және арнайы курс бағдарламасына сәйкес 5-7 сынып оқушылары тарих сабақтарында «Өлкетану» сабағын кіріктіріп оқиды. Пәннің мазмұнында рухани тұлғалардың тәрбиелік мәні жоғары және адамның өзін-өзі тануына ықпал ететін шығармаларынан үзінділер алынады.

Сурет 2 – Облыстық байқау жүлдегері Жұмажан Меруерт Арнайы жүлде тағайындаған Баянауыл аудандық «Баянтау» газеті

«Жанат Тұрғанбекұлына арнау»
 Жұмажан Меруерт Нұрбақытқызы
 Мектебіміздің түлегі №18 ЖОББМ-КММ-сі, Екібастұз қ,
 Бала ақын боп танылдың жастайыңнан,
 Жарық жұлдыз көрген ел маңдайыңнан.
 Қиялы жүйрік, ойы асқақ, талабы зор.
 Қанат қақтың Баянаула баурайынан.
 Өзіл-ысқақ, ұшқыр ой қаламалдың.
 Мұхамеджан, Қайыржан ағаларым,
 «Қызыл ту» газетінде жарық көрген
 Алғашқы өлеңді оқып бағаладың.
 «Бойында оянбаған таланты бар»,
 Жастарды қолдап әркез бағаладың.
 «Толғақты мәселені» дер кезінде,
 Еліңе жанашыр боп жаза алдың.
 Сағынған дос жаран бар, әріптесің,
 Сағынған елің барда, қадірлі ерсің.
 Сағыныш тек сарғайған газетте емес,
 Сағыныш ҚАЗАҚ деген жүректесің.
 Сол ұрпақтың атынан тілдесейін,
 Дара жолыңды оқып бір үндесейін.
 Қалдырған мұраңнан көп тәлім алып,

Сіз салған жолмен жүріп күн кешейін.

Қарымды қаламгерім, ақтангерім,
 Жақсы іс көрсен дәйім жақтап едің.
 Жадымызда мәңгі өшпес із қалдырған,
 Қазағыма қашанда мақтаулы ерім.

Пәннің мақсаты – оқушылардың рухани адамгершілік тәрбиесін халқымыздың ғұлама, ақын, ойшылдарының еңбектерінде айтылған даналық ойлары негізінде дамыту. Зерттеудің материалдары мен әдістері. Мектеп оқушыларының тұлғалық дамуы ескеріліп, Ұлы дала ойшылдарының «Өзін-өзі тану» пәнінің білім мазмұнына енген оқу материалдары талданып, оларды оқытудың кейбір үлгілері көрсетілді. Әдебиетті шолу Адамзат баласының асыл армандарының бірі келешек өмірді жалғастыратын өнегелі ұрпақ тәрбиелеу болса, ол арман халқымыздың өрелі ойы, тағылымды тәлімі және терең тарихындағы рухани құндылықтармен үндесіп жатады. Рухани-адамгершілік тәрбие жеке адамның жан-жақты дамып жетілуіне бағытталған, жағымды мінез-құлықтағы адами тәртіп пен дағдыны қалыптастыратын гуманистік негіздегі жалпы тәрбиенің құрамдас бөлігі. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі өнеге мен өсиетке негізделген накыл сөздер, тәрбиелік иірімдер ұлттық келбет пен ұлттық мінезден туындап отырған. Бұл дәстүр атабабаларымыздың сара жолы, болашақ ұрпағына қалдырып кеткен аманаты және ұлттық мұраты, адамгершілік тәрбиесінде халық тәжірибесінің, дала даналарының ой-пікірлерінің орны ерекше болуы да осыдан.

Сурет 3 – Өңір тарихын зерделеуші тұлға Жанат Тұрғанбекұлы жайлы естеліктер жазу барысындағы арнайы кездесу.

Ақын, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының иегері. Қ.Р еңбек сіңірген қайраткері Арман Қани және талантты журналистің өмірдегі інісі, өнердегі ізбасары, елімізге белгілі айтыскер ақын Асығат Тұрғанбекұлымен кездесу өтіп, сұхбат жүргізілді.

Өңір тарихын зерделеуші тұлға Жанат Тұрғанбекұлы жайлы құнды деректерді, көптеген естеліктерді марқұм Арман Қани ағамыздан алдық. Осындай кезекті кездесуде ЖанатТұрғанбекұлының қаламгер ретінде де, азамат ретінде де ерекше шындалған кезеңі - «Қызыл туда» жұмыс істеген жылдары деді. Ал, Қазақстанның құрметті журналисі С.Әйткенов аға былайша еске алады «Біздің бөлімде бұрын екеу едік. Енді Жанат келген соң үшеу болдық. Әбдеш Баймұрзин ағамызбен 7-8 жылдай жұп жазбай үйренісіп қалғанбыз. Төрт жыл ол кісі менің бастығым болса енді ол маған қарайды. Мені бөлім меңгерушілеріне ұсынған тағы өзі. Менің аға тілшілігімді Әбекең атқарады. Жанат қатардағы тілші. Біз осылай өнеркәсіп, құрылыс және транспорт(қазір көлік дейміз) саласы бойынша үш адам қол ұстаса еңбек еттік...»-деп жас журналистің облыстық газеттегі алғашқы жұмыс күндерін есіне алады. [4].

Қорыта айтқанда, сатираның болашағы кімді болса да алаңдатады. Бүгінгі арзан әзілге бой ұрған жастарды сабырлы, астарлы, ойлы күлкіге тәрбиелеу үшін үлкен сатириктер қосынын

дайындау қажет. Ал, ол үшін жас сатириктерді жетілдіретін арнайы жоба жасалу керек.

Зерттеу жұмысында сатира тарихы жанрының алғашқы қалыптасқан кезінен бастап, қазіргі салмағы мен алар орнын таразылап, келер болашағына ғылыми тұрғыдан тұжырым жасалды.

Сатира тарихының көркемдігі мен бейнелілігі, сатираның жанрлық – тақырыптық ерекшелігі, ондағы авторлық ұстаным мәселесі, объект-құбылыс зерттеуде жан-жақты кешенді түрде зерттелді. Сонымен қатар, сатираның сөз өнері ретіндегі өзіндік ерекшелігін қарастыру да, оның көркемдік қуатын ашуға тілдік, бейнелілік мәселесі арқылы келуі өз нәтижесін берді. Қазақ сатирасы ұлттық әдебиетімізде өзіндік орны бар көркем құбылыс ретінде әрбір заманның тынысына сәйкес өмір сүре бермек. [5].

Туған өлкенің дара тұлғаларының рухани-адамгершілік тереңдігі қазіргі замандағы мектеп табалдырығында білім алушы оқушылардың тәрбиесіне негіз болатын құндылықтар екендігі сөзсіз. Ұлы дала тұлғаларының шығармаларында айтылған кеменгерлік ой-пікірлердің өнегелік сипатының мағынасы тереңде. Қауырсын қаламын жанына серік етіп, халқына даналықтың сәулесін шашқан сатира жанашырларының даңғайыр еңбегі ұрпақтан-ұрпаққа аманат болып бізге жетті. Біздің осындай тамаша тарихымыз өскелең ұрпақтың рухын оятып асқақ армандарға бастай береді. Туған жерге туынды тік! Отан отбасыдан басталады десек, ал - патриотизм туған үй мен туып-өскен өңірден басталады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жанат Тұрғанбекұлы. Бір сомның әлегі – Павлодар, Қазақстан, 2019. Б. 152 [1]
2. Жанат Тұрғанбекұлы. Тарихи таным қызықтырады / Сарыарқа самалы, 1929-2009.Б. 90-91 [2]
3. Жанат Тұрғанбеков. 14 кітап / С.Торайғыров атындағы МУ-нің Е.Бекмаханов атындағы «Өлке мен этнографиясын зерттеу орталығы». – Павлодар: ЭКО, 2003. – 126 бет. [3]
4. Арман Қани. Жанат журналист (мақалалар, естеліктер, зерттеулер, поэмалар, арнау өлеңдер) – Павлодар: ЭКО, 2019. – 152 б. [4]
5. Социал Әйтенов. Еңбекқор еді Жанатым. – Павлодар: ЭКО, 2019. – Б. 138[5]

АСЫҚ - ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНЫ

АНАФИН И. Р.

оқушы, 8-сынып, № 2 Чернорецк орта жалпы білім беру мектебі, Павлодар ауданы, Павлодар облысы

ЭТЕКБАЕВА А. Ж.

Бастауыш сынып мұғалімі, № 2 Чернорецк орта жалпы білім беру мектебі, Павлодар ауданы, Павлодар облысы

«Асығың алшысынан түссін!». Қазақ – ойын-сауықшыл халық. Бүгінде қазақтың 100-ден аса ойын түрлері мәлім. Қазақ «баланы жастан» дегенде, ойын-сауық арқылы жасөспіріммен тәрбиелік жұмысты ертерек және жас ерекшеліктеріне қарай жүргізуді пайымдайды. Ойынсыз ұрпақтың кім екенін, халықтың қандай екенін бағалау екіталай. Асық - қазақтың әдет-ғұрпына үнемі және айқын ықпал еткен. Асық ойынының тарихы тереңде, көне дәуірден басталады [1, 538б.].

Айталық, тас дәуірінде қалыптасқан – таяқ жүгірту, асық, ақсүйек, темір дәуірінде тараған - карағие, садақ, бергі феодалдық дәуірдегі, яғни үйсін, қаңлы хандығы кезіндегі - ақбайпақ, алтыбақан, арқан тартыс, белбеу тастау, жасырынбақ, көрші бұғынай, айдапсал т.б. ойындарды бүгінде білетіндер де, білмейтіндер де аз емес. Жануарлардың қозғалысына еліктеп жасалынған қозғалыстар да бертін келе ойын бидің арқауына айналған. «Аң аулау» билерінің түрлері бір ізге келтірілмеген. Дегенмен олар барлық қауымдастық мүшелерін қызықтырғанын ескерсек, оның тартымды түрлерінің көп және жаттығуға икемді болғанына күмәнданбаймыз.

Қыпшақтардың тайпалық одақтары түрік қағанатына қосылғанда хан жақсы ма, ханды қара басты, шалма, қарамырза, сайыс, ат үстіндегі тартыс, аударыспақ, балтам тап, аударыспақ, «көк бөрі тарту» сияқты ойын түрлері таралған. Ұлттық ойынымыздың тарихы туралы Рашид-ад дин, Низами әл-Мулк, Мосуди, Махмұд Қашқари сынды ғұламалар пікірлерін қалдырған. Батыстың XIII ғасырдағы саяхатшысы Марко Поло Жетісу жеріндегі үлкен жиында «Қыз қуу» ойыны мен «Қыз бөрі» ойынын көргенін естеліктерінде тамашалап баяндайды.

Шаруашылық пен еңбек процесі ойынның түрлерін көбейтті, ойынға қойылатын талапты күшейтті. Ойында қолданатын әдістерге арнайы жаттығу керек болды. Ойын заттары мен бұйымдарына деген ұқыптылық жалғасын тапты. Ойынды өткізу туралы келісім жұмыстары жанданды. Ойынды өткізетін арнайы кеңістік алаңдар

таңдалды. Біртіндеп атамекеніне және атажұрт салтына деген құрмет көзқарастар қалыптасты. Әр ойынның белбасарлары анықталды, олар көптің құрмет-сыйына бөленді. Ойын өнердің түріне, топты ұйымдастыру тетігіне айналды. Содан ойын өнері ұлттық әдеп-ғұрыптың қалыптасуына, сақталуына үлкен ұйытқы болды, ықпал етті [4, 39б.].

Халқымызда қозғалмалы ойындардың түрі кең таралған. Қозғалмалы ойындарды төрт топқа бөлуге болады:

Табиғи заттарды қолданып ойнайтын ойындар: асық, бестас, лек жалау, сиқырлы таяқ, бақай пісті, жылмаң т.б.;

Жануарлар бейнесін елестетіп ойнайтын ойындар: соқыр теке, түйе-түйе, ақ байпақ, көк сиыр және т.б.;

Мүліктік бұйымдарды қолданып ойнайтын ойындар: шалма, бөрік жасырмақ, түйілген шыт, тақия телпек, белбеу тастау, орамал тастау, т.б.

Құрал-жабдықсыз ойнайтын ойындар: айгөлек, ақсерек-көксерек, шымбике, мәлке тотай, тоқтышақ, шертпек, жасырынбақ, бұғынай, т.б [5, 64б.].

Асық ойыны - ұлттық қазынамыз. Асық ойындарының түрлеріне тоқталар болсақ, олар мыналар:

Құмар. Ойынға 2-4 адам қатысады. Олардың жақсы жонылып, табаны қайралған төрт асығы болу керек. Ойыншылар өзара келісіп жеңімпазға жүлде тағайындап алады да, кезек - кезек төрт асықты иіреді. Егер иіруші: төрт бүк, не төрт шік, не төрт тәйке түсірсе, онда тігілген жүлдені түгелдей алады. Осылайша ойын жалғаса береді.

Омпы. Асықты мұртынан не жамбасынан тұрғызуды омпы дейді. Оны тегіс алаңда, жазық жерде, тіпті үлкен бөлме ішінде ойнай береді. Ойыншы саны неғұрлым көп болса, соғұрлым қызықты болады. Мақсат - көп асық ұтып алу. Ойнаушылар арасы 20 қадам екі көмбе сызады да, көмбенің тең ортасына сызық бойына әрқайсысы екі асықтан тігеді. Тігілген асықтардың тап ортасына бір асықты омпысынан тұрғызады. Балалар кезек - кезек сақаларымен он қадам жердегі омпыны атып түсіріп, асық ұтып алуға кіріседі. Егер атушы омпыға бұрын тигізсе, онда тігілген бар асық сол алады, егер омпыға тигізе алмай, тұрған асықтардың біріне тигізсе тек сол асықты ғана алады. Асық жаңартыла тігіліп, ойын жалғаса береді.

Асық атаулары мен түрлері асықтың төрт жағындағы 4 түрлі пішімнен шыққанын білдік. Оның әрқайсысының өз дәрежесі болады. Бірінші пішім – Алшы, ол бірінші дәрежеде, екінші пішім

– Тәйке, бұл екінші дәрежеде. Үшінші пішім – Шік, бұл үшінші дәрежеде. Төртінші пішім – Бүк (бүге), ол төртінші дәрежеде.

Асық ойындарының түрлері көп. Соның көбісі бұл күнде ұмытылған. Қазіргі ауыл және қала балаларының ойнап жүргені «асық ату» ойыны. Бұл - көбіне далада, тегіс жерде ойналатын ойын. Негізі асық ойындары жылдың төрт мезгіліне орай шыққан. «Асық атыс» немесе «асық ату» ойыны жылдың кез келген мезгілінде ойнала береді. Бұл ойын балалардың тез қимылдауын қалайды. Мергендігін арттырады. Дәлдікке, есепке үйретеді.

Асық ойнау – балалардың дүниетанымын кеңейтетін ойын. Ойынға бірнеше бала араласқанда әркім өз асығын қателеспей тауып алу үшін апа - әжелеріміз кілем және киіз жүндерін бояп жатқан қазанға асықтарды салып алатын. Сонда әр асықтың түр – түсі әртүрлі болып шыға келер еді. Қызыл, жасыл, қара, көк, сары, қоңыр бояу түрлерін балалар екі – үш жасында – ақ еркін ажыратады. «Өзім дегенде өгіз қара күшім бар» дегендей, әр бала өз асығының санын тез – ақ біліп алады. Бұл санауға жақсы, балалардың есепке жүйріктігі бала кезден қалыптаса бастайды. Асық – кәдімгі санағыштың ролін қоса атқарады. Асықтарды қаз қатар тізу кезінде олардың санын алу, кейін ұтысты есептеп, ұпай бөліскенде жапырлап асық санау кез келген баланың математикаға бейімін арттырады. Қазақ баласының есепке жүйріктігі, міне, осындай ойындарды ойнаудан – ақ қалыптасқан.

Бала көп қимылдайтыны, тез шаршай қоймайтыны анық. Асық ойындары – қимыл – қозғалысқа құрылған ойындар. Асық ойындарының әліппесі саналатын «Төрт асық» ойыны – балалардың жас кезінде, енді – енді қимыл – қозғалысы көбейіп келе жатқанда ойналады. Әсіресе, ыстық кезде, бала аздау қимылдасын деген ниетте дүниеге келген ойын. Бір жағы баланың танымдық қабілетін арттырады.

«Төрт асық». Бұл ойынды балаларға жас кезінде үйретеді. Төрт – бес жасар балалардың ойнауына жақсы. Ойын мақсаты белгілі: бала бір асықта төрт түрлі пішім бар екенін және әр пішімнің әр қыры бар екенін зердесіне тез түйеді. Ойынға қосылған балалардың әрқайсысы бір асықтан иіреді. Кімнің асығы алшы түседі, сол бала ойынды бастайды. Қолға алған төрт асықты ақырын шашып жібереді. Сонда төрт асық төрт түрлі болып түссе, ойынға қатысып отырған балалардан бір – бір асық алады да, ойынды әрі қарай жалғастырады. Тағы да төрт асықты жерге ақырын шашып жібереді. Сонда төрт асықтың төртеуі де не алшы, не тәйке, не шік, не бүк

болып түссе, соның әрқайсысында да ойынға қатысушы балалар ойынды бастаған балаға бір – бір асықтан береді. Ал алда – жалда төрт асықтың пішімі төрт түрлі немесе әртүрлі болып түссе, онда ойынды бастаған бала 4 асықты екінші балаға береді. Ол ойынды бірінші бала секілді қайтадан бастап жүргізе береді. Осылайша ойынға қатысып отырған балалар асықтарынан ұтылып біткенде ғана ойын тоқтатылады. Ұтыс есептеледі. Ұпай саналады. Ұтқан баланың асықтары көп болса, ол қалған балаларды қатарластыра сапқа тұрғызады.

«Асық ату». Көбіне жаз және күз айларында ойналады. Ойынға екі бала қатысады. Ойынға қатысатын әр баланың өз сақасы болуы шарт. Сақа қойдың ең ірі асығынан таңдап алынады. Ойынды ойнау үшін тегіс жерге белгі салынады. Сызық сызылады. Ол шеңбер түрінде үш түрлі сызығы болады. Бірі- өріс сызығы, бірі-табан сызығы, үшіншісі-орта сызығы. Өріс сызығында тұрып балалар асығын иіреді. Өріс сызығы мен табан сызығының арасында кімнің асығы алшы түседі, ойынды сол бастайды. Орта сызыққа екі баланың асықтары тізіледі. Ойынды бастаушы бала табан сызығын сол аяғымен басып тұрып, оң қолындағы сақасымен орта сызықтағы асықтарды атады. Күші мығым болса бірнеше асықты сызықтан сыртқа шығарып жіберіп, сыртқа шыққан асықтарды ол ұтып алған болып саналады. Егер ойынды бастаған бала асықтарды орта сызықтан шығара алмаса онда ойынға келесі бала шығады. Кім неше асықтан ұтылса, сонша өлең немесе тақпақ рйтып беретін болған. Қазіргі кезде балалар азда тиын-тебен тігіп ойнайды. Немесе асығынан ұтылып қалады.

«Хан талапай». Ойынға 5-10 бала қатыса береді. Көп асықтың ішінде біреуін қызылға бояйды. Сол асық «хан» болады. Ойынды бастайтын бала санамақ арқылы анықталады. Ол асықтың бәрін қос уысына жинап алып, отырған балалардың алдына шашып жібереді. Балалар «ханның» қалай түскенін бақылап отырады. Егер «хан» бүк, шік не тәйке түссе, ойын бастаушы бала «ханның» түсуіне қарай жақын жатқан асықтарды бас бармақтың көмегі арқылы сүк саусағымен итере ыршытып бір-біріне дәл тигізуі қажет. Тигізген асықтарды ол өзіне алады. «Ханды» жатысы «хандікіндей» ең соңғы асықпен ғана атып алады. Сондықтан асықтарды атқан кезде есепке, дәлдікке, мергендікке жүгінуге тура келеді. Ойын бастаушы баланың қолы басқа асыққа тисе, не асығы басқа асықтарға тисе ойынды келесі бала жүргізеді. Ал «хан» алшы түссе, балалар жарыса «хан талапай» деп шулап, «ханды» қолға түсіруге тырысады. «Хан»

кімнің қолына түссе, сол бала жеңіске жеткен болып, сол бала ойынды бастайды.

«Атпақыл». Мұны кей жерде «көтеріспек деп те атайды. Бұл ойынға екі бала қатысады. Біреуі сақасын иіріп, екіншісі сол сақаны атады. Егер сақаға дәл тигізсе, атқан баланы екінші бала өз сақасы жатқан жерге дейін көтеріп апарды. Сөйтіп екі бала бірінің сақасын бірі атып, бірін – бірі көтерісең ойнай береді. Бұл ойын балаларды шымырлыққа, дене күшін жетілдіруге баулиды.

«Қақпақыл». Ойын шарты: 1 асықты алақанға салып алып, жоғарыға жәймен лақтырып, асық қайтып түскенше алақанды төңкеріп, асықты қолдың сыртымен қағып алу керек. Содан соң қолдың сыртындағы асықты қайта лақтырып, төмен түсіп келе жатқанда алақанды ашып қалу керек. Бұл ойын баланы жылдам қимылдауға, шапшаң әрекет жасауға, баланы өз бетінше жылдам ойлануға, есеппен әрекет етуге үйретеді.

Баланың есте сақтау қабілетін арттыратын асық ойыны «Иірімекіл» деп аталады. Бұл ойын екі немесе төрт бала ойнауға ыңғайлы. Әр балада 5-10 асықтан болуы керек. Екеуі бір-бірден асық иіреді. Қай баланың асығы алшы түссе, сол осы екі асықты уыстап алады да, жерге жайлап шашып жібереді. Екі асықтың бірі алшы түссе, соны алады. Асығы алшы түскен баланың бір асығы шіге түссе, оны да қосып алады. Ойын осылай жалғаса береді.

«Сасыр» ойыны да «иірімекіл» сияқты ойналады. Асықтарды жерге шашып тастайды, алшы, шіге түскен асықтарды алып отырады. Кенет алшы асықтың қасына тәйке түсіп кетсе, бала асып-сасып қалады ғой. «Сасыр» деп соны меңзейді. Тәйке түскен сайын айып тартып отырады. Қанша тәйке түссе, өз асығынан сонша асық қосып, жерге жайып отырады. Айып ретінде ойынға қосар асығы болмаса, онда ойынды келесі бала бастайды.

«Топай» немесе «Сөкелек». Бұл ойындар жас шамасы 10 – 15 жас балаларға есептелген ойындар. Бұлар «Асық ату» ойыны секілді ойналады. Көбіне қыс кезінде, мұз үстінде ойналады. Ойыншы балалар асықтың шіге жағын егеп, тегістеп қояды. Сонда ол асықтар мұз үстінде зырылдап сырғанап жөнелетін болады. Сақа иіріледі. Кімдікі алшы түссе, ойынды сол бастайды. Сызық сызылады. Орта сызыққа асық орнына сиырдың бақалшақтарын тізеді. Сақаны сайлап алу керек, ол үшін оның екі жағынан тесік жасап, ортасына қорғасын құйып алады. Мұндай сақалар көбінесе жылқы майына суарылады, сонда сақа сынбайды.

«Бәйге». Бұл ойынды екі баладан алты балаға дейін ойнайды. Ол үшін ортаға 25 асықтан тігіп, шеңбер жасау керек. Бір асықтың қасына сөкелек жатқызып қояды. Ол жерді «қақпа» деп атайды. Сол қақпадан екі асық асып түсіп 3 – ші асықтың жанына тағы бір сөкелек қою керек. Оны «мәйек» деп атайды. Егер төрт бала ойнаса, олардың қолдарында екі – екіден бір түсті асық болуы керек. Яғни, бір баланың қолында 2 қызыл асық, екінші баланың қолында 2 көк асық, үшінші баланың қолында 2 сары асық, төртінші баланың қолында 2 жасыл асық болуы қажет. Осы асықтар «бәйге асықтары» деп аталады. Осы 8 асықтан басқа әр балада тағы 20 – дан қорын асықтар болуы керек. Бұл қорын асықтардың түстері әр баладағы асық түсімен сәйкес келгені дұрыс. Асықты түгендеп алған соң әр бала қақпа түбіне бір – бірден қатарластырып 4 бәйге асығын тігіп қояды. Қолдарында қалған бір – бір бәйге асықтарын төртеуі қатар иіреді. Сонда қай баланың асығы алшы түссе, сол бала әлгі төрт түрлі бәйге асықтарын уыстап алады да, жерге жайлап шашып жібереді. Жасыл асық алшы түссе, екі бәйге асығы жасыл түсті бала қақпа түбіндегі өзінің жасыл асығын бір асық бойы алға жылжытып қояды. Сөйтіп, төрт түрлі – түсті бәйге асықтарын жайлап жерге шашады. Енді сары асығы бар баланың сақасы алшы түссе, ол өз асығын алға жылжытады. Осы ретпен әйтеуір бір асық мәйекке жетеді. Сол кезде ойын тоқтатылады. Кімнің кімнен қанша асық ұтқаны саналады. Сосын мәйекке жасыл асық бұрын жетсе, басқа асықтар мәйектен әртүрлі қашықтықта қалып қойса, онда жасыл асықты баланың ұтысы:

Жасыл асықты балаға сары асықты бала 1 асық, көк асықты бала 4 асық, қызыл асықты бала 9 асық беруі керек;

Сары асықты баланың ұтысы: сары асықты балаға көк асықты бала 3 асық, қызыл асықты бала 8 асық беруі керек;

Көк асықты баланың ұтысы: көк асықты балаға қызыл асықты бала 5 асық беруі керек.

Ұтысқа ие болған жасыл асықты бала ойын ережесі бойынша сары асықты баланы шақырып алады да «сен бір ауыз өлең айт» деп бұйырады. Ол бала өлең білмесе, асығын ала алмайды. Өлең айтып берсе ғана асығын қайтып алады. Мұнан соң жасыл асықтың иесі көк асықты баланы шақырып, «сен төбенді жерге қойып, 4 рет аударылып түс» деп бұйырады. Осылайша ол қызыл асықтың иесіне «сен бір аяғыңды көтеріп тұрып, 9 рет секір» деп әмір береді.

Сары асықтың иесі де осылай көк асықтың иесіне «сен бір аяғыңды көтеріп, мені 3 рет айналып шық» дейді. Сосын қызыл

асықтың иесін шақырып, 8 қадам дөңгелек сызады да, осыны 8 рет жүгіріп айналып шық дейді.

Көк асықтың иесі 5 қызыл асығынан ұтылған баланы шақырып алып, сен басынды мойыныңның түбінен 5 рет айналдыр дейді. Қойылған талапты орындаған балалар ғана асығын қайтарып ала алады.

Бірлік ауылының тұрғыны, Ұлы Отан соғысы жылдарында тылда еңбек еткен қария Қошқар атаның бала күнінде ойнаған асық ойыны туралы әңгімелескенде «Үш кетіру», «Манай», «Арқаламақ» сияқты ойындар ойнағанын айтып берді. Ол кісінің «үш табан» ойынын ойнау ережесінен есте қалғандары:

«Үш табан». Бұл ойынды үш – төрт баладан топтап екі – үш жерде ұйымдастыруға болады. Ойын шарты бойынша әр балаға бір – бірден асық, бір – бір сақа беріледі. (Бұл ойынның жылдам әрі қызықты өтуіне сеп). Көмбеге бір – бірден асық тіккен әр топтың ойыншылары өз алаңдарында жеке – жеке сақаларын үйіреседі. Сақасы алшы түскен бала бірінші болып одан кейінгілері рет – ретімен (тәйке, бүк, шік) «ұшуға» кіріседі. Ұшу дегеніміз – көмбеден алшақтау жерге барып сақа үйіру. Сақасы алшы түскен ойыншы бірден көндегі тигулі асықты атуға жолдама алады. Олай болмаған жағдайда асық ату бәрі ұшып болған соң бастапқы кезек бойынша жалғасады. Алысқа «ұшқан» мергендер тигізе алмаса, көмбедегі қалған ойыншыға кезек тиеді. Көздеген асығына дәл тигізіп және оны көмбе жиегінен алып өлшегенде үш табаннан артық қашықтыққа ұшырған ойыншы қашан клесі асыққа тигізе алмай қалғанша атуды жалғастыра береді. Болмаса атқан асығы үш табаннан аспай қалғанда ғана ойыншы тоқтатып, өзінен кейінгі бәсекелестеріне кезек беруге мәжбүр болады [2, 127б.].

Ереже бойынша ұтылған бала ойыннан шығып қалып отырады. Сөйтіп, айналасы екі – үш айналымның ішінде әр көмбеден бір – бір жеңімпаз шығып, олар енді орталық көмбеден ақтық (финал) сайысқа түседі. Бұл шешуші жарыста бірінші, екінші орынға ие болған мергендерге арнаулы жүлделер тапсырылса нұр үстіне нұр.

Әр ауылдағы балалардың санына қарай топтар мен жүлделі орындардың мөлшерін ойын жүргізушілердің өздері белгілеуі тиіс [3, 25б.].

Қорытынды.

Асық ойыны — тәжірибе мен тәсілдің еркіндігі, тапқырлық пен болжамның қиылысатын шебі, мұрат пен меженің тоғысқан шеңбері. Ойын серіктесті таба білуге, онымен тіл табысуға үйретеді. Ойында

адам қарсыласының олқы жән оң жақтарын дұрыс анықтауға ерекше мән береді, оның күш-қабілетін тура бағалау ережесіне ереді. Ойнаушы бәсекесі мол қарым-қатынастың тәртібіне жүгінеді. Әр ойынның өз тәртібі, тәсілі және тәжірибесі бар. Сол тәртіп, тәсіл, тәжірибені білген адам тезірек қалыптасады, жан-жақты жетіледі. Асық ойыны - адамның қабілет-қасиетін ширататын жүйелі іс-әрекеттің көрінісі. Асық ойыны - жасөспірімдердің ой қабілетін, өмірге деген көзқарасын дұрыс қалыптастырады. Олар үшін ойын — жан-тәнін қоздыратын тартымды қозғалыс, дене мен ойды қатар жаттықтыратын тартылыс, жеңістің дәмін татқызатын, жеңімпаздың мәртебесін көтеретін кеңістік пен қолдау тоғысы.

Бұл күнде қала балалары асық ойындарынан тек «асық ату» ойынын ғана ойнайды. Асық ойындарының басқа түрлерімен таныс емес. Оның есесіне ертелі – кеш компьютер алдында отырып, адамды түрлі қатыгездікке үйрететін ойындарды ойнаумен шұғылданады. Қазіргі уақытта жасөспірімдердің қылмысқа бой ұрып, жан түршігерлік істер жасауының бірден-бір себебі, сол компьютер ойындарына бой ұрудан делінуде.

Ал ауылдағы менің құрдастарым асық ойындарының мына түрлерін біледі: «Манай», «Шеңбер», «Үш кетіру» және асық атудың «шертпек, банкі, жерлетпек» т.б өздері қазіргі заман талабына сай бейімдеп алған түрлерін ойнайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ совет энциклопедиясы, 1-том, 1999ж. – 538 бет.
- 2 Балалар энциклопедиясы 1-том, 2001ж. – 127 бет.
- 3 Құралұлы А., Ұлттық дүниетаным, 2006ж, 25 бет.
- 4 Қазақ шежіресі. Құраст.:Н.Мынжани, Ә.Байболат.
- 5 Кенжахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы; Алматыкітап, 2004.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ ЕУРОПАДАҒЫ ҚАРСЫЛАСУ ҚОЗҒАЛЫСЫНА ҚАТЫСУ ТАРИХЫ

АСАНБАЙ Ж.

9-сынып оқушысы, Қаныш Сәтбаев атындағы дарынды балаларға арналған мамандандырылған гимназиясы, Павлодар облысы, Ақсу қ.

ЖУМАБАЕВ С.

9-сынып оқушысы, Қаныш Сәтбаев атындағы дарынды балаларға арналған мамандандырылған гимназиясы, Павлодар облысы, Ақсу қ.

АЛЬДЕКЕНОВА А. Т.

магистрант, тарих пәні мұғалімі, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Қазіргі отандық тарих ғылымы Қазақстан тарихының әлем тарихымен интеграциясына басты назар аударады. Шынында да, ел тарихын әлемдік тарихтың айнымас бір бөлігі ретінде қарастыру аса өзекті деп ойлаймыз. Қазақстан Республикасы көшейін деп отырған 12-жылдық білім беру жүйесі де осындай интеграциялық принциптерге негізделеді. Сол себептен, Америка, Еуропа, Азия, Африка елдерінің тарихымен байланыс тұстарды бүгінгі күннің тұрғысынан қарау негізі бағыттардың бірі екені мәлім. Солардың қатарындағы басты оқиғалардың бірі – қарсылау қозғалысы. XX ғасырдағы фашизмге қарсы күрес – әлемдік сипат алды. Теріс ұлтшылдармен күрес - біртұтас тарихи толқын тудырып, жер жүзін желеп өтті. Міне, сол оқиғалардың барысында қазақстандықтардың орны мен рөлі туралы ғылыми ізденіс жүргізуді - алдымызға бағыт етіп алдық [1.16 б].

Жұмысты жазудағы мақсат Еуропадағы қарсылау қозғалысына қазақстандықтардың қатысу деңгейін анықтау, олардың атқарған рөлін айқындау.

«Қарсылау қозғалысы» зерттеу объектісі ретінде танылып, оған қатысушы қазақстандықтар арқылы оқиғаны қайта бағалауға әрекет жасалынуы жұмыстың жаңашылдығы болып табылады.

Қазақстандықтар Еуропа елдеріндегі антифашистік күреске әртүрлі жолмен келді. Оларды талдасак:

Бірінші тобы фашистердің Кеңес әскерін тықсыруы бәсеңдегенде, немістерге тылдан соққы беру үшін сол жердегі жергілікті партизандар отрядтарына арнайы тапсырмамен берілгендер еді. Жау тылына түскендер Польша, Болгария, Венгрия, Чехословакия территориясында партизандық күреске қатысты және оның ұйымдастырушылары болды.

Екінші тобы дүние жүзілік соғысқа дейін әр түрлі себептермен Еуропа елдеріне Кеңес Одағынан кеткен эмигранттар және олардың ұрпақтары еді. Бірақ олардың қатарында қазақстандықтар өте аз болды.

Үшінші тобы басым көпшілігі Ұлы Отан соғысы жылдарында, әсіресе соғыстың бас кезінде немістерге тұтқынға түскендер еді [1.27 б].

Қазақстандықтар Италиядағы, Франциядағы, Югославиядағы Қарсылау қозғалысына белсене қатысты. Италиядағы «Гуидо Боскальо» партизандық бригадасының қатарында 90 қазақстандық болған. Югославия халық-азаттық әскері қатарындағы кеңестік бригадада 1500 жауынгер болды, оның ішінде 70 қазақ, 25 өзбек, 10 түрікмен, 10 тәжік, 5 қырғыз болғаны туралы мәліметтер бар. Францияда кеңес тұтқындарынан екі партизан полкі құрылған. Оның біреуі – Марсель ауданында, екіншісі Альби ауданында шайқасқан. Қазақтардың басым бөлігі осы Екінші кеңестік партизан полкінің құрамында (бұл алғашында Бірінші полк болған) Альби ауданындағы шайқастарға қатысқан. Екінші кеңес партизандық полкін де 300-ге жуық қазақ болған деген мәлімет бар. Осы Екінші полктін құрамындағы бір партизан отрядының құрамында 70 қазақ болған [2]. Қазақстандықтардың басым көпшілігі Иосеф Броз Тито басқарған Югославия Азаттық Армиясы құрамындағы кеңестік соғыс тұтқындарынан құралған I орыс Екпінді бригадасы құрамында соғысты. Қазақ Бейсен Райсов осы бригада құрамындағы үш батальонның біреуінің командирі болды. Оның басшылығындағы батальон жауынгерлері жан алып, жан беріскен шайқастарда талай мәрте ерлік көрсетеді. Мұны жергілікті тұрғындар әлі күнге үлгі-өнеге тұтып келеді [3.172 б]. Югославия халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресте көрсеткен ерлігі үшін оны Югославия үкіметі «Ерлігі үшін» орденімен марапатталды. Югославия жерінде шамамен 100-ге жуық қазақтар антифашистік күрестерге қатысып, олардың 40-қа жуығы оралмады. Басқа мемлекеттермен салыстырғанда Югославия жерінде қазақстандықтардың көп болуын мына жағдаймен түсіндіруге болады. Біріншіден, соғыс тұтқындарын осы елдегі өндіріс орындарына жұмысқа пайдаланды. Қатаң бақылау мен тәртіпке қарамастан тұтқындар қашып шығып югослав партизандарына қосылды. Екіншіден, соғыс тұтқындарынан партизандарға қарсы соғысатын құрама жасақталғаны шындық. Бірақ, олардың көпшілігі қолдарына қару тиген соң партизандарға қарсы бір оқ от пастан, партизандар

жағына шығып кетті. Мұсылмандардан құралған «Түркістан легионы» қатарына тартылғандарды алғашында сыннан өткізу үшін Югославия, Италия жеріндегі партизандарға қарсы жібереді. Бірнеше рет олар партизандар жағына өтіп кетеді. Енді осындай әрекеттен қауіптенген, гестапо оларды қатаң бақылауда ұстайды. 1943 жылдың көктемінде партизандарға өтіп кетпек болған топты анықтап, гестапо олардың төрт басшысын атады. Солардың бірі лейтант қазақ Рахманқұл Құдайбергенов еді [6.42 б].

Соғыс аяқталғаннан кейін оның ұзақ жылдар бойы белгісіз болып келген парақтары ашылып, осыны айтуға, жазуға болды-ау дегендері жариялана бастады. Солардың бірі, Италия мен Югославияның шекарасындағы Брежень елді мекенде бауырластар зиратына жерленген кеңес жауынгерлеріне жергілікті халық қойған ескерткіш туралы еді. Ескерткіште тек қана үш-ақ ауыз сөз жазылды. Ол «Рус», «Алексей», «СССР» деген жазу еді. Жылда оқу жылы басталғанда сол жердегі елді мекендегі мектептерде кеңес жауынгерлерінің ерлігі туралы әңгіме айтылатын. Оның мазмұны мынадай еді. Партизан отряды 1944 жылдың 13 наурызында әскери тапсырма орындауға кеткенде, ормандағы партизандар штабын тауып алған 300-ге жуық жазалаушылар 14 наурыз күні таңсәріде тұтқиылдан шабуыл жасайды. Отрядтың негізгі күші тапсырмамен кеткендіктен, мұнда жаралылар, партизандардың әйелдері мен балалары және за ғана жауынгерлер қалған еді. Штабты қорғауға қалған жауынгерлер тойтарыс бере алмайды, оққа ұшады. Осы кезде жаралылар арасынан кеңес жауынгерлері пулеметші Алексей қолына қару алып фашистермен жалғыз өзі ұзақ соғысады. Оларды штабқа жақындатпайды. Автоматта оқ жаудырып, граната атып фашистерге тойтарыс береді. Бірнеше рет ауыр жараланғанына қарамастан бекінген орнынан шегінбейді, құтылып шығып жан сауғалайтын деп те ойламайды [6.51 б].

Жергілікті халық және бұрын партизан отрядында болғандар оған ескерткіш қойғанда Алексейдің кеңес жауынгері екендігін еске алып, ескерткішке жоғарыдағы «Рус», «Алексей», «СССР» деген сөздерді жазған еді. Соғыс аяқталғаннан кейін арада 20 жылдай уақыт өткенде шақырумен Италия мен Югославияға барған бұрынғы кеңес партизандары ескерткішті көріп, тағзым етеді. Кеңестік соғыс тұтқындарынан құралған I Орыс екпінді бригадасының командирі А. И. Дяченко, батальон командирі қазақ Бейсен Райсов т.б. ізденіп бұл ескерткіштің кімге орнатылғанын айқындауға тырысады. Нәтижесінде ескерткіштегі жауынгер Павлодар өңірінен шақырту

алған ержүрек партизан, Югославия жерінде мәңгілікке тыныстаған қазақ жігіті Семей облысы, Бесқарағай ауданы, Өндіріс ауылында туған сержант Рамазан Ерғалиев екендігі анықталады [2]. Қазақ жауынгерінің әрекеті ерлік деп бағалауға лайық, ерлігі болашақ ұрпаққа үлгі-өнеге болмақ

Жұмыс нәтижесінде мынадай қорытынды жасауға болады:

1. Соғыс жылдары шетелдегі Қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақтар туралы тақырып толық зерттелмеген.

2. Тарихнамада қазақстандықтардың ірі партизандық полктер құрамында антифашистік күреске қатысуы, фашизмге қарсы күрестегі ерлік жолдары жеткілікті зерттелуді талап етеді.

3. Қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақстандықтардың ерлігі әлі күнге дейін толық бағасын алмады, зерттеу жүргізе отырып, олардың жеңіске қосқан үлесінің зор екендігі айқын көрінді. Еуропа елдерінде фашистік ұлтшылдардан азат болған күнін 25 сәуірде атап өтеді, біз ол күнді Қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақстандықтарды еске алу күні деп атап өтуді ұсынамыз.

4. Қарсыласу қозғалысына қатысушылар ерлігі насихаттамады, осы бағытта жұмыс жүргізу ұсынылады, атап айтқанда, бұқаралық ақпарат беттерінде кеңінен мақалалар жариялау, патриоттық іс-шаралар өткізу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Арман Сулейменов. Қарсыласу қозғалысы қатарындағы қазақстандықтар. // Қазақстан тарихы. 29-наурыз. 5-бет

2 Әбіл-Серік Әліакбар. Қарсыласу қозғалысында соғысқан қазақтар. // <https://abai.kz/post/133073>

3 Мендикулова Г. М. Казахи во Второй мировой войне: документы из зарубежных архивов. — Т. 1: сб. док. / Алматы: Satbayev University, 2018. — 383 б.

4 Қозыбаев М. К. Казахстан – арсенал фронта. Алматы: Қазақстан, 1970. 475 б

5 Бекенов С. Қазақ тұтқыны. Алматы: Қазақ энциклопедиясының, 2007. 256 б.

6 Маляр И. И. Участие казахстанцев в антифашистской народно-освободительной борьбе в странах Европы (1942–1945 гг.): Алматы, 1968

ИСТОРИЯ ВЫДАЮЩИХСЯ ЛИЧНОСТЕЙ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ, ИХ РОЛЬ В УКРЕПЛЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ГРАЖДАН РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

СМАИЛОВ Р. Р.

магистр, учитель истории, КГУ СОШ № 24, г. Павлодар

АБУКЕНОВ Б. Т.

ученик, 8 класс, КГУ СОШ № 24, г. Павлодар

БЕЛГІБАЙ Н. А.

ученик, 9 класс, КГУ СОШ, № 24 г. Павлодар

ЗЕЙНУЛКАПАРОВ А. К.

ученик, 8 класс, КГУ «СОШ, № 24 г. Павлодар

Ассамблея народа Казахстана обладает непоколебимым авторитетом внутри страны, а также имеет признание всего мирового сообщества. В 2002 году генеральный секретарь ООН Кофи Аннан прокомментировал межэтническую ситуацию в Казахстане следующим образом: «Казахстан может служить примером мирного сосуществования различных наций. Можно рассматривать многообразие как благословение, а никак бич. Различные этнические, культурные, религиозные профессиональные группы, которые составляют эту Великую нацию, участвуют в принятии тех вещей, которые влияют на их жизнь» [2]. Сейчас Ассамблея народа Казахстана является популярным и престижным органом, но в 1995 году, когда она была провозглашена, перед Президентом страны Нурсултаном Абишевичем Назарбаевым стояла сложная и, по словам скептиков, невыполнимая задача – сплотить в единый народ полиэтничное, поликонфессиональное казахстанское общество.

В Павлодарской области к команде верных единомышленников Президента РК Н. А. Назарбаева, стоявших у истоков создания АНК, можно считать таких людей, как Даржуман К. Б., Кожакметова З. К., Галеев М. Х., Свечинская Ф. П., Махмудов Д. Д., Парипса М. С., Кузина Т. И., Левин В. Е, Стрельчук Ю. Н., Цой В. С., Воронина Ю. Р., Мартиросян С. А., Эльмурзиев М. Х., Федотова М. Х.. Это настоящие энтузиасты, чей неустанный труд и благородные устремления оставили яркий след в истории межэтнических, межкультурных отношений в Республике и особенно в Павлодарской области.

В рамках одной статьи мы, к сожалению, не сможем рассказать обо всех руководителях этнокультурных объединений Павлодарского Прииртышья. Задачей данной статьи показать тех лидеров Ассамблеи народа Павлодарской области, которые стояли у самых ее истоков. (Указать про кого)

Следует подчеркнуть, что создание общественных организаций по этническому признаку является занятием сложным и достаточно специфическим. Председателям национально-культурных центров необходимо было сплотить людей, тянувшихся к своим историческим корням, возродить культуру, обычаи и традиции той или иной этнической группы.

Возвращаясь к проблемам, стоявшим перед руководителями этнокультурных объединений 90-х годов, следует отметить, что многие трудности были связаны со слабым, а порой и отсутствием финансирования проводимой работы, необходимой материально-технической базы. Если сейчас государство активно поддерживает развитие этнокультуры, то на тот момент финансирования почти не было, и руководители ЭКО искали меценатов, зачастую вкладывали собственные деньги на проведение мероприятий. Почти все председатели этнокультурных объединений на момент создания АНК занимали определённые должности в самых разных сферах жизни общества, начиная от образования и заканчивая промышленностью. Этот факт показывает, что общественной деятельности уделялось столько же внимания, сколько и трудовой. Несмотря на все трудности: недостаток свободного времени, дефицит финансовых возможностей, руководители ЭКО не жалели времени и сил для общественной работы. Их бескорыстный труд, активная жизненная позиция свидетельствовали об истинном патриотизме, полной поддержке общенациональной идеи единства, мира и согласия.

Даржуман Канат Болатович. Родился 2 апреля в 1937 году в селе «Черное» Павлодарской области. Первый в истории нашего региона заместитель председателя, заведующий секретариатом АНК

Свою трудовую деятельность Канат Болатович начал учителем истории в Щербактинской семилетней школы Лебяжинского района. В мае 1958 он избирается первым секретарем Лебяжинского райкома комсомола, а в 1960 году переходит на работу в областной комитет комсомола секретарем обкома комсомола - заведующим отделом пропаганды и агитации. Одновременно ему пришлось выполнять функции начальника областного штаба по приему и

обустройству молодых строителей-целинников. Это был один из самых насыщенных периодов его жизни.

В 1966 году, после окончания Ташкентской Высшей партийной школы, Канат Болатович избирается секретарем Ермаковского райкома партии. Это были годы строительства первой печи Ермаковского ферросплавного завода, годы открытия и строительства важнейших социально значимых для города объектов: стадиона «Металлург», хоккейного корта, единственного в области культпросветучилища. Два года жизни и работы в молодом строящемся городе стали большой жизненной школой для будущего первого руководителя района.

В июне 1970 г. Даржуманов К.Б. избирается первым секретарем Баянаульского райкома партии и в этом районе он проработал более 10 лет. Именно здесь он стал настоящим первым руководителем, сумевшим не только добиться производственных успехов в социально-экономическом развитии региона, но и завоевать большой авторитет и уважение жителей района. В эти годы в районе были построены многие социально-культурные объекты: школы, детские сады, районный Дом культуры, телевышка, была осуществлена полная электрификация и телефонизация населенных пунктов района, более 90% территории охвачено центральным и республиканским телевидением. Именно за работу в Баянаульском районе он был удостоен высоких правительственных наград – ордена Трудового знамени и Ордена Октябрьской революции.

С июля 1980 г. по июль 1989 г. Даржуманов работал первым секретарем Качирского райкома партии. Теоретические знания по экономике и организации сельского хозяйства особо пригодились именно здесь, в Качирском районе, при налаживании зернового производства и молочного животноводства, в сочетании трезвого прагматизма и научного подхода в решении поставленных задач.

Организаторские способности, большой опыт практической деятельности явились незаменимыми ценностями при осуществлении взаимодействия местных представительных и исполнительных органов в решении ряда актуальных проблем социального характера во время работы председателем комиссии партийного контроля Павлодарского обкома партии, заместителем председателя областного совета народных депутатов, советника главы администрации Павлодарской области. В эти годы он принимает активное участие в организации проводимых в области комплексных научных исследований по оценке воздействия ядерных

испытаний Семипалатинского полигона на окружающую среду и население области, активно участвует в подготовке и проведении научно-практической конференции «Ядерный полигон и проблемы Павлодарской области». При его непосредственном участии был открыт реабилитационный центр, где проходят лечение жители, проживающие в районах радиационного риска.

В 1995 году Даржуманов К.Б. привлекается к работе республиканского организационного комитета по образованию Ассамблеи народа Казахстана и проведению первой сессии Ассамблеи народов Казахстана, а в феврале 1995 г., на учредительной конференции, он избирается заместителем председателя Малой (региональной) Ассамблеи народов Казахстана Павлодарской области.

Канат Болатович близко к сердцу принял идею создания Ассамблеи народов Казахстана, которая стала для всего мира примером мудрой политики Президента страны Н. А. Назарбаева, примером решения самых сложных – национальных – вопросов мирным путем. Главной задачей Ассамблеи стало объединение всего народа Казахстана под общим шаныраком, сохранение главного его достояния – сплоченности, уважения к языку, культуре и традициям своего и живущих рядом народов. Именно здесь во всей мере проявился его большой жизненный опыт.

Благодаря его мудрости, авторитету, умению общаться и работать с различными людьми, Малая Ассамблея народа Казахстана Павлодарской области стала активнейшим общественным объединением, в состав которой на момент образования АНК вошли одиннадцать национально-культурных формирований. Многие добрые дела, зарождавшиеся по инициативе и с активным участием Каната Болатовича, и поныне являются визитной карточкой ассамблеи народа Казахстана Павлодарской области.

Именно по его инициативе в области была открыта первая в Республике Казахстан школа национального возрождения, в которой и сегодня более 500 учащихся, представителей восемнадцати национальностей, изучают язык, культуру, традиции и обычаи своего народа и которая вошла в Стратегию Ассамблеи народов Казахстана как образовательное учреждение нового типа.

В 2011 десятилетие своей деятельности году отметило молодежное движение областной ассамблеи народа Казахстана,

создание которого он благословил и к деятельности которого всегда относился очень трепетно.

Областные фестивали культуры и искусства этносов, проживающих на территории области, стали не только большими праздниками для национальных творческих коллективов, исполнителей, мастеров декоративно-прикладного творчества, но явились той формой работы, которая позволила в трудные годы реанимировать и обогатить работу учреждений культуры, как в городе, так и в сельской местности.

В 2008 году исполнилась большая мечта Каната Болатовича – был открыт областной Дом Дружбы, ставший центром всей работы по сохранению и обеспечению мира и согласия в регионе, возрождению и развитию культуры, языка, обычаев и традиций представителей более двадцати национальностей, проживающих на территории Павлодарского Прииртышья,

Даржуманов К.Б. пользовался большим авторитетом и уважением в области. В декабре 2000 года, за большую работу по сохранению и укреплению мира и межнационального согласия в обществе, телеканалом «Казахстан - 1» Канат Болатович был признан «Человеком года», ему была вручена почетная медаль «Самгау».

Канат Болатович Даржуман прожил яркую и беспокойную жизнь. «Я считаю себя счастливым человеком... И я рад, что жизнь прожил именно так, а не иначе», - говорил он о себе. Самое главное, что его личность и его дела не забыты, не могут быть забыты, потому что такие люди составляют стержень нашей жизни.

Особое место в становлении Ассамблеи народа Казахстана занимает Кожаметова Зара Кабдышевна – председатель Лиги женщин мусульманок Павлодарской области. Кожаметова Зара Кабдышевна родилась 12 октября 1940 году в городе Павлодаре. В 1962 году окончила Казахский Государственный женский педагогический институт по специальности учитель географии. Свой трудовой путь начинала преподавателем географии казахской средней школы №10 имени Абая города Павлодара, где проработала более 30 лет, начиная от рядового учителя до заместителя директора по учебной работе. За долголетний и добросовестный педагогический труд удостоена звания «Отличника просвещения Казахской ССР», награждена медалью «Ветеран труда». Во время работы в школе неоднократно избиралась депутатом Индустриального районного совета народных депутатов, председателем профсоюзного комитета.

В 1991 году состоялась учредительная конференция Павлодарского областного филиала Лиги женщин мусульманок Казахстана, где Кожаметова З.К. была избрана председателем областного филиала Лиги. Имела большой опыт организаторской работы. Под ее руководством областной филиал Лиги является инициатором многих проектов по изучению народных обычаев и традиций, пропаганде уважительного отношения к старшему поколению и воспитанию молодежи и детей на основе народной педагогики, в том числе и создания пансионата «Мурагер» для одаренных девочек из многодетных и малоимущих семей области. Кожаметова З.К. являлась членом совета ассамблеи народа Казахстана. Имела заслуженный авторитет у общественности области. За заслуги в государственной и общественной деятельности, значительный вклад в социально-экономическое и культурное развитие страны, укрепление дружбы и сотрудничества между народами была удостоена ряда государственных наград. В будущем имя Зары Кожаметовой будет увековечено в истории не только Павлодарской области, но и истории целой страны.

Одним из делегатов первой учредительной сессии Ассамблеи народов Казахстана «За мир и согласие в нашем общем доме» проходившей в марте 1995 был председатель ОО «Татаро-башкирски общественно-культурный центр Павлодарской области»

Галеев Минир Хамитович. Он родился 11 февраля 1941 года в Акмолинской области. В 1956 году по завершению обучения в школе-семилетке, поступает в школу рабочей молодежи. Достаточно рано, в пятнадцатилетнем возрасте, поступает на работу в строительно-монтажную контору. В шестнадцать лет воплощает в жизнь свою мечту и впервые спускается в подземную шахту. С 1961 по 1963 гг. проходит службу в рядах Советской Армии. В 1963 году Минир Хамитович поступает в Казахский политехнический институт им. В.Ленина на факультет горного дела на специальность «Разработка полезных ископаемых подземным способом». В студенческие годы проявил себя как отличник учебы, спортсмен, активист – общественник. Исходя из данных книги-автобиографии «Моё время», Минир Хамитович всегда отличался коммуникабельностью, ответственностью, надежностью, верностью. Как отмечает автор, завязавшиеся в студенческие годы знакомства продолжались в течение всей жизни, и благоприятно отобразились не только на личной, но и профессиональной судьбе. Он пишет: «У студентов горного факультета были тесные контакты

со студентами соседних факультетов, каждый факультет проводил свои вечера, и приглашали на эти мероприятия не только студентов политеха но и других институтов – КазГУ, ИнЯЗ, КПИ, АМИ. Вот так появлялись тесные связи с другими вузами и заводились хорошие друзья» [3]. После успешно завершения обучения в институте, он устраивается на работу на горно-обогатительный комбинат «Каззолото». Отсюда начинается его стремительная карьера не только как высококвалифицированного специалиста, но и как руководителя крупных промышленных объектов. По трудовой биографии Минира Хамитович можно отследить всю историю промышленности Казахстана. Везде, где бы ни работал Минир Галеев, он поднимал предприятия почти «с колен». Под его руководством увеличивалась производственная мощность, улучшались условия труда, как минимум на 50% перевыполнялся план.

Во времена становления Ассамблеи народа Казахстана Минир Хамитович возглавил ОО «Татаро-башкирский общественно-культурный центр Павлодарской области» и стал его первым официальным спонсором. При финансовой поддержке Минира Хамитовича проводились десятки мероприятий, были открыты филиалы татаро-башкирского этнокультурного объединения почти во всех районах и города нашей области. Большая работа была проделана по популяризации казахского языка и истории среди татарской молодежи. Галеев учил молодежь неустанному труду, верной дружбе и сотрудничеству во благо Республики Казахстан. Он часто говорил: «Мы не просто татары, мы Казахстанские татары», и эта фраза стала своеобразным брендом, напоминающим всем этносам о том, что все мы казахстанцы.

М. Х. Галеев являлся настоящим лидером этнокультурного объединения, возглавлял совет аксакалов областной Ассамблеи, являлся членом президиума Ассоциации татаров и башкиров Республики Казахстан, много времени уделял работе с молодежью, щедро делится знаниями и накопленным опытом с подрастающим поколением. Минир Хамитович покинул этот мир 22 ноября 2020 года. Память о нем будет жить в сердцах десятков поколений, а результаты труда еще долго будут служить процветанию нашей страны.

Сейчас Республика Казахстан находится на стадии духовной и политической модернизации, в которой особое место уделится воспитанию будущего поколения. На наш взгляд, именно такие выдающиеся личности, которые всю свою жизнь посвятили служению своему народу, достойны подражания, а их имена

должны войти золотыми буквами во все исторические проекты и увековечены в народной памяти. Воспитать народ можно положительным вдохновляющим примером и эти легендарные руководители этнокультурных объединений, стоявшие у истоков Ассамблеи народа Казахстана, внесшие огромный вклад в дело укрепления национального единства, самый лучший эталон для современной молодежи.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Тугжанов Е. Л Ассамблея народа Казахстана в истории страны – 2015 – с. 234
- 2 Балтабай Г. «Ұлтын ұлықтаған асыл ана» - 2018 – с.5
- 3 Галеев М.Х «Моё время» - 2011 – с.20

«ЖЕТІ ЖАРҒЫНЫҢ» ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАРИХЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ

БОЛАТОВ Д. Б.

9 сынып оқушысы, № 4 Ертіс ЖОББМ,

Ертіс ауданы, Павлодар облысы

АМАНКЕЛДИ Н.

тарих пәнінің мұғалімі, № 4 Ертіс ЖОББМ,

Ертіс ауданы, Павлодар облысы

ХҮІІ ғасырда қазақ хандығына жан-жақтан қауіп төніп, елдің ауыз бірлігі әлсірей бастайды. Қазақ қоғамының дамуы мықты билік пен бірлікті қамтамасыз ете алатын жаңа заңдар жүйесін қажет етті. Осы ретте Тәуке хан бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі әдеп-ғұрып заңдары мен өзінен бұрынғы хандардың тұсында қабылданған «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолын» одан әрі жетілдіру арқылы жаңа заң жүйесін жасауға тырысты. Үш жүздің игі жақсылары мен билерін жинап, оның ішінде атақты Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билер бар, Күлтөбенің басында Тәуке ханның «Жеті жарғысы» деген атауға ие болған заңдар жиынтығын қабылдады.

«Жеті жарғы» қазақ халқының мемлекет және құқықтық тарихында ерекше орын алатын құбылыс. Оның қайнар бастауы қазақ халқының көнеден келе жатқан салт-дәстүрі, әдет-ғұрыптары. Бұлар бірнеше мыңдаған және жүздеген жылдар көшпелі ортада, Евразияның ұлан-байтақ даласында сақталып, толықтырылып,

XVII ғасырдың соңында XVIII ғасырдың басында жаңа редакцияға түсті» [1, 286.]

«Жарғы» сөзі қазақша әділдік, шешім деген ұғымды білдірген. «Жеті жарғы» — жеті әдеттік құқықтық жүйеден тұратын қоғамдық қатынастарды реттейтін салалардың жиынтығы. Олар: жер дауы, жесір дауы, құн дауы, бала тәрбиесі және неке, қылмыстық жауапкершілік, рулар арасындағы дау, ұлт қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Қазақтың тайпа, ру басылары «Жеті жарғы» заңдар жинағы негізінде жылына бір рет жиналған. Бұл жиындарда мемлекеттің сыртқы және ішкі жағдайына байланысты мәселелер дауыс беру негізінде шешілді. Жиынға қару асынып келген азаматтардың ғана дауыс беру құқықтары болды. Сонымен бірге қару ұстап келген азамат жылына өз байлығының жиырмадан бір бөлігін салық ретінде мемлекетке беруге міндеттелді. Жиынға қатысушы әр рудың өз таңбасы болды. Бұл таңбалар құрылтайда мемлекеттік рәміз дәрежесінде бекітілді.

«Жеті жарғыны» жасауға үш жүздің билері мен өкілдері қатысқандықтан, ондағы міндеттер мен құқықтар барлық қазақ жерінде қолданылды. Жыл сайын күзге қарай Ташкенттен қырық шақырым жерде, Ангрен өзенінің сол жақ жағалауындағы Күлтөбе деген жерде үш жүздің өкілдері бір-екі айға жиналып, кеңес құратын. Бұл жиындарда халқымыздың тағдырындағы сыртқы жаулардан қорғану, көші-қон жолдарын реттеу, ел-жұрт арасындағы дау-дамайларды шешу сияқты ең маңызды мәселелер талқыланатын. Бұл жиындарда мемлекеттің сыртқы және ішкі жағдайына байланысты мәселелер дауыс беру негізінде шешілді. Жиынға қару асынып келген азаматтардың ғана дауыс беру құқықтары болды. Сонымен бірге қару ұстап келген азамат жылына өз байлығының жиырмадан бір бөлігін салық ретінде мемлекетке беруге міндеттелді. Жиынға қатысушы әр рудың өз таңбасы болды. Бұл таңбалар құрылтайда мемлекеттік рәміз дәрежесінде бекітілді. «Күлтөбенің басында – күнде кеңес» деген ұғым сол уақыттардан қалған.

Қазақтың негізгі байлығы мал болғаны белгілі. Сондықтан «Жеті жарғы» заңдарына сай әр меншік иесі өз малдарына ең салуға міндеттелді. Сонымен қатар, әр рудың жайылым жер меншігі қатаң белгіленді. Жазалаудың ең көп таралған түрі – құн төлеу болған. Қылмыскердің және өлген адамның әлеуметтік жағдайына байланысты құн мөлшері өзгеріп отырған. Мысалы, өлген ер адамның құны 1000 қой болса, әйел адамның құны 500 қой болған. Өлген адамның әлеуметтік жағдайы ескерілген, ақсүйек болса

құн мөлшері жеті есе өскен, яғни сұлтан немесе қожа тұқымынан өлтірілгендерге жеті адамның құнын төлеген. «Сұлтан» немесе «қожаға» тіл тигізгені үшін 9 мал, қол жұмсағаны үшін 27 мал төленетін болды. Құлдың құны бүркіттің немесе тазы иттің құнымен теңескен. Дене мүшелеріне зақым келтірген қылмыскер-де белгілі мөлшерде құн төлеген. Атап айтқанда, бас бармақ — 100 қой, шынашақ 20 қой болған. Ұрлық жасалған кезде ұрланған заттың құны иесіне «үш тоғыз» етіп қайтарылған. Мысалы, ұрланған 100 түйе 300 жылқыға немесе 1000 қойға теңелген. Бұл баптардан біз «Жеті жарғыға» сай қылмыс істеген әр әлеуметтік таптың құқықтары заңдастырылғанын көреміз. [1,426.]

Ауыр қылмыс жасаған адам өлім жазасына кесілген. «Жеті жарғыда» қылмысты іс-құқық нормаларына үлкен орын бөлінген. Қылмыс ретіне: кісі өлтіру, мерткітіру, әйелді зорлау, соққыға жығу, қорлау, ұрлық істеу және тағы басқалары жатқан. Кінәлілер жасаған қылмыс-деңгейіне сай әртүрлі жазаға кесілген. Бұл жинақта «қанға қан» заңы сақталды. Өлім жазасының екі түрі болған: дарға асу және тас атып өлтіру. Сондай-ақ, мемлекет ішіндегі бүлікшілер мен сатқындар өлім жазасына кесілген.

Қылмыстық істерді билер соты қараған. Билер соты барысында екі жақ келісуі бойынша өлім жазасын құн төлеумен алмастыруға мүмкіндік болған. Құн төлеу төрт жағдайда рәсімденген. Олар: егер әйелі күйеуін өлтірсе және күйеуінің туыстары оны кешірмеген жағдайда; егер әйел некесіз туған баласын өлтірген жағдайда; жұбайлар арасындағы «көзге шөп салушылық» дәлелденген жағдайда; «құдайға тіл тигізгені анықталған жағдайда». Ал, әкесіне қол жұмсаған ұл баланы қара сиырға теріс отырғызып масқаралаған. Ата-анасына дауыс көтерген қыз баланың жазасын шешесі шешкен.

«Қазақта батырда Қаракерей Қабанбайдан асқан батыр жоқ, Үйсін Төле биден асқан би жоқ. Бұл екеуі де Абылай заманында қарттық басып, тұғырдан түскен кісілер. Абылай ханның хан болып дәуірі жүріп тұрғанда құнға кесім қылдырған, тамам талас сөздің үстінен қаратып, бітім айтқызып билік қылдыратұғын биі Күлік Шобалай баласы Жәңке батыр би екен. Бұл кісінің құнға қылған кесімі қара құн - жүз жылқы, он екі жақсы; сүйек құны – елу жылқы, алты жақсы; өнер құны тоқал құн болады - тоғыз жақсы. Бұл үш құн еркекте Көтеш ақынға алынған, ұрғашыда Ұлбикеке алынған. әлгі айтылған батырлардың бірде-бірі жауда өлсе, «жеті ердің құны алынсын» деп кесім қылған. Жауғаш, Биғаштың Жауғашы қалмақта өліп, жеті ердің құнын алған. Жақсы дегеннің басы жетім, қалы

кілем, қара нар, мылтық, сондаймен тоғыз болады. Ұрғашының құны еркектің бір көзінің құны – елу жылқы, алты жақсы. Аттың құйрығын кескен ұрыға бір жылға шейін билік айтпайды екен, босаға күзеттіреді екен. Босаға күзеттіргеннің мәнісі – сол атының құйрығы кесілген үйден бір жылға дейін кісі өлсе, ат құйрығын кескен ұрыға кісі құнын тарттырады екен. Шідер ұрлағанға шідері қайыс болса, үш атқа үш балағын салып, үш атты үш жаққа айдайды екен. Үш ат үзіп кете алмаса, ұрыға үш ат айып салады екен. Аттың құйрығының құны – кісі құны болды. Шідер құны – үш ат болды. Біреудің малын ұры ұрлап сойып жеп қойған болса, ол ұрының мойнына арқан салып, мал иесінің қолына береді екен. Мал иелері атқа мініп алып, тақымына салып сүйрей жөнеледі екен. Өлшеулі мерзімді жері болады екен, соған дейін тартады екен. Өлсе өліп кетті, өлмей қалғанда «Салауат» деп қоя береді екен. Солай тартқанда адамның мойны жарты кез ұзарып кетеді екен».

«Жеті жарғыны» қазақ халқы XIX ғасырдың ортасына дейін пайдаланып келді. Ал кейбір заңдар Қазан төңкерісіне дейін қолданылды. Жоғарыда атап өткеніміздей, біздің заманымызға «Жеті жарғының» түпнұсқасы жеткен жоқ. «Жеті жарғы» атауын алғаш рет өз Тауке хан тұсындағы қабылданған заң ережелеріне қатысты қолданған Н.И.Гродеков. Ол ұзақ уақыт Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты Сырдария облысының әскери губернаторы қызметін атқарып, сол кезеңде қазақ әдет-ғұрып, заңережелеріне қатысты деректерді мол жинайды. [2,120б.] Н.Гродеков пікірінше «Жеті жарғы» Қасым мен Есім хандардың заманындағы қазақтың ескілікті заңдарының негізінде жасалған: «Хан Тауке собрал на урочище Культобе (в Сырдарьинской области) семь биев, в числе которых был знаменитый бий Толе Алимбеков, и эти бии соединили старинные обычаи ханов Касыма и Ишима (Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы) в новые обычаи, называемые – «жеті жарға» [3,35б.]

Орыс ғалымы Г. Спасский жаппас руының старшыны Күбек Шүкіралиевтің мәліметтері негізінде «Жеті жарғының» 11 үзіндісін 1820-жылы «Сибирский вестник» баспасөзінің бетінде жариялады. «Жеті жарғының» екінші нұсқасы (34 үзінді) А.Левшиннің зерттеулерінде беріледі. Бұл нұсқалар «Жеті жарғы» жарыққа шыққаннан кейін 100 жылдан соң халық ауыз әдебиеті жанрында жарияланған.

«Жеті жарғыға» сүйенген қазақ билері ел ішіндегі дау-жанжалдар мен саяси маңызы бар мәселелерді тиімді шеше алды.

Жаңа заң жүйесі қазақ халқының өмірлік мәселелерін барлық жағынан қамтыды, соның нәтижесінде Тәуке ханның билік еткен тұсы Қазақ хандығының барынша күшейіп, дәуірлеген кезі болды. Жеті жарғыдан кейін арнайы атаулы заң жүйесі жасалмағандықтан және Жеті жарғының өзі талап, тілекті қанағаттандырарлық деңгейде болғандықтан, оның көптеген жол-жобалары мен қағидалары XX ғасырдың басына дейін қолданылып келді. Мысалы, бұл қағидаларға Абай да үлкен мән бергені және кезінде өзі жасаған заң жобасында ескергені белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абылай хан. Тарихи жырлар /Құраст. С. Дәуіт. – Алматы, 1993. – 215б.
2. Артықбаев Ж.О. Жеті жарғы. – Алматы, 2006 – 168б.
3. Гродеков Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. –Ташкент, 1889. Т. 1. – 263б.

ЭКСПОНАТ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941-1945 ГГ. – ЭКСПОНАТЫ СУДЬБЫ НАРОДА

БРАЖНИК Б. В.

ученик 10 класса, КГУ «Средняя общеобразовательная школа с гимназическими классами» отдела образования Щербактинского района, управления образования Павлодарской области, с. Шарбакты

ЖУЛИНА Е. В.

педагог-исследователь, КГУ «Средняя общеобразовательная школа с гимназическими классами» отдела образования Щербактинского района, управления образования Павлодарской области, с. Шарбакты

Казахстан – моя Родина. Она славится земляками-ветеранами, труд армейцами, тружениками тыла. Их вклад в Победу над фашизмом был значительным. Достаточно назвать 8-ю Гвардейскую стрелковую, ордена Ленина, Краснознаменную, ордена Суворова имени Героя Советского Союза генерал-майора дивизию И.В. Панфилова. Казахстан был настоящим арсеналом фронта.

Казахстанские исследователи Козыбаев М.К., Белан П.С. отмечали: «Фундаментальные разработки по истории Казахстана военной поры только начинаются... Тысячи казахстанцев сложили свои головы, покрыв себя ратной славой под Курском, в боях за

освобождение Украины и Белоруссии, Прибалтики и Молдавии, Польши, Венгрии, Чехословакии, Австрии, Германии» [1, 253-4].

В боях за Берлин одним из первых водрузил знамя Победы над рейхстагом наш земляк лейтенант Рахимжан Кошкарбаев.

Десятилетия существовала проблема засекреченности архивных документов времен ВОВ 1941–45гг. Нашему поколению повезло. Рассекречен большой пласт предыдущих десятилетий, документов советской эпохи, особенно сталинского периода.

Экскурс по краеведению о легендарной личности и архиве труженицы тыла Великой Отечественной войны 1941–45гг. Репетун Веры Арсентьевны, первой женщины нашего региона, которая в 1940 г. села на комбайн представлен в данной работе.

Каждая семья, как и любой экспонат, имеют свою историю. Необходимо знать прошлое семьи и Родины. Поиск для школьного музея отдела «Боевой славы» начался с

фотографии моего прадеда из семейного альбома. И наград прабабушки Репетун Веры Арсентьевны, ставших экспонатами музея школы.

Рисунок 1 – Начало архива

Первыми экспонатами стала коллекция медалей Веры Арсентьевны. Родилась она в 1923 году, в селе Строгоновка. В то время Цюрупинского района.

Рисунок 2 – Свидетельство на вождение 1940 года

Вера Арсентьева - первая девушка-хлебороб Щербактинского района. Имеется свидетельство на вождение 1940 года, напечатанное латинским алфавитом. Все документы сохранены в подлиннике.

В архив добавлены: трудовая книжка от 1958 года и наградные документы. Государство Указом Верховного совета награждало Веру Арсентьеву к 30, 40 и 50ти-летию Победы.

После войны Вера Арсентьевна осваивала Целину. В архиве имеются: медаль юбилейной уборки урожая пшеницы 1964 года и награда в 1965-м году за освоение Целины, одна из достойных наград в мирное время - Ветеран труда 1979 года.

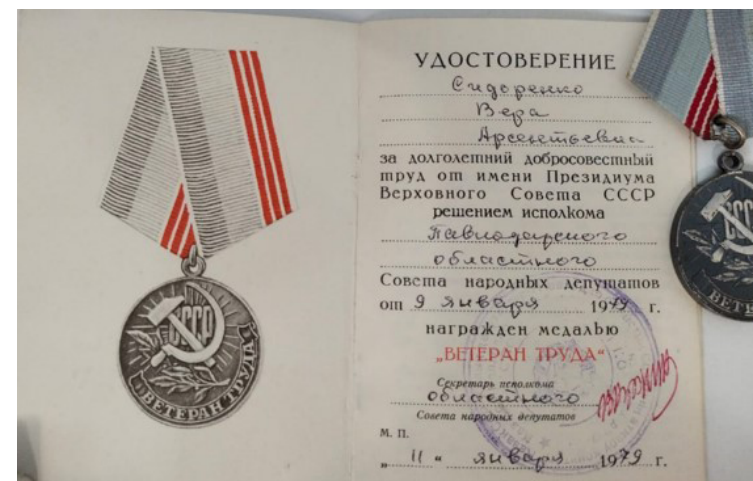

Рисунок 3 – Удостоверение и медаль Ветеран труда 1979 года

Также в архиве имеется нагрудной знак - Ветеран труда от 1979 года. Наградной документ 46 года прошлого века «За доблестный труд в Великой войне» из госархива Павлодарской области.

Вера Арсентьевна проводила на войну мужа и брата Репетун Ивана Арсентьевича. Ведется поиск захоронения и наград. В школьном музее находится Книга Памяти, где есть запись о Репетун Иване Арсентьевиче.

Гвардии лейтенант Иван Арсентьевич прошел всю войну и умер за 2 месяца до Победы. При перебежке из танка в танк получил ранение, от которого скончался. Был первично похоронен в Польше городе Нойштадт, Силезия. Награжден Орденом Красной Звезды. По воспоминаниям очевидцев: До войны Иван Арсентьевич был очень грамотным, и являлся народным судьей в родном поселке.

Работая над поиском наградных документов, на сайте Память народа об участниках ВОВ, был найден список о потерях офицерского состава, в котором указан Репетун И.А. Ведется поиск места захоронения. Архив располагает помощниками волонтерами из Германии. Это дело чести - найти могилу солдата.

Карта солдатского кладбища бывшего города Нойштадт, ныне Прудник. Пока только схема перезахоронения получена из Германии в дополнение к архиву.

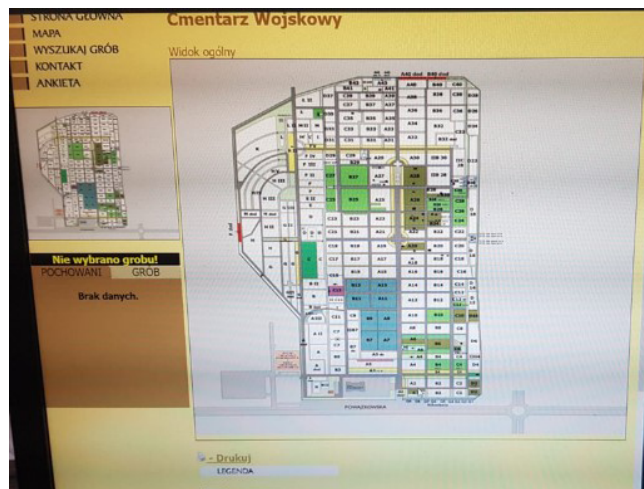

Рисунок 4 – Схема перезахоронения

Схема от 1945 года военного донесения о потерях и местах захоронения. Но на сегодня обе карты не дают точного места могилы Ивана Арсентьевича.

Рисунок 5 – Схема первичного захоронения

Судьба награды Ордена Красной Звезды Репетун Ивана Арсентьевича пока неизвестна. Но имеются некоторые данные и сейчас они проверяются. Обнаруженный документ, в онлайн-архивах ВОВ подтвердил предположение волонтеров из Германии, что первое место захоронения, как показано на карте точно г. Прудник.

19.03.1945 Польша, Опольское воеводство, повяд Ныский, г.Нойштадт по этим первичным данным был найден форум поисковиков Польши.

Выяснено, что первичное захоронение - Германия, г.Ноиштад, квадрат 7983, карта 1:100000, кладбище у церкви. Соответствует схеме. Далее: Карта положения войск фронта (1 УкрФ) за период с 15 по 18 апреля 1945 г. Первичное место захоронения: г. Нойштадт - нем. Neustadt - польский Prudnik - Прудник, Прудницкий

повят, Ополское воеводство. Значит поиск идет в правильном направлении [2].

И следующий результат: Из г. Прудник перезахоронили множество известных и неизвестных воинов в Кендзежин-Козле.

И самое важное, что удалось узнать. Есть официальный польский каталог захоронений. Он содержит описания всех (почти) военных кладбищ. В нем приведены описания 638-ми отдельных кладбищ и могил, на которых покоится почти 500тыс военнослужащих и свыше 870 тыс. советских военнопленных. Каждое описание содержит число могил, число похороненных с указанием числа известных фамилий.

В каталоге нет именных списков. Именные списки составляют всего 20% хранятся в местных администрациях. Такие списки тоже имеет Польский Красный Крест, который официально подтверждает место захоронения воина и выдает соответствующую справку. Поляки не знали кого перезахоранивают, донесения о потерях находились в секретных ЦАМО и братские могилы на новом месте содержат безымянных солдат. Фамилий на них нет. А кладбища в Польше - это памятники архитектуры.

В Польше составлена Книга Памяти советских воинов. Необходимо пройти регистрацию в онлайн-клубе, где есть данная книга. Книга Памяти [3].

Книга подготовлена Янушем Пшимановским. Автором сценария известного польского фильма «Четыре танкиста и собака», Х. Прокопчук, Р. Мурани. Фильм детства целого поколения советских детей и моих родителей. Иван Репетун – был танкистом, и воевал, и погиб на том месте, который описывает книга и фильм.

Если бы только в далеком детстве советские дети знали, что их потомок, будет продолжать поиск и изучать события легендарного фильма «Четыре танкиста и собака». Значит Репетун Ивана Арсентьевич был героем этого фильма.

Еще много работы предстоит с ссылками, и пока книгу не удалось прочитать. Книги памяти нет в свободном доступе. Но архив пополнен цифровыми фото Мемориал Кендзежин-Козле место перезахоронения в количестве 277 штук. Почти все могилы безымянные. Только некоторые имеют таблички от родных, кому удалось найти и уточнить списки.

Одно фото могилы, очень примечательно: Красноармейцу Кабурову Тасыбеку от брата Тохтаубека. Значит найдена кем-то и уже не безымянная могила нашего земляка.

Рисунок 6 – Могила Красноармейца Кабурова Тасыбека

Еще один персонаж архива - Сидоренко Василий Дмитриевич, муж Веры Арсентьевны вернулся с войны, имел медаль «За отвагу», которую обнаружили 2021 году. Умер 1949г., имея тяжелые ранения.

Вера Репетун, с которой начался поиск экспонатов, первая женщина на комбайне, продолжала трудиться. Умерла в 2000г. И берегла ордена и медали, чтобы потомки помнили, и у нас всегда были мир и хлеб. Она так считала. Веру Арсентьевну в живых я не застал. Много фактов открылось, пополняя архив, который теперь могут видеть школьники, ведя поиск, о женщине, которая сеяла хлеб.

Ведется поисковая работа и отправлены запросы по фронтовику Петряеву Николаю Михеевичу. Есть два официальных ответа: из Германии и России Акбулакского музея, Оренбургской области с архивными документами [4].

В музее Акбулака и теперь школьном архиве хранится анкета, заполненная собственноручно фронтовиком.

Рисунок 7 – Архивное фото Акбулакского музея

На данного фронтовика еще не все документы в доступе. В 1944 г. Петряев Н.М. во время тяжелого ранения, контузии попал в плен Освенцима, освобожден из плена армией союзников, прошел фильтрацию, ГУЛАГ. В 1949 г. был оправдан и продолжал служить в МВД СССР. Вышел на пенсию, умер в 1991 г.

Рисунок 8 – Ветеран ВОВ Петряев Н.М.

Поиск продолжается, музей ждет новых экспонатов. Неокончен поиск точного захоронения Репетун И. А. Составлен запрос в Красный крест Польши.

Много еще неясных моментов, но мы потомки нашего многонационального Казахстана чтим память предков, чтобы передать своим потомкам. Работа по краеведению, я в этом уверен, является ориентиром на общечеловеческие ценности. Реализация краеведческой работы развивает школьный музей, его позитивный имидж, общечеловеческий музей памяти народа.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Казахстанская историография великой победы: итоги и нерешенные задачи / Козыбаев М.К. «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски». В двух книгах. Книга вторая. – Алматы: Ылым, 2000.г. – С.253–254.
- 2 <https://pl.wikipedia.org/wiki/Prudnik> [2].
- 3 samsv@yandex.ru [3].
- 4 https://ikmakbulak.oren.muzkult.ru/issledovatelskay_deytelnost [4].
- 5 Шепель В. Н. Начало войны: хроника без купюр // Казахстанская правда – 2009 г. – 9 октября.

ОЮ-ӨРНЕК ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИ ШЕЖІРЕСІ

ДОСОВА Н., КАРАШИНА А.

7 сынып оқушылары, № 4 Ертіс жалпы орта білім беру мектебі
Ертіс ауданы, Павлодар облысы, Павлодар қ.

СЕРДАЛИНА Ж. К.

технология пәнінің мұғалімі, № 4 Ертіс жалпы орта білім беру мектебі
Ертіс ауданы, Павлодар облысы, Павлодар қ.

Ою-өрнек ертеден келе жатқан ою-өрнектерді түрлендіру арқылы мазмұнды ою - өрнектер жасау дәрежесіне көтеруге болады. өнер өлмейді, өнер көнермейді, өнер жеміс ағаштың бұтағындай гүлдеп, жемістене береді. Ою-өрнектермен танысып, олардың дүниетанымы, өз қоршаған орта және сұлулық туралы түсінігі артып, шеберлік қабілеті дамып отырады.

Қазақтың ұлттық ою-өрнектері мен оның атаулары көп. Ғалымдар әзірше 230-дей түрін ғана анықтады. Біз солардан халық арасында көп тараған ою - өрнектерді сөз етпекпіз.

Қазақ ою-өрнегінің өзіне тән даму жолы мен тарихы бар. Ол тарих сонау көне замандардан, сақ, андронов мәдениетінен басталады. Андронов мәдениеті – б.з.б. екі мыңжылдықтың соңғы жартысы мен бір мыңжылдықтың басында Сібір мен Қазақстанды

мекендеген тайпалар мәдениеті. Ал б.з.б. VIII–III ғасырларда сақтар негізінен Оңтүстік Шығыс пен Орталық Қазақстан жерлерін мекен еткен. Сақ тайпалары туралы құнды тарихи деректер ежелгі заманғы грек және парсы тарихшыларының қол жазбаларында кездеседі. Ол жазбаларда грек тарихшылары сақтарды «азиялық скифтер» деп, ал парсы тарихшылары «сақ» деп атаған. Бұған елімізде ұзақ жылдар жүргізген архиологиялық зерттеулердің нәтижесінде анықталған ежелгі мәдениеттің үлгілері дәлел бола алады. Тарихи – ғылыми деректерге жүгінсек, қазақ халқының ою – өрнек өнері ежелгі замандардан бастау алып, қазақ жерін мекен еткен көшпелі тайпалар өнерінің ықпал - әсерімен сан ғасырлар бойы қалыптасып, өзіне тән белгілі бір жүйеге келгенін қапысыз таныр едік [1.156]. Бұған дәлел – қазақтың алғашқы ою - өрнек үлгілерінен андронов, сақ, ғұн, үйсін мәдени мұраларын ұшыратқанымызды айтсақ та жеткілікті.

Қазақ ою-өрнегі – ғасырлар бойы дамып келе жатқан өнер туындысы. Халқымыздың қай қолөнер саласын алсақ та, ою-өрнектер өзіндік ерекшеліктерін сақтай отырып, белгілі бір тәртіппен орналасқанын көреміз. Оюлардың ежелден келе жатқан нұсқаларында элементтер құстың, гүлдің, жануарлардың түрін тұспалдап тұратын белгілі.

Көне түркілердің түсінігі бойынша, құс – көктің, балық – судың, ағаш – жердің белгісі. Бұйымдарда жан – жануарлардың мүйізі, дене мүшесі, тұяғы, құстың тұмсығы, түлкінің басы, бөрінің құлағы немесе иттің құйрығы т.б. және өсімдіктердің түрлері кеңінен белгіленген.

Ою-өрнек өнері – қазақ халқының ауыз әдебиеті сияқты мәдени шежіре. Қолөнер шеберлерін, суретшілер мен сәнгерлерді ұлттық рұхта тәрбиеленуде ою - өрнектің атқаратын рөлі өте зор. Сұңғат және бейнелеу өнерінде, сондай – ақ қолөнер шеберлері жасаған бұйымдарда ұлттық нақыш анықталып тұруы қажет. Сол ұлттық нақышты айқындап бейнелейтін өнер түрі – қазақтың ою - өрнегі. Қазақ халқының ою-өрнек өнері байырғы ұлттық өнерлердің ішіндегі ең ежелгісі, әрі кең таралған саласы. Бұл ұлтымыздың мәдени дамуының шежіресі, адам жанына ләззат сыйлайтын эстетикалық мәні зор өнер. Бүгінгі таңда қазақтың 230 – дай оюының ежелден келе жатқан атаулары бар. Қолөнер шеберлері ертеден ою-өрнек атауларын екі топқа бөліп ұрастырған. бір топқа ою-өрнектердің тікелей өзіне, түріне қатысты негізгі атаулар, екі топқа жалпы ою-өрнек қолданылатын бұйымдардың атаулары жатады. Ою-өрнекті теориялық жағынан негіздеу –

этнолингвистикалық атаулары лексика – симантикалық топтарға бөлуге қатысты нақты қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Ою-өрнек тарихы халық тарихымен жасалып келе жатқан төл мұрамыз екі белгілі.

Бүгінгі таңда ою - өрнектің практикалық маңызы артып отыр. «Ою», «өрнек» сөздерді бір мағынаны білдіреді. Бедері түсірілген үлгіні ойып, кесіп, қиып немесе екі затты оя кесіп, қиоластыру «Ою» деп аталады. Ал киім – кешекке, түскітізге және т.б. қолөнер бұйымдарына кестелеп бейнеленетін бедер, сол сияқты тоқылатын алашаға, бақұрға және қоржынға түсірілетін түрі. Геометриялық бедерлерді «Өрнек» дейді. өрнекті тасқа, ағашқы күйдіріп, қашап, бояп түсіруге болады. Қазақ ою-өрнегін көне тәсілмен жасау кезінде шеберлер оның дәлме – дәлдігін сақтамай –ақ, көзбен мөршерлеп қиып, ою-өрнектің тең пропорциясын жасай білген. [1, 186.] Мұны бізге мұра болып қалған көне ескерткіштерден айқын көруге болады. Оюлардың өзіндік көркемдік мәні және сюжеті болады, дегенмен, өрнектегі барлық элементтер ырғаққа бағынады. Ою-өрнек элементтерінде формальді түрде бейнеленетін элемент жоқ, олардың барлығының мазмұны бар.

Ою-өрнек өнері мүсін немесе сұңғат сияқты өз бетімен өмір сүре алмайды, әрқашан қосалқы роль атқарады. Қазақ ұлттық ою-өрнегінің бірнеше ондаған ғасырлық тарихы бар. Атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып, үнемі қолданыста болып, дамып келе жатқан өнер түрі. Қазақ халқының тұрмысында ағаштан жасалған заттар өте көлемді. Жазы-қысы пайдалануға келетін «ағаш уықты, киіз туырлықты» киіз үй киіз бен ағаштың өте күрделі үйлесінен тұрады. Тігуге де, жинауға да, алып жүруге де өте қолайлы осы мүлікте ою-өрнек қолданылмайтын бөлшек жоқтың қасы. Ою-өрнекті жақсы саналы жасау үшін алдымен пайдаланатын материалды дұрыс таңдай білу қажет, оның ою-ырғағы мен мөлшерін, яғни оюдың заттың бетіне түсуі мен орналасуын нақты жобалау қажет. Оюдың жақсы шығуы оюшының ой ұшқырлығында, шеберлігі мен оюдың ретін келтіріп үйлестіре білуінде. Ою-өрнектің қандай түрі болса да, ол – адам ойының жемісі. Ою-өрнек бір-бірімен қабысып, жымдасып, ескен арқандай бірігіп тұруы керек. Ара жігі бадырайып, үйлеспей, олпы-солпы болса, ою өзінің сәнін, сұлулығын, үйлесімін тіпті мазмұнын жоғалтуы мүмкін. Қазақ ою-өрнегі қошқар мүйіз түрінен бастау алатындықтан қандай ою түрін жасағанда да осы ою түрі басты көрініс табуы қажет. Басы қошқар мүйіз оюынан бастау алған өрнек дами келе неше алуан түрге еніп,

ара жігі әр түрлі ою-өрнектермен толыға келе, үлкен күрделі ою түрі шығады. Ою тасы қошқар мүйіз бастаған өрнек түрлері бір-біріне үйлесе сән бере келе бірігіп, жымдасып, байланыс пен сәндік тауып жасалатын ою түрін әрлендіре түседі. Табиғаттағы әсем гүл шоғырындай ою-өрнекте өз шеберін тапса, жарасып, құлпырып, көз тартып, көзге қуаныш, көңілге жылылық, ортаға әсемдік, сұлулық шашып тұрады анық. Біздің ата-бабаларымыз осындай өнер түрін өзінің шырқау шыңына жеткізе білген.

Біздің түсінігімізде ою-өрнек дегеніміз - дәлдік, есеп, теңдік, теңеу, үйлесім, жарасым, сәндік, көркемдік, сәйкестік, тазалық, нәзіктік, сүйкімділік, парасаттылық, жылылық, сұлулық, ойлылық, ақылдылық, зеректік, көңіл-күйдің жақсылылығы, шабыт береді, ептілікке, іскерлікке, шеберлікке, икемділікке, дәлдікке баулиды, тәрбиелейді. Өнерге деген махаббат, сұлулыққа деген ғашықтық, құштарлық жинағы. Ою ойған адамның жүрегі жылы, нәзік болады. Қошқар мүйіз - ою-өрнегі - байлық пен молшылықтың нышаны. Қошқар мүйіз бен арқармүйіз оюларының қазақ қолөнерінде қолданылмайтын жері жоқ. Қошқар мүйіз оюымен қатар әр заттың көлемі, сәнділік, пайдалану деңгейіне қарай әр алуан жапырақ тектес, бітпес оюлар салынады. Бұл өрнектер «иірім», «шиыршық», «иық», «үшкіл», «түйе табан», «қос ирек», «жұлдыз гүл» т.б. аттарымен аталады. Қолөнер шеберлері ою-өрнекті әр заттың өзіне лайықтап, жарасымын, үйлесімін, сәнін тауып жасаған. Жасаған затпен ою-өрнек бір-бірімен өте сәнді қабысып, шынайы көркемдік беріп отырған. Ою-өрнек түрлері өте нәзік түрде түскен. Жалпы ою-өрнек жасаушы шебер оюды олпы-солпы болудан сақтауы, әсемдігіне жеткізе білуі керек. Өнер зерттеушілерінің пайымдауынша қазақ ою-өрнегі үш түрлі ұғым негізінде туған деген қорытынды бар. Қазақ халқының өзіне тән ертеден келе жатқан ұлттық оюлары басқа халықтардың мәдениетінен ауысқан. Ертеден қазақ ою-өрнегі мазмұны жағынан үш түрлі ұғымды бейнелейді. Мал өсіру мен аңшылық, жер-су, көші-қон.[2,22б.]

Осылардың қайсысында да қошқар мүйіз оюы қолданылып араласып отырады. Ою, сызу, бедерлеу ру, тайпалардың таңбаларында, малдың ең-таңбасында, ай, жұлдыз, аспан әлемін түспалдауда орын алады. Шеберлер сүйекті ойған, ағашты иген, тасты қашаған, мүйізді балқытқан, металды өндеген. Әсемділікті таңдай да, жасай да білген. Осындай әсемдікті таңдай білген хас шебер оюшы зергеріміз осы ою-өрнекке бояу түрлерін пайдалануды да жете меңгерген. Халқымыздың ою-өрнектерінде

басым түс ақ пен қара болып келеді. Бұл ою-өрнектің ең шешімін тапқан жарасымды түрі болып есептеледі. Ою-өрнектің тұрмыста пайдалану ауқымы өте кең. Оюдың жекелеген тармақтарынан бастап үш түр, төрт түр, бес түр, алты түр, т.б. тармақтарынан әрі қарай өрбіп, кеңейе беретін күрделі оюлар да біздің ұлттық дәстүрімізде тұрмыста үнемі қолданыс тауып келген. Халқымызда жазу болмағанда ою-өрнек болды. Сол ою-өрнек арқылы халқымыз өз тыныс-тіршілігін, мәдениетін, өнерін, мәдени құндылықтарын жоғары деңгейде дамыған тұрмыстық қажеттіліктерін ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, дамытып отырды. Басты мақсатымыз – қошқар мүйіз оюын дамыту, сұлу, сәнді, икемді оюлар шығару. Бұлардың ішінде алуан түрлі күрделі оюлар да, шағын оюлар топтамалары да, зергерлік бұйымдарға арналған түрлері де бар. Мақсат жасалған оюлардың жасалу ерекшелігін толық түсіндіре отырып, пайдалану жолдарын ұсыну, оюдың өндіріске енуіне ықпал жасау. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі киім түрлері өзгеріске ұшырады. Ұлттық киімнің бояуын, түсін өзгерткенмен түрін, пішінін өзгерту дұрыс емес. Бұл біздің қазақ ұлтына тән ерекшеліктегі ою-өрнек, кие қасиет. Осы киіммен халқымыз тарихи дәуір өткізген, досы, қасы да таныған. Ғасырдан ғасырға дамыған ою-өрнек тілінен шеберлер ойын да, көңіл күйін де, уақыт жағдайларын да жеткізе білген. Әр шебер өзі жасаған ою-өрнегінің қандай ою түріне ұқсайтынын, қандай ат лайық екендігін және ою-өрнекті қай затқа қалай пайдалану керектігін дәл де нақты білген. Әрбір күрделі оюдың өсімдік тамыры іспеттес түбі, түбірі, діңі, тамыры болады. Бұл менің өз ұғымым. Түбірінен бастап өрбіп жайылып, ерекшеленеді, бір-бірімен астасады, сәнді шеңбер жасай отырып «табақ» тектес күрделі ою құрайды. «Табақ» ою түрі – жиегіне су жүргізіп ішіне алуан түрлі ою салу. Қазақ халқының тұрмысындағы көп қолданылатын оюдың атасы қошқар мүйіз өрнектері сан алуан. Өте ұсақ түрлері зергерлік, кестелік, сүйек, мүйіз сияқты нәзік істерде қолданылса, ірі түрлері сырмақ, кілем, текемет, түскиіз, алаша, сәулет өнеріне, тұрмыстық заттарға кең қолданылады. Ою-өрнек тұрмыстық заттармен қатар құлпытасларға да салымды. Ер адамға құлпытас тұрғызылса, найза, айбалта, ұсталықпен айналысса, құрал-сайман суреттері қашалған. Ал әйелдерге құлпытас тұрғызылса, алқа, сырға сияқты күміс әшекейлер, үкілі сәукеле тағы да басқа заттар бейнеленген.[3,13б.]

Ғалымдардың зерттеуі бойынша ою-өрнек үш топқа бөлінеді: олар өсімдік тектес (жапырақ, үш жапырақ, ағаш), зооморфтық

(жан-жануарлар), космогониялық өрнек (дөңгелек, ирек, шимай, тор көз), геометриялық өрнек (төртбұрыш, үшбұрыш)[3,166.]

Ою - өрнектің көне атаулары – халықтың тарихы мен мәдениетінен, ұлттық ерекшелігінен, ертедегі дүниетанымынан мол мағлұмат беретін құндылық. Олар – халықтың өткен тарихы рухани, мәдени – материалдық өмірінің айнасы. Қазақтың «ою» және «өрнек» деген сөзі бірігіп келіп латынша «орнамент» деген ұғымды білдіреді. Бұл сөз көп халықтың тіліне сінген термин, мағынасы – сәндеу, әсемдеу.

Қазақ ою – өрнегі әлі түбегейлі, жан – жақты толық зерттеле қойған жоқ, дегенмен, бұл өнер саласын белгілі бір жүйеге келтіруге этнограф, өнертанушы Садық Қасимов пен архитектор – ғалым Тілеутай Бәсенов ою туралы біраз деректер қалдырды. Ою - өрнек саласын зерттеп жүрген ғалымдар оларды бір жүйеге түсіріп, мынадай топтарға бөлген

Бүгінгі таңда халқымыздың мәдени өзекті бір саласы – ою – өрнек өнері қайта дамып, бай мазмұнға ие болып жаңа түр тауыс, саналы өміріміздің кәдесіне жарауда.

Қазақ және қырғыз көлөнерінде аса бір айрықша көзге түсетіндей айырмашылық жоқ, бұл екі халықтың түр тамырының бір екенің дәлелдейді.

Эпиограф Сауық Қасмонов пен сәулетші Төлеутай Бәсеновтың ою – өрнектері туралы жазбылған ғылыми еңбектері бұл өнер түрін өз тарихы, даму жолы, задылықтары бар тұтас сала ретінде таныпты. Осы салаға бірінші таңда үлкен үлес қосып жүрген білікті шебер, суретші Сапар Төленбаев шебердің оюлары ұлттық нақышты сақтай отырып, ғарыштық, зооморфтық, жаңа өсімдік мәнерінде қиылған [4,126.]

Қазақ ою – өрнегінің арқауы болған «мүйіз» оюы заманымызға сай түрленіп, жаңа ұғымда, жаңа мазмұнда қолдануда. Демек, ою – өрнек көнермейді, ол заман ағымынына қарай өз дәуіріне сай өзгеріп, жаңарып, жаңа туынды ретінде өмір сүреді.

Ол сонау ғасырлыр қайнауымен жеткен жай танба белгі емес, бұл халқымыздың оюмен жазылған шежіре тарихы. Қазақ дәстүрлі мәдениетінде жастарға өзінің тұрмыс жағдайын, ақыл – парасаттың, әдептілік, адамгершілік, мейірімділік, тәлім – тәрбие ұғымдарын кілемшедегі ою – өрнек нақыштардың мағыналық ерекшеліктерімен жеткізіп отырған.

Мысалы, «Аққу қанаты», «жауқазын», «гүл», «жұлдызгүл» - бұл өрнектер «күннің ашық болсын» деген ізгі ниетпен салынған. «Аққу

қанаты» - өрнегі бақыттың, сұлулықтың, тазалықтың, ұлулық пен адалдықтың мағыналық белгісінде өрнектелген. Сонымен қазақ халқының табиғат, кеңістік жайындағы дүниетанымы ертеден – ақ оның сырт пішінін кілем бетінде өрнектеу арқылы көрініс тапқан.

Ұлттық ою - өрнектедің қазіргі заман талабына сай қолдану мен оларды күннен – күнге одан әрі дамып, ерекшеленіп, әртүрлі салаларда қолдану тәсілдерімен оларды тарихын зерттеу. Сонымен қатар үлкендердің арасында сауалнама жүргізу мен оның нәтижелерін тиянақтау мен шеберлермен, сән үйлермен кездесу кезіндегі сұхбаттарымызды айта кетсек.

Бұрын белгілі бір ұғымды, түсінікті білдіретін ою – өрнек танбалары бертін келе жатқан сәндік, салтанат белгілеріне айналады. Әйтсе де, кейбір ою – өрнек үлгілерінің бастапқы мағына ұғымы сақталып қалған. Мәселен «қошқармүйіз» оюы молшылықтың белгісі ретінде әлі де қолданылады. Көшпелілерде өсімдік тектес ою – өрнектер аз емес өсіп өнетін табиғат дүниесін кие тұту, тәңірі тұту олардың да жоны бар деп қабылдау сенімі басым еді. Төрт жапырақтан тұратын гүл – ою – дүниенің төрт торабын, кеңістік гармониясын білдіреді. Қазақтардың ұғымына түр – түстің де орны айрықша. Мысалы «көк» - аспанның, аспанға табынудың, «қызыл» - оттың, «ақ» - шындық, қуаныш, бақыттың, «сары» - айырылудың, «қара» - жерлің, «жасыл» - көктемнің, жастықтың симыолы. Гүл оюларының өзінде де халықтың дана ойы жататын мынадан көруге болады: «гүл мен гүл» түйдегінің айқас бірігіп салынуы бірлікті елдің ынтымақты болуын меңзейді. «Су ою» да байырғы, киелі. Су ертедегі ұғымда жаратушы адамдардың бірі ауырған адамдарды сумен ұшықтайды. Көне түрік жазбаларында «от ана», «су ана» деген тіркестер кездеседі.

«Тау оюы» - мәңгіліктің, күш – құдыреттің символы. Әрбір ою – өрнектегі атау жай ғана атау емес, сол атаулар арқылы ою – өрнектің тал бойында жасырын жатқан сырды, маңызды да мағыналы ойды алуға болады. Мәселен, «орамал балдақ» - оюының атауында да мағыналы мән жатыр, «орамал» - әйелдер басына тартатын жаулық, «балдақ» - шымылдың бау өткізетін шығыршығы, ілгегі, яғни, орамал мен балдақ жаңа түскен келінге шымылдық тұту басына жаулық салу сияқты қазақ салтының шартты бейнесі ретінде бейнеленген. «Орамал балдақ» - өрнегінің жан – жағына «тұмар», «гүл оюы», «су оюлары» салынып, аққурға қызыл, жасыл, көк түспен тоқылады. Мұнысы – «туған жердің гүліндей жайнап, сарқырап тоқтамай, ақпай судай мәңгілік халқына қызмет ет» - деп

халықтың жаңа түскен келінге айтатын арман тілегі. «Өнер көзі – халықта» дегендей, өнер түрлері елде мол, халықпен бірге жасап келеді, және жасай береді. [4,156.]

Осындай өмір түрлерінің бірі ұлттық ою – өрнектердің тәрбиелік мәнін аша түсіп, оқушыларға меңгерту жолдарын қарастыру, зерттеп жариялау – әр уақытта да ұлағатты іс болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сапар Төленбаев, Маргарита Өмірбекова, «Ою - өрнектердің жасалу жолдары», - 2012ж, - 211

2 М. Ш. Өмірбекова Энциклопедия «Қазақтың ою - өрнектері» , Алматы 2003 ж. - 235

3 «Парасат» №1, 1999 ж. - 32

4 «Ұлағат» №1, 2 1999 ж. - 25

ЖЕРЛЕС ӨЛКЕТАНУШЫ СЕРІК ЖАҚСЫБАЕВТЫҢ КЕН ӨНДІРІСІ БАҒЫТЫНДАҒЫ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

ЖАНГУРОВА А. Б.

п. ф. магистрі, география пәні мұғалімі, Екібастұз қ.

ДУРЭМХАН Г.

11 сынып оқушысы, № 25 қазақ қыздар гимназиясы, Екібастұз қ.

Жерлесіміз өлкетанушы, ғалым, экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі Серік Жақсыбаевтың кен өндірісі мен топонимика бағытындағы еңбектерін зерттеуге, ашып тануға бағытталған. Өмірінің соңына дейін қаламын қолынан тастамаған Серік Имантайұлының есімі Екібастұз жұртшылығына етене таныс. Серік Имантайұлы Жақсыбаевты Екібастұздық асыл адамдардың даңқты, абыройлы қатарына жатқызып қана қоймай, сонымен ерекшеленуге болады. Өйткені оның өмірі - бұл, ең алдымен, көмір өнеркәсібінің болашақ ірі маманы мен ғылыми ортада кеңінен танылған ғалым 1952 жылы өзі таңдаған тау-кен ісімен байланысты тұрақты шығармашылық ізденіс, жаңа ашылулар мен ғылыми жаңалықтарға толы.

Жақсыбаев өмірбаяны мен еңбек жолдары. Жақсыбаев Серік Имантайұлы 1934 жылы 21 сәуірде Новосібір облысында дүниеге келді. Павлодардағы Абай атындағы қазақ орта мектебін бітіргеннен кейін мен оқуға түсіп және білімін Алматы тау-кен металлургия

институтының тау - кен ісі факультетінде жалғастырған. 1952-1957 жж. – Қазақ тау -кен металлургия институтының тау-кен факультетінің студенті /қазіргі академик Сәтпаев атындағы ҚазҰТУ болып табылады.

Алған мамандығына сәйкес мен еңбек жолын 1957 жылы Қарағанды көмір шахталарының бірінде қатардағы тау-кен шебері ретінде бастаған (1957–1958 жж. – 31 шахтасының тау -кен шебері, Қарағанды қаласы).

Екібастұз қаласында 1958–1959 жж. - Көмекші кәсіпорындар бөлімінің өндіріс бастығы, өндірістік оқыту нұсқаушысы, «Иртышуглестрой» тресі кәсіпорындарында тау -кен шебері.

Ол Екібастұзда да жұмысын жалғастырды, ол сол кезде қала мәртебесін алды деп есептеңіз. Алайда, бұл жерде шеберлерде Серік Имантайұлы кідірген жоқ. Көп кешікпей Екібастұз көмірін жаппай өндіру және тұтынушыларға жөнелту басталған кезде, ол маман болып тағайындалды, содан кейін «Екібастұзкөмір» болашақ әлемге әйгілі өндірістік бірлестігінің ізашары - «Ертіскөмір» тресінің Еңбек және жалақы бөлімі бастығының орынбасары болып тағайындалды. 1959–1969 жж. - тау -кен бригадирі, аудандық тау -кен өндіру бойынша рационері, орынбасары, тресттің еңбекті ұйымдастыру және еңбек ақы бөлімінің бастығы, еңбекті ғылыми ұйымдастыру зертханасының меңгерушісі, «Иртышуголь» тресі кәсіпорындарының нормативтік зерттеу зертханасының меңгерушісі қызметтерін атқарады.

Кеншілер тресінде 1963 жылы еңбекті ғылыми ұйымдастыру жөніндегі арнайы зертхананың ашылуымен С.Жақсыбаев оның бірінші басшысы болады. Дегенмен, Серік Имантайұлының тау-кен ісі саласындағы ірі маман ретіндегі еңбек қызметінің басым бөлігі «Богатырь» кенішіндегі белсенді және жемісті еңбекпен байланысты болды, онда ол құрылыс аяқталғаннан кейін және өнеркәсіптік пайдалануға берілгеннен кейін қоғамдық-саяси өмірге араласа бастайды. [1]

1963–1968 жж. - Қазақстан Компартиясының Екібастұз қалалық комитетінің мүшесі.

1963–1967 жж. – Негізгі жұмысынан босатылмаған, «Иртышуголь» тресінің органы - «УгольныйЭкибастуз » көп тиражды газетінің редакторы.

1969-1970 жж – Қазақстан Компартиясы Екібастұз қалалық комитетінің өнеркәсіп және көлік бөлімінің меңгерушісі

1970–1994 жж. – Еңбекті ұйымдастыру және жалақы бөлімінің бастығы, бас экономист, «Богатырь» кеніші директорының орынбасары, Екібастұз қ.

1974–1975 жж – Харьков инженерлік -экономикалық институтында оқып, институттың біліктілік дипломын алып, «Өндірістік өндірісті ұйымдастырушы.

1967–1980 жж. – ҚазССР Жоғарғы Сотының халықтық кеңесшісі

1980 ж – «Роторлы технология көмегімен көмір өндірудің экономикалық тиімділігі» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

1983 ж – «Көмір өнеркәсібінің құрметті қызметкері» атағы берілді.

1983–1990 жж. – «ЭКО» журналының қоғамдық тілшісі. «Экономика және өнеркәсіптік өндірісті ұйымдастыру »

1983–1991 жж. – КСРО Ғылым академиясының Жаратылыстану мен техника тарихы институтының тау -кен ғылымы мен техникасының тарихы бөлімінде Кеңестік жаратылыстану және тарихшы тарихшылар одағының мүшесі.

1983–1992 жж. – «Социалистік Қазақстан» газетінің штаттан тыс тілшісі/ қазіргі «Егемен Қазақстан».

1987 ж. – КСРО Журналистер одағының мүшесі

1993 ж. – Бұқар-жырау Қалқаманұлының туғанына 325 жылдығын дайындау және өткізу бойынша Қазақстан Республикасы Министрлер кабинеті комиссиясының мүшесі.

1994 ж. – Қазақстан Республикасының журналистер одағының мүшесі.

1994 ж. – Академик Сәтпаев атындағы Екібастұз инженерлік-техникалық институтының ғылыми жұмыстар жөніндегі проректоры, экономика және менеджмент кафедрасының меңгерушісі

1995 ж. – «Екібастұз қаласының құрметті азаматы» атағы берілді.

1997 ж. – ҚР Минералды ресурстар академиясының корреспондент -мүшесі болып сайланды.

1999 ж. – Кітап шолушысы Медеу Сәрсекеев « Қаныш ел»-Родина Сатпаева»//Алматы, 1999/, туғанына 100 жыл толуына арналған академик К.И. Сәтбаев.

2000 ж. – Академик Сәтпаев атындағы Екібастұз инженерлік -техникалық институтының экономика және менеджмент кафедрасының профессоры ғылыми атағы берілді.

2001 ж. – Павлодар университетінің (қазіргі Инновациялық Еуразия университеті) профессоры ғылыми атағы берілді.

2008 ж. – «Жасыбай батыр» қоғамдық қорының президенті/ Екібастұз қаласы.

С. Жақсыбаевтың ізденіс жолындағы туындылары.

«Айтайын дегенім... Құдайкөл емес, Құдайкүл»

Екібастұз әкімдігіне қарайтын Құдайкөл ауылдық округінің орталығы ресми құжаттарда «Құдайкөл ауылы» деп қате беріліп жүр. Дұрысында осы ауылдың атауы оның жанындағы «Құдайкүл» деп аталатын көлге байланысты болуы тиіс. Сонау кеңес үкіметі кезінде осы жерде жаңа совхоз құрылғанда бір басшы адамның білместігінен оның орталығы «Құдайкөл ауылы» деп айтылып кетсе керек.

Аталмыш көлдің маңайы ертеде Бәсентиін руының Сырым атасы ішіндегі Мұрат бұтағындағы Құдайкүл есімді кісінің жайлауы болуына байланысты жұрт осы көлді «Құдайкүл көлі» деп атаған. Қазақтар арасында «Құдайкүл» есімді кісілер көп кездеседі. Мысалы, Қаржас руының ішінде де «Құдайкүл» деген ата бар. Бұл есімнің орысша мағынасы «раб божий», ал «Құдайкөл» дегеніміз «божье озеро». Санкт-Петербург қаласында 1903 жылы шыққан географиялық картада Қарасор көлінің оңтүстігіндегі көл «озеро Худайкул» (Кудайколь емес) деп көрсетілген.

Мәшһүр Жүсіптің «Бір редакторға» деген өлеңінде: «Әдетін алаңдаған қайда қалды, Құдайкүл-Қарасордың қасқырындай», - деген жолдар бар. (Қараңыз: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-ші том. Алматы, «Алаш», 2005 , 201-ші бет). Бұл өлеңде Мәшһүр Жүсіп ағамыз Екібастұз өңіріндегі Құдайкүл мен Қарасор көлдерін айтып отырғаны күмәнсіз. Сондықтан гидроним «Құдайкүл» атауына байланысты ауылдық округ «Құдайкүл» , ал қазіргі аталып жүрген ойконим «Құдайкөл» - «Құдайкүл ауылы» деп аталулары дұрыс болады. [4]

«Екібастұзды ашқан кім?»

Қазіргі уақытта газет, журнал беттерінде Екібастұз таскөмір бассейнінің алғашқы ашылуы 1886 жыл деп қате мағлұмат беріліп жүр. Шындығында да Екібастұзда көмір кенінің барлығы XIX ғасырдың 60 жылдығында белгілі болған. Мұнда көмір кенін алғаш ашқан белгілі жершіл, тау-тастың тілін жете білген Қосым Пішенбаев екендігі тарихи деректерден белгілі. Екібастұз жерінде таскөмір кенінің барлығын естіген көпес Бенардаки 1867 жылы Верхотурскіден әдейі қазақ даласына келіп, Қарабидайық көлінің

жанынан геологиялық шурф қазған. Бұлай деуімізге Қазақ ССР-ның Орталық архивынан табылған документ толық дәлел. Ол документ көпес А. Бенардакидың Екібастұз жер қойнауында көмір кені барлығы жөніндегі мәлімдемесі. Енді төменде сол мәлімдеменің негізгі, текстін қазақ тілінде берелік. «Верхотурскінің тау-кен өнеркәсіпшісі бірінші гильдиялық көпесі Александр Бенардакидан мәлімдеме.

Тау-кен саласына байланысты еңбектері.

Энциклопедияның шығуы Павлодар облысының 65 жылдығы мен Екібастұз аумағында алғаш қоныстануға 105 жыл толуына орайластырылады. Басылым екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде қаланың тарихы, оның әлеуметтік-экономикалық дамуы мен табиғи-климаттық жағдайлары туралы мәліметтер болады. Екінші бөлімде Екібастұз көмір кенінің ашылуы мен дамуы туралы, сондай-ақ көмір өнеркәсібінің дамуына ең үлкен үлес қосқан адамдар туралы ақпарат беріледі. Энциклопедияға Екібастұз өмір сүрген 105 жыл ішінде ірі кәсіпорындардың, қоғамдық ұйымдардың, атқарушы және өкілді билік органдарының басшыларының есімдері енгізілетін болады. Болашақ энциклопедияны Екібастұз қаласының құрметті азаматы, экономика ғылымдарының кандидаты, ҚР минералды ресурстар академиясының корреспондент -мүшесі және өлкетанушы Серік Жақсыбаев өндейді. Энциклопедияны құрастыру кезінде Ресейдің ірі қалаларының - Мәскеу, Санкт-Петербург, Томск, Омбы, Барнаул мұрағаттарында жинақталған С.Жақсыбаевтың жеке материалдары пайдаланылады. Болашақ энциклопедияның редакторы Екібастұз тұрғындарына өзінің мұрағатын толықтыруды сұрап жүгінді. Екібастұз үшін маңызды оқиғалар мен атақты адамдар туралы ақпарат болашақ басылым үшін пайдалы болуы мүмкін. [10]

Екібастұз - қазақстан индустриясының шамшырағы, 2009 ж.

Брошюрада Екібастұз көмір бассейнінің даму кезеңдері туралы айтылады. Автор - Екібастұз қаласының құрметті азаматы, академик Сәтбаев атындағы Екібастұз инженерлік -техникалық институтының профессоры.

Кітапта Екібастұз қаласының тарихы, оның әлеуметтік-экономикалық және өнеркәсіптік дамуы, шахталар мен басқа да кәсіпорындардың еңбек сіңірген қызметкерлері туралы айтылады. Кітапқа қала тарихындағы 1898-1998 жылдардағы маңызды оқиғалардың шежіресі, сонымен қатар жергілікті және қазақстандық авторлардың Екібастұзға арналған өлеңдері енгізілген.

«Екібастұз біріншіден - тас көмірінің кеңі»

Кітап Екібастұз көмір бассейнінің тарихы мен дамуына арналған. Аймақтың табиғаты мен табиғи ресурстары сипатталған, Екібастұз тарихнамасына материалдардың жүйелі көрсеткіші берілген.

«Павлодар облысының минералдық шығымдары»

Кітап авторы – тау – кен инженері, ҚР минералды ресурстар академиясының корреспондент -мүшесі, академик Қ.И. Сәтбаев атындағы Екібастұз инженерлік -техникалық институтының профессоры. Сәтбаев пен Павлодар университетінің Екібастұз филиалы, Екібастұз қаласының құрметті азаматы.

Кітап библиографиялық сирек кездесетін мұрағаттық деректер мен әдебиеттер негізінде 19–20 ғасырларда Павлодар Ертіс өңірінде тау-кен өндіру өнеркәсібінің пайда болу тарихын суреттейді. Павлодар облысының пайдалы қазбаларының әр түрлі кен орындарының ашылған күндері көрсетілген және олардың орналасқан жері көрсетілген. Павлодар облысында орналасқан минералдар мен тау жыныстарының қысқаша түсіндірме сөздігі берілген. Кейбір тау –кен және геологиялық терминдердің бастапқы түсініктері берілген. Минералды -шикізат базасын кеңейту мен сапалық жақсарту және Павлодар облысында тау -кен өндірісін дамыту бойынша нақты ұсыныстар бар. Кітап оқырмандардың кен ауқымына және, ең алдымен, тау–кен және барлау кәсіпорындарының инженерлік -техникалық қызметкерлеріне, оқытушыларға, аспиранттарға, жоғары оқу орындарының студенттеріне және тау –кен және барлау мамандығының колледж студенттеріне, сондай –ақ кәсіпкерлерге арналған.

Аймағымыздың белгілі өлкетанушыларының бірі, кентанушы, экономика ғылымдарының кандидаты, шежіретанушы, жазушы, публицист Серік Жақсыбаевтың өмірі қызметі шығармашылық пен ізденіске толы болды. Атаулы ғылыми жобамызда марқұм ағамыздың кентану саласы мен Екібастұз өңірінің қалыптасуы алғашқы көмір кендерінің игерілуіне байланысты жұмыстарын ашуға тырыстық.

1960 жылдан бері жарты ғасырға жуық уақыт бойы Серік Имантайұлы өлкетанумен айналысады – Екібастұз тарихын ынтамен зерттейді, біздің өлкеміздің тарихы және Екібастұз тас көмір кен орнын игеру бойынша құжаттарды жинақтаған.

Серік Жақсыбаев ағамыз 1994 жылы зейнеткерлік демалысқа шықса да оның ізденістері мен ғылыми туындыларын жарыққа шығаруын бір тоқтатпаған. Осыған байланысты 1995 жылдан

Екібастұз қаласының құрметті азаматы атағына ие болды. 72 ғылыми еңбектің, 3 монографияның, 9 кітаптың, оның ішінде «Қаржас ұрпақтары» атты шежірелік-танымдық жинақтың, 627 әр түрлі тақырыптардағы мақалалардың авторы. 2001 жылы Павлодар облысы әкімінің шешімімен «Облыс алдында сіңірген еңбегі үшін» төс белгісі берілген болатын.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байбосын С. Сексеннің сенгірінде Серік аға!: (Өлкетанушы, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі Серік Жақсыбаев 80 жаста) // Сарыарқа самалы. – 2014. – 19 сәуір. – 6 б.
- 2 Джаксыбаев Серик Имантаевич: Биобиблиографический указатель /Павлодарский областной департамент культуры; Павлодарская областная библиотека им. С. Торайгырова. – Павлодар: ЭКО, 2003. – 41 б. – (Краеведы области)
- 3 Джаксыбаев С. И. Так начинался Экибастуз. – Павлодар: ЭКО, 2007. – 212 с: ил.
- 4 С.Жақсыбаев. Құдайкөл емес, Құдайқұл Отарқа. 2009. 16 шілде. (№ 29).5 б.
- 5 С.Жақсыбаев. Екібастұз тарихынан. Отарқа. 1999.25 маусым. (№27).1, 2 б.
- 6 С.Жақсыбаев. Екібастұзды ашқан кім? Қызыл ту. 1977.12.04. – 3 б.
- 7 С. Жақсыбаев. Ақбеттау - Ақбет қыз. Отарқа. – 2012. – 29 наурыз. (№ 13). – 5 б.
- 8 Джаксыбаев С.И. Экибастуз - светоч индустрии Казахстана. - Экибастуз: RrimLix, 2009. – 24 с
- 9 Джаксыбаев С.И. Большой уголь Экибастуза: производственное объединение «Экибастузуголь» /С.И. Джаксыбаев, И.Я. Муравьев. - М.: Недра, 1990. – 82 с: ил.
- 10 Минеральное сырьё Павлодарской области. – Павлодар, 2002.

НАРОДНАЯ ПЕСНЯ – ДУША НАРОДА.

ЕФИМОВА Ю. Н.

педагог дополнительного образования украинского отделения Школы национального возрождения имени К. Б. Даржумана, г. Павлодар
КАРАШАШЕВА Д. В.

ученик, 7 класс, воспитанница украинского отделения Школы национального возрождения имени К. Б. Даржумана, г. Павлодар

Песенное творчество – ценнейшее достояние народов мира. С давних, незапамятных времен складывали люди песни и напевные сказы, стремясь передать в них свои сокровенные мысли и душевные переживания. Жизнь каждого человека начинается с песни, которая льется из материнских уст. Нежные, задушевные мамыны песни сопровождают весь человеческий род [1].

Каждый человек, любящий свой край, должен знать свою историю, свою культуру, свои традиции. Но не каждый пытается узнать о культурном наследии. В последнее время большое внимание уделяется эстрадным песням, современным танцам. Поэтому проблема, сохранить народные традиции, с каждым годом все растет и растет. Ведь мы стали совершенно забывать о том, что сущность каждого народа- верность традициям наших предков и память о них [5].

Вопрос о народной песне возник после выступления у нас в школе в мае месяце. Мы с ребятами из украинского отделения пели народные песни. Учителям и ребятам со школы очень понравилось наше выступление, они начали расспрашивать нас, задавать вопросы. И какое было мое удивление, что большинство не знают и в принципе не знакомы с народными песнями. Вот тогда я начала изучать что же такое народная песня. Проанализировав информацию я узнала, что песня - самый древний и самый распространенный в наши дни музыкальный жанр. Не зря говорят, что песня родилась вместе с человеком.

В старину, она сопровождала человека на протяжении всей его жизни. С песней творили молитву, укладывали спать младенца, пахали в поле и пасли стада, играли свадьбы, провожали в последний путь. Песня, как драгоценность, передавалась из поколения в поколение [1].

Это и обусловило выбор темы моего исследования, проблема которого сформирована следующим образом: отсутствие

интереса у людей к истории своего народа, в частности, к истории возникновения и сохранения народной песни.

Фольклор (англ. folk-lore — «народная мудрость») — устное словесное и музыкальное народное творчество[3]. В более широком смысле кроме словесных жанров, сюда включают всё народное творчество, проявления духовной (а иногда и материальной) культуры народа — язык, верования, обряды, ремёсла[4].

Народная песня — музыкально-поэтический жанр фольклора, наиболее распространённый вид народной музыки, продукт коллективного устного творчества.

Говорят, что народная песня сердцем поется... Да, это я прочувствовала и поняла изучая данную тему.

Народное творчество — народная мудрость, народное знание. Сегодня мы обращаемся к народному творчеству не только потому, что это «кладезь мудрости, запасник народной мысли и нравственного здоровья, духовной культуры; но и потому, что это наши истоки». И стар и млад знали и любили народные песни и танцы. Недаром говорят, что в песне живет душа народа [2].

Исконно народную музыку в науке принято называть фольклором. К фольклору относятся сохранившиеся в памяти поколений музыкально - поэтические произведения, созданные в среде крестьянства, ремесленников, рабочих, студенчества, интеллигенции. Большинство песен, распространенных в устной традиции выражают представление о жизни, сложившиеся именно в трудовой народной среде.

Народная музыка раскрывает глубокие человеческие чувства, безоблачную радость, безысходную грусть, взаимную и неразделенную любовь, дружеское расположение и горькую обиду, счастье мирного труда. Велика познавательная роль фольклора. В словах народных песен содержатся ценнейшие сведения о прошлом родной земли, об условиях жизни наших предков, их мыслях и чувствах, желаниях и заботах, понимании национальной истории.

Обрядовые песни, любовные и свадебные, семейные и бытовые, хороводные и плясовые, сатирические и шуточные, ямщицкие и солдатские... этот перечень жанров показывает, как разнообразна палитра народных мелодий [5].

Песня сопровождала людей во время работы, в минуты отдыха, помогала перенести горе и выразить радость. А как иначе?! Ведь народ всегда ценил и любил праздники, где могли после трудных будней отдохнуть и душой и телом. Душа народа находит свое

отражение в традициях. Если живы традиции, то живет и народ. И вечно будет жить.

Познакомившись с разнообразным материалом о народной песне, мне захотелось узнать мнение воспитанников национальных отделений школы национального возрождения и учеников моего класса школы им. Аманжолы Шамкенова о народной песни. Была предложена анкета любителей музыки. Данные представлены ниже в таблицах.

Таблица 1 Опрос учеников школы им. Аманжолы Шамкенова

№	Вопрос	Ответ
1	Можешь ли ты назвать себя любителем музыки?	«Да» - ответили 20 человек
2	Какую музыку ты любишь слушать?	Современная – ответили 20 человек Классическая – ответили 0 человек Зарубежная – ответили 20 человек Народная - ответили 2 человека
3	Какие народные песни ты знаешь?	Знание 1 песни – ответили 2 человека Знание 2-3 песен – ответили 0 человек Знание 4 и более песен – ответили 0 человек
4	Нужна ли нам народная песня?	«Да» - ответил 1 человек «Нет» - ответили 19 человек
5	Учишь ли ты в школе народные песни?	«Нет» - 20 человек

Таблица 2 – Опрос воспитанников национальных отделений

№	Вопрос	Ответ
1	Можешь ли ты назвать себя любителем музыки?	«Да» - ответили 35 человек «Нет» - ответили 3 человека «Затрудняюсь ответить» - 4 человека
2	Какую музыку ты любишь слушать	Современная – ответили 20 человек Классическая – ответили 11 человек Зарубежная – ответили 12 человек Народная - ответили 30 человека
3	Какие народные песни ты знаешь?	Знание 1 песни – ответили 17 человек Знание 2-3 песен – ответили 14 человек Знание 4 и более песен – ответили 11 человек
4	Нужна ли нам народная песня?	«Да» - ответил 36 человек «Нет» - ответили 1 человек «Затрудняюсь ответить» - 5 человек
5	Учишь ли ты в своем национальном отделении народные песни?	«Да» - ответили 39 человек «Нет» - ответили 1 человека «Затрудняюсь ответить» - 2 человека

Анализируя данные в таблицах я была огорчена. Как мы с вами видим, большая часть опрошенных учеников моего класса, можно сказать что все, не любят, не слушают и не считают нужным знать что такое народная песня. Тем временем как воспитанники национальных отделений школы национального возрождения им. К. Даржумана положительно относятся к народным песням своего народа и их изучению. И большая часть опрошенных считают, что народная песня нужна в современном мире. На этом я не остановилась и решила провести интервью-опрос среди некоторых педагогов школы национального возрождения им. К. Даржумана.

Первое свое интервью дала мне педагог дополнительного образования белорусского отделения Федькович Надежда Владимировна.

«Весь репертуар белорусского отделения связан с народными песнями, так как белорусские песни – это культурное наследие в народном направлении. Сейчас в современном мире исполнение народной песни как раньше пели наши бабушки, прабабушки, к сожалению нет. Сейчас происходит стилизация песен, обработку делают более современной, что приводит к ряду сложностей:

Нет доступа к оригинальному тексту произведения и его произношение.

Музыкальное сопровождение, а именно минус произведения.

Но все же, ребята с удовольствием исполняют, отыгрывают песни, а так же используют народный инструмент – ложки.»

Так же мы провели интервью у педагога дополнительного образования польского отделения, художественного руководителя

вокального ансамбля Ершовой Марины Емильяновны. Вот что она нам рассказала.

«В польском национальном отделении ребята исполняют народные песни, этнические, аутоэтнические песни в чистом виде. Большинство песен исполняется конечно же в современной оранжировке, так как нет живых инструментов, хотя где-то мы используем бубен. Вообще у поляков не возможно услышать исполнение народной песни под фонограмму плюс. Сложность исполнения в данном заключается в знании языка, так как не все ребята к сожалению посещают уроки языка. Выбор самого репертуара мы выбираем коллективно, поэтому ребята исполняют то что им нравится, и то что им по душе.»

С такой сложностью, как языковой барьер, и я столкнулась знакомясь с народными песнями национальных отделений. Например в польском национальном отделении мне было очень сложно прочитать текст песни, что повлияло на исполнение данного произведения. Но ребята не дали почувствовать меня отчужденной и с добротой и радостью помогли мне поучаствовать в исполнении народной песни.

На встрече с педагогами нашей школы я убедилась, что народная песня является достоянием нации, она играет огромную роль в жизни каждого народа, ообогащает, культурно просвещает народ, имеет исторические корни огромного культурного наследия.

Проделав работу, я приятно удивилась, что народная музыка и ее лиричность более близка мне, чем современная эстрадная музыка. Я очень благодарна участникам и их педагогам. Я считаю, что возродить и сохранить утраченное - это долг каждого человека. Фольклор должен занять достойное место наряду с современным музыкальным творчеством. Наш долг сохранить культурное и национальное достояние нашего народа, ведь народные песни – это

благодатная почва для воспитания духовности в молодых людях, пример высоких нравственных качеств. В наше время становится все труднее найти тех людей, которые бы рассказали нам о том, как жили их предки; какие песни пели, какие слагали частушки.

Практика показывает, что традиции удастся возродить там, где их понимают не так как простое повторение прошлого, а как развитие, обогащение, наполнение новым смыслом. И это практика в наше время проходит в очень уникальном, на мой взгляд, месте, там, где возрождают и сохраняют традиции своего народа. В этом месте находимся сейчас и мы с вами, это Школа национального возрождения им. К. Даржумана. Ведь именно здесь ты становишься соучастником истории своих предков. Я считаю, что подрастающее поколение, несет большую ответственность за сохранение традиций и культуры своей малой Родины. Ведь не зная истории прошлого, нельзя познать настоящее и постигнуть будущее.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Гусев В. Е. Фольклор // Краткая литературная энциклопедия / Гл. ред. А. А. Сурков. — М. : Советская энциклопедия, 1975. — Т. 8. Флорбер — Яшпал. — С. 32.
- 2 Сафаров Ф. С. Фонетический строй языка и взаимообусловленность национальной музыки // Science and Education, 2022
- 3 Словарь Ожегова
- 4 Фольклор // Национальная историческая энциклопедия. interpretive.ru. Дата обращения: 21 сентября 2019. Архивировано 11 сентября 2019 года.
- 5 Шафранская Э.Ф.: Устное народное творчество. - М.: Академия, 2008
- 6 https://vk.com/wall-184747736_1310

КИІЗ ҮЙ-ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ ЕҢ БІРІНШІ СӘУЛЕТТІК ҚҰРЫЛЫС

КОНОНОВ А. В.
5 сынып оқушысы, К. Макпалеев атындағы
ЖОББМ, Павлодар қ.
МУСТАФИНА Г. Ж.
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, К. Макпалеев атындағы
ЖОББМ, Павлодар қ.

Біздің елімізде әр ұлт өкілдерінің өз тілін, дінін, дәстүрі, мәдениетін сақтау үшін жағдайлар жасалған. Сонымен қатар, әр халық ұрпақтан-ұрпаққа өз мәдениетін, дәстүрлерін, ұлттық ертегілерін, бесік жырын, аңыздарын жеткізіп отырады. Әр түрлі ұлт өкілдері бір үйдің балалары сияқты біртұтас және ынтымақты, туыстық пен достық билік ететін бақытты және жарқын болашақта өмір сүру үшін ұмтылыста. «Бірлігі жоқ ел тозады, бірлігі күшті ел озады» дегендей еліміздің бірлігі мәңгілікке берік болсын деп айтқым келеді.

Киіз үй – қазақ халқының өзімен бірге жасасып, тарих белестерінен бірге келе жатқан заттық, тұрмыстық мәдениеттің көрінісі. Киіз қазақ халқының бүгінге дейін өз маңызын жоғалтпай жетіп, ауылды жерлерде қолайлы жазғы баспана ретінде әлі де пайдаланылып келеді.

Қазіргі таңда киіз үй – қазақ тарихындағы ең бірінші сәулеттік құрылыс. Киіз үйдің іші қыста жылы, жазда салқын. Сондықтан шопандар да, туристер де пайдаланады. Киіз үй жер сілкінісіне ыңғайлы, өйткені ол оңайлықпен бұзылмайды. Қазақстан жер сілкінісінен зардап шеккен елдерге киіз үй апарып жүр. Киіз үй – жарты ғаламның моделі. Бүкіл ғалам мен адам арасын байланыстырушы.

Рухани мәдениет ретінде қарастырсақ, киіз үй баспана ғана емес арғы әлеммен байланыстырып, қаскөй рухтардан қорғайтын киелі орын. Бірде мен осы жұмыспен айналысып жүрген кезімде «Наурыз» мейрамында алаңда құрылған киіз үйдің өте үлкен, әрі сырты өте әсем ұлттық ою – өрнектермен өрнектелген ақ боз үй көзіме түсті. Маған осы киіз үйдің іші де өте қатты ұнады. Үйдің ішіндегі барлық заттар ою – өрнектермен өрнектелген екен. Мұнда сонымен қатар төрдегі өрнекті кілемнің бетіне ілінген қос ішекті домбыра, сәнді етіп қайыспен өрілген қамшы, түлкі терісі, қылқобыз, үлкен көк бөрінің терісі, үйге ерекше сән беріп тұр.

Мен бұл көріністі былай түсіндім. Қазақ халқы өте қонақжай, әрі батыл, жау беттеп келе алмайтын әр халық болған деп түсіндім. Осы қасиеттерді қазіргі ұрпақ, біздер, жоғалтпай өз бойымызда сақтап қалуымыз керек. Білім шыңын бағындыра білген әрбір бала бәсекеге қабілетті, күзиретті тұлға болып қалыптасады және мен оған толық сенемін.

Киіз үй-көшуге қолайлы, жиналып-құрастырмалы, жазда-салқын, қыста-жылы баспана. Бұл ағаштан, әртүрлі үй жануарларының терілерінен жасалады. Киіз үй қанатына байланысты, алтықанатты, он екі қанатты және т.б. атаулармен аталады. Бұрынғы кездері ақсүйектер, байлар, билер мен хан, патшалар өздерінің ордalarında яғни, үлкен киіз үйлерде өмір сүрген. Бұл қазақ халқының бай болғанының нышаны.

Киіз үй – қазақ халқының атамзаманнан бергі ең жақын серігі, асыл белгісі болып саналады. Киіз үй ауа райының қандай жағдайында да пайдалануға ыңғайлы. Ішіне жарық жақсы түседі, ауа алмасуы талапқа сай, жел, дауылға шыдамды. Төбесі күмбез тәрізді болып келгендіктен жаңбыр өтпейді, жинап тігуге оңай. Киіз үйдің негізгі қаңқасын (кереге, уық, шаңырақ, сықырлауық) сүйегі деп атайды. Киіз үйдің сүйегі жасалатын «Үй ағашты» алты ай немесе бір жылда даярлайды. Үй ағашты жасайтын шеберді әдетте «Үйағашшы» деп атаған. Үйағаш басатын шебер үйшілері, шаңырақшылары, үйдің ағаш мүкәмәлін, ағаш ыдыс-аяғын жасайтын даңғайыр ағаш шеберлері, артына ағаш ісмерлігінің мол қазынасын қалдырды. Соның арқасында ұйағашшылық, үйшілік өнері – дара ұлттық ерекшелігімен бүгінге жетті. Киіз үйдің пайда болуы қола дәуіріне, яғни заманымыздан бұрынғы 3-ші мың жылдыққа саяды. Ал, грек тарихшысы Геродот заманымыздан бұрынғы V ғасырда арғы ата-бабаларымыз сақтардың киіз үйлерде отыратындығын қағазға түсірген.

Киіз үй — мал баққан көшпелі халықтардың қысы-жазы отыратын өте қолайлы және төзімді баспанасы. Ол тез құрылып, тез жиналады. Қыста жылы, жазда салқын болады. Көлеміне және сыртқы кейпіне қарай әр түрлі болып келеді. Киіз үйді құрайтын негізгі қаңқасын киіз үйдің сүйегі деп атайды. Оларға кереге, уық, шаңырақ, есік немесе сықырлауық жатады. Сүйектері көленкеде кептірілген талдан, жіңішке қайыңнан немесе теректен жасалады. Киіз үй жасаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Оны тек шебер-үйші жасайды.

Киіз үйді тігу оңай емес. Алдымен керегені (биіктігі екі метрдей) жайып, әр бөлігін бір-бірімен жалғастырып, бекітеді. Керегенің әр бөлігін «қанат» деп атайды. Қанат саны үй көлеміне қарай көбейе береді. Киіз үй төрт, алты, сегіз, он екі қанатты болады. Хан ордасы отыз қанатқа дейін жеткен.

Керегені құрып болған соң шаңырақты көтереді. Қазақ халқы шаңырақты кие тұтады. Шаңырақ — отан, әулет мағынасында да қолданылады. Оны «қара шаңырақ» деп атайды. Ұл бала әке шаңырағының иесі, мұрагері болып саналады. Киіз үйдің басқа сүйектері ескірсе, оларды жаңартуға болады, ал шаңырақты жаңартпайды. Әдетте, шаңырақты үй иесі, ер адам көтереді. Үлкен киіз үйлердің шаңырағын ат үстінде тұрып бақанмен көтерген. Бақан — бір ұшы екі аша етіп жасалған ұзын сырық.

Шаңырақты көтерген кезде оның жан-жағынан уықтарды шаншыған. Уықтың шаңырақты ұстайтын жағы үшкір, кереге басына байланатын жағы жалпақтау болып келеді, жалпақ жағын тесіп бау өткізеді, оны «уық бау» деп атайды. Осы бау арқылы уық пен керегенің басын біріктіріп байлайды. Шаншылып біткен уықтың сыртынан айналдыра басқұрмен шалмалап таңады. Шаңырақтан кейінгі ерекше қастерленетін бөлшегі — босаға. Ол табалдырық пен маңдайшадан тұрады. Оның екі жақтау ағашын «таяныш» дейді. Оған сықырлауық орнатылады.

Сықырлауық — киіз үйдің өте әшекейленіп жасалатын сәнді есігі. Бұл ортасынан ашылып-жабылатын жарма есіктерге ұқсас. Ол екі таянышқа ілмек арқылы ұстасады, ашып-жапқанда сықырлап тұрады, сондықтан оны сықырлауық деп атайды. Осыдан кейін үйдің сыртынан киіз жабады. Киіздің төрт түрі бар. Олар: туырлық, үзік, түндік, киіз есік. Алдымен туырлықты керегеге керіп, ұзын баулары арқылы уыққа бекемдеп байлайды. Сонан соң бақанның көмегімен үзік пен түндікті жабады. Үзік шаңырақ шеңберінен кереге басына дейінгі аралықты камтиды. Атауына сай олар үзік-үзік киізден құралады.

Түндік — шаңырақты жауып тұратын төрт бұрышты шағын киіз, Түндік арнаулы бау арқылы оңай ашылып-жабылады.

Киіз есіктің сырты киіз, ортасы ши, астары жарғақ теріден жасалады. Ол шиыршықтап түріп қоюға ыңғайлы.

Киіз үйдің іші екіге бөлінеді. Олар; төр жақ (төрдің оң жағы, сол жағы), есік жақ (оң босаға, сол босаға). Қазақ халқы киіз үйдің ішін әсемдеп безендірген. Желбау — өрнекті, төгілме шашақты құр, шаңыраққа үш жерден байланып, керегеге асылады. Ол киіз

үйге сәндік-жиһаздық сипат береді. Оның негізгі міндеті — дауыл кезінде шаңырақты салмағымен басып тұру. [2,165б.]

Әдетте, үйдің оң жағына ағаш төсек орнатып, оның тұсына түскііз ұстап, шымылдық құрады. Төрге жұқаяқ, оның үстіне әбдіре (сандық) қояды. Әбдіреге көрпе-жастық, тағы басқа жүктерді жинайды. Үйдің сол жағына тамақ салатын кебеже, қазан-аяқ салатын аяққап, ыдыс-аяқ (саба, торсық, ожау, кесе, тостақ және т.б.) қойылады да, осы араны шым шимен қоршап жабады. Бұл «ас-су бұрышы» деп есептелінеді. Ал үйдің ортасына тамақ асатын ошақ (таған) немесе темір пеш орнатып қояды. Сәндік үшін жасалған желбау, бас құрбаулар мен түскиіздер үй ажарын ашып, айрықша рең береді.

Киіз үйді осылай әр отбасы өз қалауларына безендіріп жабдықтаған. Жабдыкталған үйдің сәнді, әдемі болуы үй иелеріне байланысты.

Киіз үй тек қазаққа ғана тән емес, көшпенді тайпалардан тараған бүгінгі халықтардың көбіне ортақ мұра. Алайда, әрқайсысының жасалуы мен әсемделуінде айырмашылықтар бар. Мәселен, моңғол, қырғыз, қалмақ киіз үйлері керегелері аласа, шаңыраққа тік уық шанышқан, жалпы тұрқы тапал келеді. [3, 23б] Бұл шеберлердің олақтығынан емес, тігілуі, жоңылуы, жиналуы оңай, оңтайлылығынан болса керек. Ал қазақ киіз үйі тұрмысқа тиімділігімен қатар, көрмеге қойғандай сыртқы көрнектілігімен, ішкі көркемдігімен ерекшеленеді. Оның сыртқы пішініне қарап-ақ планиметрия, симметрия, шар мен сфера сынды геометрия мен физика заңдарын кітаптарға қарап оқымаған дала ісмерлері әлемде аталған ғылымдар пайда болмай тұрған кездің өзінде киіз үйді небір дүлей дауылдар жыға алмайтын жұмыр, аспаннан апталап жаңбыр жауса да су сыртымен сырғып ағатын күмбез етіп жасауынан тағы да табиғатпен үйлесім табудың тамаша үлгісін көреміз. Қазақ киіз үйінің керегесі биік, уығы иік, шаңырағы шалқақ келеді. [3, 38б] Үйдің қаңқасын құрайтын материалға қарағай, қайың емес, жас күйінде июге көнгіш, кепкенде сол қалпын сақтап қалғыш құба тал пайдаланылған. Уықтың бойы мен керегенің биіктігіне ұзындығы бірден жеткендей тұзу өскен тал әрқашан дайын тұрмайды. Сондықтан қисық немесе бұраң біткен талдарды суға балқыта жібітіп, тезге салып оқтаудай түзетіп, сол қалпын сақтай қатайтып алады. Жарты шеңберлеп шендестірілген шаңырақ қоспасын бекітуге, кереге торларын топсалап көздеуге түйенің мойын тері көнін таспалайды. Киіз үйдің ең кішісі екі керегеден

итарқалаған қос. Одан үлкендері, кендері төрттен он екі қанатқа дейін, яғни саны сонша керегеден құралады. Керегелердің шеттерін айқастырып, әр тоғысты берік құрлармен орай бекітіп тастаған соң, ол мінсіз шеңберге айналады. Кереге басы сайын уық байлап, ұшын шаңырақ көздеріне сұғып болғанда үй қаңқасы дайын болады. Осынау көшпенділер баспанасы кейде ағаш үй аталатыны сондықтан. Киіз үй аталатын себебі, аталған құрылымның сырты киіздермен қаптай жабылады. Олар үйдің бүкіл қаңқасын және толық қамтитын, бірін-бірі көмкеріп тұратын үзік, туырлық, іргелік дейтін бөліктерден бүркеме етіп жасалады. Үй күмбезінің биігіне бекітілген шаңырақты төрткүлдеп пішілген, әр бұрышына бау тағып, оны белбауға байлайтын түндік жабылады. Түндік үй ішіне жарық түсіру үшін тәулік мезгілдеріне қарай көлеңке жаққа ашылып, түнде жабылып тасталады. Киіз үйдің керемет қасиеті – ішке сырттан суық пен ыстық өткізбейді. Жазира жайлауларда адамдар саф ауамен тыныстап, саялап тынығуы үшін туырлықтың етегі түріліп, іргелік түсіріліп, үй ішіне самал соқтырып қояды.

Мал бабына қарайлаған бабалар қыс бойы, кейінгі қыста салған аталар қыс қаһарына мінген кезге дейін киіз үйдің ішінде болған. Мұндай кезде ішке суық сіңбеуі үшін туырлық, үздіктерді қосқабаттап жапқан. «Қос туырлықпен үйді ұядай етіп, қаңтар келгенше қырда отырдық» деп өткен-кеткен туралы әңгіме шертетін ата-әжелеріміз күні кешеге дейін болды. [4, 25б] Үй ортасындағы ошаққа қызуы шарпитын жыңғыл, сексеуіл, қоламталап маздайтын қи мен қу тезек жағып, қыстайтындар соғымынан, күздейтіндер қазан асы сойысынан ыстық тағам түрлерін, бүлкілдеп піскен сүтін, бұркылдап қайнаған шайын далаға шықпай-ақ дайындап отырған.

Қорыта келе айтарым, Қазақ тарихындағы ең бірінші сәулетті құрылыс – қазақ үйі болған. Ешқандай шегесіз, тез құрылып-жиналатын, көшіп-қонуға ыңғайлы киіз үйді қазіргі уақытта көптеген шетелдіктер тандана тамашалайды. Болашақта осындай қазақ халқының ертеден келе жатқан киіз үйді өрнектеудегі құнды дәстүрлі колөнерін заманауи дизайнерлік жобада көрсетсем деймін.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Егемен Қазақстан» газеті . 2014 жыл 18 қазан, 2 б.
- 2 М. Қозыбаев . Өркениет және ұлт . Алматы . 2001 , 369 - б .
- 3 Қазақтың киіз үйі, С. Назарбекұлы, Астана, Елорда, – 2005. – 93 б.
- 4 Шаңырақ. Үй – тұрмыстық энциклопедиясы, Алматы, 1990, -265

СЕКРЕТЫ ОРНАМЕНТОВ

КОЧЕРГИНА Е. В.

ученица 8, «Д» класса, КГУ Средняя общеобразовательная школа
инновационного типа имени Ахмет Байтұрсынұлы города
Павлодара, г. Павлодар

Казахский орнамент имеет характерные пути развития и историю. Эта история восходит к «Андроновской культуре». Эта эпоха была заселена в две тысячи лет до нашей эры. Об этом свидетельствуют образцы древней культуры, выявленные в результате многолетних археологических исследований в нашей стране. Обращаясь к историко – научным данным, мы знаем, что орнаментальное искусство казахского народа восходит к древним временам и под влиянием искусства кочевых племен, населявших казахскую землю, сформировалось на протяжении веков и вошло в определенную систему. Достаточно сказать, что по первым казахским образцам орнамента мы подвергли культурному наследию Андронов, сак, гунн, уйсун [5, с.4].

Казахский орнамент – это не только декоративный образец изобразительного искусства, он основан на философской мысли, глубоком значении. Орнаментальные знаки в орнаменте являются выражением представлений населения об окружающей среде, жизни, образности мышления, художественной мысли. Символика вида и цвета, магические символы здесь выполняют определенную смысловую функцию как единый образ. Синий цвет, как правило, символизировал небо, красный – огонь и основу жизни, зеленый – символ весны и процветания, белый – символ высших ценностей в жизни человека, желтый – символ мудрости и разума, учение – символ знания.

Орнаментальным искусством казахского народа занимались В. Куррер, Ф. Т. Куглер, С. В. Иванов, В. В. Стасов, В. К. Волков,

С. А. Давыдов, Н. в. Сумцов, А. Н. Бернштам, а казахские народы А. Маргулан, т. Басенов, Е. Масанов Исследованы учеными М. Муқановым, С. Касимановым, У. Жанибековым, Б. Туякбаевой, Б. Альмухамбетовым, Б. Ибраевым, К. Ибраевой, т. Жанысбековым, Ж. Шайкеновым, У. М. Абдигапаровой и др. Этнограф, искусствовед садик Касимов и архитектор – ученый Тлеутай Басенов оставили некоторые данные о резьбе.

Кроме того, можно отметить любителя этого искусства, Байдильдина Шоптибаевича. Ремесленник, несмотря на то, что он родом из 60 целин, изобрел эти резные фигурки, дав названия около 1500 резным фигурам. Украшая свою жизнь орнаментом, он с детства посвятил себя развитию орнамента, и даже в течение десяти лет своей жизни, занимаясь исключительно орнаментом, его совершенством, его искусство достойно того, чтобы считать его подвигом [4,с.5].

Тайна орнамента пока не подвластна разгадке, так же как не удастся пока прочтение древних письмен, нанесенных на камнях, значимости и многое другое. Путь казахского орнамента – это дорога в несколько тысячелетий, которая навеяна красотой, изяществом, глубоким философско-социальным смыслом и мастерством ремесленников. Сегодня возникает необходимость правильного истолкования и их использования в знаково-символическом смысле в бытовых изделиях, одежде, ювелирных изделиях, декорировании архитектурных сооружений. Приобщение к культурному наследию казахов позволяет бережно выявить не только то, что было, но и то, что, к сожалению, было утеряно. Наиболее уродлив узор, стилизованный техническими инновациями, когда в поиске нового дизайна теряется не только самобытность, но и изначальный смысл орнамента [3,с.2].

Почему в мировой истории искусств до определенного времени не было понятия орнамента? Скорее всего, в человеческом сознании главную роль играло произведение искусства, его ценность, а орнамент являлся дополнительным декоративным элементом, обрамлением, рамкой. Оттого, орнамент даже мастерски исполненный, прекрасно дополняющий, называли только мозаикой, рельефом, оправой произведения искусства.

Орнамент археологи находят вместе с появлением первых следов жизнедеятельности человека на земле, которым много тысяч лет.

В Иссыке найден Золотой воин, живший за 500-600 лет до рождения Христа; он был в одежде, украшенной орнаментом, состоящим в основном из символов. Племена, жившие на территории современного Казахстана, еще в III тысячелетии до нашей эры производили бронзовые изделия с орнаментом.

Поздний палеолит (35-40 тыс. лет до нашей эры) представлен стоянкой каменного века Майбулак в Жамбылском районе Алматинской области (профессор Ж. Таймагамбетов). Там найдены артефакты с орнаментом в виде «верёвочного» узора. Сложный и издревле распространенный мотив плетенки получен, по всей вероятности, путем вдавливания в глиняную форму веревки. Основанный на неизобразительной символике, орнамент в древности был почти исключительно геометрическим, состоящим из строгих форм круга, полукруга, овала, спирали, квадрата, ромба, треугольника, креста и их различных комбинаций. Эти и многие другие факты говорят о проживании и на территории нынешнего Казахстана людей с определенной материальной и духовной культурой. [2,с.6]

Иными словами, если предположить, что орнамент – это система знаков и символов, то проанализировать сегодня орнамент представляется почти невозможным.

В верованиях гуннов, древних тюрков важное место занимали тотемистические воззрения, как одна из первых форм религий. Родоплеменные отношения и сам человек отождествлялись с миром животных. Весьма показательно, что на протяжении различных исторических периодов элементы тотемизма присутствовали в изображении иранских государей в короне с рогами архара с золотым шаром посередине, на золотых и бронзовых кушано-сасанидских монетах, чеканившихся в захваченных сасанидами районах государства Великих Кушан, то есть в какой-то мере наследников сако-массагетских кочевых объединений. Изображение архара можно увидеть на печати ханов тюркского каганата. Учитывая глобальное распространение знаков рогов и спирали и значительные сходства их толкования в различных регионах, а также особую приверженность к ним в скотоводческой среде евразийских кочевников, мы можем с уверенностью считать, что в тюркском и позднее – в казахском орнаменте знак рога и спирали означал близкие идеи. Общий для всех тюркских народов термин «кут» и единое его понимание как жизненной силы, унаследованное тюркоязычными народами от общих предков, как нельзя лучше

соответствует этим идеям. Именно в этом заключается главный смысл спирального элемента, и именно в таком контексте обретает наглядную убедительность семантическая цепочка: кошкар муйз – кошкар-кут (орнаментальный мотив парных рогов – баран-производитель – жизненная сила). Знак «кошкар муйз» обозначал материальное благополучие скотовода. Термин «кут» отражает соответствующие древнеиранское представление о харизме царской власти, выраженный в термине «фарн» со значениями от «добрая судьба, счастье» до «царская слава, царское величество».

Древняя символика связана с названием некоторых орнаментов. В XIX веке, если одежда казаха содержала орнамент «гуйе табан – верблюжья стопа», то эта одежда была предназначена для дальней дороги.

Символом свободы у казахского народа является образ птицы. Если человек желал кому-то свободы, независимости и счастья, то дарил вещь со знаками «кус канат» или «кус мурын». Орнаменты «кус канат» и «кус мурын» широко использовались в ювелирных изделиях: кольцах, браслетах, подвесках, шолпы. В свою очередь роль своеобразного амулета, призванного соединять родственные сердца, служило кольцо с орнаментом «кус тумсык». [1,с.3]

Орнамент «кус тумсык» напоминает птичий клюв, который составляют ветвистые роговидные элементы и линии. Если родителям присылалось в дар кольцо с орнаментом «кус тумсык» от замужней дочери, то это являлось символом ее счастливой жизни.

У кочевников животное или растение – покровитель рода – являлись одним из тотемов, которые нашли свое отображение в виде различных символов и знаков в национальных украшениях.

Следующая тайна, скрытая в орнаменте – экономическая. Все, что принадлежало человеку в его мире, он в форме символа клеймил и указывал на личную принадлежность. Рисуя различные знаки, он в первую очередь метил «свое», пытаясь уже во вторую очередь придать своему оружию силу, продукту труда – легкость, надежность, красоту, особенность и защиту.

Возможно, не сакральность, а элементарный прагматизм двигал человечеством в изобретении орнамента. И поэтому орнамент – не произведение искусства, но и зашифрованные счета купцов, амбарные книги ростовщиков, бухгалтерские счета... Орнаментальные знаки-символы можно трансформировать в числа, числа – в буквы, а буквы – в сакральные для многих слова – собственность, мое, богатство... Но это тема отдельной главы. [4,с.2]

В моем понимании орнамент-это точность, счет, равенство, равенство, гармония, соответствие, декоративность, артистизм, соответствие, чистота, нежность, очарование, рассудительность, теплота, красота, созерцательность, интеллект, интеллект, доброта настроения, солнечное время, радужный период, Светлый мир, вдохновение для настроения, прививает радость, воспитывает ловкость, деловитость, мастерство, гибкость.

Орнамент-это любовь к искусству, страсть к красоте. Сердце резчика будет теплым, нежным. В нашем ремесле, возрожденном с момента обретения нашей страной независимости, наблюдается прорыв, целенаправленный поворот, основанный на интересах нации.

Орнамент-это знак руки нашего народа, который не подлежит выцветанию, исчезновению. Ювелиру, резчику, мастеру, который нашел нужное место в этих видах орнаментов, очень поможет. Наш народ преданно относился к традициям, обычаям предков, культурному наследию. Очевидно, что сохранение наследия таких предков, развитие нашего культурного наследия является главной целью каждого гражданина нашей суверенной страны.

ЛИТЕРАТУРА

1 Зейнолла Модница. Собрание многотомных произведений / том VII. – Алматы: Изд-во» Ан Арыс», 2017. <https://e-history.kz/ru/news/show/32356>.

2 Интернет-материалы образцы, достижения Казахской национальной одежды Академии моды Сымбат <https://symbat.edu.kz/rubric/aboutus/rukovodstvo?prof=1>.

3 Интернет-материалы «Тайны казахского орнамента» <https://exclusive.kz/expertiza/obshhestvo/125671/>.

4 Научно-исследовательская работа. «О чём молчат орнаменты» <https://nsportal.ru/ap/library/nauchno-tekhnicheskoe-tvorchestvo/2013/10/28/nauchno-issledovatel'skaya-rabota-uchashchikhsya>.

5 Научно-исследовательская работа. «Қазақ халқының ою-өрнек әлемі» <https://uchitelya.com/nachalnaya-shkola/118681-prezentaciya-aza-halyny-oyu-rnek-lem.html>.

ҚАЗАҚ ӘСКЕРИ ӨНЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

КУСНИДЕНОВА М. А.

9 «Г» сынып оқушысы, № 17 жалпы орта білім беру саралап оқытатын бейіндік мектебі, Павлодар қ.

АРАПБАЕВ Ж. Қ.

№ 17 жалпы орта білім беру саралап оқытатын бейіндік мектебі, Павлодар қ.

Сан ғасырлық тарихы бар халқымыздың өткен өмірі қазіргі таңда көпшіліктің, соның ішінде жас буынның қызығушылығын тудыруда. Халықтың, келешек ұрпақтың бойында ұлттық сананы, ұлттық рухты қалыптастыратын шынайы тарихты жазу – тарихшылардың алдында тұрған басты міндет. Бұл салада Президентіміздің бастамасымен «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша орасан зор істер атқарыла бастады. Тарихпен бірге тарихи сана да өзгерді демекші, соңғы жылдары елімізде болып жатқан қоғамдық тарихи қатынастардың өзгерістерге ұшырауы қоғамдық санаға да тікелей әсер етуде. Тарихқа үнілу көшпелілердің әлемдік өркениет дамуына қосқан үлесін, оның ішінде «әскери өнерді» білу міндетін жүктейді. Қазақ халқының өткен тарихындағы атүсті зерттелген мәселелердің көпшілігі бүгінгі заман талабына сай қайта қаралып жатса, кейбір мәселелер бойынша терең зерттеулер жүргізілуде. Қазақ хандығының нығаю, күшею процесі және халық ретінде тарихи сахнада өзін-өзі танытуы жайдан-жай келе қойған жоқ, ол ұзақ уақытқа созылған жер үшін, бейбіт өмір үшін қан төгіскен, шабысқан, атысқан табанды күрестердің, осы күрестер барысында халықтың соғыс ісіне бейімделуі мен шындалуының, қазақ хандарының шебер жүргізген дипломатиялық және әскериқолбасшылық саясаттарының нәтижесінде келді. Қазақ халқының әскері қазақ жерін, халқын сыртқы жаулардан қорғау, өзінің жер аумағын ұстап тұру және кеңейту мақсатында өз заманының және алдындағы дала көшпелілері – түркі-монғол тайпаларының ғасырлар бойы шындалған әскери ісі мен өнерінің кейбір элементтерін өзінің өмір сүру салтына сай қабылдауы мен өзіндік тәлтіма көшпелі және мәдени- шаруашылық өмір салты дарытқан табиғи әскери іске бейімделу нәтижелерінде қалыптасты. Әскери өнердің құрамдас бөлігі болып есептелетін жекпе-жектің де аталған жүйеде алатын орнын тиісті деңгейде қарастыру қажеттігі туындайды. Түркі-монғолдардың әскери өнерінің заңды мұрагері – қазақ әскери жүйесі де өз бойына көшпелілердің барлық

жетістіктерін сіңірді. Соның ішінде, әсіресе, батырлар жекпе-жегін ерекше атап өту керек. Батырлар жекпе-жегі – әр ұрыс алдында екі жақтың күштерін сынасу мақсатында өткізіліп отырған, жауынгерлік борыш болып есептелген батырлардың дәстүрлі міндеті ғана емес, ол әскери өнердің шындалған бір көрінісі іспеттес. Соғыс атаулының ең қызықты да шешуші бөлігі болған батырлар жекпе-жегі, батырлардың жауынгерлік тұлғасы жас ұрпақты тәрбиелеуге үлгі, әрі сабақ болуы тиіс.

1. Қазақ әскери өнерінің қалыптасуы

1.1 Шаруашылық – көшпелілер әскери өнерінің қалыптасуындағы негізгі фактор

Көшпелі өмір сүрген тайпалардың шаруашылық түрлеріне байланысты жайылымдық жерлердің табиғат ерекшеліктерін ескере отырып, төрт түліктің жайылымына қолайлы жер таңдай білуі қажеттіліктен туындаған. Профессор В.Н. Кунның Орта Азияның табиғат жағдайларын зерттей келіп жасаған тұжырымдамасында жазық жайылымдық жерлер түйе мен қой бағуға өте тиімді әрі қолайлы екендігі туралы баяндалады. Таулы жайылымдық жерлердің ең негізгі ерекшелігі шабындық шөптердің төрт түлікті асырауға аса қолайлылығы еді, ірі қара мен жылқы малын көктем мен күзде ғана емес, сонымен қатар жазда да, ал қар аз түскен жағдайда, бүкіл қыс бойы азықпен қамтамасыз еткен. Әсіресе биік таулы жайылымдардың шөбі шүйгінді, құнары мол болды. Ерте кезден бері таулы аймақты елдердің жайылымдық жерлері мал өсіруші көшпелілерді қызықтырған, оларды таудың вертикалды ерекшелігіне сай, төменнен жоғарыға, жоғарыдан төменге көшіп жүруге мәжбүр етті. Сөйтіп, көшпелілер толқыны жазда таулы аймаққа ауып, қыста жазықтық жерге көшіп отырған. Сондай-ақ, көшпелілер таулы жайылымды және өзен аңғарларын игерген соң, ірі қара мен жылқы басын көбейтуге мүмкіндік алады, ал құмды жайылым мен жусанды даланы мекен еткен көшпелілердің түйе мен қой бағуы басым болды. Жайылым түрі табынның бағытын анықтайды, ал көшпелілердің мекені табынның икеміне орай, жайылым түрімен тығыз байланыста болды. Қыста көшпелілердің негізгі толқыны өзен аңғарлары мен теңіз жағалауына таяу жерлерге орналасып, жазда солтүстікке, орманды аймақ пен шөпті далаға көтерілген. Осыған сай, күзде жылқылар семіз болғанда, отырықшы аймақтарға өздерінің қанды шапқыншылықтарын бастаған. Қазірдің өзінде ауқымды кең жазық алқапты жерде шаруашылықтың бір түрі – экстенсивті көшпелі мал шаруашылығы көп ғасыр бойы

үстемдік етті десек, қателескен болмас едік. Көшпелі экстенсивті мал шаруашылығының мынадай негізгі ерекшеліктерін айқындауға болады:

1. Көшпелі мал шаруашылығы азықты алдын-ала дайындау науқаны мен малды қорда ұстауды қажетсінбеген. Мал жайылымда өне бойы болған және қажетті жем-шөбін өзі тауып отырған;

2. Жоғарыда айтқандай, азықты өзі іздеп табуда тәулік бойы үнемі қозғалыста болады, ал қозғалыс қашықтығы жем-шөптің молдығы мен сапасына байланысты болады;

3. Әр аймақтың жайылымдық азығының жарамдылығы, өсімдік құрамы мен өсіп өну дәуіріне байланысты әр маусымда ауысып отырған. Маусым аяғындағы жайылымның азаюы мал азығын басқа жайылымнан іздеуге мәжбүр еткен;

4. Табынның маусымдық қозғалысы жайылысқа, өріске айдауға, бағуға ұласады, яғни бір жерден екінші жерге қозғалу мақсатында табынды саналы түрде басқарып, табынға қажетті жайылымдық жерлер ұйымдастырылып отырған;

5. Саналы адам еркінің араласуы, табынның көбеюі мен өмір сүру жағдайына айтарлықтай өзгерістер енгізеді. Егер адам өзі осы табынмен күн көріп отырса, демек ол табынды жыртқыш аңдар мен табиғат апаттарынан қорғауға мәжбүр болады.

Қозғалыстар адам қабілетінің арқасында керекті жайылымдар мен су аңғарларының бойына таяу ауысып, малды құнарлы шөптесін жерлерде ұстауды және оларды азығы мол жерлермен айдауын қамтамасыз етті. Осыдан барып қыстау мен жайлау пайда болып, көктем мен күзде осы екі аралықта көшіп жүру қалыптасады. Адамға осындай табынды иемдену үшін көп нәрсе қажет бола бастады. Бұл алдымен белгілі бір мал түрінің қажеті мен мінезін білуді, өсімдіктің азықтық пайдасын, кеңістіктегі шөп түрлерінің орналасуын және қысы-жазы, күні-түні айна-қатесіз бағыт таба білуді міндеттейді. Көптеген ғасырлар бойы адам бақташы болу жолында тәжірибе жинақтау үшін, аңшылық пен терімшілік кәсібі жолынан өтеді. Кейінірек кезеңде аңшылықты кәсіп еткен тайпалар бақташы көршілерінің малдарын басып алу мен айдап кетуі нәтижесінде бірте-бірте мал бағудың қыр-сырын үйрене отырып, өздері де бақташылыққа көше бастады. Аңшылық кәсібі ұзақ уақыт бойы халық шаруашылығының жетекші саласы болып келсе, енді оның орнын мал шаруашылығы басты. Дегенмен, әскери өнердің қалыптасуында аңшылықтың орнын ерекше атауға болады.

Өйткені аңшылық әскери маневрді, әскери қимылдарға даярлықты жетілдірген.

1.2 Қазақ әскери өнерінің қалыптасу кезеңдері

Еуразияның кең даласы б.з.б. I мыңжылдық пен XIX ғасыр аралығында мал шаруашылығымен айналысушы көшпелі тайпалар мекен еткен аймаққа айналды. Өзінің даму жолында далалық қоғам шаруашылықтың осы түріне тән ерекшеліктер бойынша дамыды. Көшпелілердің әскери жүйесі көрші жер өңдеушілердің әскери жүйесінен әлдеқайда басым болды. Ол басым бағыттарды атап айтар болсақ, рутайпалық жасақтың көп уақыт сақталуы, ірі атты қолдың маневрлік шапшандығы, қақтығыстан уақтылы жалтару мүмкіндігі, далалық алқапты тиімді пайдалануы, ал кемшілігі – оларда қолданбалы қолөнердің әлсіз дамуы еді. Далалық әскери жүйе бірден қалыптасқан жоқ. Оның бастауын біз сақ-скиф дәуірінде көреміз. Көшпелі мал шаруашылығы қалыптасып, шаруашылықтың жетекші саласына айнала бастайды. Сол кездегі сақ жауынгерлерінің Кир мен Дарийге қарсы соғысы далалық соғыс өнерінің өшпес үлгісін көрсетіп берді. Батыр атты садақшылар елі, семсерге табынып, жеңілген жауының бас терісін кесіп алып, бас сүйегінен шарап ішетін тостаған жасаған сақ-скифтер көршілерінің жадында мәңгі қалады. Дегенмен, сақ-скиф қоғамында әлі де болса, далалық әскери жүйенің толық жетілмегенін байқауға болады. Оның бір белгісі сақ-скиф әскерінің негізі жаяу жауынгерлерден тұрғанында. Оны сол кездегі қоғамның әлі ескіліктерден арылмауынан және шаруашылығының, атап айтсақ, жылқы ұстаудың жеткіліксіздігінен көруге болады. Сол сияқты қарудың да әлі дамымауы басты себептердің біріне жатады. Негізгі қарулары – садақ, қысқа сапылы найза, балта және акинак. Әскер құрамы мен қару-жарағы ұрыс барысын айқындайды – садақпен ретсіз оқ жаудыру мен бүкіл ұрыс шебінде тәртіпсіз қоян-қолтық шайқасқа түсу жиі қолданылған. Дегенмен, б.з.б. IV ғасырда көсемдердің салт атты жасағы маңызға ие бола бастайды. Олар ұрыс барысында алғы шепте орналасып, негізгі іс-қимылдарды жүргізген. Далалық әскери жүйенің дамуына әсер еткен келесі бір қадамды сармат, ғұндармен байланыстырамыз. Бұл кезеңде (б.з.б. III ғ. – б.з. IV ғ.) далалық әскери өнердің басты жаңалығы – ол сарматтарда тікелей шабуыл мен қоянқолтық айқасқа арналған ауыр қаруланған сауытты атты әскердің қалыптасуы. Оның пайда болуы ұшында темірі бар ауыр, ұзын найза мен қорғаныс жарақтарының дамуымен байланысты болды. Сарматтардың бір ерекшелігі – оларда дамыған

мал шаруашылығымен қатар, дамыған жер өңдеу шаруашылығының да қатар өмір сүруі. Сондықтан сарматтарда жаяу әскердің орны болды.

2. ӘСКЕРИ ӨНЕРДІҢ ШЫҢДАЛҒАН ШЫҢЫ - ЖЕКПЕ-ЖЕК

2.1 Әскери өнердегі жекпе-жектің орны

Майдан алдында атақты жауынгерлердің жекпе-жек айқасын өткізу – өткен ғасырларда, бұрынғы замандарда барлық халықтардың әскери сословиесіне ортақ дәстүр. Еуропа рыцарлары, жапон самурайлары, Үнді кшатрийлері соғыста жекпе-жек өткізуді жиі қолданғанын олардың эпикалық жырларынан, тарихи шежірелерінен көруге болады. Көшпелі халықтарда да айқастар көбіне батырлар жекпе-жегімен басталатын. Көшпелі түркі-монғол халықтарының батырлық эпостары да жекпе-жек айқастарды суреттейтін сюжеттерге толы. Батырлар жекпе-жегінің мақсаттары аз қантөгіспен, тәжірибелі кәсіби жауынгерлердің жеке айқастарымен соғыс тағдырын шешу, айқас алдында жауға күш көрсету, жаудың басты батырларын құрту, екі жақтың батырларының күшін сынасу. Бір жақтың батырлары өте басым түскен жағдайда, қарсы жақ кейде соғысты жалғастырмай, кері шегініп кететін де болған. Жекпе-жекке қатысу - батырлардың жауынгерлік борышы. Жекпе-жекте жау батырын жену, батырлардың атағын шығарып, дәрежесін өсіретіндіктен, оған қатысу абырой да саналған. Жеңімпаз батырлар әскердің, елдің ұранына айналып, жекпе-жек айқастарда қаза болғандардың есімдері өзі шейіт болған жерге қойылып, елі үшін жанын пида қылған ерлер есімі кейінге сақталып қалатын. Айқас алдында батырлар жекпе-жегі өткізу қазақтарда ХІХ ғасырға дейін сақталып келді. Ақтабан шұбырынды кезінде қазақ пен қалмақ батырларының жеке айқастары тарихи жырларда көп айтылады. Кенесарының қырғыздармен соғысында да қазақ-қырғыз батырларының жекпе-жегі өткізіліп отырған. Исатай-Махамбет бастаған халық көтерілісі кезінде Исатай мен Қарауыл қожа әскер кездескенде де батырлар жекпе-жегі өткен. Жекпе-жекте жеңіске жете берген Исаған батырларының сұсынан сескенген Қарауыл қожа әскерін шегіндіріп алып кетеді. Көшпелі батырлар мен көршілес отырықшы халықтардың әскерлерінің жекпе-жек айқастары ол халықтардың әдеби, тарихи жазбаларында айтылады. Иран мен Тұран батырларының жекпе-жегі «Шахнамедә», ертедегі Русь богатырлары мен қыпшақ батырларының немесе орыс және Алтын Орда жауынгерлерінің жекпе-жегі орыс жылнамаларында суреттеледі. Бұл жекпе-жек айқастарды олардың бейнелеу өнерінің

әскерткіштерінде, миниатюраларында көруге болады. Көшпелі халықтардың петроглифтерінде де батырлардың жеке айқастары бейнеленген. Қазақ халқының ауыз әдебиетінде, батырлық жырларда, батырлар туралы ертегілерде жекпе-жек айқастар жиі суреттеледі. Ауыз әдебиеті мен бейнелеу өнері материалдары батырлар жекпе-жегінің өткізудің қалыптасқан өзіндік жолы болғанын көрсетеді.

Қорытынды

Ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының әскери өнері оның әскери-тарихи болмысын айқындап берді. Көшпелілердің әскери жүйесінің мұрагері қазақтар өз заманына сай аталған өнерді одан әрі дамыта білген. Әскердің құрылымы, соғыс жүргізу тактикалары мен маневрлік әдіс-айлалары, ұрыстың барысына ықпал еткен батырлар жекпе-жектері, жауынгерлердің рухани және тұлғалық болмысы, қазақ әскери өнерінің өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Жекпе-жекке шығатын кәсіби жауынгерлер соғыс тағдырына тікелей ықпал ететін күш болды. Алайда жекпе-жек әскери жүйеде әлі де өзінің тиісті бағасын ала алмай келеді. Қазақ әскери өнеріндегі жекпе-жек, негізінен, ауқымы кең, тың тақырып. Демек, өзінің кезегін күтіп тұрған, әлі зерттеуді қажет ететін күн тәртібіндегі мәселе. Жекпе-жек – ұрыс не майдан алдындағы батырлардың жеке айқастары, оған қатысу батырлардың жауынгерлік борышы саналған. Өз ісіне машықты кәсіби жауынгерлер аз қантөгіспен, жеке айқастарымен соғыс тағдырын шешіп отырған. Жекпе-жекте жау батырын жену, батырлардың атағын шығарып, дәрежесін өсірген. Қазақ әскери өнеріндегі жекпе-жектің орнын мынадай белгілермен көрсетуге болады:

1. Жекпе-жектің әр ұрыстың алдында өткізілуі, яғни соғыс бастамасына тікелей әсері;
2. Тәжірибелі кәсіби батырлардың жеке айқастарының ұрыс тағдырына ықпал етуі;
3. Жекпе-жек айқаста қаудың басты батырларын құрту;
4. Ұрыс алдында жауға күш көрсету, мысын басу;
5. Екі жақ батырларының күш сынасуы.

Көп ғасырлық тарихы бар қазақ елінің басынан небір қиын кезеңдер өтті. Осындай сәтте елінің тыныштығы мен тағдырын ойлаған батырлар атқа қонып, өздерінің өшпес ерліктерін жасады. Қалмақтармен шайқастарда қазақ батырларының аты шығып ел арасына атағы жайылды. Сондай батырлардың көбі өз ерліктерін тікелей жекпе-жек айқастарда жасаған. Қорытындылай келе,

әскери жүйенің құрамдас бөлігі ретінде жекпе-жектің алатын орны ерекше екенін көрдік. Жекпе-жек-әскери өнердегі жауынгерлердің жетістіктерін айқындайтын батырлар айқасының төресі. Қазіргі таңда жекпе-жектің майталман батырлары жастарымыз үшін зор үлгі бола алады. Ұрпақ бойында ержүректік пен батылдықты қалыптастыруда жекпе жек батырларының тұлғасы мен ерліктерін насихаттау, олардың моральдық этикасын бүгінгі күнмен байланыстыру – қазіргі жас тарихшылардың еншісі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бекмаханов Е. Очерки истории Казахстана XIX в. – Алматы. – 1966.
- 2 Жақып Б.Ө. Қазақ энциклопедиясы. – Алматы. – 2011.
- 3 Тасболатов А.Б, Мұсаев Т. Қазақтың хас батырлары – ғылыми танымдық энциклопедиялық жинақ, Алматы: Ел-шежіре баспасы. – 2022.
- 4 Аршабеков Т., Жұмабеков Ж., Жұманова А. Арқа батырлары, Қарағанды: Тенгри баспасы. – 2019.
- 5 Есмағамбетов К. Батырлар тарихы – рухани байлығымыз // Қазақ тарихы. – 2007.

ПАВЛОДАР ӨҢІРІНІҢ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАРЫМЕН КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІ, ҚАЗАНҒАП БИ

АХМЕДИЕВА М. К.

тарих пәнінің мұғалімі, Музыкалық колледж - дарынды балаларға арналған музыкалық мектеп-интернат» кешені, Павлодар қ.

ҚАСЕН А. Ж.

9 сынып оқушы, Музыкалық колледж - дарынды балаларға арналған музыкалық мектеп-интернат кешені, Павлодар қ.

Тарихымыздың ажырамас бөлігі болып саналатын әр аймақтың қала мен елді мекендердің тарихын зерттеп зерделеудің сондай-ақ әр өлкенің дамуына елеулі үлес қосқан тарихи тұлғалардың есімін ұлықтап, танып білудің өзектілігі арта түсуде. Осы орайда жастар еліне қадір тұтқан тұлғалардың жасаған еңбектерін үлгі тұтып, Павлодар-Ертіс өңіріміздің тарихын біліп, біліммен сусындап өсуі тиіс.

Павлодар өңірінің тарихы 1720 жылдан басталған жоқ, бұл өңірдің тарихы сонау сақ дәуірі мен ғұн тайпаларынан бастау алып, YI-XVII ғасырларды қамтитын орта ғасырлардың түркі,

түргеш, қимақ, қыпшақ тайпалары өмір сүрген тарихи және мәдени өзгерістер мен дамуларды басынан кешірген киелі өлке.

Кейінгі орта ғасырдан бері Қазақстанның солтүстік шығысында орналасқан киелі Павлодар өлкесі ақындарға, әулиелерге, батырлар мен әнші-жырауларға, ғұлама ғалымдарға, жазушыларға, өнерлі қоғам қайраткерлеріне бай. Өңірінің тарихы қазба жұмыстары мен ауыз әдебиет арқылы және тарихи жазба деректер арқылы бізге мәлім. Ертіс өлкесінде XYIII ғасыр мен XX ғасыр арлығының өзінде көптеген ғұламалар белгілі [1, 3 б.].

Ертіс өңірі көптеген архиологиялық комплекстері мен киелі орындарның ең ежелгілеріне «Драверта үңгірі», «Олентин жазулары», Ақбидайық петроглифтері сондай-ақ Торайғыр сақ қорғандарында, «Алтын жал», Кемпіртас және Ақмола қорымдарында кешенді тарихи-археологиялық жерлерде жатады.

Республикалық мәндегі объектілерге: Ақкөл-Жайылма қалашығы, Қоңыр әулие үңгірлері, Құмыра үңгірі, Әулибұлақ, Телебұлақ бұлақтары, Айманбұлақ, Тас кереметтері шатқалдары, Рахай және үшсала шатқалдары, жазуы бар тастарға: «Тас ғажайыптарының алқабы», «Ат басы», «Ожаутас», «Тақиятас» шыңдары жатады. Тас колонналар адам ағзасының сәби шағынан бастап көрі шағына дейінгі эволюциясын көрсетеді. Бұл ғажайып - табиғат жаратылысы.

Ақкөл-Жайылма қалашығы. Ақкөл-Жайылма Павлодар облысының Екібастұз ауданында ұшатын құстың канаттары шаршаған өлке деп аталады. Жергілікті Ақкөл, Әуликөл деп аталады. Жазылған мәлімет бойынша Ақкөл-Жайылманың қазақ тарихындағы маңызы Баянауыл, Қарқаралы, Ұлытау сияқты танылған тарихи орталықтардан кем емес деп болжауға болады. Ақкөл-Жайылма маңы Олента және Шідерті өзендерінің төменгі ағысында үлкен жерді алып жатыр. Табиғаттың әсемдігі мен байлығымен ерекшеленеді, ол ғибадатханаларды жерлеу ордасы болып саналады.

Әуликөл қорымының қасиетті бөлігінде зерттелген екі кесененің-күмбезінің өлшемі 19x12 м болған. Кесененің бірінші бөлмесі-зиаратхана, намаз оқуға және қайтыс болғандарды еске алуға арналған. Ол сегіз қырлы пішінге ие және күмбездің астында, құрылымның орталық бөлігінде орналасқан. Екінші бөлме – гурхана көшпелі элитаны жерлеуге арналған.

Ақкөл-Жайылма жерінде хандар сайлауы өткізілген. Солардың бірі-Бөкей Барақұлы, 1817 жылы 30 мамырда Орта жүздің ханы

болып сайланған. Жиналысқа Абылай ұрпақтарының беделін басу үшін Ресейден әскери басшылар келіп, қазақ сұлтандарының Ақкөл-Жайылмаға жиналуына тікелей әсер еткен. Ақкөл-Жайылма төңірегіне байланысты қазақ аңыздары зерттеуді әлі де қажет етеді [2, 15 б.].

Қоңыр Әулие үңгірі. Қоңыр әулие немесе Әулиетас үңгірі–Баянауыл өлкесі тарихының ескерткіштерінің бірі. Ол Жасыбай көлінен үш шақырым жерде орналасқан және өлке адамзаттың ұрпағы – Бай-ана болатын жер болып саналады. Ежелгі заманнан бері Қоңыр әулие үңгірі Құдіретті Құдайға арналған дұғалардың орындалуымен танымал.

Үңгір жер қыртысының тектоникалық плиталарының қозғалысы мен табиғаттың сыртқы табиғи әсерінен (жел, жылу, жаңбыр) пайда болғандығы атап өтілді. Қоңыр әулие үңгірінің ғажайып күшіне табыну-ежелгі ғұрыптардың бірі, оның тамыры Тас дәуірінің жабайы табиғатына жатады. Үңгір-ғажайып күшке ие болған түбіндегі судың арқасында қажылық орны. Ол барлық ауруларды емдейді деп саналады, ал үңгірде түнеп, Құдайдан дұға еткісі келетін әйелдер шынымен ана болады. Белгілі ойшыл Мәшһүр-Жүсіп үңгірдің қасиеттілігін мойындай отырып, оны «әулиелер өз күшіне ие болатын жер»деп сипаттады.

Жасыбай Өмірұлы 1716-1741. Жасыбай Өмірұлы жоңғарларға қарсы күрескен, аңызға айналған қазақ батыры. Ғалымдардың пайымдауынша, Жасыбай 1716 жылы туып, 25 жасында қайтыс болған. Оның әкесі Өмір, шешен әрі тапқыр адам, ал анасы әйгілі қазақ батыры Олжабайдың қарындасы болған. Көбісі оны «Олжабайдың жиені» деп атапты. Батыр Жасыбай туралы Н. Коншиннің еңбектерінде, халық дастандарында, аңыздарда, ауызша дәстүрлерде көп жазылған. Оған «Ер Жасыбай» дастан арналған. Жасыбай батыр туған жері үшін күресіп, өз халқын қорғап қаза тапқан. Осы қаһармандығы үшін халық оны құрметтейді және еске алады. Ол соғысқан Баян тау тауындағы асу «Жасыбай асуы» деп аталды. Көл де оның есімімен аталады.

Малайсары Тоқтауылұлы (1708-1754 жж.) – Павлодар облысының қазіргі Май ауданында дүниеге келген қазақ халқының көрнекті батыры. Қазақ тарихында Малайсары батыр елші және қоғам қайраткері ретінде танымал. Ол қазақтардың Ресейге қосылуына қарсы болды. Қазақ-қалмақ соғысын тоқтатты, екі хандық арасындағы бейбіт реттеу саясатының жақтаушысы болды, жоңғарларға қазақ елшісі ретінде жіберілді.

Ш. Уәлихановтың «XVIII ғасырдағы батырлар туралы аңыздар» мақаласында батыр Малайсары Абылай ханның ең құнды батырларының бірі ретінде атап өтілген. Бұл қазақ тарихындағы батыр туралы алғашқы жазбалардың бірі. Абылай хан Малайсары-батырды жоғары бағалады: «Малайсары – байлықта да, батыллықта да бәрінен асып түсетін батыр». Батыр Галдан Церенге қарсы жорыққа шыққанда қаза тапты.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Қазақтың ұлы баласы, ақын, ағартушы, фольклор жинаушы Мәшһүр-Жүсіп 1858 жылы Баянауылдағы Қызылтаудағы Найзатас ауылында дүниеге келген. Сол кезде Шыңғыстауда Шәкәрім Құдайбердиев дүниеге келді. Адам-Машхурдың шын аты, оған азанды оқығаннан кейін берілген. Мәшһүр Жүсіп Көпеев бала кезінен жан-жақты, білімі терең адам болды. Жеті жасынан бастап ол фольклор үлгілерін жинай бастады. Он бес жасынан бастап поэтикалық шығармалар жазады. Ол 100 ден астам тарих, фольклордан, әдебиеттен, тілден, этнографиядан, философиядан және медицинадан ғылыми мақалалар жазған. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының өмірінің соңғы кезеңі туралы халық арасында көптеген әңгімелер бар. Ақын 1931 жылы туған ауылында қайтыс болды.

Павлодар қаласының орталығындағы бас мешіт, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлына арнап салынған.

Исабек Хазрет (1792-1871) Исабек Ишан Хазрет Павлодар облысы Екібастұз ауданындағы Ақкөл-Жайылма қаласында жерленген. Исабек Ишан Хазрет исламды дамытқан алғашқы миссионерлердің бірі, белгілі философ Машхур Жүсіп оның шәкірті болған. XVIII ғасырдың ортасында Исабек Ишан осы ежелгі Ақкөл-Жайылма қаласында білім алған. Исабек Ишан өз заманының діни тұлғасы, Алланың адал жолында болған оның ұрпақтары исламды таратты.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ұстазы Исабек Ишан қайтыс болған кезде ұзақ аза тұту әуенін жазды:»Біз Исабек Хазрет ретінде баға жетпес ишаннан айырылдық».

Ғабдыл-Уахит хазірет (1853–1926) – XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында өмір сүрген белгілі діни қайраткер. Хазірет қазіргі Павлодар облысы Шарбақты ауданындағы ауылдардың бірінде дүниеге келген. Алғашқы білімді молдадан алған ол оқуын алдыңғы қатарлы мұсылмандық білім беру орындарында жалғастыру бел буады. Білім қуып Бұқараға кетіп,

сол жақта қаланың бай діни дәстүрлерімен танысып, ислам дінінің негізін тереңінен зерттеді.

Туған елге оралған соң бүкіл ғұмырын халыққа қызмет етуге арнап, ағартушылықпен айналысты. Шарбақты ауданындағы Есілбай ауылында медресе ашып, көпшілікті оқытты. Кейін хазірет Арбиген ауылына жақын жерде мешіт салып, сонда имам болды. 1926 жылы Ғабдыл-Уахит хазірет қайтыс болған соң оның зираты көптеген мұсылманның зиярат етер орнына айналды [3, 17 б.].

Қазанғап Сатыбалдыұлы (1771-1856) — белгілі би, шешен. Орта Жүздің Арғын тұқымынан шыққан. Павлодар облысының Баянауыл маңында дүниеге келген.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Арқа өңіріне кең танылған ірі саяси қайраткерлердің бірі.

Қазанғап Сатыбалдыұлы қазақтың атақты батыры Малайсарының үзеңгілес досы Байдаулет батырдың шөбересі, елінің төбе биі, болған адам. 1843-1848 жылдар аралығында Қазанғап би Баянауыл округінің аға сұлтаны болған.

1820 жылдары Орта жүз қазақтарының жерінде алғашқы округтер құрыла бастағанда Қазанғап Сатыбалдыұлы дербес Баянауыл округін құру үшін көп еңбек сіңірген. Аға сұлтан қызметін атқарып жүргенінде жергілікті Омбы әкімшілігінің алдында қазақтардың қамын жеп, мүддесін қорғаған. Орыс деректемелерінде Қазанғап Сатыбалдыұлының болмысын айқындайтын «парасатты, адал, шыншыл азамат» деген мәліметтер кездеседі [3, 20 б.].

Қазанғап би мал шаруашылығы және егін шаруашылығымен айналысқан ірі кәсіпкер, халыққа жанашыр, демеуші болғанын тарихи деректер айғақтайды. Мысалы, Қазанғап Сатыбалдыұлы 1843 жылы дуанбасы болған соң қызметін дуанға мешіт салдырудан бастаған. Оған молда ретінде татар Ғабдулғафар есімді азаматты тағайындаған. Осы молдамен бірге еріп келген Рамазан деген татар жігітін Қазанғап қолынан ұстап, сауда-саттығын жүргізетін көмекші еткен. Ол қамқоршысының тапсырмасы бойынша бүкіл Сібірді, Ірбіт, басқа да ірі жәрмеңкелерді аралап, сауда-саттық жүргізген. Би арқаның бір бөйтерегі іспетті кісі болған. Оны атақты Шөже ақынның Ертіс бойын аралап жүріп шығарған мына өлеңінен байқауға болады:

«Тұсында Керекудің Апай, Бөрі, Жаксының күнде жиын жүрген жері.

Жол бермей азулыға қарсы тұрған. Қазекен өткен екен кеменгері».

Халық арасында сақталған аңызда Қазанғап өткір тілді, шындықты тура айтатын шешен адам болған дейді. Сондықтан бұл жөнінде: «Шоң би сөйлегенде, қара арғымақты суға батырады, ал Қазанғап сөйлесе, сол арғымақты судан алып шығады» дейді екен. Абайдың әкесі, 1849-1852 жылдары Қарқаралы округін басқарған Құнанбай Өскенбайұлы Қазанғап Сатыбалдыұлының үйіне жиі тоқтап, сыйлы қонағы, сырлас жолдасы болған [4, 3 б.].

Қазанғап би қазіргі Павлодар облысының Ленин кентінде медресе салғызып қазақ жастарының білім алуына қолғабыс тигізген. 1856 жылы Қазанғап Сатыбалдыұлы қайтыс болғаннан кейін Рамазан Қызылжар, Омбы қалаларынан күйдірілген қызыл кірпіштер мен ақ мәрмәр тастар алғызып, басына ақ күмбезді кесене тұрғызып, мәрмәрдан ескерткіш орнатқан. Кеңес өкіметі кезінде Қазанғап кесенесі бұзылып, кірпіштері ауылдағы фермаларға жұмсалған. Баянауыл тауларында «Қазанғаптың асуы», Баянауылға кіреберісте Төлеу бұлағының жағалауында «Қазанғаптың қоралары» атты жерлер бар. Ақсу қаласы Қызылжар ауылының маңындағы «Ақмайдан» көлінде Қазанғап би мен Шоң би және басқа да билердің ресей патшалығына барар алдында алқа жиынын өткізген жері бар.

Қазанғап бидің жерленген жері қазіргі Ақсу ауданы Қанаш Қамзин атындағы шаруашылыққа қарасты Балықшы ауылының жанындағы үлкен қорымда орналасқан .

Сурет 1 – Қазанғап би ескерткіші   Сурет 2 – Ақмайдан көлі

2008 жылы қазан айының басында Ақсу ауданы Жолқұдық ауылында Қазанғап би Сатыбалдыұлының ескерткіші орнатылды [5, 2 б.].

Қорытындылай келе біз Павлодар өңірінің тарихи тұлғалары мен киелі жерлері, Қазанғап бидің өмірі мен тарихи оқиғалары

жайлы қызықты мағлұматтарды, тарихынан көптеген қызықты фактілерді білдік. Шынында да, орта ғасырдағы елді мекендердің атауларын, олардың орналасқан жерін, нәтижесінде жер мен тұлғалардың өміріндегі тарихи оқиғалармен байланысын түсіндік.

Атқарылған жұмыс барысында біз Павлодар-Ертіс өңірі туралы тарихи білімімізді кеңейттік, өңірімізде өмір сүрген батырлар, ғұламалар, билер мен киелі жерлер, Қазанқап би өмірі мен тарихын, шыққан тегі мен кәсібін, халыққа жасаған жақсылығын біліп анықтадық.

Әр адам өз Отанының тарихын, өз отбасының тарихын білуі керек, киелі жерлері қасиетін бағалау керек. Сондай-ақ өз өлкесінің тарихи тұлғалардың рухани, тарихи-мәдени мұрасын сақтай білуі, құрмет тұтуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Иоакаева М. Ж., Иоаканова С. Ш., Шахмегова Ш. Б. Павлодар өңірінің ақын-жазушылары-Павлодар, 2004.

2 Захаренко А. Л., Косяков Б. К., Мерц В. К. История Пвлодарского прииртышья-Павлодар, 2003.

3 Бакин Н. С., Жанақова Н. Т. Қазақстан тарихы –Алматы «Атамұра» 2017.

4 Архив журнала «Ветер странствий» сайт. Семь сакральных объектов Пвлодарской области - <http://veters.kz/sem-sakralnyx-obektov-pavlodarskoj-oblasti/> [2013]

5 Павлодар қаласының тарихы - https://cbspvl.kz/projects/Pamyatniki/1-histcity_kz.pdf

САҚ-СКИФ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ТӘНТАҢБАЛАРДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

АБЫШЕВА М. Ж.

тарих пәнінің мұғалімі, Абай атындағы дарынды балаларға арналған гимназия, Павлодар қ.

ҚУАНЫШ А. М.

7-сынып оқушысы, Абай атындағы дарынды балаларға арналған гимназия, Павлодар қ.

Тәнтаңбалардың шығу тарихы ежелгі заманнан басталады. Тіпті сақ-скиф мәдениетіне негізделген «скифтік тәнтаңбалар» да бар. Сақ-скифтердің тәнтаңбалары ерекше, күрделі бейнелердің

алуан түрлілігімен, тәнтаңба салудың орнымен ерекшеленеді. Сақ-скифтерде тәнтаңбалар көптеген функцияларды атқарған. Олардың дүниетанымында тәнтаңбалар адамның әлеуметтік мәртебесін, жауына үрей тудырушы ретінде және мәңгі өмірге жолсерік рөлін ойнаған. Әлі күнге дейін Үндістанның кейбір аймақтарында марқұмның денесін өртегенде одан тек жанның әшекейі- тәнтаңба ғана қалады деген мәтел бар.

Аристотельдің шәкірті Клеарх Солийский скиф әйелдерінің фракиялық әйел-құлдардың маңдайына тәнтаңба салғанын, ал егер бостандық берілген жағдайда құлдық таңбаны көрсетпеу мақсатында құл-әйелдер беттеріне басқа тәнтаңбалармен безендіруге мәжбүр болғанын жазады.

«Тарихтың атасы» Геродот бекзат мәртебелі скифтердің өзгелерден айрықша тәнтаңбалармен ерекшеленіп тұрғанын жазған. Сондай-ақ сақ-скифтерде еркектер айбынды шайқастар мен атақты ерліктер жасағаннан кейін де тәнтаңбалар салдырған. Ал денелерінде мүлдем тәнтаңбалары жоқтар ешқандай құрметке ие болмаған[1, 235 б].

Б.з.ІІ ғасырында өмір сүрген грек дәрігері Секст Эмпирик скифтер мен сарматтар тіпті балаларға тәнтаңба салғанын жазады[1, 236 б].

Тақырыптың өзектілігі: тәнтаңбалар қазіргі жастардың мәдениетінде де, әсіресе батыста маңызын жоғалтпаған, бірақ жастар субмәдениетінде сол тәнтаңбалардың мағынасына үңілмейді, көбінесе әшекей қызметін атқарады. Қазіргі жаһандану заманында жастар субмәдениеті кең таралғандықтан, мән-мағынасыз тәнтаңбаларды, не болмасы қытайша иероглифтер салғанша, скиф-сақ өнерін қайта жаңғыртып, аң стиліндегі күрделі фантастикалық образдардың бір бөлшегін бейнелеп, арғы аталарымыз сақтардың өнерінің сабақтастығын білдіретін тәнтаңбаларды брендке айналдыру ұлы дала көшпелілерінің мәдениетін жаңғырту дұрыс болатын сияқты. Әрине тәнтаңба салу мұсылман әлеміне жат құбылыс, бұл ұсыныс батыс елдерінің субмәдениетіне арналып отыр.

Мен бұл мақаламда сақ-скиф мәдениетінен бастау алатын тәнтаңбалардың бастапқы кездегі мән-мағынасын зерттеп, маңыздылығын анықтадым.

Тәнтаңбаларда андардың жай ғана суреті емес, жыртқыштардың азу тістерін ашып жылқыны немесе басқа жануарды талап жатқан аң аулау көріністері жиі кездеседі. Бұндай суреттер сол халықтың дүнетанымдық қабылдауын білдіреді. Сақ-скиф тәнтаңбалардағы әрбір жануардың өзінің мағынасы болған, мысалы бүркіт немесе

басқа да жыртқыш құстар аспан әлемін, жыртқыш жануарлар жерасты әлемін, тұяқты жануарлар – бұл адамдар әлемі, яғни ажал құрығынан құтылмайтындар әлемін білдіреді[2, 176 б]. Қазіргі уақытта жыртқыштардың тәндегі суреті күш пен қуатты, ал шөпкоректілер жануардың өзіне тән қасиеттерін білдіреді. Мысалы тау ешкісінің суреті табандылық, жігерлілік, қыңырлық сияқты мінезді көрсетеді. Ежелгі скифтердің суреттерінде аяқтары бүгілген бұғы жиі кездеседі. Бұл тотемдік жануар о дүниеге апаратын жолбасшы болды. Бұғының заманауи мәні-бұл еркек күші мен бекзаттықты, жаңару мен қайта жаңғыруды білдіреді. Сондай-ақ бұл жануар өмірге жол сілтеуші, жарық, тазалық пен даналықтың көзі болып табылады[2, 217 б].

Сурет 1 – бұғы бейнесі

Сурет 2 – бұғы бейнесі

Аю түріндегі тәнтаңбалар күш, қуат пен ерлікті көрсетті. Жолбарыс, арыстан немесе бүркіт сияқты жыртқыш жануарлар ежелгі заманнан бастап билік белгісі саналды. Өздерінің күші мен ерлігімен даңқы шыққан скиф жауыгерлерінің денелеріне бұл жануарларды салуы тегін емес болатын[3, 12 б].

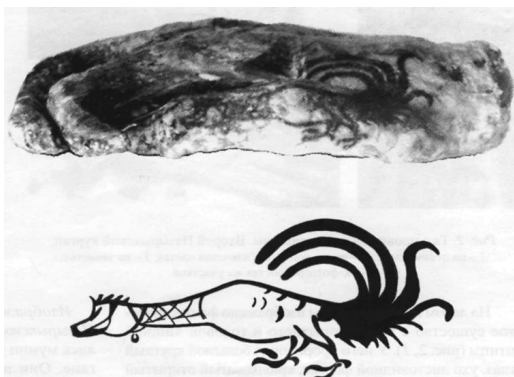
Ежелгі халықтар денелеріне денесі мен басы аспан мен жерді білдіретін грифондарды да бейнелеген. Сонымен қатар агрессияны көрсетпейтін, әскери мағынадан тыс та қаз (көптеген халықтарды бұл құс қозғалысты білдіреді), балық, өсімдіктер элементтерін(жапырақтар, гүлдер т.с.с) бейнеледі[4, 15 б].

Сақ-скиф тайпаларының түсінігі бойынша тәнтаңбалар зұлым рухтан қорғайды деп санаған. Көбінесе тәнтаңбаларда жануарлар образы денесі қырымен тұрған, бірақ басы адам қараған жаққа бұрылған кейпінде бейнеленеді. Бұл бағыт «скиф-сібірлік стиль» деп аталады[6].

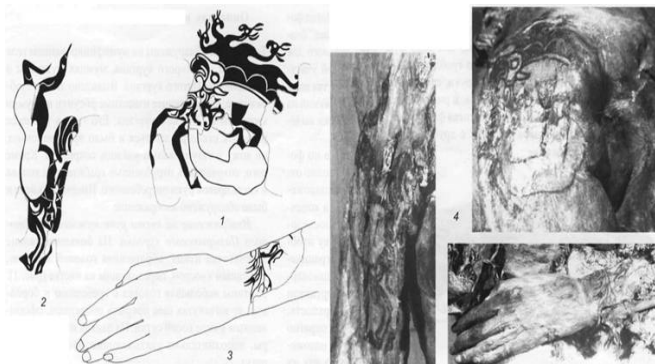
Алтайда Пазырық қорғанында табылған археологиялық қазбалар нәтижесінде ашылған тарихи ескерткіштер дүниежүзінде сенсация тудырды. Пазырық қорғандарының бір ерекшелігі табылған мумияланған денелерде тәнтаңбалар бейнеленген. Тәнтаңбалар денелердің әр бөлігінде қара күймен салынғаны анықталды. Ғалымдардың айтуынша скиф халықтар тәнтаңбаларды салуда тамақ пісіретін қазанның түбіндегі қара күйені қырып материал ретінде пайдаланған. Пазырық қорғандарының №2 және №6 қорғандарында әр обада әйелмен еркектен жерленген төрт мәйіттің денелеріндегі тәнтаңбалар ерекше, №2 обада еркектің оң қолының білезіктен бастап саусаққа дейінгі аралықта басы саусақ жаққа қараған қалың құйрығы бар әтеш бейнеленген [6]. Ал әйелде сол жақ иығында тұяқты жануардың денесі мен жыртқыш құстың басы бейнеленген фантастикалық жаратылысты байқауға болады. Оң жақ иығында өні айналдырылған сауырымен арқар пішіні салынған, жануардың мүйізі қатты иілген, денесі мен аяқтары контурмен көрсетілген, артқы аяқтары қарамен боялып, қисық сызықпен өрнектелген. Сол қолының білезіктен жоғары жағында көптеген өскіндері бар бұғы мүйізі шынайы бейнеленген[6].

№5 Пазырық обасындағы табылған тәнтаңбалар: Бұл мысық тұқымдас жыртқыш жануардың бейнесі мумияланған еркектің иығында, арқасында, қолдары мен аяқтарына дейін созылған. Бұл тәнтаңбалардың ерекшелігі – Пазырық өнерінде сирек кездесетін жыртқыштың қырынан қараған сұлбасы. Сондай-ақ №5 обадағы мумияның денесінде жылқы, құлан, арқар сияқты тұяқты жануарлар,

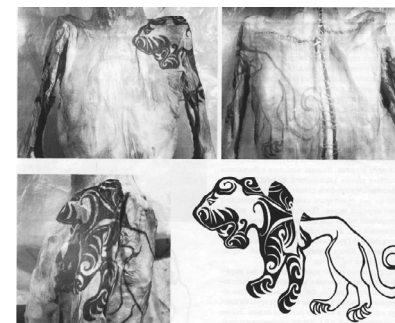
күстар да кездеседі[6]. №5 Пазырық қорғанындағы еркектің сол иығындағы тәнтаңба. Бұл обадағы әйелдің тәнтаңбалары тұтас бір сюжеттік композицияны құрайды. Әйелдің сол қолында үлкен жыртқыш құс бұғының шүйдесіне жабысып алған жұлқылау көрінісі бейнеленген: бұғының алдыңғы аяқтары бүгіліп, артқы аяқтары лажсыз созылған, денесінің артқы бөлігі айналдырылған. Қорыта келгенде Пазырық қорғандарындағы бейнеленген тәнтаңбалар күрделі композициясымен, жыртқыш аңдардың жұлмалау сюжетімен ерекшеленеді.

Сурет 3 – № 2 Пазырық қорғанындағы еркектің сол қолындағы тәнтаңбасы

Сурет 4 – № 2 Пазырық қорғанындағы әйел денесіндегі сол иығындағы, оң қолындағы және білегіндегі тәнтаңбалар

Сурет 5 – № 5 Пазырық қорғанындағы еркектің сол иығындағы тәнтаңба.

Скиф тәнтаңбалары әр түрлі мән-мағынада қолданылған, олардың бірқатары қазіргі уақытта да сақталған:

– қорғаншылық: зұлым күштерден қорған қазіргі заманда да өзектілігін жоғалтқан жоқ, мұндай тәнтаңбалар жамандық пен тіл-көзден сақтайды. Бұрынғы уақытта скифтердің суреттері жауларымен соғыста күш-қуат береді деп есептелген;

– мінез-құлық ерекшелігін көрсету. Скиф стиліндегі тәнтаңбалар иесі туралы көп мағлұмат бере алады;

– тайпаларға қатыстылығын көрсету. Тайпалардың символын белгілейтін тәнтаңбалар қатаң түрде арнайы бір жерлерге ғана салынған.

– тәнтаңба иесінің мәртебесін көрсету. Ежелгі заманда денеге салынған тәнтаңбаларға қарап басқа тайпалардың адамдары қандай да бір адамның иерархиядағы орнын ажырата алған[2, 175 б].

Сұлбасы өте күрделі болып келетін скиф тәнтаңбалары дененің кез келген жерінде салынған. Бірақ, ежелгі заманда тайпаларда тәнтаңбаларды салудың ережелері болған. Мысал үшін, иықта тайпаның символы бейнелеген. Мұндай нақты бір қоғамға қатыстылығын көрсететін тәнтаңбалар белгілі бір тайпаға жататын адамдардың барлығында болған. Көптеген тәнтаңбалар скифтерде саусақтарға салынған. Әсіресе скифтер аңыз бойынша адамның жаны орналасты деген түсінікпен тәнтаңбаларды бас бармаққа салуды ұнатқан. Бас бармаққа қорғаншылық, мінез-құлық ерекшелігін білдіретін суреттер де салынған.

Сақ-скиф тәнтаңбаларының айрықша белгілері: 1) шағын элементтердің үлкен элементтердің ішіне орналастырылуы.

Осылайша бір үлкен жануардың ішінде анағұрлым кішірек экземпляр тығылып тұруы мүмкін. 2) шектеулі кеңістікте бірнеше элементтердің орналастырылуы, тіпті шағын тәнтанба көп бейнені көрсетуі мүмкін.

3) көптеген элементтердің болуы, кез келген бейне көптеген бөлшектермен ілеседі.

Сақ-скиф тәнтанбалары әйелдер мен еркектерге арналған түрлерімен жіктелген. Әйелдерге арналған тәнтанбалар нәзіктілігімен ерекшеленіп, байсалды, бірсарынды сызықтармен, домаланған элементтермен, шырмауықтармен салынған. Ерлерге арналған тәнтанбалар тура, нақты сызықтардан тұрған[3, 423 б].

Сақ-скиф тәнтанбаларында гүлдің түйнегі, жапырақ, сабақ, өрілген геометриялық фигуралар сияқты өсімдік элементтері де кездеседі. Бүркіт, бұғы, жолбарыстар сияқты аңдардың бейнесі оюлардан алынған безендірулермен қамдалады. Суреттерде толқындар, ұшашамен, тіпті свастика да қосылған жағдайлар кездеседі. Осындай алуан түрлі күрделі бейнелер болса да сақ-скиф стиліндегі тәнтанбалар көзге ықшамды болып көрінеді.

Сақ-скиф тәнтанбаларының жасалу тәсіліне тоқталсақ, өте қарапайым тәсілмен, яғни инемен немесе түйреуішпен нүктелер қойылып, теріге күйе жағылған.

Қорыта келгенде, сақ-скиф мәдениеті өте бай, денелеріне дейін салынған аңдық стильдегі тәнтанбалар күрделі сюжетімен, аса терең мазмұнды композицияларымен ерекшеленіп, ежелгі ата-бабаларымыздың дүниетанымын, ондағы фантастикалық жануарлар қиялдарының ұшқырлығын көрсетеді. Пазырық қорғандарындағы мумиялардың тәнтанбаларын бір жеке өнер ретінде алуға болады, бұл суреттерді екінің бірі сала алмайтын хас шеберлер, ұшқыр ойлы суретшілер екенін көреміз. Тәнтанбалардың шығу тарихы тереңде жатқаны тіпті таң қалдырады. Сақ-скиф мәдениетіндегі тәнтанбалар тарихын зерттеу әлі көп жұмысты қажет етеді. Бұл тәнтанбалар ата-бабаларымыздың дүниетанымдық көзқарасынан, рухани болмысынан ақпарат беретін маңызды тарихи дерек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Гордиенко Е., Искусство татуировки: практическое руководство. – Ростов н/Д., 2005. – 640 с.

2 Драгер М. Самоучитель по татуировке: каталог. – Ростов н/Д., 2003. – 320 с.

3 Медникова М. Уроки натальной живописи // Вокруг света. - № 3. – 2007. С. 12
Медникова М. Уроки натальной живописи // Вокруг света. – № 3. – 2007. С. 12

4 Сагади Ж. Менди – непостоянная сестра тату // Новое поколение. – 29 июня. – 2001. С 15

5 Сахариева А. Тәнтанба тағдырды айналып өтпейді // Жас Алаш. – 12 наурыз. – 2020. 8б.

6 Татуировки скифов из больших Пазырыкских курганов [Электронный ресурс]. – URL: <https://newskif.su/>.

«БІРЛІКТЕН ШЫҚҚАН ПАРТИЗАН ОТБАСЫНЫҢ ТАРИХТАҒЫ ОРНЫ»

КУЛКАШЕВ Н. Р.

тарих-география пәні мұғалімі, Жылбек Ағаділов атындағы ЖОББМ,
Баянауыл ауданы, Павлодар облысы
МАНАП А. Ж.

оқушы, 10-сынып, Жылбек Ағаділов атындағы ЖОББМ,
Баянауыл ауданы, Павлодар облысы

*Ерліктері елге мұра болған
Ақдөлімдердің рухтарына арналады...
Д. Қарашашева*

Ұлы Отан соғысы кезіндегі партизан қозғалысы (1941-1945 жж) – совет халқының КСРО территориясын уақытша басып алған фашист басқыншаларына қарсы күресі.

Соғыстың басында партизан қозғалысын ұйымдастыру үшін совет тылынан арнайы дайындықтардан өткен коммунистер мен комсомолецтер жау тылына жіберілді. Мұнымен қатар әскери қызметкерлер мен чекистерден құралған топтар жіберу тәжірибесі кең қолданылды. Осындай арнайы топтардың негізінде партизан отрядтары пайда болды. Мұндай топтар әсіресе Украина мен Белоруссияның батыс аудандарында, Молдавия мен Балтық жағалауларында зор рөл атқарды.

Жау тылындағы партизан қозғалысы соғыстың алғашқы күндерден бастап стратегиялық маңызы бар қаһарлы және ұйымдасқан күшке айналды. Халық кегін қайтарушылар қозғалысына тән белгілердің бірі – оның көпұлтты құрамы болды.

Қазақстандықтар Украина, Ресей, Белоруссия, Балтық бойы елдері аумақтарындағы партизандық қозғалыстарға белсене қатысты. Бұлар Кеңес Армиясының қоршауға түскен, майдан шебі арқылы өз әскерлеріне өте алмаған командирлері, саяси қызметкерлері мен жауынгерлері немесе тұтқыннан қашқан кеңес жауынгерлері болатын. Партизандық отрядтарға жұмысшылар, колхозшылар мен қызметшілер де мыңдап аттанды. Фашистерге қарсы күресте Еуропа елдеріндегі Қарсыласу Қозғалысына қатысқан қазақстандықтар ерлік пен қаһармандықтың үлгісін көрсетті. Соғыс жылдары партизандық қозғалыстарға қатысқан қазақстандықтардың жалпы саны 3,5 мыңға жетті. Партизандық қозғалыстың Қасым Қайсенов /кейін Халық қаһарманы/, Жылбек Ағаділов, Е.Воробьева, П.Семенова және басқа да батырларының есімдері кең танымал болды. Жауынгерлер, кек алушылар арасында Қазақстаннан келген Нұрғаным Байсеитова, Тұрғаш Жұмабаева, Жамал Ағаділова секілді әйелдер де жанқиярлықпен шайқасты. [1, 2]

Қазақстандық партизандар жау тылындағы қаһармандық күресі арқылы өздерінің Отан алдындағы қасиетті борышын абыроймен орындады. Кеңес партизандарының жауынгерлік ерліктері жоғары үкімет марапаттарымен атап өтілді.

Менің мақаламның басты кейіпкері де, Беларусьтің қалың ормандарының ішінде партизандар қатарында отбасымен жауға қарсы күрескен жерлесіміз, баянауылдық Жылбек Ағаділов.

Ақәділовтердің ерлігі туралы көзі қарақты аға буын жақсы біледі дегенімізбен, Отан үшін от кешкен аталар мен ағалардың ерлік ісінен бүгінгі ұрпақ та хабардар болып, өнеге алуы тиіс. [3]

Батыр дүниеге келген жер - Баянауыл ауданындағы Баян тауының жотасындағы Бірлік ауылынан он екі шақырым жердегі Үштөбе. Үштөбе - Шақшаң тауының төменгі тұсында, жанында елуінші жылдарға дейін суы мол, балыққа бай Бұланбай атты көл болған. Кезінде бұл арада Қанжығалыдан тараған Құдияр, Ақдәулет пен Таттыбай балалары қоныстанған екен. Негізінде, бұл жерді Жанқозыдан тараған ақылды, ел арасында беделді, сөз ұстаған адам - Тәстен иемденген. Үлкендер ол кісіні «Төтем» деп атап кетіпті. Тәстеннің Ақәділ, Жанәділ, Әділхан деген балалары болған. Ақәділден Мәриәш, Жылбек туған. Жанәділден Шаймұран, Мәрәм, Дыбысбек, Қайырбек, Рая, Жаксыбек, Амангелді туған.

Ауыл молдасынан арабша-төтенше хат таныған. Анасы Қалипа ерте қайтып, Жылбек 8 жасынан әкесімен екеуі Жанәділдің отбасында болған. 1928 жылы Ақәділ баласын Павлодардағы

интернат-коммунаға оқуға береді, өзі сол жылы қайтыс болады. Коммунаны жақсы бітірген зерек бала Жылбек Шымкенттегі Қапаланбек ауыл шаруашылығы техникумына түседі. Бұл оқуды да табысты аяқтаған бозбаланы Шымкент облысының Сарығаш ауылына жібереді. Сол арадан әскер қатарына алынып, Түркіменстанның шетіндегі Кушка деген жерде 152-ші атты әскер полкында әскери міндетін өтейді. Бала шағынан ат құлағында ойнап өскен жігіт әскер қатарында өзін жақсы қырынан танытады, ақ гвардияшыларға қарсы шабуылға шығып, нағыз жауынгер ретінде ерлік көрсетеді. 1937 жылы алдыңғы қатарлы жауынгер ретінде Краснодар аумағындағы Армавир атты әскер училищесіне жібереді. Оқу мен қоғамдық жұмыстарда көзге түскен Жылбекті комсомол комитетінің хатшысы етіп тағайындайды. 1939 жылы училищені үздік бітірген кіші лейтенантты взвод командирі етіп Забайкальский әскери округіне жолдама береді. Әскери округ Жылбекті Моңғолияның Эринцап қалашығындағы атты әскер полкіне жібереді. [4]

1938 жылдан бастап кеңестік одақ жапондармен агрессиялық соғыс жағдайында болғаны белгілі. Взвод командирі Жылбек Ағаділов Халкин-Голдағы жапон басқыншыларын талқандауда көрсеткен ерлігі үшін «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапатталады. Бұдан кейін 1939 жылдың желтоқсанында фин соғысына қатысып, көрсеткен ерлігі үшін екінші рет «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапатталады. 1940 жылы Белоруссияға ауыстырады. Дәл осы кезде демалыс алған Жылбек туған жеріне, Павлодарға келеді. Сол жылы Ыбырайдың Жамал деген қызына үйленіп, екеуі Белоруссияға аттанды. [3]

1941 жылдың 22 маусымында Ұлы Отан соғысы басталады. Жылбек Жамалды өзге әйелдермен бірге Брестке баратын автокөлікке отырғызып жібереді. Жау самолеттері бомбаның астына алады. Одан кейін артиллерия іске қосылады. Іле-шала жау танкісі, олардың ығын ала жаяу әскері... Толассыз атыс Жылбек взводын сирете бастады. Осы кезде аз ғана адаммен қоршауда қалды. Жылбек Ағаділов ебін тауып, он шақты жауынгерімен Баранович облысындағы бір орманға еніп кетті. Олар жау тылында қалды...

Бір топ жауынгерлер орманды сағалап, күні-түні жүріспен, ара-арасында жаумен атысып, ақыры 3-4 адаммен қалған Жылбек Ағаділов Клетня орманында партизандарға қосылады.

Соғыс басталғанда кеңес командирлерінің отбасыларын поезға отырғызып, күншығысқа бет алғанда оларды дұшпан самолеттері

Баранович стансасына жете бергенде бомбалайды. Күл-талқаны шыққан поездда ғайыптан тайып аман қалған Жамал небір ауыр қиыншылықтарды көріп, орман ішінде адасып жүріп, орыстың кемпір-шалына жолығады. Бір ғажабы, Белоруссия орманында партизандармен тізе қосып, жауға сокқы беріп жүрген Жылбек Ақәділовтің Денгубовка деревнясында Жамалымен жолығуының өзі - ақиқатқа бергісіз бір аңыз.

1943 жылдың қазанында партизан отряды Қызыл Армия бөлімдерімен қауышты. Осы жерде кішкентай Майяға арнайы әскери киім тіктірді. Полктің командирі полковник Шумский штабта Жылбек пен Жамалдың екі жылдан аса партизандар қатарында соғысқа қатысқанын есептеп, 1943 жылы сол кездің қаражатымен бір қап ақша бергізген екен. Осы қаражатқа олар Павлодар қаласындағы 25 қазан (қазіргі генерал Дүйсенов атындағы көше) көшесіндегі №171 ағаш үйді сатып алады. Сол үйге отбасын кіргізіп, 1944 жылы қаңтарда қайтадан соғысқа аттанады.

Румыния, Венгрия, Чехословакия, Австрия жерлерін жаудан азат етуге қатысты. Соғыста жасаған ерлік істеріне орай Бас қолбасшы И.Сталиннің бұйрығымен 5 рет алғыс алды. Екі «Қызыл жұлдыз» ордені, «Отан соғысы», «Партизан соғысы», т.б. медальдармен марапатталды.

1946 жылдан 1970 жылдың 23 ақпанына дейін Павлодар облыстық қаржы басқармасында қызмет атқарды. 1970 жылы 57 жасында зейнеткерлікке шығып, бірақ көп ұзамай өмірден өткен екен. [5]

...Жау ұшақтарының бомбасының астында «Үлкен жерге» жіберілген командирлердің әйелдері мен балалары отырған эшелон да жау тылында қалып қояды. Жамал Ағәділова Беларусь ормандарында өзінің жары Жылбекпен қайта табысады. Клетнянск партизан бригадасының жертөлесінде Ағәділовтер отбасында «Партизан қызы», кіндігін бригада дәрігері «Наш Демидыч» кескен, Майя деп есімін бригада комиссары қойған, партизандардың қолынан түспейтін «Жорж бен Женяның» қызы дүниеге келеді. Жамалдың отрядтағы басқа да әйелдер сияқты атқаратын жұмыстары көп еді. Партизандардың кір-қоңын жуып, жыртылғандарын жамап-жасқап беру де бар, ас дайындау да бар. Бұл партизан әйелдердің тыныш уақыттарда атқаратын жұмыстары. Ал, ұрыс кезінде олар жаралы партизандарды таса жерге алып барып, дәрігерлік көмек көрсететін. Пулемет ленталары мен дискілерді оқтап, партизандарға оқ тасып, үкідей ұшатын. Жамал Жылбекпен бірге екі жыл партизандардың

сапында болды. Жамал Ақәділова 1943 жылдың аяғында Павлодарға келгеннен кейін бір жылдан соң, Павлодар қаласындағы қаладағы «8 наурыз» атындағы тігін фабрикасына тігінші-шебер болып жұмысқа орналасып, осы жерде зейнеткерлікке шыққанға дейін тігін цехының бригадирі болды. Ол бірнеше рет Павлодар қалалық Кенесінің депутаты болып сайланды, «Құрмет белгісі» орденімен, «Ұлы Отан соғысының партизаны» медалімен марапатталған. Белоруссияның Клетня орманында 1941 жылдың 27 қарашасында тұңғыштары Майя дүниеге келеді. Апыл-тапыл аяқ басып, тілі былдырлап шығып келе жатқан Майяның алғашқы ойыншығы да оқтан босаған гильзалар мен автомат болыпты.

Қазақ солдатты Жылбек Ағәділов пен қазақ әйелі Жамалдың тұңғыш қызы Майяның туу туралы күәлігінде туған жері: «Брянск облысы, Дубровка ауданы, Будевинец деревнясы, 1941 жыл» деп жазылған.[3]

Партизандар арасында 800 күн болған Майя да 1943 жылдың аяғында анасы Жамалмен Павлодарға келеді. Ол қаладағы № 13 орта мектепті жақсы оқып аяқтайды. Зерек қыз Абай атындағы мұғалімдер даярлайтын институтты бітіріп, Павлодар қаласындағы № 24 орта мектепте ұстаздық қызмет етеді. Өкінішке қарай, Майя Жылбекқызы жасында өмірден ертерек өткен екен. Артында 2 ер баласы қалды. Қазір олар бір-бір шаңырақ иесі. [4]

Бір өкініш, сонау жылдардағы оқ өтінде мұз төсеніп, қар жастанған күндердің сызы болар, Жылбек пен Жамал Ақәділовтер, қыздары Майя - үшеуі де өмірден ертерек озыпты... Олардың артында қалған ұрпақтары, әсіресе бүгінгі жастар өткен соғыстың сызын, тауқыметін білмейді. Орта буын өкілдері Ақәділовтар жайында кітаптан оқып білді. Олардың есімдері тарихта қалды деп айтып көңіліміз толмайды. Өйткені, жерлестерімізге толықанды құрмет көрсете алмай жатырмыз. Не бір ескерткіш орнату, не көшеге атын беру мәселерді қолға алу керек. Қазақтың қаһарман ұлы Жылбек Ағәділовтің есімін ту етіп көтеретін жағдай баяғыда жүзеге асырылуы керек еді. Майдангердің есімін ұлықтап, ел жадында мәңгілік қалдыруға арналған бірде - бір белгі жоқ. Айтпақшы... бар екен ғой, жоқтан - бар деуге келер, қаладағы генерал Дүйсенов атындағы № 171 үйдің қабырғасына «Осы үйде 1944–1970 ж. Ұлы Отан соғысының партизан семьясы Ағәділовтер Жылбек, Жамал, Майя тұрған» деп қазақша - орысша аралас бытыраңқы жазылған жазуы бар ескерткіш тақта ілінген. Жұртшылық «Жылбек Ақәділовтің есімі Павлодар қаласындағы көшелердің біріне,

берілуі тиіс» дейді. Олай болса, Жылбек Ақәділовтің есімі облыс орталығындағы үлкен көшелердің бірін иеленуге әбден лайық. Қазақтың батыр ұлы ел есінде мәңгі қалуы тиіс. [4]

15.12.2016 жыл. Бұл біздің мектебіміздің тарихында ерекше орын алатын күн. Көптен күткен біз үшін үлкен қуанышты күн. 2016 жылы үкімет тарапынан ресми түрде Жарлық шығып, мектебімізге даңқты партизан жерлесіміз батыр Жылбек Ағаділовтың есімі берілді. Ашылу ресми бөліміне аудан орталығынан арнайы қонақтар және сонымен қатар облысымыздың орталығынан батыр атамиздың туыстары да қатысты.

1.09.2018 жылы ресми түрде мектебімізде даңқты жерлесіміз батыр-партизан Жылбек Ағаділовке арналған мұражай ашылды. Бұл тарихи іс-шараға арнайы Павлодар қаласынан келген батыр Жылбек Ағаділовтің туыстары қатысты. Салтанатты лента қию рәсімі батырдың қызы Рая Жылбекқызы Ағаділова және мектебімізге батырдың есімі беру туралы БАҚ-да алғаш сөз көтерген, осы жолда орасан еңбегі сіңген, тарих пәнінің ардагер-ұстазымыз Базаров Мансұр Сүлейменұлына тапсырылды.

2021 жылы Ұлы Жеңіс күніне орай, мектептің тарихындағы тағы бір ерекше күн. Ол – батыр атамизға арналған салтанатты түрде бюсттің ашылуы. Осы естелік шараға тағы да, арнайы батырдың қызы Рая Ағаділова және туыстары қатысып, өздерінің жүрекжарды тілектерін айтты.

Жылбек Ағаділов өзі жалғыз ғана емес, тіпті жұбайы мен жаңа туған кішкентай қызымен соғыста Отан үшін арпаласа жүріп үлкен ерлік көрсетті. Олардың отансүйгіштік қасиеттеріне, қайсарлық пен өжеттіліктеріне тәнті болдым.

Батыр жерлесіміздің есімі жадымызда мәңгі сақталып, ұрпақтан ұрпаққа мұра етіп қалдыру біздің міндетіміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 ҚР Мемлекеттік Орталық Музейі. Ұлы Отан соғысындағы Жеңістің 70 жылдығына арналған «Ер есімі – ел есінде» атты көрме.

<http://www.csmrk.kz/index.php/kz/mnu-collections-kz/mnu-anthropol-col-kz/44-cat-info-pos/cat-vystavki-arhiv-ru/179-mat-9may2015-vystav-post-kz>

2 С.Молдайып «Аңызға айналған ақиқат». «Сарыарқа самалы» / 2014 ж. 8 мамыр.

3 <http://saryarka-samaly.kz/index.php/pavlodar-oblysyna-75-zhyl/item/3831-a-yz-a-ajnal-an-akikat>

3 Д. Қарашашева «Партизан Жылбек пен Жамал», Павлодар: «ЭКО», 2010.

4 М.Базаров «Ерлігі ел есінде сақталған», «Сарыарқа самалы» / 2013 ж. 3 тамыз.

5 С.Негимов «Ақсұңқар азамат», «Егемен Қазақстан», 2012 ж. 20 қыркүйек.

6 С.Молдайып «Бір кем дүние», «Сарыарқа самалы» /2014 ж. 24 мамыр/

7 <http://saryarka-samaly.kz/index.php/baj-aular/item/3912-bir-kem-d-nie>

8 С.Молдайып «Бір кем дүние еді, орны толды», «Сарыарқа самалы»/ 2014ж. 5 тамыз

9 <http://saryarka-samaly.kz/index.php/mdeniet/item/4364-bir-kem-d-nie-edi-orny-toldy>

10 Ғалымбек Жұматов «Жеңіс жалауын желбіреткен», 28-29 бет.

11 Әди Шарипов «Партизан қызы».

XX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫНДА ЕКІБАСТҰЗ ӨНЕРКӘСІП ОРЫНДАРЫНЫҢ ЖЕКЕШЕЛЕНДІРУ МӘСЕЛЕСІ ХАҚЫНДА

НУРЖАНОВА С. З.

тарих мұғалімі, С. Торайғыров атындағы

№ 22 гимназия-мектебі, Екібастұз қ.

МУСАСАРИНА Ж. Б.

оқушы, 9 сынып, С. Торайғыров атындағы № 22

гимназия-мектебі, Екібастұз қ.

Әлемдегі ең үлкен социалистік алып ел болған – КСРО-ның ыдырауы және оның құрамындағы республикалардың саяси, экономикалық, мәдени бөлінуі көптеген қиыншылықтар туғызғаны белгілі. Экономиканы күштеп басқарудан нарықтық жүйеге көшу аса қиын, әрі күрделі болып шықты.

Сол уақытта, КСРО біртұтас халықшаруашылығы кешенінің ыдырауына байланысты, бұрынғы кеңес жерінде шаруашылықтар арасында байланыстар үзіліп, бағаның қарыштап өсуі, өндірістің төмендеуі, қаржы дағдарысы, барлық тауар өнімдеріне бағаның босатылуы орын алды. Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы күндерінен бастап шаруашылықты жүргізудің жаңа жүйесін құру,

жоспарлы экономикадан нарықтық қатынастарға көшу, меншікті жекешелендіру мәселелері күн тәртібінде тұрды.

Жекешелендіру - мемлекеттің өз құқығын және қызметін толықтай немесе ішінара жеке тұлғаларға, ұжымға, жергілікті қоғамдық атқарушы органдарға беруі. Жекешелендірудің негізгі мәні – түрлі салада шашырап жүрген жеке меншік капиталды топтастырып, олардың республиканың өнеркәсіптік кешеніне бірлесіп иелік етуін қамтамасыз ету. Жекешелендірудің мақсаттары мынадай болды:

- кәсіпкерлікті дамыту;
- кәсіпорындарды мемлекет иелігінен алу;
- еркін баға орнату;
- бәсекелестік ортаны қалыптастыру.

Нарықтық құрылымның дамуын жеделдету мақсатында мемлекет меншігінен алу және жекешелендіру жоспары жасалды. «Монополиялық қызметтің шектелуі» туралы заң қабылданды.

1991 жылы 1 маусымда «Жекешелендірудің негізгі бастамалары туралы» [1] КСРО заңы, ал 1991 жылы 22 маусымда «Жекешелендіру туралы» Қазақ КСР-нің заңдары жарияланды [2]. Осы заңдар нарықтық экономиканың, бәсекеге шыдамды кәсіпкерліктің дамуына алғашқы жағдайлар жасады.

Мемлекет иелігінен алу және жекешелендірудің құқықтық негізі Қазақстан Республикасының «Мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру туралы» (1991 ж.) және «Жекешелендіру туралы» (1995 ж.) заңдарында қаланды. 1991 жылы жекешелендіру үрдісі басталды. Қазақстандағы жекешелендіру төрт кезеңнен өтті.

Бірінші кезеңде (1991–1992 жж.) негізгі идеясы еліміздің азаматтарын өз еңбек ұжымдары арқылы жекеменшік түрін өзгерту үдерісіне барынша тарту идеясы болды. Он мыңдаған қазақстандық мекемелердің: дүкендер, қызмет көрсету саласының нысандары, фермерлік шаруашылықтардың иелері болды.

1992 жылы Ресейде бағаның босатылуы республикадағы жағдайды қиындата түсті. Қазақстан басшылығы Ресейде жүзеге асырылған шараларды қайталауға мәжбүр болды. Еңбекшілердің әлеуметтік жағдайының нашарлауы көп ретте Ресейде жүргізілген экономикалық реформаларды ойланбастан қайталаудың нәтижесі болды. Көптеген кәсіпорындар қиын жағдайларға тап болып, олардың тоқтап қалуы әдеттегі құбылысқа айналды. Осындай жағдайда өнеркәсіпте болсын, аграрлық салада болсын өнім

өндірудің барлық түрлері төмендеді. Өндірістік қуаттарды, құрылыс объектілерін іске қосу күрт қысқарды.

1993 жылдың қазан айында республикада 3,5 мыңнан астам кооператив, 15 мыңнан астам шағын кәсіпорын және 11 мың жеке кәсіпорын жұмыс істеді. Ауылдарда 15 мыңға жуық фермерлік және шаруа қожалықтары құрылды. Коммерциялық банктердің саны 160-қа, түрлі биржалар саны 37-ге жетті. 7000 кәсіпорын жекешелендірілді. Олардың 5000-ға жуығы сауда және қызмет көрсету салаларының болды. Ауыл шаруашылығындағы жеке сектордың үлесі оның жалпы өнімінің 35 %-ын құрады [3, Б. 245–246].

Қазақстандағы жекешелендірудің екінші кезеңі (1993–1995 жж.) 4 бағыттан тұрды: кіші жекешелендіру (сауда нысандарын, тұрмыстық қызмет көрсету нысандарын және 200 жұмысшы бар өндіріс орындарын аукциондық және конкурстық жолмен сату); жаппай жекешелендіру (200–5000 жұмысшысы бар өнеркәсіп орындарын); жеке жоба бойынша жекешелендіру (5000-нан астам жұмысшылары бар кәсіпорындарды); агроөнеркәсіп кешендерін жекешелендіру.

Бұл жолы тұрғындарға жекешелендіру купондары таратылды. Республика азаматтары жан басына 100 купоннан алып, енді орта және ірі кәсіпорындар иелерінің біріне айналу мүмкіндігіне ие болды. Азаматтар мен кәсіпорындар арасында делдалдық қызмет көрсету үшін қаржы салымының қорлары құрылды. Азаматтардың жекешелендіру чектерінің сатып алған акциялары енді жыл сайын белгілі бір мөлшерде үлес пайда түсіріп тұруға тиіс болатын.

Алайда бұл шаралардың бәрі мемлекеттік кәсіпорындарды жеке иелігіне айналдырғандардың әрекеттерін заңдастыру деңгейінде қалды. Жекешелендіру купондары әншейін қағаз күйінде қалып қойды. Экономикалық даму мүлдем басқаша сипат алды.

Үшінші кезең (1996–1998 жж.) экономикалық сектордағы электр энергетикасы және мұнай-газ саласындағы, сондай-ақ, әлеуметтік саладағы: денсаулық сақтау, білім беру, ғылым және мәдениет салаларында жекешелендіру кезеңі. Міндеттері: мемлекет иелігінен алудың ұлттық бағдарламасын қабылдау, меншікті мүлікті басқару жөніндегі комитеттің қолына көшіру, инвестициялық купондар енгізу.

Үкімет бағдарламасы бойынша жекешелендірудің үш кезеңі ішінде 31 мың кәсіпорын мемлекет иелігінен алынып, жекешелендіруге тиіс болды. Екінші және үшінші кезеңде 94 ірі

кәсіпорын, оның ішінде 57-сі шетелдік инвестордың меншігіне берілді. Бұл жеке және мемлекеттік капиталдың қатысуымен компаниялар құрып, жұмысшы орындарын сақтап қалуға, ел экономикасын нығайтуға қатысуға мүмкіншілік берді.

Жекешелендірудің төртінші кезеңі 1999 жылы басталып, қазірге кезге дейін жалғасуда. Оны жүзеге асыру барысында мемлекет үлесі бар 10 жетекші мекеме анықталды. Нәтижесінде, «Қазақстан алюминийі», «Қазақмыс», «Маңғыстаумұнайгаз», «Ақтөбемұнайгаз», «Қазақстанның халық жинақ банкі», «Өскемен титан-магний комбинаты» және т.б. акционерлік қоғамдар пакеттері толықтай жекешелендірілді [4, Б. 167–168].

Осылайша, мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру нәтижесінде қоғамдық тамақтану және сауда; жеңіл, тамақ, қайта өңдеу өнеркәсібі, қызмет көрсету саласы, агроөнеркәсіптік өндіріс, энергетикалық және шикізаттық салалар, денсаулық сақтау және білім беру сияқты маңызды салалар мемлекеттік сектордан шығарылды.

Қазақстанның маңызды салаларының бірі отын-энергетикалық кешен болып табылады. Оның мемлекеттің гүлденіп, дәулетті болып дамуында рөлі зор. Екібастұз ауданы Павлодар облысының ғана емес, Қазақстанның ірі өнеркәсіптік аудандарының бірі болып табылады. Жетекші салалар көмір өндіру және электр энергетикасы болып табылады.

Қазіргі уақытта Екібастұзда 3 көмір кеніші жұмыс істейді, оның ішінде «Богатырь» кеніші және «Восточный» кеніші сияқты алыптар бар. Солтүстік Қазақстанның, Оңтүстік Оралдың және Омбы жылу электр станцияларының көпшілігі бүгін Екібастұз көмірін пайдаланады.

Екібастұз еліміздің энергетикалық саласында ерекше орын алады. Екібастұздың қазіргі заманғы электр энергетикасы жалпы қуаты 5 млн. кВт-тық ГРЭС-1 және ГРЭС-2 жылу электр станцияларынан тұрады, Екібастұз электр станциялары негізінен Қазақстан кәсіпорындарын энергиямен қамтамасыз етеді, сондай-ақ Ресей нарығына шығады.

XX ғасырдың 80-жылдары мен 90-жылдарының басындағы болған әлеуметтік-экономикалық дағдарыс кеншілер тарапынан экономиканың жаңа үлгісін құруды талап етті. Осыған орай, 1992 жылы наурызда «Екібастұз көмір» өндірістік бірлестігі мен «Екібастұз шахтақұрылыс» комбинаты базасында «ЭТЭК

көмір» концерні құрылды. Концерн президенті болып А. Величко тағайындалды.

Финанстық-экономикалық базаны дамыту мақсатында акционерлік коммерциялық банк - «Көмірбанк» құрылады. Банк қоры 100 миллион кенестік сомды құрады. Екібастұз көмір салаларының ірі және ұсақ тұтынушыларының төлеуге дәрменсіздігі бұл салалардың дамуын тежеді.

Осыған байланысты 1992 жылы 28 сәуірде Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың «Материалдық өндіріс салаларындағы жеке меншікті жекешелендіру және мемлекетсіздендіру жұмыстарын белсенділендіру шаралары туралы» Жарлығы шығады. Қазақстан Республикасының «Мемлекетсіздендіру және жекешелендіру туралы» заңының 25-бап негізінде еңбек ұжымы кәсіпорынды сатып алуға құқылы болды. 1991–1992 жылдары кәсіпорындар еңбек ұжымдарына соңынан сатып алу құқығымен жалға берілді.

Мамандардың пікірінше кәсіпорындардың еңбек ұжымдарының жеке меншігіне берілуі экономикалық мәселелерді шеше алмады. Өйткені, жұмысшылар бұрынғыша нақты істі басқарудан алшақ болды. Осының ізінше «Жалға беру туралы», «Мемлекетсіздендіру және жекешелендіру туралы» заңдар жойылды.

Сөйтіп, Екібастұздың көмір өнеркәсібі кәсіпорындарының мемлекетсіздендірілуі және жекешелендіруі мемлекеттік кәсіпорындардың жалға берілген және ұжымдық кәсіпорындарға айналуына алып келді. Сонымен, Екібастұз көмір бассейніндегі жекешелендірудің бірінші кезеңі аяқталды. Алайда, Екібастұз отын-энергетикалық кешені үшін ешқандай сапалы өзгеріс әкелген жоқ.

Шындығында, көмір саласында мемлекеттік монополия орнату үшін кең ауқымды әрекеттер жасалды. 1994 жылы 12 сәуірде «Екібастұзкөмір» өндірістік бірлестігі ашық түрдегі «Екібастұзкөмір» болып жекешелендірілді. Сонымен жекешелендірудің 2-кезеңі аяқталды. «Екібастұзкөмір» ашық түрдегі акционерлік қоғамы жаңа шаруашылық субъектісіне айналды.

1992–2000 жылдардағы экономикалық реформалар дағдарыс жағдайында жүргізілді. Көмір өндірудің физикалық көлемінің серпінін талдау 1991 жылмен салыстырғанда Екібастұз қаласының экономикалық әлеуетінің айтарлықтай төмендегенін көрсетеді.

Кесте 1 – 1991–2002 жж. Екібастұз кен орындарындағы көмір өндіру.

Жылдар	Өндірілген көмірдің көлемі	1991ж. қарай пайызы
1991	79463	100
1992	78694	99,0
1993	69068	86,9
1994	66414	83,6
1995	58767	74,0
1996	53035	66,7
1997	47900	60,3
1998	47500	59,8
1999	38341	48,3
2000	51792	65,2
2001	50253	63,2
2002	43872	55,2

Соңғы жылдары көмір өндірісінің төмендеуі бірқатар факторлармен байланысты. Олардың ішінде ең бастысы: Екібастұз көмірінің 50 %-ға жуығын тұтынатын және Екібастұз үшін көмірдің негізгі экспорттық нарығы болып табылатын Ресей Федерациясы экономикасының дамуының баяулауы, сондай-ақ көмір өнеркәсібі кәсіпорындары үшін қажетті инвентаризацияның көптеген түрлері үшін негізгі импорттаушы ел болып отыр [5, Б. 48-50].

Қазақстан Республикасының Үкіметі «Монополияға қарсы саясат және бәсекелестікті қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, сондай-ақ көмір өндіруді дағдарыстық жағдайдан шығару мақсатында Республиканың мемлекеттік мүлкімен бірлесіп, ашық тендер арқылы «Екібастұзкөмір» АҚ көмір шахталарын мемлекет иелігінен алуды ұйымдастырды және жүзеге асырды.

Жекешелендірудің үшінші кезеңінің нәтижесі жемісті болды. Аймақтағы нарықтық қатынастардың қазіргі заманғы негіздерін құрды. 1995 жылы 23 желтоқсанда күшіне енген Қазақстан Республикасының «Жекешелендіру туралы» Жарлығының шығуы іс жүзінде Қазақстандағы жекешелендірудің үшінші кезеңінің бастамасын көрсетті. Бұл жарлық 1996 жылы 1-қаңтардан бастап күшіне енді. Осының ізінше, 1996 жылы 25-қыркүйекте «Шығыс кенішін тендер бойынша саудада шетел компаниясы «Джапан хром корпорейшн» жеңіп алды. Оның өкілі болып А. Машкевич

тағайындалды. «Степной» кеніші меншігінің 30%-і де осы компанияға сатылды.

Соған сәйкес, 1996 жылы 1-қазанда «Шығыс» кеніші «Еуроазиаттық энергетикалық корпорация» акционерлік қоғамы бірлестігінің құрамына кірді. Ірі көмір бірлестіктерін жекешелендірудің келесі нысаны «Богатырь» кеніші болды. 1996 жылғы 6-қыркүйектегі Қазақстан Республикасының «Екібастұзкөмір акционерлік қоғамын қайта құру туралы» қаулысына сәйкес «Access Industries Inc.» американ компаниясы тендерді жеңіп алып, 1996 жылы 7-қарашада «Батыр» кенішінің меншігін, «Степной» кенішінің меншігінің қалған 70 %-ін, тағы басқа меншіктерді иелену туралы келісімге қол қойды.

Сөйтіп, жауапкершілігі шектеулі серіктестік – «Богатырь Аксесс Комир» болып тіркелді. Бас директоры болып В. Щербович тағайындалды. 1996 жылы 6 қарашада американдық «Access Industries Inc.» компаниясы «Богатырь» ашық шұңқыр кенішінің барлық активтерінің иесі болды. 22 сәуірде «Access Industries Inc» компаниясы Екібастұз өзінің еншілес компаниясы «Bogatyr Access Comig» компаниясын құрды. Жекешелендіруге түскен келесі ірі кәсіпорын - «Солтүстік» кеніші болды.

1996 жылы 6 желтоқсаннан бастап «Северный» кенішінің және Солтүстік жүк-көлік басқармасының мүліктік кешендерінің меншік иесі болып Ресейдің «Ресей бірыңғай энергетикалық жүйесі» АҚ болды. 1999 жылдың 27 қарашасында «Северный» кеніші мен ЖПТУ оларды банкроттықтан құтқару мақсатында 2015 жылға дейінгі мерзімге «Богатырь Аксесс Комир» ЖШС сенімгерлік басқаруына берілді. «Екібастұзкөмір» Мемлекеттік Акционерлік Қоғамының қалған тоғыз кәсіпорындарының базасында «Екібастұзпромсервис» жабық түрдегі акционерлік қоғамы құрылып, шетел инвесторларына берілген кәсіпорындарға техникалық қызмет көрсететін болды.

Сөйтіп, Екібастұз көмір бассейніндегі жағдай түпкілікті өзгерді. Бүгінде «Батыр» кеніші-бұл қолдан жасалған алып каньон. «Шығыс» кеніші өзінің күші жағынан оған жете алмайды. Бірақ, технологиялық жабдықтау жағынан «үлкен ағасын» басып озып отыр. 1997 жылы «Батыр» кенішінде өндірілген көмір алғаш миллиард тоннаға жетті. Мерейлік тоннаны жас машинист А. Гусев артты [6, Б. 185–186].

1997–2002 жылдары Екібастұзда 279,2 млн. тонна көмір, оның ішінде 84,5 млн. тонна «Восточный» ашық шұңқыр кенішінде өндірілген. 1996 жылы тамызда «Екібастұз ГРЭС-1» АЭС атты

америкалық ірі энергетикалық корпорациясының еншілес ұйымы болып табылатын «АЭС Екібастұз» ЖШС меншігіне айналды.

Екібастұз ГРЭС-2 активтерінің негізінде 2003 жылдың басында «Екібастұз ГРЭС-2» ААҚ, «Ресей БЭЖ» РАҚ үлестік қатысумен «Екібастұз ГРЭС-2» Қазақстан-Ресей бірлескен кәсіпорны құрылды. Қазіргі уақытта ГРЭС-1 және ГРЭС-2 қуаттары Қазақстандағы барлық электр энергиясының 30%-ына дейін өндіруді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Бүгінде Екібастұз Қазақстандағы ең ірі отын-энергетикалық кешеннің орталығы болып табылады. Қазір де Екібастұз оңай уақытты басынан кешіріп отырған жоқ. Барлығы бір сәтте өзгеріп, енді ғана қалыптасып келеді. Бір сәтте бәрі астан-кестен болса, ал қалыптасуы қиын да ұзақ жүруде.

1998 жылдан бастап «Қазақстан-2030» стратегиясын кезеңмен жүзеге асыру басталды. Дәл осы кезеңде экономикалық басқарудың ең үздік әлемдік тәжірибесінің синтезін көрсеткен экономикалық дамудың ұлттық үлгісі қалыптасты [7]. Осылайша, 1990-2000 жылдары қарсаңында Қазақстан экономикасында түбегейлі қайта құрулар жүрді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – М.: ГосПолитИздат, 1991. – №22., Ст. 904.

2 Ведомости Верховного Совета Казахской ССР. – Алма-Ата: МемБаспа, 1991. – № 27., ст. 349Б.

3 Қозыбаев М. және т.б. Қазақстан тарихы (XX ғасырдың басы – бүгінгі күнге дейін). – Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 2013. – 350 б.

4 Өскембаев Қ.С. және т.б. Қазақстан тарихы (1945-2019): өзекті мәселелер. 2-бөлім – Алматы: Ғылым, 2019. – 200 б.

5 Экибастуз: энциклопедия. Ред басқарған С.И. Жақсыбаев. – Қарағанды: Арқа, 2003. – 320 б.

6 Джаксыбаев С.И. Шаги Экибастуза=Екібастұз қарқыны. – Алматы: Арыс, 2002. – 220 б.

7 «Қазақстанның даму стратегиясы». Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауларына шолу (1997-2012)=«Стратегия развития Казахстана». Обзор Посланий Президента Республики Казахстан.(1997-2012 гг.). – Астана: Акорда, 2012. – 115 с.

ЖЕТІ АТАНЫ БІЛУ – ҰРПАҚТЫҢ ПАРЫЗЫ

НҰРСАИН А.
оқушы, 5 «А» сынып, № 24 мектеп, Павлодар қ.
ШАРИҒАТҰЛЫ Е.
тарих мұғалімі, №24 мектеп, Павлодар қ.

*«Ата тегін білмеген,
Келешегін білмейді,
Өткенін байыптамаған,
Ертеңін ойламайды»
Мәжһүр Жүсіп*

Өз елінің тарихын терең білу – әрбір азаматтың борышы. «Отан отбасынан басталады» пікірге сүйеніп, мен алғашқы мақаламды өз арғы аталарым жөнінде мағлұмат алуға ат салыстым. Әрине, бұған әсер тигізген отбасымнан алған тәлім тәрбиенің мәнісі. Сонымен қатар, білім нәрімен сұсындырған алғашқы ұстазымның рөлі (Мусабаяева Зауреш Камалиденқызы), және де тарих мұғалімінің (Ержан Шарифатұлы) орны ерекше. Өйткені, адамгершілік қасиеттерін дамытуға әсер тигізіп, еліміздің тарихын оқытуда шәкірттердің ой-өрісін кеңейтеді. Тарих пәнін оқытуда оны ұрпақтар бойына дарыту әлі де көп ізденістерді қажет етеді.

Бауырмал қазақ халқы ерте заманнан бері өз руларын атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ауызша айтып қалдырып келген. Әр халықтың өз тегін, қайдан шыққанын білуге деген құштарлығы болуға тиіс. Шежіре шын мәнінде рудың, тайпаның, халықтың тарихының құрамды бөлігі. Қазақ халқында ата шежіресі ерте кезден бар. Шежіре арқылы оның тегі, ата қонысы, қауымға қосқан үлесі, отан қорғаудағы орны, меншік, адами құқы, тағы басқадай болмысы білінетін болған. Ру, бау, сан, тайпа, тұқым, тек, арыс, жүз, жұрт, ел, отан сияқты халықтың барша тарихын көрсетер, категориялар-айналып келгенде шежіренің негізгі категориялары. Бұл болса тұтас этнос, халық тарихының сырын ашуға бірден бір қажет сюжеттер [1, 8 б.].

«Жеті атасын білмеген жетесіз», «Жеті атасын білген ер жеті рулы елдің камын жер, жалғыз өзін білген ұл, құлағы мен жағын жер» деген аталы сөздер жас ұрпақты ойландырады!?

Жеті ата:
Әке
Ата

Өз ата
 Бұл үшеуі аталар
 Баба
 Тектін
 Төркін
 Тұқиян
 Бұл төртеуі бабалар
 Жеті атаны білу, яғни өз отбасының тарихын білу дегенді білдіреді.

Мен Орта жүздің Арғын тайпасынан шыққанмын. Бұл тайпа ірі-ірі екі рулық бірлестіктен: Мейрам және Момын бірлестіктерінен тұрады. Арғын тайпасының таңбасы , яғни көз, ал ұраны – «Ақ жол».

Енді кішігірім тарихына үнелейік.

Амур өзеніне құятын Буриятидағы өзен аты Арғын (Аргун) деп аталады. Алтайда Қотын өзенінің он саласын құрайтын Арғун өзені бар. Моңғол тілінде «т» әрпімен сөз көпше жалғауды, «н» әрпімен біту жекеше жалғауды білдіреді. Егер соңғы сөздегі «т»-ны «н»-ға өзгертсек, тағы да арғұм немесе арғын шығар еді [2, 7 б.].

Аристов арғындар Шыңғысханның кезінде батысқа қарай, наймандар мен керейлердің алдын алып жылжыды деп айтады. Толық арғындардың орналасу жері туралы мәліметті Әбдіков Қаратай Жәкенұлы «Орманшы (Жолболды) шежіресі» кітабынан карауға болады.

Сүйіндіктен тарайтын төрт ру – Жанболды, Құлболды, Орманшы, Қаржас, төртуыл (ұраны) деген атпен бірігіп 1730 жылдары шамасында Сыр, Заравшан өзендері аралығынан, ғасыр бөрын жайлаулары болған, Сарыарқы Баянауыл алқабына қайтадан қоныс аударған [1, 27 б.].

Менің жеті атам:

Махсат-Нұрсаин-Құсаин-Әубәкір-Қуыс-Қазанғап-Аманжол

Құсаин өз атамнан үш ұрпақ тараған: Ерсаин, Нұрсаин, Ерлан.

(Фотода: Құсаин өз ата (07.11.1924-07.04.1990 жж.), Аубакиров әулетінің жеке мұрағатынан алынған фото)

(Фотода: атам Нұрсаин, оның ағасы Ерсаин, және інісі Ерлан) Нұрсаин атамнан тараған: Махсат, Архат, Азамат. Махсаттан тараған мен Амангелді боламын.

(Фотода: атам Нұрсайн, әжем Зауреш)

Жалпы, өз тарихын, дәстүрлерін білу, сақтау, өте қажет деп ойлаймын. Біздің дәстүріміздің керемет бір тармағы – ол жеті ата. Қазақ халқын өзге ұлттардан дәстүрін бөліп тұратын, даралап тұратын дәстүрдің бірі деп бірігейі ол жеті аталып ұстаным мен ұрпақ шежіресі болып аталынады. Жеті атаны білу, яғни өз тарихын білу, ал өз тарихын білу, яғни өз Отанын құрметтеу. Қорыта келгенде, Сіздердің назарларыңызға Мұқағали Мақатаевтың шығармасынан «Отан» өлеңін жолдауға рұқсат етіңіздер!

Отан!

Отан!

Сен болмасаң, не етер ем?... [4, 57-58 бб.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Әбдіков Қ.Ж. Орманшы (Жолболды) шежіресі. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2004 ж. – 360 б.

2 Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Алма-Ата: Филиал НОТА БЕНЕ ПРЕСС, АЛТЫН-ОРДА, 1990. – 62 с.

3 Әбдіков Қ.Ж. Орманшы (Жолболды) шежіресі. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2004 ж. – 360 б.

4 Мақатаев М. Тандамалы. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар – Алматы: «Алан», 2021. – 472 б.

ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚСТАН – КӨШПЕЛІ ӨРКЕНИЕТТІҢ НЕГІЗІ

ЕЛУБАЙ М.

оқушы, 5 сынып, Қадыр Мырза Әлі атындағы
Binom school мектеп-лицейі, Астана қ.

ОСПАНОВА А. М.

Гуманитарлық ғылымдар магистрі, Ұстаз, Қадыр Мырза Әлі атындағы
Binom school мектеп-лицейі, Астана қ.

Жер бетінде көнеден келе жатқан әрбір өркениеттің өзіндік ерекшелігі бар. Мен бүгінгі баяндамада көшпелі өркениетке тоқталмақпын. Көшпелі өркениет дегеніміз – негізгі кәсібі мал шаруашылығы болып, күнкөрісінің көзі мал өнімдерінен тұратын, белгілі бір қалыптасқан жүйемен көшіп - қонып тіршілік ететін адамдардың әлеуметтік – экономикалық тобы және өркениеті[1, 232 б].

Көшпелі өркениетті әлем ғалымдары қаншама рет мойындағылары келмегенмен, яғни оларды «варварлық», «мәдениеттен жұрдай», «тағылық», «санасыздық» деген теңеулерді таққанымен, көшпелілер өркениеті өзінің тарихи әділ бағасын алып келеді. Бұл орайда ғалым Л.Гумилевтің атын атауға болады. Ол өз еңбектері арқылы көшпелілер өркениетінің болғандығын және оның тарихи ұзақ кезенді қамтығанын атап көрсеткен бірден-бір ғалым.

Көшпенділерді «варварлар» мәдениетінен өркениеттілікке жақындату үшін еліміздің археологтары да аз жаңалық ашқан жоқ. Мәселен, елімізге белгілі археолог К.Байпақов: «Қола дәуірінде алғашқы көшпенділердің мәдениеті қалыптаса бастаған. Ерте темір дәуірінде өмір сүрген сақтардың мемлекеттік құрылысы болғанын, сол сияқты көрші елдермен экономикалық мәдени және саяси қарым-қатынас жасап, қалалар салған» - дейді[2, 303 б]. Бұл сөз көшпелілер өркениетінің тамыры тым тереңде жатқанын көрсетеді.

Тарихта көшпелілік бірден пайда болмаған. Оның пайда болуының, дамуының өзіндік заңдылықтары, себептері бар. Көшпенділіктің пайда болуын малшаруашылығымен байланыстырады. Ал малшылықтың алғашқы түрі — үй маңында мал өсіру болды. Ал «Көшпелі мал шаруашылығы қалай пайда болды?» деген мәселеде әр түрлі пікір бар. Көптеген ғалымдар түрлі пікірлер айтады. Барлық зерттеулерді сараптай келе нақты үш себебін көрсете аламын. Олар: бірінші, климаттың өзгеруі, яғни құрғақшылықтың белең алуы. Бұл осы далада мекен ететін халықтың табиғатқа бейімделуіне әсер етіп, нәтижесінде көшпелі

мал шаруашылығы қалыптасты. Екіншіден, темір ауыздықтың пайда болуы. Демек, темір ауыздықтың көмегімен малды алысқа жаю мүмкіндігінің тууы көшпеліліктің қалыптасуына әсер етті. Үшіншіден, мал санының көбеюі үлкен жайылым жерлерді талап етті. Сондықтан жергілікті халық малдың күйі үшін жиі жайылым ауыстырып отырды. Мен тізбелеген үш себептің бір-біріне де әсері бар.

Қазақстан территориясында көшпелілік Каспий маңы ойпаттарында, Үстірт, Торғай, Жем жоталары, Бетпақдала, Балқаш маңы далаларында, Сарыарқа, Мұғалжар, Маңғыстау жоталарында, Алтай, Тарбағатай, Жоңғар, Іле Алатауларының тау беткейлері мен таулы өлкелерінде дамыды. Археолог К.Ақышевтың пікірі бойынша, Қазақстан жерінде көшпелі мал шаруашылығының қалыптаса бастауы қола дәуірінің соңы, темір дәуірінің басына, яғни б.з.д. IX—VII ғасырларға жатады. Осы кезден бастап, Орталық, Батыс Қазақстан жерінде меридиан бойымен көшу, ал Шығыс Қазақстан мен Жетісуда қыста жазықтар мен қар аз түсетін таулардың қойнауын қыстап, жазда биік таулы жайлауларға көшу қалыптасқан[1].

Көшпелілер кейбір зерттеушілер көрсеткендей мал соңынан ғана жүре бермеген. Олар өз тұрмыс-өрекетіне лайықты мәдениет қалыптастырған. Жылқыны қолға үйрете бастау көшпелі шаруашылық пен өркениет дамуының негізін қалады. Жылқыны қолға үйрету адамзат өркениетіндегі, әсіресе дала өркениетіндегі дамудың ең үздік жетістіктерінің бірі болды. Қазіргі Қазақстан аумағы жылқының ең алғашқы қолға үйретілген мекені болғандығын археологиялық қазба жұмыстары дәлелдеп отыр. Оған Солтүстік Қазақстандағы энеолит кезеңіне жататын Ботай мәдениеті нақты дәлел. Дала тұрғындарының мініс атын пайдалануы, атты әскердің пайда болуы жекелеген аудандардың мәдени-шаруашылық жағынан томаға-тұйықтығын бұзды. Сөйтіп, шалғай халықтармен, мемлекеттермен экономикалық және мәдени байланыстар жасауын қамтамасыз етті. Әлемде алғаш рет екі доңғалақты арбаны ойлап тапқан көшпелілер, үзеңгіні де алғаш рет көшпелілер қолданған. Олар ауыр, түзу семсердің орнына қайқы қылышты да жасап шығарған. Ал көшпелілердің баспанасы - киіз үй аса қолайлы әрі әбден жетілген құрылыс үлгісі саналады. Көшпелілердің материалдық мәдениеті көші-қонға ыңғайланып жасалған. Мұндай таза көшпелі мәдениет үлгілеріне біз жиналмалы, жығып-тігуі өте жеңіл киіз үйді, ертұрман, ат әбзелдерін, теріден, ағаштан жасалған

ыдыс-аяқтарын, бесігін, басқа да тұрмыстық заттарын жатқызамыз. Көші-қон үшін дөңгелекті көліктің шығуының мәні зор. Дөңгелекті көлік суреттері қола дәуірінің тасқа салынған сурет-танбаларында кездеседі. [3, 685 б].

Біз тарих сабағында ежелгі көшпенділердің қалыптасуының алғашқы сатыларымен таныстық. Ал Қазақстан территориясын мекендеген ерте Темір дәуірінің тайпаларын өткен кезде олар туралы білу үшін ұлттық музейге бардық. Және археологиялық қазба деректер негізінде табылған артефактілердің макеттерін жасадық. Мұражайға бару кезінде сабағымызға пайдалы ежелгі Қазақстан туралы көп ақпараттармен таныстық.

Көшпенділердің рухани мәдениетінің бастау көзі табиғатпен үйлесімді дамуымен ерекшеленеді. Қазақтың көшпелі қоғамының негізін қалаған мәдениет ежелгі дүниеден бастау алатыны белгілі. Көшпелілердің рухани мәдениетінің өз даму ерекшеліктері бар. Ол көшпелілердің тіршілік қарекетінің, тұрмысының ерекшеліктерінен туындайды. Бүгінгі Қазақстан аумағын мекендеген көптеген тайпалардың бұл процеске тікелей қатысы болғандығы да күмәнсіз. Олардың бай құндылықтарының қазақтың мәдени мұраларынан көрініс тауып, осы күнге дейін жеткендігі ғылыми тұрғыда дәлелденген[4].

Б.з.б. II ғасырда басталған Ұлы Жібек жолы Үйсіндер мен Қаңлылардың жері арқылы өткен. Негізгі тауар жібек еді. Оны басшылар мен елшілерге сыйға тартқан, көптеген елдерде жауынгерлерге еңбекақы орнына жібек берген. Жібек Қытайда шығарылды. Көптеген елдердің саудагерлері осы қымбат тауарды алу үшін қазақ даласында болған. Бұған сақ обаларынан табылған қытай айналары, Ираннан әкелінген бұйымдар дәлел болады. Ғалымдардың пікірінше, Сөйтіп Рим шынысы мен теңгелері, Қытайдың ыдыстары, айналары мен жібегі, Еуропа ілгектері, Иранның өрнекті асыл жүзіктері бізге де жеткен. «Аң стилі». Көшпелілер арасында өнер жақсы дамыды. Мысалы, қаңлылардың ән-күй, би өнері дамыған, үйсіндер таңғажайып қыш-құмыралар жасады. Сақтар мен сарматтардың өнерінде «аң стилі» деген өзіндік бейнелеу өнерінің түрі болған. Бұл стиль б.з.б. VII-VI ғасырларда шыққан. Орталық Қазақстанда б.з.б. VII-V ғасырларда «аң стилімен» қатар «полихром стилі» де дамыды. Көшпелілер заттарды безендіруді, яғни бұйымға түрлі түсті тастарды жапсыруды жақсы білген. Олар заттарды түйіршіктермен әшекейлеген. Б.з. III-V ғасырларында «полихром стилі» барынша гүлденді. Аң стиліндегі

бұйымдар алтын мен күміс, қола, жез, ағаш, былғары, киіз т.б. материалдардан жасалған. «Аң стилі» бейнелерімен құрал-жабдық, қару, жарақтар, киім мен ат әбзелдері әшекейленді. Аузымен құс тістеген қанатты пырақ, қанатты құмай тазы, шүйдесінен бастап құйрығына дейін мүйіз біткен бұғы өмірде кездеспейді. Бірақ аң стиліндегі қиял-ғажайып кейіптегі аңдар бейнесі адамға ерекше әсер етеді. Аң стиліндегі өнер туындыларында сақ-скифтердің қоршаған орта, аңдар жайлы ұғым-түсінігі мен эстетикалық талғамы, жалпы дүниетанымы көрініс тапқан. Көне заманда кім металл өңдеуді жақсы игерсе, соларда өндіріс жақсы дамыды. Әскери-соғыс ісінде де металл қару-жарақтың рөлі зор болды. Металлургия ісі мәдениеттің де дамуына жағымды әсер етті. Сондықтан, біздің жерімізден бірнеше «Алтын адамның» табылуы қазақ даласының ежелден өркениет ошағы болғанын дәлелдейді [3].

Біз өткізген ашық сабағымыздың зерттеу сұрағын Сақтардың қорымдарынан табылған жәдігерлерді заманауи тұрғыда қолдана аламыз ба? деп алдық. Нәтижесінде сақ қорымдарынан табылған түрлі аң бейнелерін қазіргі шоппер сөмкеге, күнқағар баскиімге, су ішетін құтыға түсірдік. Және «Аңдық стиль» суреттерін, яғни аңдардың айбат шегіп тұрған немесе алысып жатқан суреттерін аниме-жапсырмалары (наклейкалары) түрінде шығарып, оқушылардың телефондарына, локер-шкафтарына жапсыруына кеңес бердік. Және сақтардан қалған аңдық бейнелерді балалар сүйіп ойнайтын фишкаларға жапсырып, бастауыш сынып оқушыларына үлестірдік. Бұл істеріміз арқылы біз қазіргі жапонның ойдан құрастырылған «анимесі» мен «нарутосын» пір тұтып жүрген жеткіншектерге өз тарихымыздағы шынайы оқиғаларды жеткізіп, өз бабаларымыздан қалған мұраны насихаттауды мақсат еттік.

Ендеше мен және менің сыныптастарым мынадай ұсыныстарға тоқталдық:

Қазақ даласын мекендеген ежелгі тайпалар көпенділер өркениетінің негізін салып кетті. Ежелгі Қазақстаннан бастап көшпенді өркениеттің қалыптасқанын толық айта аламыз. Демек көшпенділердің өмір салты тиісті дәрежеде бағаланса;

Сақ, үйсін, қаңлы, ғұн тайпаларынан қалған асыл бұйымдар, қолөнердің тамаша жетістіктері көшпенділер мәдениетінің қалыптасуына ықпал еткен негізгі факторлар болды. Осы құнды жәдігерлерімізді отандық дизайнерлер ұтымды заманауи үлгіде пайдаланса...мысалы киімдерге, жейделерге, дәптер сырттарына

басылса осы арқылы жеткіншектердің тарихқа құрметі мен еліне деген патриотизмін қалыптасар еді деген ойдамыз.

Ғылыми негізделген дәйектер көшпенділіктің адамзат тарихында елеулі рөл атқарғандығын дәлелдейді. Бәз де өз тарапымыздан көшпенділердің қолөнерін заманауи тұрғыда насихаттау жолдарын ұсынып отырмыз. Бабамыздың бағдарлы ісі біз сияқты жеткіншектер арқылы жалғасын табады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық / Ә. Төлеубаев, Ж. Қасымбаев, М. Қойгелдиев, т.б. — Алматы: «Мектеп» баспасы, 2006. — 232 бет. ISBN 9965-33-633-4

2 Әкім Жанұзақ. Түркі өркениеті негізіндегі қазақ идеясы. — Алматы: Өлке, 2007. — 303.

3 Ә. Сарай. Көк түріктері. — Алматы: Мереке, 2014. — 685, [2] б.,

4 Рене Груссе. Империя степей. — Алматы: ТОО «Санат», 2003.

5 Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы, ҚР Президентінің ресми сайты, 21 қараша 2018.

6 <https://el.kz/>

ТРАДИЦИИ ЮВЕЛИРНОГО ИСКУССТВА И ЕГО МЕСТО В ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ

РАИМБЕКОВА М. Н.

Ученица, 8 «А» класса СОПШ № 41, г. Павлодар

АУТАЛИПОВ Н. Е.

Учитель истории, СОПШ № 41, г. Павлодар

Патриотический акт «Мәңгілік Ел» призывает бережно хранить и развивать историю и культуру. Тема является сегодня актуальной для многих стран постсоветского пространства, где на протяжении семидесяти с лишним лет предавалось забвению все национальное. В том числе и казахское ювелирное искусство, внимание которому уделялось только как части художественного процесса, исследовалось в рамках изобразительного искусства.

Сегодня, когда нация стремится к национальной идентичности, возрождению национальной культуры, ювелирика должна занять достойное место в этом процессе. Изучение особенностей национальных ювелирных украшений и популяризация

использования их в повседневной жизни, на наш взгляд будет способствовать воспитанию чувства национальной гордости и сопричастности к традиционной культуре казахского народа. Серебряные кольца и браслеты, передающиеся от бабушки внучке, от матери дочке- это не только материальные ценности, а прежде всего, семейные ценности- основа прочного общества [1,с.16].

В настоящее время возрождению казахской национальной культуры и традиций придается огромное значение. Этот процесс начинается с изучения истории культуры и национальных традиций. Ювелирное мастерство развивалось в казахской степи с древних времен. Актуальным представляется необходимость изучения «ювелирики» Казахстана, в плане возрождения национальных традиций ювелирного мастерства и популяризации традиций и правил ношения женщинами изделий из драгоценных и полудрагоценных металлов, и камней с элементами национального орнамента.

Представляемая работа является попыткой представить ювелирное мастерство как грань развития национальной культуры. Так же хотелось бы отметить перспективность заявленной темы, так как работу можно продолжить, сравнив собранную информацию с современными технологиями изготовления и ассортиментом национальных ювелирных украшений, востребованных сегодняшними красавицами

Ювелирное искусство занимает особое место в истории казахской национальной культуры. Именно в нем наиболее полно и ярко отражаются идеалы народа, его вкусы, уровень художественных и материальных ценностей. Ведь в отличие от произведений других ремесленных промыслов «вечные материалы» ювелирного искусства могут сохранить его в столетиях. Бронза, серебро, золото оказались способными противостоять разрушительному действию времени и дают возможность проследить непрерывную линию развития народного искусства с древнейших времен до наших дней изобретение способов получения металлов открыло новую историческую эпоху и навсегда изменило ход развития человечества

Ювелирные изделия у казахов всегда отличались своей изысканностью, роскошью, богатством и красиво украшенным традиционным орнаментом. Именно несравнимый орнаментный декор разительно отличает казахское ювелирное искусство от европейского стиля. То, какие украшения носил на себе человек, могло поведать всю историю его жизни, принадлежность к определенному роду, семейный статус и даже положение в

обществе. В жизни казахской женщины ювелирные украшения играли существенную роль. В них воплощалось вечная любовь человека к прекрасному, надежда на счастье, вера в чудодейственные силы природы, способные защитить от недугов, бед и зла. Женские украшения пользовались спросом среди всех социальных слоев общества, что определялось не только их эстетической природой, но и рядом ритуально-функциональных значений, связанных с обычаями, обрядами, религиозными представлениями. [4,с.6] Разнообразна была и стилистика ювелирных изделий, что обуславливалось и географическим фактором, и кочевым укладом быта народа. Таким образом, в атмосфере постоянной кочевой жизни по гигантским пространствам степи, в общении с различными народами, в обмене с ними культурными ценностями развивалось и обогащалось ювелирное искусство в Великой степи. Ювелирные украшения еще тесно связаны с историей казахского народа и отражают развитие национальной культуры, истоки которой уходят вглубь тысячелетий. Одна из важнейших особенностей ювелирных украшений состоит в том, что практически все они несли в себе не столько декоративную, сколько магическую, большей частью защитную, функцию [2,с.31]. Смысловым значением были наделены и форма, и орнамент, и материал. Для жителей степи ювелирное искусство всегда имело особое значение. Например, украшения были своеобразным оберегом, который на девушек надевали еще с самого младенчества, чтобы защищать от сглаза и порчи. Ювелирное искусство казахского народа актуально и на сегодняшний день [5,с.67].

В ходе исследовательской части нашей работы мы посетили уроки и практические занятия ювелиров (зергеров), а также заметили и обозначили основные проблемы развития ювелирики на территории нашей страны

Казахские ювелиры в процессе работы применяли различные виды ювелирной техники, как холодная штамповка, гравировка, чеканка, ажурная техника, инкрустация. В основу сюжетов брались геометрические фигуры, изображения цветов, растений, зверей. У казахов существуют несколько вариантов узоров [3,с.26].

Проблематика развития ювелирного дела на сегодняшний день выглядит таким образом:

– низкая популярность национальных украшений среди молодежи.(утрачена традиция ношения украшений девочками-девushками в процессе взросления);

– кадровая проблема в ювелирном деле. (ученики не получают нужной практики, из-за отсутствия и дороговизны сырья;

Несколько советов от ювелира об отличии материала белого золота и серебра. Во-первых, внимательно посмотрите на украшение. Белое золото выглядит так, будто покрыто лаком, а вот серебро на вид более матовое и имеет немного более «тяжелые» полутона.

Во-вторых, необходимо смотреть на пробу. Белое золото имеет 585 или 750 пробу, а серебро чаще всего 925 пробу.

В-третьих, белое золото тверже серебра. Например, если провести серебряным украшением по чистому листу бумаги, то останется след. Белое золото следов не оставляет.

Так же для того, чтобы окончательно разобраться в проблеме реализации ювелирных изделий мы исследовали информацию о производственной базе, которая на сегодняшний день в нашей стране лишь единственная. По результатам исследования можно сделать вывод:

– Производственная база оснащена оборудованием, технологиями и материалами известных зарубежных и отечественных фирм, позволяющим создавать изящные, оригинальные изделия в национальном, классическом и современном стилях. Для того чтобы постоянно удовлетворять спрос современного покупателя, компания постоянно совершенствует свои технологии, бизнес процессы, повышает квалификацию персонала, а также участвует в международных выставках для получения обновленных данных с мировых рынков.

1) Высокая цена изделий. (Так как в Казахстане нет золото перерабатывающих заводов. И золото, добытое на территории РК, поставляется в Россию, вследствие чего обработанное золото покупается нашим государством в 1,5–3 раза дороже начальной цены. В целом, кризис в ювелирной отрасли РК).

2) Недостаточный ассортимент изделий. (На территории РК работает единственный ювелирный салон «Скиф», который находится в городе Алматы, и только этот салон изготавливает казахские национальные украшения).

Так же для себя изыскали возможные способы для разрешений этих проблем:

– стимулировать развитие ювелирного дела на уровне государства; производить в республике собственное поделочное золото из собственного сырья.

– обучать национальных мастеров не только теории, но и предоставляя им практику и возможность творчества;

– разрешить в школах ношение национальных украшений;

– повысить популярность национальной ювелирики среди молодежи;

– предложить проводить творческие конкурсы, финансирующийся спонсорами-попечителями в ССУЗах и ВУЗах, обучающихся ювелиров

Данная проблема еще больше обостряется на фоне глобализации, которая обозначила вновь проблему самодостаточности национальных культур. На этом фоне актуальность приобретают исследования, направленные на определение этнической самоидентификации национальных культур, что способствует как росту национального самосознания, так и взаимопониманию и стабильности в мировом сообществе.

Актуальность исследования обусловлена и изменениями в вопросах связанных с изучением культуры кочевых народов. Сегодня пересмотр отношения к культуре скотоводов-кочевников и своеобразие их исторических судеб дает объективное понимание значения этих культур для общего хода процесса развития человечества.

ЛИТЕРАТУРА

1 Ювелирное дело на территории Казахстана //Ювелирное искусство и материальная культура. (15–20 октября 2007). – СПб. Издательство Государственного Эрмитажа, 2007

2 Сокровище древнего Казахстана. А. – А., 1979.

3 Древнее золото Казахстана. Алматы, 1983.

4 Казахское прикладное искусство. Алматы: Казахстан, 1977.

5 Асан Бахти. Шумеры. Скифы. Казахи. Алматы: Кочевники, 2002 С. 30.

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ТӨРЕЛЕР ИНСТИТУТЫ

АБЫШЕВА М. Ж.
тарих пәнінің мұғалімі, Абай атындағы дарынды
балаларға арналған гимназия, Павлодар қ.
САҒЫНДЫҚ С. Н.
5-сынып оқушысы, Абай атындағы дарынды балаларға
арналған гимназия, Павлодар қ.

Дәстүрлі қазақ қоғамы «ақсүйек» және «қарасүйек» екі топтан тұрған. Ақсүйектерге төре, қожа топтары кірген. Олар үлкен артықшылықтарға ие болған. Менің мақаламда төрелер институты туралы сөз қозғалады.

Қазақ халқының тарихи өткен оқиғаларын зерттеу, мәдени мұрасын сақтау және бабалардың рухани игіліктерін көрсету отандық тарихи-этнологиялық ғылымында өзекті болып табылады. Бүгінгі уақытта тарихтың алдында тұрған негізгі мәселелердің бірі - хандар мен сұлтандардың мәдени және тарихи мұраны қазақ халқының үзілмес мұрасы ретінде зерттеу болып табылады.

Кенестік заманда төре сословиесінің тарихы мен мәдениетінің тақырыбын зерттеуге тыйым салынған болатын және оның қаралуы бір жақты болған, хандар мен сұлтандардың жеткен дәрежелеріне қарамастан, оларды халыққа қазақ қоғамын консервация үрдісін өткізген, патриархалдық қалып қойған билеушілер, халықты өзара қарама-қайшылыққа қоятын және қанішер көршілердің шабуылына болысушылар ретінде көрсеткен. Әрине, осы көзқарастар Қазақстанда төрелердің тарихы мен мәдениетінің дамуына өзінің ықпалын тигізген. Қазақстан тек тәуелсіздік алғаннан кейін ғана бұл тақырып бойынша зерттеуге мүмкіндік туды.

XVIII-XIX ғасырлар аралығында қазақ қоғамының әлеуметтік және этномәдени жүйедегі сословиелік-субэтноликалық төре тобын зерттеу ғылыми мақаланың басты мақсаты болып табылады.

XVIII-XIX ғасырлар аралығында қазақ қоғамындағы төрелердің тарихы мен мәдениетінің зерттеулерінен Ж.Қасымбаев., Т.И. Сұлтанов, И.В. Ерофеева, Ж.О. Артықбаев деген ғалымдарды белгілеуге болады. Этнограф Артықбаев Ж.О. төре сословиесін қазақ қоғамының этноәлеуметтік позициялары ретінде қарастырады.

XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ қоғамы меншік пен әлеуметтік теңсіздік қоғамы, дәстүрлі құрылым мен сыртқы саяси факторлардың: Ресейдің құрамына кіру, жоңғарлар мен ортаазиялық

хандықтармен күресу әсерінен туған қарама-қайшылықты кезең болды.

Қарастырылған кезеңнің қазақ қоғамы әлеуметтік дифференциясы туралы А. М. Хазанов: «Если рассматривать кочевые общества изнутри, то в них можно выделить два потенциальных источника социальной дифференциации частную собственность на скот и руководящие позиции в общественной организации» [1, 32 б.]. Төрелер билікте жоғары позицияларға ие болған, олардан хан сайлаған, сұлтандар қазақтың ру-тайпаларын басқара алған.

XIX ғасырда патша үкіметі хан билігін жою мақсатында жасаған әкімшілік реформалар заманында Шыңғыстың тұқымдарын бірден аластатпай, олардың билігін аға сұлтандар қызметімен алмастырған болатын. Қазақ қоғамының өзгеру кезеңінде сұлтандар округтарда бас сұлтандардың қызметін артылықшылықпен иеленген және өзінің әлеуметтік мәртебесімен дворяндыққа теңестірілген. Бұл қоғамдық өміріндегі қазақ жеріндегі күшті әлеуметтік позицияларының бар екенін көрсетеді. Өкінішке орай сол кезеңде патшаның сұлтандар арасындағы от салу құрығына түсіп қалған олар біртіндеп өз ықпалынан айырыла бастағаны белгілі. 1854 жылдан бастап билікте төрелер ерекшеленуден қалып, қарапайым халықпен теңестірілді.

Сұлтандарда өздері ғана қолданатын «Арқар» атты ұраны, тарақ тәрізді таңбалары болған. Бұл таңбаны өз малына да қойған. Төре сословиесі жабық, яғни эндогамды болған және басқа әлеуметтік топтармен неке шартын жақтамаған.

Зерттеушілерге қарағанда, қазақ хандары мен сұлтандары билеген халыққа жиі салық салған. Я.П. Гавердовский деректері бойынша Тауке хан «Подать расположил поголовно на всех киргизцев могущих управлять оружием, исключая султанов, т.е. ханских детей. Хан, или правитель, получал для себя со всего имения и скота только 20-ю часть в год...». Көбінесе салық төлеу түрлері зекет және ұшыр болған. Бөкей ордасындағы Жәңгір хан кезінде салық төлеу жүйесі аса дамыған. Хан салықтың мына түрлерін енгізген: а) хан үшін зекет пен соғым, ә) рубасылар үшін соғым, б) ханның елшілерін ұстау үшін ерекше жинау». «Ханлық» атты соттық шешу үшін берілген төлем ақысы – бесті ат (бес жасар ат) және бесті атан (бес жасар түйе) сұлтандардың маңызды кіріс көзі болған [3, 114 б.]. Нәтижесінде Бөкей Ордасында халық 1836-1838 жж. ұлт-азаттық көтеріліске шыққаны тарихтан белгілі.

Сонымен қатар сұлтандардың жерлерінен өткен көпестерден салық алу тәжірибеде қолданылған. Төрелер айырбас сауда жолдарына қызығушылық танытқан. Аблай хан Ямышев бекінісіне өз адамдарын мал шаруашылығының өнімдерін нан өнімдеріне айырбастау үшін жібергені белгілі. Әбілмәмбет ханның ұлы Әбілпейіз Семей бекінісінде сауда жүргізді. Ямышев және Семей бекінісіндегі тауарлар әртүрлі болған және Ресей, Қазақстан, Бұқара, Хиуа және Қытайдан әкелінген [4, 59 б.]. Бұл деректерге сүйенгенде төрелердің кірісі әр түрлі болған, сұлтандардың дәулеттілік дәрежесі түрлі факторларға тәуелді болды. Көрші елдерді жаулап алу және жаулап алған аймақтың халықтан салық алудың сыртқы саяси саясатына ерекше мән берген.

Бірте-бірте төрелер өзінің әлеуметтік артылықшылықтары мен биліктің мүмкіндіктерін жоғалтып, қазақ қоғамындағы басқа әлеуметтік таптардың арасында әрең байқалған.

Төрелердің әлеуметтік беделі жоғары болғандықтан, қарапайым халықтың төрелерге деген қатынасы ерекше болған. Бұл ерекшелікті көптеген революцияға дейінгі зерттеушілер айқындайды. И.Георги былай деп жазады: «Народ величает самого хана тахсир-ханымом и тахсир-падшеймом, супруг его просто ханымами, князьков тахсир-салтанами, а княжен ханымками, т.е ханскими дочерьми» [6, 86 б.].

А.И. Левшин бұл туралы: «Человек, ничтожный к хану или сильному султану, не смеет подходить иначе, как сложив руки на груди и низко кланаясь, а если тот, к кому он подходит с таким подобострастием, пожелает в знак особой милости протянуть ему руку, то он сжимает ее обеими своими руками становясь на одно колено. Человек среднего состояния подходит к своему начальнику с поклоном, но не складывая рук. Хан же, или сильный повелитель в ответ на приветствие своих подчиненных кладет руку на плечо простолудинина, жмет руку того, к кому имеет уважение, и обнимается с приятелями своими. Если киргиз встречает на пути человека знатного или богатого, то сходит с лошади и обеими руками своими сжимает одну его руку, если же встретит хана, должен остановиться на дороге и дожидаться пока он проедит, между тем наклоняет голову, прижимает руку к груди и громко приветствует его» [7, 98-99 б.]. Л. Баллюзек: «В казахском обществе мужчинами приветственные слова не употребляются в отношении женщин. Исключение составляют султанши, приветствуемые также, как султаны» [8, 147 б.].

Басқа да көрсеткіштің түрі хан мен сұлтандарға ерекше орын беру. «Жалпы жиындарда немесе салтанатты құрылтайларда төрелер әрқашан ақ киізге отыратын» [11, 89 б.]. Сұлтандарға берілген ерекше орын «төр» деп аталған. Мүмкін бұл сөз «мырза» мағынасындағы «төре» сөзіне байланысты.

Б. Алтынсарин дастархан үстінде қазақ ақсүйектеріне құрмет көрсетудің өзіндік түрлерін сипаттайды: «При угощении мясом каждому киргизу, смотря по его почести, следует поставить должную часть мяса, а именно: старикам и муллам – голову (койдың басы), у которой одно ухо отдается мальчику; султанам и вообще почетным лицам – жая (берцовая часть), ребра, кусочек печенки, сала» [11, 56 б.]. Н.И. Гродеков жазуынша: «Султаны, по мнению Султана Даулета Бушаева, хотя были самыми почетными лицами на пире, не получают головы: им полагается асык ийлик (голень)» [11, 85б.]. Сондай-ақ жасы үлкен-кішісіне қарамай сұлтандардың ұлы да үлкен құрметке ие болғаны жайлы Ш.М. Ибрагимовтың зерттеулерінен де көруге болады.

Жалпы қазақ қоғамында субэтникалық төре тобының отбасылық-корпоративтік ерекшеліктері аз зерттелген.

Төрелердің неке-отбасылық қарым-қатынасы өзінің өзгешелігімен ерекшелінеді.

Көптеген XVIII-XIX ғғ. тарихи деректері төре сословиесінде көп әйел алушылықтың (полигамия) болғанын куәләндірады. Әйелдердің саны төрелердің атақтылығына байланысты болды. А.И.Левшин айтуы бойынша: Нұралы ханда 16-17 әйел, 15 күн (оларды ұстауға рұқсат, балалары заңды бала-шағалардан онша оқшауланбаған) сондықтан ол 32-33 ұл баланың, 34 қыз баланың әкесі болған. Бірақ Сібір ведомствосының 1827-1867 жылғы деректерде 32 үлкен сұлтандарда 1 әйелдерден болғанын айтады. Көптеген тізбелерде сұлтандарда 1 әйел болғаны жазылмаған, тек «үйленген» деп жазылған [7, 116 б.].

Мұрағат деректерінде сұлтандардың өзінің сословиесінің өкілімен некелесу ерекшеліктері кездеседі. Қара халықтың өкілінен қыз алу да орын алған, тек міндетті түрде бірінші әйелі (бәйбіше) төре өкілінен болу керек. Қара қазақтың қызы – тоқал болды. Оны Ф. Фон Шварцттың айтуы бойынша байқаймыз: «собственно хозяйкой дома по нашему понятию у киргиз-кайсаков является не любимая жена, а старшая по службе (байбича) т.е та, которую данный киргиз взял в жены сначала. Она происходит обычно у султанов из лучшей, соответствующей общественному рангу мужа

семьи, все другие жены подчиняются старшей и являются ничем иным, как ее служанками.

Сұлтанар институтының ерекшеліктерінің қатарына төре тұқымынан шыққан қызды қара халықтың өкіліне тұрмысқа шығуға тыйым салуды жатқызуға болады: «...возбраняется обычаем, Султанам отдавать девиц своих за простолюдинов, чем теряется уважение к девице и даже название Султанское; но Султанам брать девиц простого народа исключительно не возбраняется». Қарапайым халықтың өкілі сұлтанардың сословиесінен шыққан әйелге үйленетін болса, ол «гурган» атағын иеленген. Мысалы, Ұлықбек, Темірланның немересі «гурган» атанған (төреледің күйеу баласы) [7, 122 б.]. Бірақ олар да, балалары да төре бола алмаған. Мүмкін осы некеден туған балаларға ерекше термин қолданылған. Осылайша, М. Кашқари аналары хан руынан шыққан (хатун), ал әкесі қарапайым халықтан болса, онда балаларын инал деп атаған. Төре ерлері қарапайым халықтың әйеліне үйленген болса, олардың балалары «қараман» атанған және «таза төре» саналмаған [9, 86 б.].

Төрелердің некелік-отбасылық ерекшеліктеріне туыстық некелесуді жатқызуға болады. Н. Зеланд деректері бойынша: «В Султанских родах супружеские союзы заключаются даже между лицами в третьей степени родства; браки более близких родственников обычаем запрещены. Союз между дядей и родной племянницей бывает нередко. Например, Султан Найманхан Камбаров имеет от старшей жены дочь Бабаджан, а от второй сына Садыка. Бабаджан замужем за Нур-Султаном Аблезовым и от него имеет дочь Базынаш. Свойство Султаны не признают; по их словам и киргизский обычай не знает свойства и разрешает всевозможные браки» [7, 90 б.]. Дегенмен төрелер эндогамды, яғни жеті атаға дейін қыз алыспау шартын сақтамаған. Этнограф Ж.О. Артыкбаевтың айтуынша төрелер патронимикалық экзогамияны қолдамаған (жеті атаға дейін қыз беріспеу шарты) [10, 63 б.]. Хандар мен сұлтанар қоғамда күшті позициялары бар және жоғарғы билікке құқығы бар жеке жанұялар арасында туыскандық байланыс орнатуға қызығушылық танытқан. Сондықтан жақын туыстық некелерді орнату төрелердің некелік-отбасылық қарым-қатынасындағы өзіндік ерекшелігі болған.

Қорыта келгенде, бұл мақалада тарихи деректерді талдау негізінде төрелердің қоғамдағы орнын көрсеттім, төрелер жоғары әлеуметтік жағдайға, құрметке, беделге ие болған. Бұны сұлтанарға сәлемдесу ишаратында, жиналыстардағы ерекше

орынды иеленуінен байқауға болады. Хандар мен сұлтанардың беделділігі мен байлығының арқасында өзінің қол астына көп төлеңгіттерді, құл ұстауына себеп болды. Төрелердің некелік-отбасылық қарым-қатынастарында эндогамияны қолдаған өзіндік ерекшеліктері болды. Төрелер институты – өткен тарихымыздағы дәстүрлі қазақ қоғамының бір ерекшелігі, сондықтан қазіргі кезде жас буын олардың кім екенін ажырата алу керек, Англиядағы атақты Тюдорлар әулеті, Франциядағы Бурбондар әулеті сияқты, қазақ қоғамында да чингизидтер әулетінің мықты хан, сұлтанарының саясатын зерттеп, қазақ қоғамына қосқан үлесін білу міндетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир: Дайк – Пресс, 2000. – 604 с.
- 2 Халид Қ. Тауарих хамса: (Бес тарих) (Қазақ этнографиясының кітапханасы, 21-ші том). – Павлодар: ҒӨФ «ЭКО», 2006. – 284 б.
- 3 Гавердовский Я. П. Обозрение Киргиз-кайсацкой степи (часть 1-я) А.: Дайк-Пресс, 2007. – 620 с.
- 4 Султанов Т. И., Абусейтова М.К. Общество и культура // История Казахстана и Центральной Азии: Учеб. Пособие / Абусейтова М.Х. и др. А.: Білім, 2001. – 620 с.
- 5 Зиманов С. З. Россия и Букеевское ханство.-Алматы, 1982. – 171 с.
- 6 Левшин А. И. Описание киргиз-кайсацких орд и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). – А.: «Санат», 1996. – 656 с.
- 7 Толыбеков С. Е. Общественно-экономический строй казахов XVII - XIX веках. – А-А.: Казахское государственное издательство, 1959. – 448 с.
- 8 Аргынбаев Х. А. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. – А.: Қайнар, 2005. – 216 б.
- 9 Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII – XIX вв. (история, историография, источники). А.: ТОО «Print – S», 2003. – 178 с.
- 10 Артыкбаев Ж. О. Казахское общество: традиции и инновации.-Астана: «Парасат Әлемі», 2003. – 290 с.
- 11 Валиханов Ч. Ч. Юрта // Валиханов Ч.Ч. Этнографическое наследие казахов. – Павлодар: ТОО «ЭКО», 2005. – 292 с.

ҚАСИЕТТІ БАЯНАУЫЛДАҒЫ ҚАЗЫБЕК БИДІҢ «СӨРЕ ТАСЫНЫҢ» МАҢЫЗДЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

САКЕН А.

8 сынып оқушысы, Павлодар облысының «Дарынды қыз балаларға арналған «Білім-инновация» лицей-интернаты» КММ, Павлодар қ.

Мектеп бағдарламасы бойынша оқулықта толық қамтылмаған тақырыптардың бірі - тарихи тұлға Қазыбек бидің ғибратты ғұмыры, ол салған тарихи ескерткіштер болып саналатын сөре тастың ғылыми негізге сүйеніп салыну үлгісі мен ағарту бағытындағы маңызын ашу басты мақсаттың бірі.

Тарихи ақтандақ беттерінің бірі болып келген Қазыбек бидің сөре тастарын зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып талдау арқылы тарихта алатын орнын зерделей отырып, кейінгі ұрпаққа насихаттау біздің еншімізде екеніне ықпал ету өзекті мәселе болып келеді.

Тақырыптық тұрғыдан талданған деректерді өскелең ұрпақ сұранысын қанағаттандыру мақсатында таңдау курстары мен үйірме жұмыстарына көмекші құрал ретінде пайдалану. Мақсатқа жету жолындағы алға қойылған міндеттер: Қазыбек бидің өмірі туралы еңбектерді оқып, талдау; Қазыбек бидің шығармашылығы мен еңбектеріне талдау жүргізу; Қазыбек бидің сөре тастарының тұрған жерін, орнын анықтау, салыну ерекшелігіне мән беру, әдебиеттік зерттеу.

Әрбір дүниеге келген ірі тұлғалардың шыққан тегі осал болмаған. Сол сияқты Қаздауысты Қазыбек бидің де ата-бабалары ортасына белгілі ел ішіндегі қоғамдық өмірде шешуші тұлғалар болған жандар.

Қаздауысты Қазыбек бидің арғы атасы Мейрам сопыдан Қаракесек туады. (Азан шақырып қойған аты – Болатқожа). Болатқожадан Ақша мен Түйте. Ақшасынан Бошан. Бошаннан бес ұл туады: Байбөрі, Таз, Машай, Жанту және Манат. Екінші ұлы Таздан Наманай мен Бұлбұл туады.

Бұлбұлдың екі әйелі болған. Бәйбішесі Қаракемпір. Тоқалы Құбакемпір. Осы тоқалы Құба кемпірден бес ұл туады: Алдияр, Күшік, Шаншар, Үсен және Құдайберлі. Шаншардан Қазыбектің әкесі Келдібек туады. Осы жерде Шаншар тұлғасына тоқтала кеткенді жөн санадық. Шаншар Есім ханның ақылшы биі, бас уәзірі болған. Тарих беттеріне үңілсек 1627 жылы Ташкентті билеген Тұрсын ханмен Түркістанды билеген Есімханның арасында қырғын

соғыс болады. Осы соғыста Тұрсын хан қаза болады. Сол заманның заңымен жеңген жасақ таңдағанын алады. Сонда Шаншар Тұрсын ханның Айбике, Нұрбике деген қыздарын олжаласа керек. Қазыбек бидің әкесі Келдібек осы Айбикеден туады. Нұрбикеден бері өрбітсек Мөшеке – Қазанғап – атақты күйші, композитор Тәттімбет дүниеге келеді [1, 8 б].

«Болар бала он бесінде баспын дер» демекші, бабамыз да жастайынан ел өміріне араласып, көптің көңілінен шығады. Әкесі Келдібек те баласының болашағынан көп үміт күтсе керек. Сол кездегі қазақ ортасында қалыптасқан тәрбие бойынша, баласы жер көрсін, ел танысын деген мақсатпен үлкендер зерек балаларды атақты би шешен адамдардың қасына атқосшы қылып ертіп жіберіп отырған [2, 11 б].

Қарқаралы жайлы бүгінгі әңгімемізді XVII ғасырдың екінші жартысы мен XVIII ғасырдың бірінші жартысында жасаған қазақтың атақты биі Қаз дауысты Қазыбектен бастауымыздың өзіндік сыры бар екенін айтқан жөн. Қазақ тілінің бірыңғай халық тілі болып қалыптасуына, қазақ ауыз әдебиетінің дамуына айтулы үлес қосқан бір топ ақындар болса, екінші топ шешендер. Ал сондай шешендерің бірі және бірі болғанда бірегейі – Қаз дауысты Қазыбек. Қазыбек есімі кашанда Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақұлы Жәнібек сияқты атақты батырлармен, ел ардақтыларымен қатар аталады. Ал сол Қазыбек, үш ғасыр бойына ел аузынан бір түспей келе жатқан, өз халқы былай тұрсын ата жауы - қалмақтар қадір тұтуға мәжбүр болған Қазыбек жайлы осы күнге дейін ашық айтып, кең толғамай келдік.

Қазыбек туралы сөз қозғасақ, Абылай хан оның айналасын айту керек болғандықтан, ертедегі билердің өзіне де көзқарасымыз біржақты қалыптасқандықтан сөз арасында, әр жерде, әр саламен байланысты ғана атай кетіп, оның өзінде сыбырлай айтып, сыдырта әңгімелеп қана жүрдік. Қазақтың әдебиетінде ауыз әдебиетіне, шешендік сөздерге байланысты «бөленшекең бөлен деген екен» деген сыңайда, Қазақстан тарихында орыс халқымен достыққа қосқан үлесте, қалмақтармен соғысқа байланысты баяндаулардың мысалы, тұздықты дерегі ретінде ғана айтып келеміз. Содан келіп қазірде аты шулы Қазыбек би жайлы не қызыға оқыр кітап, не шүкішия талдар салмақты да келелі ғылыми зерттеу жоқ. Ғалым Балтабай Адамбаевтың «Шешендік сөздер» (1967 ж.) және «Алтын сандық» (1989 ж.) деген жинақтарына енген бір-екі мақала ғана бар.

Демек, біздер, Қазыбек ұрпақтары кемеңгер атамыздың алдында қарыздармыз [3, 53 б].

Қазақ халқының ел қатарына кіріп, санатқа есептеліп отырғаны қашанда ұлы кемеңгер ұлдарының арқасында. Бұл жағдай қай халықтың болсын басында бар. Елім деп туған ерлер болады, олар күнделікті тіршіліктің тұсауын үзіп, елінің қамын жейді, қан кешеді, өртенеді, арпалысады. Әр халықтың тарихын, біле білсек осындай бір шоғыр асылсазда ұлдары жасайды. Бұл жалғанның қам-қарекеті біте ме? Қаз дауысты Қазыбек бабамыз туралы өне жазамын, міне жазамыммен уақыт өтіп те барады. Жазбасқа болмайтын да себеп туды. Ол Қаздауысты Қазыбек бабамыздың асыл аруағына арнап оның туған жылы, өскен ортасы, өлген жері, басына қойған белгі туралы «Орталық Қазақстан» газеті бетінде көтерілген пікірталас.

Маған жуырда газетте жарық көрген профессор Ш.Қашықұлы мен ғалым Р.Сағымбекұлының сұхбаты ұнады. Өте мазмұнды және өрісі кеңге құлаш сермеген әңгіме. Екі майталман ғалым, халыққа жанашыр қос азамат көп ұнамды тақырыптарды бастаған. Осы күнге дейінгі Қаз дауысты Қазыбек туралы жазылған мақалалардың ішіндегі салмақтысы ма дедім.

Бір жерінде Рекең «Қазыбек бабамыз қай жерде, қай жылы туды?» деген жайды анықтап алсақ қайтеді!?!- дейді. Құптарлық ұсыныс. Тарихта талқыға салатын сұрақ көп. Атағы алты алашқа жария Әз Тәуке, Абылай хан, Бұқар жырау, Қаз дауысты Қазыбек сияқты заңғар тұлғалардың өмірін жан-жақты зерттеп, таразыға салып, байыптап барып баяндағанымыз жөн. Ол кісілер ауыл арасының биі, барымтаның батыры емес. Олар қазақты ел қылған, Сарыарқаны осы елге жер қылған ұлттық тұлғалар.

Рекеңнің сауалына орай жауап берген Шағатай ағам ескілікті қолжазбаға сүйенген, ал қолжазба болса қазақтың ата тарататын тәртібіне сәйкес мына жағдайды баян қылады: «Бабам 97 жасында өлген жылы Анайкем туады, ал Анайкем 75 жасында қайтыс болған. Анай би өлген жылы оның кенже ұлы Қожабай қажы туылыпты. Ал Қожабай қажы 75 жасында 1907 жылы қайтыс болады. Сонда бабаның туған жылын былайша есептеген дұрыс: 1907- (97-75-75) 1660. Қорыта келгенде бабам 1660 жылы туған болады, ал қайтыс болған жылы 1757 жыл» [5, 87 б].

Бұл пайымдаумен «Орталық Қазақстан» газетінде жарық көрген. Е.Балташұлының пікірі қабысып жатыр. Себебі екеуінің де негізі бір. Екінші мақалаға арқау болған Ахмет Байтұрсыновтың

«Ақжол» жинағында (1991 ж) жарияланған есебі. Ақан да Қазыбек бабамыздың жасын қазақ тәртібімен есептейді.

«Қаздауысты Қазыбек бабамыз 97 жасында өлген. Қазыбек өткенде Шаншар Қанай би туған. Қанай 72 жасында тоқал алған. Тоқал сегіз жылда 3 бала тапқан. Осы үш ұлдың кенжесі Қожабай осы күні (1925 ж.) ақсақал болған Ақайұлы Хасеннің шешесі Бағзе бәйбішемен құрдас екен. Бұл бәйбіше биыл 1925 жылы 87- де болады екен». Қазыбектің туған жылы 1661 жыл, өлген жылы 1758 жыл болады».

Сонымен екі мақаладан да жыл есебі жарықтық Қанай немесе Анай бидің туған жылына, оның 72 жаста алған тоқалына, осы тоқалдан 80 жаста туғызған ұлына есептеліп, қазақтың ауызекі тарихында біраз «тиянақтауып алған». Бірақ осы көңіл бөлген жағдайлар өте қызықты болғанымен тарихи жағынан дәлелсіз. Мен фактіге сүйенетін тарихшы емеспін. Басқа әріптестерім сияқты партия, КСРО, социализм тарихынан да аулақ болдым, бірақ Қаздауысты Қазыбек бабамыздың туған жылын анықтау үшін Қанай бидің тоқалын кірістіруге қарсымын. Неге?

Ең бастысы, Қазыбек бабамыздың өмір тарихын шыпшырғасын шығармай түгел баян- дауға жетерлік жазба-архивтік деректер бар. Ол қай жерде туды, қалай өсті, Қытай мен Ресейге, қызылбас пен түркіменге көзқарасы қандай болды? Қалмақ, естек жөнінде қандай саясат жүргізді, оның нәтижесі қандай? Бәрі-бәрі көне, сарғайып кеткен, сиясы езіліп, жайылып кеткен қалың қағаздарда жеткілікті түрде суреттелген. Одан қалғанын қазақтың ауызша тарихын, аңыз-әңгімесін сараптап отырып толықтыруға болады. Тек кәсіби қазақи тарихшы керек. Қазіргі даудың бірін туғызып отырған жағдай тарихшының болмауы деп түсінемін.

Қазыбек би тоқсан жеті жасында Баянауылда Семізбұғы тауының етегіндегі Теректібұлақ қыстауында дүниеден өтеді. Көз жұмар алдында жиналған жамиғатқа: «Мені соңғы сапарға шығарып салуға қамданыңдар, менің бұл фәни дүниемен қоштасар уақытымды білетін адам бар. Ол күн шығыстан келуі тиіс. Сол адамды тындап, соған билік беріңдер, намазымды да сол шығарады, ол қазір жол үстінде келе жатыр» деген екен. Айтқан адамы бидің қазасын алдын ала білген Бегімшайық әулие жолға шығыпты. Қазыбек би мен Бегімшайық әулие замандас, құрдас, дос болған. Бегімшайыққа Бекмысық деп ат берген де Қазыбек би. Оның әңгімесі ұзақ. Бегім қожаны Қазыбек би Сарыарқаға көшерде Түркістаннан өзімен бірге ала келген екен. Досының қазасына қатты күйзелген ол киіз үйдің

ішінде жатқан марқұмның мәйітін көруге барады. Қимас досының мәңгілік бақиға аттанғанын көріп, қолындағы аса таяғымен мәйітті ұра бастайды. Мұны көрген Қазыбектің үлкен ұлы Бекболат би: «Оу, ақсақал өлген әкемді ұрып, аруакты қорлағаныңыз қалай?» – деп ренжіп әулиенің қолынан ұстай алыпты. Бұған Бегім әулие: «Өз обалдарың өздеріне. Әкеңнің бойында сал әулие деген қасиеті бірге кетіп бара жатыр еді. Жеті ұрғанда жеті атаңа кетуші еді. Үш-ақ рет ұруға шамамды келтірдің. Енді бектік, салдық үш атаңнан аспайды-ау, қап әттегене-ай» деп киіз үйден шығып кетіпті. Қазыбек бидің әулиелігі мен бектігі Бекболат, Тіленші, Алшынбайдан соң сегінеі бастаған [4, 25 б].

Қазыбек бидің мәйітін қыс түсіп кеткеннен кейін сөре тасқа кереге жайып, былғарымен орап, үстіне алты қанат киіз үй тігіп, қыс бойы сақтайды. Көктем келіп, күн жылынып, жер аяғы кеңіген соң Қазыбек бидің айтып кеткен өсиеті бойынша Бекболат бастаған қырық жігіт Түркістандағы Қожа Ахмет Иассауи кесенесіне апарып жерлейді. Басына құлпытас қояды.

Бүгінгі күнде Қаздауысты Қазыбек бидің, жалпы Қаркесек Шаншар атаның ұрпақтары көп болып тараған. Қарқаралы ауданына қарасты Егіндібұлақ, Қаратау, Арқалық, Айрық, Едірей елді мекендерінде тұрады. 2015 жылы Қарқаралы өлкетану музейінің қызметкерлері «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жасаған этноэкспедиция барысында осы елді мекендер толық қамтылған еді. Қазыбек бидің жетінші ұрпағы Қанат Әукішев ақсақалдың Айрық ауылы бойынша айтқан әңгімесіне қарағанда, негізгі ұрпақтары осы ауылдың маңындағы «Үшқара» тауының бөктерінде мекендесе керек.

Бүгінгі күнде Қазыбек бидің Серік Дүйсембекұлы бастаған ұрпақтары, атақты би – аталары мекендеген жерге 2008 жылы ескерткіш тас орнатқан. Сондай-ақ, Қазыбектің бесінші ұрпағы Мәди Бәпиұлының да қыстаған қыстауының орнына 2014 жылы Рымбек Дүйсембекұлы, Диас Рымбекұлы ескерткіш орнатқан. Биыл Қазыбек бидің туғанына 350 жыл толып отыр. Қазыбек би туралы осы зерттеу жұмысына түгел сиғызып жазу мүмкін емес. Бұл аңыздардың барлығы ата-бабамыздан халық ауыз әдебиеті арқылы жеткен шындық.

Не дегенмен «Сөре тастың» бүгінгі халі қалай екен, ел-жұрт біле ме екен деген сұрақ бізді қызықтырды да, Қаз дауысты Қазыбек бабаның ұрпағы, тарихшы ағамыз Зарқын Тайшыбаевқа хабарластық. Ол кісі бірден: «О, «Сөре тас» туралы білгенде қандай.

Қайтыс болған бабамыздың мүрдесін теріге орап, қыс бойы сол сөре таста сақтап, көктем шыға Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне қоюға әкетеді. Бабаның аты-жөні жазылған сол мәрмәр тас қоршалған, жергілікті халық айналасын тазалап, баптап ұстап отыр. Жыл сайын болмасақ та екі-үш жылда бір барып тұрамыз. Тұрған жері таудың арасы, жанында бұлақ ағып жатыр, киноға түсіретіндей табиғаты көркем жер. Сол жердің азаматтары жылына бір жылқы сойып, бабаға арнап құран бағыштап отырады...», деді [6, 42 б].

Мұны елдің ақсақалдары да Қазекемнің бейнесі деп бекітті. Себебі, өмір бойы Мәшһүр-Жүсіп үнемі осында келіп өтіпті...

Баянауылдан 75 километр, 4 ауыл Советі, «Мұрынтал» колхозынан 3 километр, кардон үйдің жанында, Семізбұға жолының үстінде.

Осы өткен октябрь айының 2 күні көтеріліп қойылды.

Жерге айқыш-ұйқыш көлбеулете қадалған төрт қада тастың үстіне қойылған тас табыт ерекше. Шебердің қолынан қашалған тас табыттың ағаштан жонып шығарылғандай етіп аса ұқыпты жасалғаны таңдай қақтырарлықтай. Ит-құс бидің мүрдесіне зақым келтірмеуі үшін мүрдені жерден едәуір биікте сақтағандары көрініп тұр. Бір кереметі бөлен ғасырлық тарихы бар тас табыттың сол баяғы қалпында сақталғанына қайранмын!.

Қазақ елінің тәуелсіздік алуы, бұрын біржақты қараланып немесе датталып келген, тарихымыздың ақтандақ беттерін жаңаша парақтап, даңқты тұлғаларымыздың өткен өміріне шынайы баға беруге мүмкіндік туғызып отыр. Солардың бірі, әрі бірегейі, ұлттық сана мен тілінің, рухы мен арман-мұратының ұшан-теңіз ұлылық қасиеттерін ересен қуат-қүдіретімен көрсете білген, тәуелсіздік жолында қабырғасы қайысып еңбек еткен көрнекті мәмлегер, арыстан жүректі ер, мемлекет қайраткері – Қаз дауысты Қазыбек би.

Қаз дауысты Қазыбек би аумалы-төкпелі, күрделі, қилы заманда ғұмыр кешті. Кең байтақ Қазақ жеріне бір бүйірден Жоңғар хандығы, екінші бүйірден Ресей империясы, үшінші жақтан Бұхар мен Хиуа хандықтары әбден мазасын алып, өзәзілдік көрсетіп отырды. Жан-жағынан анталаған алпауыттарға қарсы Тәуке хан икемді саясат жүргізді. Сонымен бірге Қазақ қоғамындағы жат құбылыстарды, адам бойындағы келеңсіз міндерді құртып-жоюмен шұғылданды. Қоғамды небір дерттерден сауықтыру мақсатында Тәуке хан Үйсін Төле биді, Алшын Әйтеке биді және Қаз дауысты Қазыбек биді «Жеті жарғы» ережесін жасауға жұмылдырды.

Қазақ қоғамында соғыс болсын, ортақ келісімге уағдаласу, мәмілеге келу болсын, сыртқы һәм ішкі саясатта болсын, жер қорғауда болсын – ең қажет қару – шешеннің тілі. Әлбетте, дарынды шешенде білгірлік-біліктілік, алғырлық-тапқырлық, қаһармандық-қайраткерлік, зиялылық-саясаткерлік сияқты ұшан-теңіз табиғи рухани қасиет-қабілеттер мол болса, онда мемлекет жеңіске жетіп, қиындықтан, құлдықтан құтылады. Мерей-мәртебесі, даму дәрежесі жоғары болады. Бұл ретте Қаз дауысты Қазыбек бидің Қазақстанның саяси-құқықтық тарихында айрықша тұлға екендігін айтуға болады.

Өзінің жалпы тұлға болмысымен ғана емес, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан шешендік өнерді өз дәуірінде жарқырата танытқан, Қазақ шешендігін «от басы, ошақ қасы», жер дауы, жесір дауы, құн дауы сияқты тұрмыстық-әлеуметтік мәселелерден биіктетіп, халықаралық елшілік, дипломатиялық саясатта биік белеске көтерген – Қаз дауысты Қазыбек бидің ұлттық шешендік өнердегі орыны айрықша.

Қазыбек би – шешендік сөздерді тақырыптық тұрғыдан байытып, мазмұндық жағынан тереңдетіп қана қоймай, оның көркемдігіне, үйлесімділігіне де ерекше мән берген, жанрлық тұрғыдан шешендік толғау, шешендік дау, шешендік арнау түрлерін өз шығармашылығында барынша дамытқан. Сондықтан да баба мұрасы – ұрпаққа ұлағат, кейінгіге аманат, келер күнмен бірге жасайтын рухани асыл қазына.

Қорыта келе, «Сөре тасқа» көңіл бөліп, қасында құлап жатқан тастарды орнына қойып, түрлі спорт жарыстарын өткізіп, шаңырақ көтерген жастардың гүл шоғын қоятын салтанатты салтын енгізіп, тіптен «Қаз дауысты Қазыбек күні» деп ақындар айтысын, жыр жазар жүйріктердің байқауын өткізіп отырса да артық емес. Бұның Баянауыл өңіріндегі туризмнің дамуына шексіз үлес қосары еш күмән келтірмейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Артықбаев, Ж. Қаз дауысты Қазыбек би [Мәтін]. Т. 2 /; [жауапты ред. Н. О. Дулатбеков]. – Алматы : Мер-Press, 2017. – 475 б.
- 2 Омари Ж. Қаз дауысты Қазыбек. – Астана: Фолиант, 2000.
- 3 Қасымова. Қазақ шешендік өнерінің негіздері. – Алматы: Жазушы, 2003.
- 3 <https://egemen.kz/article/270343-qaz-dauysty-qazybekinh-sore-tasy>
- 4 <https://ortalyq.kz/aza-ty-amyn-zhegen-azybek-bi/>

5. Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының қызметкері Н. Жаналин 19.ХІ.44 (ҚР Орталық Мемлекеттік архиві. Қор №1137, Тізбе №12, Іс №499, п.230).

6. <https://pushkinlibrary.kz/exhibitions/constitution/blog4.html7>

АКТУАЛЬНОСТЬ ПРОГРАММЫ ПАРТИИ «АЛАШ» В XXI ВЕКЕ

СЕРИКПАЕВА А. М.
ученица, 8 «Д» класса, Школа-лицей имени Аманжолы
Шамкенова, г. Павлодар
ОМАРОВ А. Б.
учитель истории, Школа-лицей имени Аманжолы
Шамкенова, г. Павлодар

Тема нашей статьи – «Актуальность программы партии «Алаш» на сегодняшний день». Хотя с основания партии «Алаш» уже прошло более ста лет, она оставили неизгладимый след в истории нашей страны. Для нас, современных граждан, они останутся материалом в учебнике истории Казахстана, следом в истории, но не многие знают, что на заре XX века они основали первое казахское национальное государство с собственной программой развития, основные принципы которой перекликаются с действующей Конституцией Республики Казахстан.

Окунёмся немного в историю ее создания. Партия «Алаш» – общественно-политическое, национально-освободительное движение, которую создали представители партии кадетов — этнических казахов, оформившейся во время событий 1905 г. На Первом Всеказахском съезде, проходившем в Оренбурге с 21 по 28 июля 1917 года, было объявлено о создании партии «Алаш». Алихан Букейханов, Ахмед Байтурсынов, Миржакип Дулатов, Елдес Омаров, Есағали Турмухамедов, Газымбек Биримжанов разработали план программы партии, председателем которой стал Алихан Букейханов. В состав правительства вошли:

Алихан Букейханов – (1866–1937) казахский политический деятель, журналист, преподаватель, этнограф председатель партии «Алаш».

Ахмед Байтурсынов – (1872–1937) ученый, просветитель, переводчик, общественный деятель, создавший первый алфавит казахского языка.

Миржакип Дулатов – (1885-1935) казахский поэт, писатель, один из лидеров правительства «Алаш Орда»

Елдес Омаров – (1892-1937) общественный деятель, публицист, педагог, переводчик. Был одним из активных авторов газеты «Казах», которая издавалась в Оренбурге.

Газымбек Биримжанов – (1896-1938) казахский общественный деятель, журналист.

Есағали Турмухамедов - (1883 —?) революционер и политический деятель, один из лидеров движения «Алаш». [1, с.36]

Со временем «Алаш» начали существовать уже как правительство, и называлась «Алаш Орда».

Хотела бы отметить то, что «Алаш орда» и «Алаш» часто путают, на самом деле они имеют разный вид деятельности. Как я отметила ранее, «Алаш» существовал как партия, она пропагандировала «права человека» и «демократическое общество». «Алаш орда» действовал как полноценное государство, они имели свою небольшую конституцию состоящая из 10 пунктов, у них была своя территория, и свой флаг. [2, с.17]

А теперь поговорим о программе партии Алаш, эту программу составили выше, упомянутые имена. Программа была основана на равноправии и демократическом государстве, отделение религии от государства, в программу входили такие пункты как:

Форма государства. Россия должна быть демократичной, и федеративной республикой, и не влезать в политику Алаш Орды.

Местная свобода. Области, населенные казахами, должны управляться самостоятельно.

Основные права. Действует свобода на организацию

Вопрос религии. Вопрос религии нужно отделить от дел государства. В религии у всех равные права

Власть и суд. Власть и суд каждого народа должны быть своими. Бии, судьи должны знать местный язык.

Оборона. Защита страны, и их граждан

Налог. Налогом должны облагаться баи как баи, бедняки как бедняки.

Рабочие. Рабочие должны быть под защитой закона

Образование. Образование должны получить все, бесплатно.

10. Земельный вопрос. Пока казахи не обоснуются на своих землях, переселенцы не должны сюда переезжать. [3, с.40]

Если прочитать всю Конституцию можно понять то, что почти вся конституция была основана на правах человека, и защите

его, что и мы можем увидеть в конституции. Для доказательств проведем параллель между некоторыми пунктами программы Алаш Орды и Конституции РК.

Статья 1.

Республика Казахстан утверждает себя как демократическое и светское государство, ценностью которой является человек, его жизнь, права, и свобода.

Ранее я упоминала то, что «алашовцы» на протяжении всего своего пути пропагандировали демократию, и права человека. По этой причине в самом первом пункте их плана было указано, что их государство будет придерживаться демократии, народ будет выбирать президента и депутатов

Статья 13. Каждый имеет право на признание его правосубъектности и вправе защищать свои права и свободы всеми не противоречащими закону способами, включая необходимую оборону.

Статья 14.

1. Все равны перед законом и судом.

2. Никто не может подвергаться какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или по любым иным обстоятельствам.

Статья 15.

1. Каждый имеет право на жизнь. 2. Никто не вправе произвольно лишать человека жизни. Смертная казнь запрещается.

Статья 25

1. Жилище неприкосновенно. Не допускается лишение жилища, иначе как по решению суда. Проникновение в жилище, производство его осмотра и обыска допускаются лишь в случаях и в порядке, установленных законом.

Статья 32

Граждане Республики Казахстан вправе мирно и без оружия собираться, проводить собрания, митинги и демонстрации, шествия и пикетирование. Пользование этим правом может ограничиваться законом в интересах государственной безопасности, общественного порядка, охраны здоровья, защиты прав и свобод других лиц.

Все эти шесть статьей можно увидеть, как третий пункт. Разберем почему, в третьем и шестом пункт программы Алаш Орды можно прочитать и узнать то, что в республике все граждане равны

и никто не может подвергаться дискриминации, из-за пола, религий, статуса. А, так же каждый человек имеет право на высказывание своего мнения, действует свобода проводить собрания, митинги, издания газет, и книг. Никто не имеет право переступить порог дома без разрешения хозяина, это касается, как и обычных граждан, так и членов правительства. Смертная казнь, на территории Алаш Орды запрещена при любых обстоятельствах.

Статья 30. п.1 Гражданам гарантируется бесплатное среднее образование в государственных учебных заведениях. Среднее образование обязательно.

Образование во времена Алаш Орды было бесплатным, и каждый гражданин обязывался получить среднее образование с изучением казахского языка. Об этом нам говорит пункт 9 программы партии «Алаш».

И последний пункт, это земельный вопрос, он является самым последним и самым важным, так как стоит учесть то, что до создания партии наши земли переходили во власть Российской империи, чиновники которой распоряжались и раздавали всем переселенцам. Так, о чем гласит этот земельный вопрос? В него входило то, что вся земля, принадлежавшая казахам, должны быть возвращены и первым делом государство должно думать о коренном населении. То же самое можно увидеть в третьем пункте шестой статьи нашей Конституции «Земля и ее недра, воды, растительный и животный мир, другие природные ресурсы принадлежат народу. От имени народа право собственности осуществляет государство. Земля может находиться также в частной собственности на основаниях, условиях и в пределах, установленных законом».

Все что принадлежит нашей земле идет на благо народа, никто кроме государства не имеет право распоряжаться нашей землей, животным и растительным миром, все полезные ископаемые идут во благо государства. На референдуме 05 июня 2022 года народ Казахстана проголосовал за изменения и поправки в действующую Конституцию, которые вступили в силу на основании Закона «О внесении изменений и дополнений в Конституцию РК» от 19 сентября прошлого года. [4, с.5]

Актуальность программы партии мы можем, наблюдать и сегодня, их историю и достижения мы практикуем по сей день. Их мягкая и одновременно решительная политика смогла стать примером для Конституции РК. Деятельность этой партии несмотря на краткий период своего существования дала большие плоды.

Можно с уверенностью сказать то, что наша независимость и свобода существуют благодаря фундаменту, который заложили еще 1917 году. Реабилитация партии произошла лишь в 1955 году, но еще 30 лет она не входила в официальную историю Казахстана. Наше современное поколение должно знать их историю и вклад, который они внесли в становление нашего суверенного государства. [5, с.26]

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Алашведение // Казахстан. Национальная энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004, с.36
- 2 Аманжолова Д. «Партия «Алаш»: история и историография». Семипалатинск, 1993, с.17
- 3 История Казахстана – Алматы «Атамұра» 2019, З.Е. Кабульдинов, М.Д. Шаймерденова, Е.М. Куркеев, с.40
- 4 Конституция Республики Казахстан от 5 июня 2022 года, с.5
- 5 Нурпеисов К. «Алаш» и «Алаш орда». – Алматы, 1995, с.26

ҚАСЫМ ХАННЫҢ БІЛІГІ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ БІРЛІКТІҢ САҚТАЛУЫ

СЕРІКБАЙ А.

оқушы, 6 - сынып, Бірлік негізгі жалпы білім беру мектебі,
Ертіс ауданы, Павлодар облысы

ОМАРХАНОВА А. Н.

тарих пәнінің мұғалімі, Бірлік негізгі жалпы білім беру мектебі,
Ертіс ауданы, Павлодар облысы

Қасым хан туралы айтатын болсақ, ешбір жазбаша дереккөздерде кездеспейтін, бүгінгі күнге дейін халық ауызша әдебиеті арқылы жеткен «Қасым ханның қасқа жолы» деген сөз бірден ойға оралады. Қасым хан қазақтың кең даласында өзінің үстемдігін жүргізді. Қасым – хан хандықтағы билік пен бастаманың шын мәнінде оның қолында екенін көргенімен, көреген саясаткер ретінде ол өте сақ болды. Қасым-хан Жәнібекұлы (1445–1518) - қазақтың ұлы хандарының бірі. Қазақ халқының негізін қалаушылардың бірі – Жәнібек ханның ортаншы баласы. Анасы – Жағанбегім Шайбани әулеттің әйгілі ханы Мұхамед Шайбанидің інісі Махмұд сұлтанның анасының туған сіңілісі.

Қасым әуелгі кезінде Бұрындық ханның атты әскерін басқарады. Ол осылай жүріп, қан майдандағы ерлігімен, ел басқаруға қосар ақылымен, көрші елмен байланыста қиыннан жол табар саясаткерлігімен, жұртты сонынан ертіп әкелетін шешендігімен ел көзіне ерте түссе де, жеке билікке ұмтылмай, ел бірлігіне жарықшақ түсірмей, Бұрындық ханның дегеніне көніп, оған қалтықсыз бағынады. Сол кездің куәгері, тарихшы Хайдар Дулати: «Ол (Қасым) әкесінің үлгісі бойынша барлық жағдайда Бұрындыққа бағынды, соған тәуелді болды» деп жазды. Бірақ Қасымның тәуелділігі Бұрындықтың ел басқарудағы қабілетсіздігіне араша түсе алмайды. Ақыры ол хандығын тастап, Самарқандағы қызын әкетуге мәжбүр болады. Сонда қыз табады. Осыдан кейін барып, Қасым билікті өз қолына алады. Қасымханның тұсында Қазақ хандығы өзінің дәуірлеу билігіне көтеріледі. Ол қауіпті көршісі Мұхаммед Шайбаниді талқандап, оның мемлекетінің құлауына себепші болады. Моғолстанның ханы Сұлтан Саид ханмен достық қатынас орнатады. Сондай-ақ ол таяу көршілермен ғана емес, сырт елдермен, мысалы, Мәскеу мемлекеті мен терезесі тең дәрежеде дипломатиялық қатынас орнатып, орыстың сол кездегі кінәзі III Василиймен байланыста болған.[1.62]

Қасымханның ел басқарудағы кеменгерлігіне, қол астындағы халқының қамын ойлар даналығына тәнті болған көрші елдердің тынымсыз қақтығыстан мезі болған ру-тайпа көсемдері әр кезеңде ақырын жылысып, мұның қарамағына еніп жатқан.«Қасым хан бүкіл қазақ халқын біріктіру арқылы үлкен әскери күш керек болды. Қарауындағы халықтың бақытына орай,ол өзінің бейбітшілік сүйгіш саясатымен халықтың махаббатына бөленеді. Осы бейбітшілік сүйгіштігімен Қасым хан халықтар арасында ерекше әйгілі болды», - деп жазды Әлихан Бөкейханов. Керей хан мен Жәнібек хан тарихта Қазақ хандығының іргесін қалап, шаңырағын көтерумен ерекшеленсе,

Қасым хан сол хандықты нығайтып, халқын көбейтіп, жерін кеңейтіп, даңқын алысқа жаюмен, “Қасым ханның қасқа жолы” деген атпен халықтың жадында сақталған қазақтың тұңғыш конституциялық құжатының негізін жасаумен әйгілі болған ұлы хан. Қасым тұсында Қазақ хандығы халқының саны бір миллионнан асатын. Сондықтан да ол халықаралық саясаттан тыс қала алмайтын. Қасым хан заманында қазақ хандығы еуропалық аренада әйгілік пен саяси қуаттылыққа қол жеткізген еді. Қазақ хандығымен алғашқы дипломатиялық байланыс орнатқан көршілес Москва мемлекеті

болды. Бұл князь Василий III билік жүргізген жылдары (1505–1533) жүзеге асты. Қазақ хандығының тағы бір ерекшелігі - бұл кезеңде қазақтар батыс Еуропада жеке этникалық қауымдастық ретінде таныла бастады. Австриялық дипломат Зигмунд Герберштейн Еуропа оқымыстыларының арасында алғашқылардың бірі болып қазақтар туралы өзінің «Москвалық жазушыларында» айтып өтеді. Тарихта бұл ұлы тұлғаның ұстанған бағыты «Қасым салған қасқа жол» атанып қалды. Қасым ханның қазақ хандығын күшейту, қазақ тайпаларын және қазақтардың этникалық территориясын біріктіру жолындағы жеңістері елдің ішкі және сыртқы беделін арттырып, атақ- даңқын асыра түсті.

Әйгілі (орта қасырлық) тарихшы Мұхаммед Хайдар Дулати («Тарихи Рашидди») атты кітабында: «Қазақ хандары мен сұлтандары арасында Қасым хандай күдіретті ешкім болған емес. Бұрындықты тіпті ешкім де елең еткен жоқ» – дейді [2.85]. Қасым хан өзі билік еткен жылдары қазақ қоғамындағы құқық нормаларды реттеу мақсатымен алғашқы қазақ заңы-«Қасқа жолды» жарыққа шығарды. Бұл заң қазақ арасында бұрыннан қалыптасқан әдеп - ғұрып негізінде жасалды. Бұл заң сол кезде мұсылман елдерде жаппай қолданылып жүрген ислам дінінің(шариғат) заңынан өзгеше, көшпелі қазақ өміріне үйлесімді байырғы заң болды. Билердің кеңесінде көппен ақылдасып, «Жарғы ережелеріне «Ақсақалдар кеңесі», «ата-баба жолы», «жөн-жосақтар» мәнді өзгерістер енгізілді. Халық бұқарасы Қасым ханның ежелден қалыптасқан билер заңы – жарғыны жаңадан көтергенін ұнатып, оны «Қасым ханның Қасқа жолы» деп атап кеткен.

«Қасқа жол» деп аталатын заң - қазақ арасында бұрыннан қалыптасқан әдет – ғұрып ережелері негізінде Қасым хан тұсында жасалған. Оның жасалуына себеп болған жағдайлар мыналар:Қасым ханның билігі тұсында Керей,Жәнібек және Бұрындық хандар кезіндегі қазақ қоғамы анағұрлым жоғары сатыға көтерілді.Қазақ халқының этникалық аймағы толығымен біріктіріледі;Хандық билік этникалық аумаққа толық қарап, рөлі артады;Халықтың саны Қасым хан тұсында бірнеше есе өседі [2, 125б.]

Қазақ хандығының жаңа қалыптасқан жағдайына бұрынғы әдет-ғұрып заңы сай келмейтіндіктен, оны жаңа дәуір талаптарына сай бейімдей қажеттілігі туады.Міне, осы аталған себептер «Қасқа жолды» дүниеге әкеледі. Бұл заңның жазбаша мәтіні болмаса да, қазақ халқының санасында заң атауының жарты мың жыл бойы сақталуы “ Қасқа жолдың” қазаққа өте қонымды,

қоғамдық қатынастарға үйлесімді болғанын көреміз. Бұрынғы заң - қағидаларға енгізген ережелер мынау: Мүлік заңы (мал-мүлік, жер-су, қоныс далаларын шешу ережелері); Қылмыс заңы (кісі өлімі, ел шабу, мвл ұрлау, ұрлық тағы да басқа қолданылатын жазалар); Әскери заң (қосын құру, аламан міндеті, қарақазан, тұлпар ат, ердің құны тағы да басқалары.); Елшілік жоралары (шешендіа, әдептілік, халықаралық қатынастардағы сыпайылық, сөйлеу мәнері); Жұртшылық заңы (шүлен тарту, ас- той, мерекелер мен жиындағы ережелер, жылу, асар т.б).

Сөйтіп Қасым хан ел басқару ісін бір жүйеге келтірген алғашқы заң жигағын дүгиеге әкелді.1520–1521 жылдың қыс айларында Астраханьда Занкозудов деген Ризаньдық 3-4 ай тұтқында болады қазақ хандығында болып жатқан оқиғалардың бірталайын ол тұтқында жүріп ол естиді.1521 жылдың сәуірінде оның Москваның ұлы князі III Василеге жібершен хабарламасында (Осы жылы қыста қазақ патшасы қайтыс болды) деп жазады.Бұдан басқа көздер арқылы да Москваға Қасым ханғын қайтыс болғандығы туралы хабарлар жетсе керек.1521 жылы маусым айында Түркияға бара жатқан Боярұлы Василий Михайлович Третьяк-Губинге III Василий (Қазақ Ордасы туралы анықтау, қазыргі кездегі қазақтардың патшасы кім және олар қай жерде көшіп- қонып жүргенін анықта) деп тапсырма береді, яғни осы деректерге сүйенсек Қасым хан 1521 жылдың қыс мезгілінде дүниеден өткен. Бірақта кейбір ғалымдардың зерттеулері бойынша: Мұхаммед Хайдар Дулатидың жазбаларына қарағанда, Қасым хан 1518 жылы қайтыс болған. Ал Тахир Мұхаммед өзінің «Раузат- ат Тарихирин» атты екбегінде Қасым ханның қайтыс болған уақыты 1523–1524 жылдар деп көрсетеді. Қыдырғали Жалайридің сөзі бойынша, Қасым хан Сарайшық қаласында қаза болған. Тарихы А. П. Чулошников Қасым ханның Сарайшықтағы мазарының 17ғ. Басында құламай аман тұрғанын жазады [3.4]

Қорыта айтқанда, XVI ғасырдың бірінші ширегінде қазақ атын жер жүзіне жеткізген Қасым хан есімі қазақ халқының тарихи санасында мәңгі орын алып, жарты мың жылдан аса сақталып келе жатыр. Қасым ханның Қазақ билеушілерінің болашақ өкілдеріне қалдырған өнеге жолы - елдің саяси бірлігін сақтауымен мемлекеттіліктің ең басты көрсеткіші хандық билікті нығайтуы, оны мойындатуы еді. Қасым ханның өмірі мен қазақ тарихында алатын орны, міне осындай.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кәрібаев Б. Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. - Алматы: Сардар, 2014. – 520 б.
2. Қазақ хандығының күшейуі және кеңеюі. Қасым ханның тұсында // Қазақтың көне тарихы.- Алматы, 1993. – Б.240–244 б.
3. Берекет Кәрібаев Ана тілі газеті, – 2011, № 22, Қазақ хандығы – 6 б.

О ВАЖНОСТИ ПОПУЛЯРИЗАЦИИ АРХЕОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ.

СЛЯМОВА Р. Б.

Ученица, 7 класс, школа имени К. Шулембаева г. Аксу.

ШАРИПОВ А. Т.

магистр гуманитарных наук, по специальности история, учитель истории, школа имени К. Шулембаева, г. Аксу.

Наука – сфера человеческой деятельности, направленная на выработку и систематизацию объективных знаний о действительности. Основой этой деятельности являются сбор фактов, их постоянное обновление и систематизация, критический анализ и синтез на этой базе новых знаний или обобщений, которые не только описывают наблюдаемые природные или общественные явления, но и позволяют построить причинно-следственные связи с конечной целью прогнозирования. Те теории и гипотезы, которые подтверждаются фактами или опытами, формулируются в виде законов природы или общества [1].

Археология – наука, изучающая по вещественным источникам историческое прошлое человечества. Вещественные источники – это орудия производства и созданные с их помощью материальные блага: постройки, оружие, украшения, посуда, произведения искусства – все, что является результатом трудовой деятельности человека [2].

Популяризация науки – сегодня актуальный вопрос. Возникшая в современном мире пропасть между научно-образовательной сферой и обществом, также кризис духовных ценностей и уклон к естественно-математической науке делают проблему популяризации науки актуальной.

Популяризация науки – процесс распространения научных знаний в современной и доступной форме для широкой

общественности. Или, по-другому, популяризация науки – это перевод добытых в ходе научного поиска знаний на язык, доступный неспециалистам.

По мнению некоторых исследователей, популяризация науки нужна обществу для удовлетворения фундаментальной потребности каждого человека в том, чтобы знать, в каком мире ему доведется провести жизнь; для поддержания стандартов критическо-го мышления, которые являются первоосновой устойчивого развития общества.

Все же мнения большинство ученых и социальных деятелей сходятся в одном: повысить уровень научных знаний в стране действительно необходимо. И при этом необходимы некие системные решения, а не эпизодические события.

Современные средства популяризации научных знаний разнообразны. К ним относятся и кино, и телевидение, и радио, и периодическая печать. Распространенными средствами популяризации являются: книжные научно-популярные издания, научно-популярное телевидение, Интернет, научно-популярные лекции, фестивали науки и т. д. С возникновением интернета увеличивается число специализированных научно-популярных сайтов, могут возникать новые формы: устные выпуски научно-популярных журналов, интерактивные научные музеи, онлайн-интервью ученых. Недостатка форм и средств, как мы видим, нет.

Популяризация археологии имеет по сути общую с популяризацией науки цель – необходимо образно, доступным языком и в интересной форме рассказывать об археологии, ее основаниях, методах, принципах, открытиях, о том, как именно были получены те или иные факты. При этом совершенно недопустимо, на наш взгляд, поступаться научными рамками и мифологизировать археологическую деятельность. Далее мы увидим, что популяризация археологии имеет как общий для науки, так и свой круг частных проблем. В первую очередь это актуальные сегодня вопросы об археологии в социокультурном пространстве, такие как «зачем нам остатки прошлого» и «зачем нам сохранять глобальный архив культуры». Как отмечает С. Каменский, «... подобные острые вопросы в отношении наследия археологического в нашей стране ни представителями наследиеведения, ни тем более исторической науки пока не ставились. Недостаточный или неадекватный интерес к археологическим древностям на фоне морального безразличия к оставившим их людям хотя и отражается сегодня как ситуация негативная, но при этом часто

объясняется исследователями общим состоянием культурного уровня зрителя, деградировавшего в современной массовой культуре до уровня безразличного потребителя» [3]. На самом деле однозначных ответов, по-видимому, не существует, поскольку сегодня это системный кризис в отношениях науки и общества. В связи с этим требуется поиск новых способов музейной презентации прошлого. Например, в качестве способа оживления экспозиции может использоваться демонстрация отдельных реконструированных ремесленных занятий и других ритуалов древности как в натуральном исполнении, так и в форме видеоряда. Эти демонстрационные элементы превращают картинку в музейное действо, театр или шоу, что вполне соответствует современной стилистике культурного потребления.

В нашей стране археологическая наука традиционно представлена в академических, музейных и образовательных учреждениях. И если в образовательных учреждениях археология не выходит за рамки программы или спецкурса, то музеи обладают более широким потенциалом. Презентацию археологического наследия в музейных учреждениях «можно рассматривать сегодня как достаточно массовый и значимый канал трансляции культурного наследия». К сожалению, ситуация в сегодняшнем музейном пространстве достаточно проблемная, что характеризуется не очень высокой привлекательностью традиционных музейных экспозиций для современной публики. Как пишет С. Каменский, «... в современной “клип-культуре” зрителю, избалованному самыми разными образами, пространство музея с недвижимыми и недостижимыми предметами кажется мертвым».

Можно отметить такое средство популяризации, как популярные журналы для детской и взрослой аудитории. Казалось бы, подобная литература призвана рассказывать читателям не только о последних достижениях в археологии, но и самом процессе археологической деятельности: о подготовке и методах проведения археологических раскопок, разведки на местности, изучении исторических текстов, технике ведения раскопок на земле и под водой и т.д.

На наш взгляд, вопрос нужно ставить в таком ключе: как именно осуществляется подача материала, или, точнее, какими способами и насколько качественно осуществляется популяризация археологического наследия. Поэтому нам необходимо рассмотреть средства популяризации археологии, при этом мы будем учитывать

только те способы, которые охватывают максимально широкую аудиторию.

В современном коммуникационном пространстве большую роль играют информационные возможности сети Интернет, охватывающей все сферы общественной деятельности, в том числе и науку. Интернет-проекты, касающиеся археологической проблематики, открывают огромные возможности как для научного общения, так и для популяризации археологии посредством размещения общедоступных качественных материалов [4]. Потенциал сети Интернет в этом направлении может быть реализован в виде тематических сайтов, электронных периодических изданий, виртуальных музеев и т. д. Причем современная жизнь такова, что «...культурному событию не обязательно происходить “в реале” для того, чтобы вызвать отклик большой аудитории: грамотно организованное в виртуальном пространстве событие может привлечь интерес к музею со стороны огромного числа посетителей, не обязательно проживающих в шаговой доступности от музея» [5].

Согласно исследованиям, современной молодежи интереснее и ближе читать электронные книги и смотреть программы по Интернету. Это дает им возможность не только делать это в удобное для них время, но и обсуждать полученные сведения на форумах и в различных соц-сетях. Сегодня многие прогрессивные журналы и музеи мира имеют свои официальные сайты, на которых можно не только получать информацию, обмениваться мнениями, но и задавать специалистам интересующие вопросы.

Наконец, одним из самых действенных и важных средств популяризации является телевидение. Сегодня телевидение занимает ключевую позицию в СМВ в силу своей доступности и широкого охвата аудитории. В России помимо федеральных каналов вещания существует множество тематических каналов, специализирующихся на науке, технике, истории и пр. Соответственно, выпускается множество научно-популярных передач, дайджестов, фильмов, в том числе по археологической тематике.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии. М.: Прогресс, 1990.
- 2 Археология // БРЭ. М., 2005. Т. 2.
- 3 Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии. Киев, 1983.

- 4 Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии.
- 5 Лебедев Г. С. История отечественной археологии. СПб.: СПбГУ, 1992.

МЕНИҢ ТЕГІМНІҢ ТАРИХЫ

ТӨКЕН Н.

оқушы, 6 сынып, С. Торайғыров атындағы ЖОББМ. Баянауыл ауданы,
АХМЕТОВА Б. Б.
жетекші тарих пәнінің мұғалімі С. Торайғыров атындағы
ЖОББМ, Баянауыл ауданы

Шежіре – халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тармағы.

Шежіре – ру, тайпалардың тарихын ұрпақтан ұрпаққа жеткізген, қалыптасқан ресми Шежіре барлық халқытарда кездеседі. Жалпы Шежірені жинақтаған көнекөз қариялардың көмегімен қазақтатын ру-тайпаларының ғасырларда мұндай шежірелердің көбін орыс зертеушілер жазып алып, ғылыми айналымға енгізді. Ол қай заманда да қазақ үшін халықтың салт-дәстүрімен қатар, ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан ұрпақтар арасындағы өміршең ақпараттық байланыс болған.

Дәстүр бойынша әрбір қазақ өзінің тегін 7-ші ұрпаққа дейін білуі керек. Тегін білмеу – надандық, жаман әдептілік болып саналады. «Ата-бабасын жетінші ұрпаққа дейін білмеген ұл – түкке тұрғысыз, бос» деп саналады. [1]

Қазақ халқы балаға 7–9 жасында әкесінен бастап ағайын-туысын, нағашы жұртын, алыс-жақынды таныстыруға, ататегін, руын, ел-жұртн білдіруге ерекше көңіл бөлген, «Жеті атасын білу» заң болған. Әкесі, атасы балаға тек жеті атасына дейінгі бабаларының атын жаттатып қана қоймай, олардың қандай адам болғанын, ел-жұрты үшін жасаған ерлігі, өнегелі істері жайлыда әңгіме еткен. Сол арқылы бала та дәстүрін жалғастырса екен деген мақсат көздеген. «Жеті атасын білген ұл жеті жұртқа жен айтар» деген аталы сөзді арқау етіп, баласына ата тарихын жастайынан жаттатқан. Ел-жұрт тарихын білу ер-азаматты ерлікке, елдікке, Отан сүйшілікке баулитынын білген.

Шежіре – бұл қазақ халқының Ата тегінің бастауын, таралуын және олардың бүгінгі ұрпақтарының кімдер екендігін айғақтайтын аса сенімді ақиқат жол. Шежіренің қайнар бұлағы Қазақтың Ана тілі, дәстүрлі діні, рулық шежіресі, шежіре-дастандары, эпостық жырлары, мақалдары мен мәтелдері, тиянақтап түйінделген бір ауыз

сөзі, ұрпақтан ұрпаққа ауызша берілетін қанатты сөздері, өсиеттері, салты мен дәстүрлері, әдеті мен ғұрыптары, жер-су, тау, елді мекен сияқты топономикалық атаулар. Шежірелік деректердің ауқымы өте кең және олардың бәрі біртұтас дүние болуына байланысты араларына шекара қойылмаған. Шежіре Атадан балаға жүрек пен қан арқылы жалғасып келе жатқан дүние болғандықтан, арасында ешқандай жалған сөз болмайды. Ұлы даланың дана қариялары өз ұрпақтарының қамы үшін ешқашан өтірік айтпаған. Ағын ақ, қарасын қара деп, жамандық атаулыдан қалай қорғану, қалай алдын алу жолдарын өз тәжірибелері арқылы ескертіп отырған.

Шежірені жадына тоқып өскен адамның (рудың, елдің) арасына ешкім ешқашан, ешқандай жік сала алмайды. [2, 1256]

Әрбір қазақ баласының ең бірінші үйренетін сөздерінің бірі – жетінші ұрпаққа дейінгі ата-бабаларының есімдері

Орта жүз – қазақ халқының этникалық құрамына енген рулар мен тайпалардың саяси, экономикалық және мәдени бірлестігі. Орталық және солтүстік шығыс Қазақстанды мекендеген қазақ тайпаларының одағы болған.

Ендеше, менің тегімнің тарихын 7-ші атамнан бастаймын
яғни үлкен әке Қүтемген
әкеден туған ұл Әлі
ұлдан туған немере Ыбыш
немереден туған шөбере Сеит
шөбереден туған шөпшек Төкен
шөпшектен туған немене Бауыржан
ал неменеден туған туажаты Нұрасыл ұрпақ жалғастырушы,
әулиеттің туажаты боламын!

Енді шежіре ағашының төменгі бөлігіне яғни тамырына назарларыңызды аударғым келеді.

Бұл жерде арғы бабаларым, атақты Айдабол би. Айдабол бидің баласы, Едіге би.

Едіге бидің үлкен ұлы Шоң және екінші ұлы Торайғыр. Оларда әкесі және атасы сияқты ел басқарған билер болған. Мен сол үлкен ұлы Шоң бидің ұрпағы боламын.

Менің ең үлкен, ең арғы атам Айдабол би Құлболдыұлы 1660 жылы дүниеге келген, белгілі би, шешен. Орта жүздің Арғын руының Сүйіндігінен тарайтын Құлболды батырдың баласы. XVII ғасырда Ташкен қаласы маңында туып-өскен. Айдабол 13 жасында би атанған. Шешендік өнерімен, әділ шешімдерімен сый-құрметке ие болған.

Қазақстанның көрнекті тумасы, этнограф, шығыстанушы, саяхатшы, гуманист, фольклортанушы, түркі тілдерін, оның ішінде қазақ тілін жетік меңгерген Григорий Николаевич Потанин Баянауыл сыртқы округінің аға аға-сұлтаны Мұса Шорманов ғалымның жақын досы болған. Мұса Шорманов Потанинге Шоқан Уәлиханов құрастырған қазақ отбасыларының шежіресін, ертегілер мен аңыздардың мәтіндерін табыстады. Потаниннің жазбаларында Айдабол би туралы [3, 4986]

Шоқтығы биік Шоң би. Қазақтың көрнекті биі, Баянауыл сыртқы округінің алғашқы аға сұлтаны, «Төртуыл» одағының төбе биі болған Шоң би Едігеұлының ұрпағы боламын. өнегелі ісімен өшпес із қалдырған тұғырлы тұлға, ұлы бидің кеменгерлік өмірі мен шешендік сөздерін үлгі тұтамын.

1754 жылы, қазіргі Павлодар облысы Баянауыл ауданы дүниеге келген. Абылай хан ордасындағы билер кеңесінің беделді мүшесі Әкесі қайтыс болғаннан кейін билікке келіп, қол астындағы халықтың төрелердің билігіне қарсы ұйымдастырды. 18 ғасырдың 2-жартысында құба қалмақтардың беті қайтқаннан кейін Шоң би одан жүз жылдай бұрын сүйіндіктен тарайтын қаржас, құлболды жолболды, орманшы ұрпақтарын «Төртуыл» одағына біріктіріп, Баянауыл өңіріне көшіп әкелді. Бұл істі жүзеге асыруға оған Сәти би, айдабол руының батыры Олжабай жәрдемдесті. Шоң би, төбе би болып сайланған соң төрелерді елден шындап ысырып шығару ісін қолға алды. Хан иемденген жайлауды тартып алу мақсатында бүкіл елін Нұра өзеннің бойына қоныстандырды. Бөкей төре Шоң би жасағына қарсы қол аттандырды. 1817жылы маусым айында болған бұл шайқаста Шоң би жеңіп шығып, оның халық арасындағы беделі өсе түсті. 1822 жылы патша өкіметі бекіткен ереже бойынша Орта жүзде хандық билік жойылды. Оның орнына дуандар (округ) құрылып, оны төреден шыққан аға сұлтандар басқарған. Шоң би қарапайым халықтың да ел басқара алатынын дәлелдеп, патша бекіткен жарғыны бұздырып, аға сұлтан атанған тұңғыш би.

Шоң би дегенде көз алдымызда қазақтың болмысы, билер институты, оның қара қылды қақ жарар әділдігі елестейді. Осы бабамның адами құндылықтары мен үшін үлгі. Шоң би бабамның есімін ұлықтау, бидің адами қырын, саяси бейнесін жеткізді мен үшін мақтаным [4, 1446].

«Арнаймын жыр маржанын бабаларға» демекші, қара сөзді серік етіп, сара сөзбен сомдаймын.

Шоң бидің әкесі Едіге би. Айдабол атасы да, Едіге би әкесі де заманының озық ойлы адамдары. Қара қылды қақ жарған, әділдіктерімен танылған, елін сүйген дара қасиеттерімен кастерленген жандардың бірі

Машһүр Жүсіптің 20-шы жинақтар томында, 408 бетте «Ел үшін жаратылған» деп Шоңның кереметтілігін жазған және Шоңның атасы Айдабол би туралы оның ұлдары жөнінде баяндайтын қара сөздер жазба мұрасында сақталған.

2011 жылы 14 қыркүйекте Шоң би мен шәкірті Шорман биге Павлодар облысы, Баянауыл ауданында ескерткіш орнатылды

Шоң би қартайған шағында өзінің орнына 13 жасар Шәкіртің Шорманды би етіп ұсынып, қалдырған. Шоң би бабам 1836 жылы Түркістан қаласында жерленген

Би – сот, төреші, шешен, бітістіруші дипломат. Ата жолына адал Шоң қандай даумен жанжал болса да жақыным деп бұра тартпай, иманды бидің үлгісін көрсеткен. Жер дауы, жесір дауы, мал дауына ұрынған жұрт, Шоң биден әділдік сұрап алдына келген. Тіпті алыстағы елде өзі Шоңның даңқын естіп күрмеулі дауын шештіруге алғыздырады екен. Ондай кезде Шоң би ата заңына жүгініп әр дайым «АҚ» сөйлеген. Әділдікті жақтап, жазалыны құтқармаған. Осындай дана билеріміздің арқасында қазақ халқының қоғамы мейлінше шындыққа жақтас әділет сүйгіш халық ретінде қоғам құрды. Осындай қоғамды би-шешендер қорғап отырды. [5, 36.]

Мен, Шоң би ата бабам сияқты заң қызметкері болуды армандаймын.

Болашақта мен де әділ шешімдерді қабылдап, елімнің игілігі үшін еңбек еткім келеді.

Шоң би бабам, дара тұлға ретінде қазақ тарихында орыны ерекше.

Осындай дара тұлғаның ұрпағы болғаныма мақтанамын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Шежіре деген не? [электрондық ресурс]. – <https://forum.stan.kz/20618/shezhire-degen-ne> [шыққан күн 20 сәуір 2021ж].

2 Тлепбергенов Е.Ұлы даланың дара тұлғалары. – Алматы, 2016. – 125 б.

3 Потанин Г. Н. Избранные сочинения в трех томах: Труды по истории, этнографии и фольклору. – Москва, 2001. – 498 б.

4 Қорабай С. Қазақ би-шешендері. – Алматы, 2016. – 144 б.

5 Жетпісбай М. //Егемен Қазақстан. 12 қаңтар 2017 жыл (№185). – 3 б.

АҚБАЛЫҚ ХАЗІРЕТТІҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ РУХАНИЯТЫН ДАМУҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

АБЫШЕВА М. Ж.

Абай атындағы дарынды балаларға арналған гимназия тарих пәнінің мұғалімі, Павлодар қ.

ТУЛЕГЕНОВ А. Д.

Абай атындағы дарынды балаларға арналған гимназияның 7-сынып оқушысы, Павлодар қ.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында патша үкіметі қазақ жерін экономикалық мақсатта ғана пайдаланбай, рухани жағынан отарлап, христиандандыру, орыстандыру саясатын жүргізгені тарихтан белгілі. Осындай қиын жағдайда ұлтымыздың діни тұлғалары, хазірет, имамдары құдайға құлшылық ете отырып, медреселерде діни дәріс оқи отыра, жаратылыстану ғылымдары мен араб, орыс, парсы тілдерін, шығыс әдебиеті классиктерін оқыту арқылы ұрпаққа білім бере отырып, дініміздің беріктігін бекемдей түсті, ана тіліміздің, салт-дәстүрлеріміздің сақталып қалуына көмектесті. Осындай дін жолындағы адамдар бүкіл қазақ халқын ойлады, оның бірлігіне, болашағына алаңдады. Солардың қатарындағы ұлы адамдардың бірі- менің нағашы атам, Май ауданынан шыққан, діни қайраткер, философ, мешіт-медреселер ашып, ислам дінін насихаттап, рухани бағытта белсенді әрекет еткен, тілі мірдің оғындай, қара сөзге дес бермеген Абайдың өзін сан рет сөзбен жеңген Ақбалық Хазірет.

Тәуелсіздігімізді алған соң, тарихымыздың оқуға, білуге тыйым салған құпия беттері ақтарылып, мүлдем ұмыт болуға шақ қалған діни рухани тәлімгер-ағартушылардың аты-жөндері қайта жаңғырып, олардың өмірбаяндары мен еңбектері, насихаттары қайта зерттеліп жатыр.

Мен бұл мақаламда қазақтың көрнекті діни қайраткері Ақбалық Хазіреттің ұлттық мәдениет пен ислам дінінің дамуынан қосқан үлесін көрсеткім келеді.

Бүгінгі жаһандану заманында батысқа еліктеп, салт-дәстүрін ұмытып, ұлттық құндылықтан ажырап бара жатқан жас ұрпаққа қалқан болатын нәрсе – бұл ұлттық идеологияны қалыптастыру. Ол

үшін әлі қатпаған жас буынның осындай Ақбалық Хазірет сияқты тұлғалардың философиялық-этикалық ізденістерін, қайырымдылық, адамгершілік тұрғысындағы қам-қарекеттерімен таныстыру арқылы, рухани санасын ояту өзекті болып табылады.

Ақбалық хазірет туралы мен нағашы әжемнен көп естіген едім. Баян әжем- менің әкем Даулеттің анасы, Нәдірдің қызы, Сабырдың немересі, ал Сабыр Ақбалық Хазіреттің баласы екен. Ақбалық Хазіреттің нағашы жағымнан туыстығы- осы тақырыпты таңдауыма негіз болды. Ақбалық Хазіреттің арғы тегі Арғынның Бәсентиін руынан Сырым деген тармағынан тарайды. Ақбалық Хазіреттің менің нағашы жағымнан туыстығы мен үшін үлкен мақтаныш.

Арғын-Бәсентиін – Жанай батыр- Сырым- Жабық- Самай-Тоқсан –Қысырау Жанұзақ- Келден-Быты – Әбділдә (Ақбалық) –Сабыр –Нәдір- Баян(менің нағашы әжем) –Даулет(менің әкем) -мен

Ақбалық хазіреттің бізге мұра етіп қалдырған рухани құндылықтары аз емес. Алайда мектеп бағдарламасында ұлы тұлғаның аты кездеспейтіндіктен, әсіресе жас ұрпақ –мектеп оқушылары біле бермейді. Тарих еншісінде мүлдем ұмтылуға айналған тұлға болғаны өте өкінішті.

Қазақ қоғамында өнегелі-этикалық проблемаларды көтерген Ақбалық хазірет Абай Құнанбаев, Мұса Шорманов, қазақ композиторы, әншісі Мәдимен тығыз қарым-қатынаста болды[4, 2 б.].

Нағашы атамның шын есімі Әбділдә Бытыұлы. Ол туралы «азан шақырып қойған есімі- Әбділдә, жұрт денесінің суда жүзген балықтай ақтығына қарап Ақбалық атандырыпты. Денесі қандай болса, жан дүниесі де сондай пәк, Бұхара медресесінде оқып, он екі пәнді түгел тауысқан ғұлама адам. Шорманның Мұсасы оның осы білімі мен ел ішіндегі абырой-атағына тәнті болып, туған жиен қарындасын қалыңсыз алып берген екен»[2]. Ақбалық ата 44 жасында хазірет атанған. Ислам дініндегі хазірет сөзінің мағынасы –ислам әлеміндегі жоғары дәрежелі дін иесіне берілетін лауазым. Ол хазірет атағын қорғау үшін Меккеге барып, ғұламалардың алдында сынақ тапсырған кезде, жоғары білімімен оларды тәнті етіп, Ақбалық атаға Хазірет атағымен қоса алтын медальмен марапаттапты, тіпті терең біліміне бас иіп, өздеріне қалдырғысы келгенде, бұл ұсынысқа Ақбалық хазірет «елде өзге пиғылдар ислам дініне қиянат жасап отыр, сондықтан исламды қорғауға, туған елімдегі азаматтардың білімін көтеруге барғаным жөн, менің пайдам сол жаққа көбірек тиер» деп жауап береді[1, 37 б.]. Еліне оралып Май ауданында Сарытау ауылында мешіт салдырып, имандылықты

уағыздаған Ақбалық атаға көріпкелдік қасиет дарығаны туралы бірнеше жайттар бар.

Құнанбай Омбыға барарда Сарытаудағы Ақбалық хазіретке соғып қонақ болып кетіп жүреді екен. Бірде осындай сапарда Құнанбай тағы Ақбалық хазіретке жолда соққан екен, сонда хазірет «осы жолы бармай-ақ қойыңыз, алдыңыз бұлыңғыр болып көрініп тұр» деген екен, тәуекел етіп жүріп кеткен Құнанбай сол сапарда қамауға алынған екен[7, 3 б.].

Бір жылы қыс қатты болып, мал тебіндей алмай қалған екен. Жұттан жылқыларды аман алып қалу үшін, Ертістің арғы жағына шығару керек болған. Ертіс өзенінен айдап өтпекші болғанда, мұз ойылып алдындағы 2-3 үйір жылқы суға кетеді. Бұл жайтты естіген Ақбалық хазірет «мен келгенше 1-2 күн тоссын» деп жылқышыларға хабар береді. Сосын өзен жиегіне келіп ұзақ дұға оқып, 4-5 табын жылқыны аман-есен өткізіп жіберген екен.

Жаздың ыстық күнінің бірінде батыс жақтан кенеттен өрт шығып, желмен ауылға лаулай жақындап келе жатқанда ауылдағылар абыржып қалған кезде, Ақбалық хазірет ұзақ дұға оқып, аспаннан жаңбыр жауғызып, өртті тоқтатқан екен дейді [1, 57 б.].

Академик М.Ж. Әбділдиннің «Тағлым мен Тағзым» деген кітабында Әбділданың ата тектері қасиет қонған адамдар екені жазылған. Атасы –Келден табиғаттағы құбылыстарды терең зерттеп, қыс пен жаздың, жаңбыр мен қардың, жайылымның қалай болатынын дәл болжап, елге хабар беріп отырған. Сол себепті «Күнді құртқан Келден» деп атанған. Әбділданың Мыты деген немере інісі дұғамен өзен суын қатырып, бұлт шақырып, өрт сөндіріп, сырқат адамдарды емдеп ажал аузынан алып қалған кездері үшін Әулие атанған екен. Ақбалықтың әкесі Быты 20 жылдай старшындық қызмет атқарған[7, 36.].

Ақбалық атам саналы ғұмырын елінің сауатын ашуға арнап, елдің болашағы –білімді ұрпақта екенін түсініп, осы ұрпақ ішінен ел басқаратын көсем де шығатынын түсініп күресіп келді. Бүгінде қасиетті бабамыздың тілегі орындалып, тәуелсіздігіміздің туын биік желбіретіп, әлем елдерімен тең дәрежедеміз. Енді ұмыт болып бара жатқан өткенімізді қайта жаңғыртуға көштік. 2018 жылы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберінде Май ауданы Ақшимаң ауылдық округінде еңселі ұрпаққа өнеге болған Ақбалық хазірет кесенесінің бой көтеруі қуантарлық жағдай болды[3, 2 б.]. Атамыздың рухына тағзым ету үшін жан-жақтан адамдар келіп тұрады[5, 3 б.].

Қорытындылай келе, Ақбалық ата қазақ даласының руханиятын дамытуға баға жетпес үлес қосты, халқымызда осындай қасиет дарыған, жан-жақты рухани тағылымы мол, сопылар аз болмаған. Сол адамдардың тарихта қалдырған ізі мәңгілік, Ақбалық Хазірет адамгершіліктің үлгісін көрсеткен қазақ даласының ағартушысы болды деуге болады. Н. Назарбаев «Рухани жаңғыру» бағдарламасында айтқандай кезінде есімі ұмыт қалған, діни қайраткерлігімен ел аузында аңызға айналған атамьздың өнегесін ұлықтау – бізге парыз. Егер тарихқа жүгінбесек, тарихқа үнілмесек, одан ғибрат алмасақ, Ұлы дала рухының асқақтап биік болуына талпынбасақ, ұлттық намысымыз, рух мінезді қайрап, қадір-қасиетімізді танытпасақ, халқымызды мемлекет құраушы ұлт ретінде қазақ екендігін танытып, егеменді ел етіп әлемге мойындатып отырған тал бесігіміз – Ұлы даламыз мүлгіп жата берер ме еді, бәлкім. Сондықтан

Ұлыларды зерттейік, зерделейік,
 Ұлықтайық, аспандата көтерейік,
 Ұлағатты еңбектерін еске сақтап,

Ұрпақтарға жеткізіп, дем берейік,- дегендей Ақбалық атамьздың рухани бай мұрасы қазіргі жастардың рухани тәрбиесіне үлкен үлес қосып, еліміздің дамуына оң серпін беретін баға жетпес құнды дүние.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жапарова Б. Ақбалық хазірет. – Павлодар, ЭКО, 2018. – 168 б.
- 2 Токтаров Р. «Абайдың жұмбағы»: Роман-хамса. - Алматы, 1999. – 752 б.
- 3 Арғынтаев Е. Ақбалық Хазіретті ұлықтау // Шамшырақ. – 2018. – 16 маусым. – 2 б.
- 4 Аяпбергенова М.З. Ақбалық Хазірет жөнінде ойтолғау // Шамшырақ. – 2018. – 28 шілде. – 2 б.
- 5 Жұмаәділ Д. Ақбалық хазірет кесенесі ашылды // Сарыарқа самалы. – 2018. – 28 тамыз. – 3 б.
- 6 Ақбалық хазірет есімі насихатталды // Шамшырақ №17 (28 сәуір) 1 б. 2018.
- 7 Ақбалық Хазірет // Дауа -қаңтар 3 б. 1992.
- 8 Шөкеев Р. Игілікке бастаған тың серпіліс:(Тарихи тұлғаларымыздың бірі болған Ақбалық (Әбділдә) хазіреттің басына күмбезді кешен орнатылды) // Сарыарқа самалы. – 2018. – 25 тамыз. – 9 б.

9 «Ortalyq Qazaqstan» сайты. <https://ortalyq.kz/lylarymyzdy-ly-tau-rpa-tar-isi/>

ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ ЗАКОНОВ «ЖЕТИ ЖАРҒЫ»

КИБАШЕВА Б.С.

учитель, казахский язык и литература, КГУ
 СОШ имени А. Байтурсьнулы, г. Павлодар

ХМЕЛЬ Д. Е.

Ученица, 9 класс, КГУ СОШ имени А. Байтурсьнулы, г. Павлодар

*Что за толк от ораторства,
 Если слова не оставишь за собой?
 Что за толк от геройства,
 Если пал ты не за народ свой.
 Что за толк от ханства,
 Если люд свой губишь.
 Что за толк службы муллы,
 Если любишь менять шариат,
 И обманывать бедолаг.*

Толе би.

Мудрецы: Толе би, Казыбек би, Айтеке би - особое значение уделяли единству страны и целостности земли. они внесли большой вклад в дело независимости, свободы и согласия нашего народа. Особое внимание уделяли общественно-социальным условиям, историческим событиям, будущему, человеку и его действиям. Таким образом, свою мудрость, силу, энергию и свой ум, интеллект и большой жизненный опыт они использовали во благо страны и ее целостности.

Три бия сплотились и разработали стратегию на будущее. Они заложили основу правового документа «Жеті жарғы» (семь уставов), который был утвержден «советом биев». Там они систематизировали общественные отношения и внедрили их в повседневную жизнь. тем самым способствовали укреплению государственности. Защищая отчизну, как зеницу ока, укрепляли дружбу и родство людей. Жизненными целями их оставались единство и целостность народа. Они возлагали большие надежды на будущее и прожили интересную и насыщенную жизнь.

В наше время цели и мечты биев полностью осуществились. Страна получила независимость. наш народ живет согласии. Мы счастливы.

В истории казахского народа этим почтенным мудрецам отведено особое место. Ведь именно эти три мудреца смогли сплотить разрозненный народ в период, когда над вольным степным народом нависла угроза джунгарского нашествия. Этот период был едва ли не самым тяжелым временем в истории казахского народа и вошел в историю как период великих бедствий и страданий. [1, с.1]

Исторически подтвержден тот факт, что в начале XVIII века собрались три великих бия на холме Ордабасы и решили объединить свои силы борьбе с ненавистным врагом. Они сумели внушить народу великую истину: тот, кто на крутом перевале истории лишился единства, тот лишается и жизни. Объединившись, народ воспрял духом, уверовал в свои силы. Все лето войска трех жузов усиленно вооружались, проводили совместные учения, а осенью нанесли джунгарам сокрушительный удар. Эта победа вдохновила казахов, способствовала дальнейшему упрочению их единства.

Трудно назвать город в нашей республике, в котором бы не было улиц или площадей, носящих имена прославленных биев Толе-би, Казыбек-би и Айтеке-би. К сожалению, письменных источников, в которых упоминаются эти люди, сохранилось очень мало. но казахский народ бережно хранит в своей памяти и из поколения в поколение передает историю жизни трех прославленных биев. [4, с.4]

Их в казахской степи было немало. Но чтобы обрести звание бия, нужно было не раз доказать народу способность быть справедливым, используя свои юридические знания. Большую роль при этом играли и ораторские способности. Но, прежде чем получить почетное звание, все будущие бии учились в знаменитых медресе, действовавших в Хиве, Бухаре, Самарканде. Именно там они получали юридические знания, основанные на канонах шариата и житейского, нравственного опыта многих поколений своего народа.

Первый Президент нашей страны сказал: «Мы знаем имена трех великих сынов народа, трех славных мудрецов - Толе-би, Казыбек-би и Айтеке-би. Они стали для казахов непреходящим символом единства. их страстные речи овладели умами потомков, как изречения из священных книг. Их историческое значение перед казахским народом, их значимость в нашей истории

невозможно переоценить. и в том, что мы сохранились как народ, что дали имя суверенному государству, что водрузили нынче знамя независимости, в том, что на священной земле предков проживаем в благополучии, мире и согласии, мы, нынешнее поколение казахов, всецело обязаны им. И низко склоняем головы перед их бессмертной благословенной памятью».

Казахские бии: Толе, Казыбек и Айтеке - великие люди. Я очень восхищаюсь их смекалкой, блестящим умом, огромной мудростью, бескрайней любовью к своему народу, упорным стремлением сделать его счастливым, независимым, лучшим. именно поэтому свой проект я посвятила этим прекрасным, великим людям. Я очень горжусь тем, что родилась, расту и живу на земле, где когда-то жили они - замечательные Толе, Казыбек и Айтеке.

На рубеже 17-18 столетий казахское общество переживало сложный и тяжелый период своего исторического развития. На казахские земли совершали набеги калмыки, башкиры, и сибирские казаки, упорно теснили джунгары. Казахам охватила паника. Народ упал духом. Начались беспорядки. Тогда великий Тауке хан, чей период правления известен, как «Золотой период», созвал мудрецов со всех жузов: со Старшего - Толе би, со Среднего - Казыбек би, с Младшего - Айтеке би.

Толе би Алибекулы родился в 1657 году в Жайлау Жайсан Жамбыльской области. Толе би казахский общественный деятель, известный оратор, главный би Старшего Жуза. Толе би был главным судьей Абылай хана и до конца своих дней управлял Старшим жузом.

Казыбек би Кельдибекулы родился в 1667 году в окрестностях Сырдарьи.Высокоэрудированный, с феноменальной памятью, вспыльчивый и гневный, он был готов на все ради своего народа. Казыбек би представлял Средний жуз. Народ дал Казыбеку би прозвище «Каз дауысты»-«Звонкоголосый». В словах назиданиях Казыбек би и в его рассудительных решениях, основанных на разуме и интеллекте, глубоко проникнуты идеей единства и независимости страны.

Айтеке би Байбекулы родился 1681 году.Он стал известным бием и судьей-посредником уже в двадцатилетнем возрасте. Его изречение сравнивали с острым мечом. Айтеке би везде описывается, как мудрец, известный своим красноречием и мирными решениями. [2, с.2]

В назиданиях Айтеке би особое место занимает общественные явления, тайные бытия, мир человека. Единство страны, ее независимость и будущее правдиво показаны с помощью мастерского слова и изящных примеров.

Памятник этим великим людям находится в г. Алматы. И пользуется большой популярностью не только у туристов, но и у местных жителей.

Сплотившись, мудрецы создали свод законов Жеті Жарғы или «Семь уложений», который сегодня является единственным законодательным памятником средневековой степи. Законы в «Жеті Жарғы» просты и суровы к преступникам. Этот свод законов не только смог устранить беспорядки в Казахстанском ханстве, укрепить государственность и сплотить народ в единое, но и смог стать основой нынешней Конституции в РК. Послание Президента РК «Казахстан 2030», Государственная программа патриотического воспитания граждан РК. [3,с.3]

По своей структуре «Жеты-Жаргы» состоит из норм административного, уголовного, гражданского права, семейно-брачных отношений; разделов о налогах, религии и т. д. Основными принципами, основываясь на которые Тауке хотел сплотить казахов, были: принципы строгого подчинения младших старшим (детей - родителям, жены - мужу; подчиненного - правителю); принцип коллективной ответственности (человека перед родом, рода за каждого своего члена). Уголовное наказание основывалось на принципе талиона (кровь за кровь), но смертная казнь (4 вида) всегда могла быть заменена выкупом (кун). «Жеты-Жаргы» отражает социально-политическую неоднородность общества, о чем говорят статьи о разной степени ответственности правящих лиц и простых людей.

Основная масса населения была свободным субъектом права. Только рабы находились в личной зависимости от своих владельцев и могли быть лишены жизни по их усмотрению. «Жеті Жарғы» включал в себя следующие основные разделы:

Земельный Закон (Жер дауы), в котором обговаривалось решение споров о пастбищах и водопоях.

Семейно-брачный закон, где устанавливался порядок заключения и расторжения брака, права и обязанности супругов, имущественные права членов семьи.

Военный Закон, регламентирующий отправление воинской повинности, формирование подразделений и выборов военачальников.

Положение о судебном процессе, обговаривающее порядок судебного разбирательства.

Уголовный Закон, устанавливающий наказания за различные виды преступлений кроме убийства.

Закон о куне, устанавливающий наказания за убийства и тяжкие телесные повреждения.

Закон о вдовах (Жесір дауы), регламентирующий имущественные и личные права вдов и сирот, а также обязательства по отношению к ним общины и родственников умершего. В данном своде законов нашли свое конституционное закрепление подходы к проблемам, связанным с землей, имущественными отношениями, семьей, определением наказаний за преступления, международными отношениями, сватовством, разводом, положением вдов. Верно оценивая историческую обстановку, Казыбек би неустанно призывал к единству казахского народа, к прекращению межродовых распрей, к добрососедским отношениям с джунгарами, узбеками и русскими. «Достойны ли мы быть народом? — спрашивал Казыбек би. — Народ славит ханов, когда они справедливы и сильны, и прокликает их, когда коварны и трусливы. Народ славит своих батыров, когда они бескорыстны, смелы! Он прокликает батыров, ведущих своих джигитов на бой меж родными племенами. Ничто не вечно под небом аллаха. Лишь сохранив свою честь и достоинство, человек может считать себя человеком, а народ остаться народом...» [5, с.5]

Внесены в Конституцию Республики Казахстан, принятую на республиканском референдуме 30 августа 1995 года, изменения и дополнения.

В конституции РК законы из «Жеті Жарғы» заключаются в виде статьи 15 (п.2) и статьи (п.3) «2. Никто не вправе произвольно лишать человека жизни. Смертная казнь запрещается.». Закон Республики Казахстан от 8 июня 2022 года. В Стратегии 2030 «Жеті Жарғы» представлен в виде следующих приоритетов: национальная безопасность, внутривнутриполитическая стабильность, экономический рост, здоровье, образование, благополучие граждан.

Патриотическое воспитание также существует и воплощается благодаря «Жеті Жарғы», законы из которого представлены в виде программы патриотического воспитания граждан РК, а также статьи 8 п.3 Закона РК об образовании. [6, с.33]

Совокупность правовых норм, регулирующих государственное устройство, распределение властных полномочий, правовой статус отдельных категорий граждан, избирательную систему, содержащихся в уже известных списках «Жеті-жарғы» следует отнести к материальной, юридической конституции Казахского Ханства XVII-XIX веков.

Данная конституция, относится к типу устных, основанных на нормах обычного права конституций, - носителями и хранителями которых, являлись профессиональные бии, управомоченные толковать и применять их на практике.

По содержанию конституция «Жеті-жарғы» содержит в себе все основные институты современного конституционного право-конституционный (общественный и государственный) строй, правовой статус главы государства и его органов, правовой статус личности и избирательную систему.

Правовой памятник «Жеті-жарғы» следует понимать в двух значениях: В широком — это совокупность всех правовых и моральных норм, регулирующих общественные отношения в казахском ханстве на протяжении XVII-XIX веков. В более узком – это семь правовых норм или институтов, дополнивших ранее разработанную на протяжении веков систему обычного права, авторство которых традиционно относится к хану Тауке и биям Толе, Казыбеку, Айтеке.

Обычай кровной мести заменил на законное наказание, прекратив жестокие расправы между казахскими племенами. [4, с.6]

Казахские бии обладали не только блестящим умом, ораторским даром, но и высокими нравственными качествами. Они предотвращали споры и вражду. Но самая важная их заслуга — в единении казахского народа. Роль казахских биев в становлении государства неосцимемо велика. Толе би, Казыбек би, Айтеке би их основной заслугой является укрепление государственности, за что потомки будут вечно благодарны великим мудрецам.

ЛИТЕРАТУРА

1 https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B5%D1%82%D1%8B_%D0%96%D0%B0%D1%80%D0%B3%D1%8 Википедия «Жеты Жарғы»//2023г.

2 https://ru.wikipedia.org/wiki/Жеты_Жарғы Википедия «Жеті Жарғы»// 2022г.

3 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z220000001K> // 2012. РГП на ПХВ «Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан» Министерства юстиции Республики Казахстан// «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан»// 2022г.

4 <https://www.soyle.kz/article/view?id=36> Зиманов С.З., академик НАН РК «Три законодателя и легенды века»

5 <https://moluch.ru/archive/52/6756/> Нурлигенова, З. Н. Роль биев в общественно-политической жизни Казахского ханства (на примере бия Среднего жуза Казыбек би) / З. Н. Нурлигенова, Н. Р. Нигматзянова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2013. — № 5 (52). — С. 587-589. (дата обращения: 27.03.2023).

6 <https://www.nur.kz/family/school/1772533-velikie-kazahskie-bii-i-ih-rol-v-zizni-kazahov/> Юревич Ксения «Кто такой бий и какую роль бии сыграли в жизни казахского народа»

ПАВЛОДАРСКОЕ ПРИИРТЫШЬЕ В ПЕРИОД КАЗАЧЬЕЙ КОЛОНИЗАЦИИ

ЖҰМАХАН Д. С.

Ученица, СОШ № 39, г. Павлодар

ШАРИПОВА К. С.

Учитель истории, СОШ, № 39 г. Павлодар

XVIII век и первая половина XIX века были периодом постепенной колонизации Казахстана Российской империей. Россию в Казахстане привлекали животноводческое сырье, залежи руды, имелось многочисленное население которому можно было удобно и выгодно сбывать российские товары. В колониальной политике империи первым был период казачьей колонизации. В своей статье подробнее остановлюсь на особенностях казачьей колонизации в Прииртышье.

В Северо-Восточном Казахстане Российская империя по распоряжению императора Петра I в первой половине XVIII в. начала создавать на правом берегу Иртыша крепости и форпосты. Показанная в таблице 1 динамика создания крепостей на Иртыше говорит об упорстве и последовательности российских властей в продвижении в этом крае.

Таблица 1.

<i>Крепость</i>	<i>Год основания</i>
Ямышевская крепость	1715
Омская крепость	1715
Ямышевский острог	1716
Ямышевский острог перестроен в крепость	1717
Железинская крепость	1717
Колбасунская крепость	1717
Семипалатинская крепость	1718
Убинская крепость	1718
Усть-Каменогорская крепость	1720

Для связи между крепостями на Иртышской военной линии построили семь промежуточных форпостов: Ачаирский, Черлаковский, Осморыжский, Чернорецкий, Коряковский, Семиярский, Убинский. Форпосты и крепости были устроены по всем правилам военной науки того времени. По углам располагались бастионы для артиллерийского обстрела. Резиденция командующего Иртышской военной линией находилась в Ямышевской крепости. Ямышевская крепость располагалась рядом с соленым озером Ямыш. Земляной вал крепости имел подобие половинного шестиугольника. Вот как описывается Ямышевская крепость «По обеим сторонам Ямышевской крепости выстроились форштадты, которые также обнесены были палисадом и рогатками, с двумя наблюдательными пикетами на крепостей образовывались поселения отставных и женатых солдат и казаков, торговцев и позднее – крестьян-переселенцев. С увеличением их числа слободы получили наименование форштадтов. Таким образом, свободное пространство перед линией крепости – «эспланада» постепенно застраивалась форштадтами. П.С. Паллас писал: «Ямышевская крепость стоит на весьма высоком берегу реки Иртыш. Она имеет четырехугольную очевидно форму трапеции». В 1763 г. командующим Сибирской линии был назначен генерал-поручик И.И.Шпрингер. Шпрингер перенес резиденцию из Ямышевской крепости в Омскую крепость.

Омская крепость была построена на крутом берегу Оми высотой 12-15 м, в 500 м от Иртыша. Крепость занимала площадь около 6 гектаров, была окружена сухим рвом глубиной 3 м и шириной 4 м.

За рвом следовал земляной вал высотой около метра, с внутренней стороны которого был установлен палисад высотой 3,5 м, состоящий из вертикально вкопанных в землю и плотно приставленных друг к другу заостренных бревен. Внешние углы крепости имели бастионы, где размещались артиллерийские батареи. В 25 метрах от рва крепости шли ряды рогаток и надолб. Посетивший в 1734 г. Омскую крепость Герард Фридрих Миллер отметил, что она стоит на южном берегу Оми, состоит из регулярного четырехугольного земляного вала, который во все стороны на 100 саженей и по всем углам небольшие бастионы имеет. Железинская, Семипалатинская и Усть-Каменогорская крепости представляли собой варианты Омской крепости. [1,с.3]. Академик Петр Симон Паллас, проезжая в 1770 г. по Иртышу, писал: «Железинская крепость получила свое название от ручья сим именем называемого, текущего с киргизской стороны в Иртыш». При постройке крепости было отмечено, что ручей, втекающий в Иртыш, имеет ржавый, железистый цвет воды. Выяснилось, что там имелись выходы бурого железняка (болотный руды), который окрашивал воду в железистый, ржавый цвет. Отсюда ручей получил название Железинка. При постройке Иртышской военной линии у большой излучины Иртыша (на самом «носочке»), которая по форме напоминала башмак, был поставлен маяк (сторожевая вышка) с почтовым двором. Здесь в 1745 г. и был построен редут Башмачный (ныне населенный пункт в Железинском районе). Крепости находились друг от друга на расстояниях: 220 верст от Омской до Железинской, 220 – от Железинской до Ямышевской, 236 – от Ямышевской до Семипалатинской и 224 – от Семипалатинской до Усть-Каменогорской. Форпосты и редуты (в 1755 г. насчитывалось 10 форпостов, 29 редутов и 35 маяков) располагались на расстоянии от 14 до 27 верст друг от друга. [3,с.3-7].

К крепостям Иртышской линии были приписаны служилые люди, присланные из сибирских городов и с Оренбургской линии. Гарнизоны крепостей состояли из пехотных солдат, конных драгун и казаков. [1,с.5]. Расположенные здесь разъездные команды конных казаков получили название линейных. Пополнения этих команд формировались преимущественно из так называемых «гулящих людей» указом Петра I в 1701 г. предписывалось «из гулящих людей иметь казаков». Указом Сената от 28 августа 1736 г. было предписано «всяких гулящих и бродящих людей ловить и приводить в полицию, где их накрепко спрашивать,

чи они люди или крестьяне, имеют ли паспорта и для чего не нанимаются в работу, по миру бродят». Было признано молодых гулящих «употреблять в казённые работы». Служивых казаков относили к иррегулярным войскам. Отличие линейных казачьих войск от регулярных войск в том, что : гарнизоны были только в крепостях и форпостах, основная масса казаков вела жизнь сельских обывателей, т.е. пахала, сеяла, убирала хлеб, содержала скот и т.д. Кроме служивых казаков гарнизоны линейных крепостей пополнялись и регулярными войсками. По указу Сената от 23 сентября 1744 г. назначили первым командующим регулярными и иррегулярными войсками на Сибирских пограничных (Тоболо-Ишимская, Иртышская, Кольвано-Вознесенская) линиях назначили генерал-майора Х.Т.Киндермана. В 1745 г. он прибыл в Сибирь с Ширванским и Нотебургским (Нашебургским) пехотными полками, и Валдайским, Олонецким и Луцким драгунскими полками. Киндерман возглавил Отдельный Сибирский корпус. В 1752 году под руководством генерала С.В.Киндермана началось строительство Ново-Ишимской военной линии из 11 крепостей, главной из которых стала Петропавловская на Ишиме. Главной целью строительства линии было соединение Уйской военной линии с Иртышской. Абылаю, султану Среднего жуза пришлось смириться с потерей земель, т.к. Казахское ханство подверглось в это время нападению джунгар. Ново-Ишимская линия заселялась драгунскими полками и крепостными казаками из Тобольска, Туры и др. сибирских городов. В 1764 году для улучшения обороноспособности крепостей сибирских линий были дополнительно переброшены Азовский драгунский полк -в Петропавловскую крепость, Ревельский-в Омскую, Троицкий-в Ямышевскую, Сибирский-в Железинскую, Томский пехотный полк -в Усть-Каменогорскую крепость [2, с. 256].

С 1761 г. Иртышской военной линией усилено заселялась «колодниками». Впоследствии колодки заменили пятифунтовыми кандалами. Каторжников присылали сюда для ремонта и постройки крепостных сооружений. Арестанты использовались также для ломки строительного камня в горах и доставке его к крепостям. В Сибири среди русского населения всегда ощущались нехватка женщин. Одним из способов решения этой проблемы стал насильственный захват в степи карательными казачьими отрядами женщин из непокорных казахских аулов, выступавших против политики колониальной российской администрации.

Другим способом создания семья была женитьба на преступницах, сосланных в Сибирь. Так, в 1759 г. на Иртышскую линию была выслана партия из 90 колодниц, из которых 77 признали годными для супружеской жизни. Еще одним источником женского пополнения была обычная покупка женщин у местных народов. Царским указом от 23 мая 1808 г. разрешалось «всем российским-подданным свободных состояний покупать и выменивать на линии киргизских детей». При этом оговаривали, что по достижении 20-летнего возраста их обязаны были отпустить на свободу, но на самом деле это было формальностью. Только в 1825 г. было запрещено держать казахских детей в качестве рабов. По этому же указу 1825 г. было «воспрещено покупать киргизов, калмыков, и других азиатов, но, для пополнения недостатка женщин в Западной Сибири, разрешено выменивать у кочевников детей женского пола за определенную плату: 40-летняя «инородческая баба» стоила 12 рублей, а девочка-казашка обменивалась на 2-х быков, 2 кирпича чаю, красную кожу и четверик крупы.

Сосланные в Сибирь разделяются на два вида: в работу («под караул») и на поселение («на пашно», «в посад»), а ссыльные – на два разряда: «ссыльно-каторжные» и «ссыльно-поселенцы». Для приговоренных к ссылке в Сибирь «воров» и «злодеев» предусматривались телесные наказания: урезание языка, вырывание ноздрей, выжигание клейма на лице, наказание кнутом, батогами, плетью. Для прикрепления женщин-колодниц к месту ссылки, им разрешалось выходить замуж за служивых людей из крепостей. Чтобы не портить «невест» в 1757 г., был издан указ: «Преступниц, по наказании их кнутом, ссылат в Сибирь, не вырывая у них ноздрей, и не ставя на лице знаков». Тех, кто были покраше, охотно брали в жёны или сожительницы офицеры, остальные, больные чахоткой, цингой, венерическими заболеваниями, доставались рядовым казакам. Только осенью 1771 г. в Сибирь прибыло 6 тыс. ссыльных и находилось в пути по направлению в Сибирь 4 тыс. человек.[2, с. 259].

После обустройства Иртышской военной линией командование крепостей стало препятствовать казахам переходить на правый берег Иртыша. В случае же переправы с них требовались аманаты (заложники). Тем самым обширные и обильные пастбища Кулунды и Барабы были объявлены российской собственностью, изымались из пользования казахов. 6 марта 1755 года Коллегия иностранных дел дала указание сибирским властям не пропускать казахов через

Иртыш на правую сторону. А в 1764 году казахам было запрещено кочевать ближе 10 верст к Иртышу и 30 верст к русским крепостям. Создание линии привело к искусственному разделению казахов Среднего жуза, нарушило традиционные пути кочёвок. Население было разъединено на «внутренних» (правобережных) и «внешних» (левобережье Иртыша) казахов. Нехватка плодородных пастбищ и вызванные этим частые джуты, а также естественное желание кочевать на своих прежних родовых землях волей-неволей понуждали казахов переходить на правобережье Иртыша. Об этом свидетельствует, к примеру, письмо султана Курлеуткыпчакской волости Имана Султанбетова генерал - поручику Н.Г.Огарёву от 16 сентября 1788 года: «По нынешней осени в степях наших для пастьбы табунов корм весьма худ, но ежели для содержания того скота сделать прогон в степь далее от Иртыша, то имеем опасность от воров киргизцев, в таком случае и прошу Вас по нынешней полою воде приказать наши табуны пропустить на российскую сторону, и командующему дать своё повеление, сомневаться о киргизских шалостях не извольте, потому что тех табунах находится я буду сам». В 1779 г. были установлены грабительские поборы с казахов, занимающих своими кочевьями правый берег Иртыша между Омской и Семипалатинской крепостями. Их заставляли вносить «ремонтную пошлину» в размере одного процента скота, преимущественно в натуре – лошадьми. 7 августа 1800 г. правительство постановило: «С киргиз-кайсаков, приходящих в границу нашу для кочевания зимой, собрать со 200 лошадей по одной годной для ремонта драгунских полков и с прочего скота на том же основании в пользу госпиталей полков, по линии расположенных и «прогонная пошлина» за прогон скота через войсковую территорию. Крепости и форпосты, расположенные по Иртышской военной линии, давали возможность стягивать и накапливать казачьи военные силы для дальнейшего продвижения в казахскую степь. Эти укрепленные пункты использовались и как центры военно-административного управления степью.

Вышеописанный процесс казачьей колонизации в Прииртышье отражен в публикациях XIX – начала XX вв и носит справочно-описательный, но не смотря на это они являются ценными источниками по данной теме. Изучением разносторонней истории сибирского казачества в XIX века занимались: Г.Н. Потанин, Г.Е. Катанаев, Н.Г. Путинцев, Ф.Н. Усов и др. Практически все они в своих трудах показали военно-колонизаторскую роль

Сибирского казачьего линейного войска в процессе захвата царским правительством Западной Сибири и Казахстана. Есаул Н.Г. Путинцев в своей работе «Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска со времени водворения западно-сибирских казаков на занимаемой ими ныне территории», посвященной описанию наиболее важных событий и памятных дат из истории Сибирского казачьего войска: «История признала за казаками честь завоевания Сибири и дальнейшего ее постепенного занятия от Урала до Камчатки и от Тобола к югу, вглубь Джунгарии и киргиз-кайсацких степей», и с гордостью отмечает далее, что именно Сибирское казачье линейное войско сыграло «столь видную роль на нашем наступательном движении на юг по Иртышу и вглубь Киргизских степей и среднеазиатских независимых ханств». Доказательством военно-захватнической сущности колонизации территории Казахстана Российской империей в первой половине XIX века явилось яростное сопротивление завоевателям местного населения. Например, в работе войскового старшины Ф.Н. Усова «Статистическое описание Сибирского казачьего войска» (1879) отмечается следующее: «Киргиз-кайсаки, за которыми усвоено название киргиз, не походили на пассивных остяков, тунгусов и других сибирских инородцев, они не смотрели равнодушно на попытки русских землеискателей приобретать у них земли, а напротив, жестоко мстили за это грабительскими набегами и страшными опустошениями русских пограничных селений». Так, официальный историк Сибирского казачьего войска генерал-лейтенант Г.Е. Катанаев в своих исследованиях особо подчеркивал патриотизм сибирского казачества и даже называл сибирских казаков «лучшей частью России». В своей работе «Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьего войска с 1582 по 1908 гг.» высказывает, что сибирское казачество в начале XIX века стало для русских властей в Сибири «всем тем, что ему угодно было», казаки стали «и охранителями линий, и верными конвоирами всякого рода правительственных ученых и торговых экспедиций внутрь Азии; мощной регулярной единственной тогда в Сибири военной силой на случай боевых столкновений». Оправдывая участие сибирских казаков в карательной политике царского правительства, Г.Е. Катанаев пишет: «На долю казачьих отрядов, высланных в степь один за другим, выпала почетная роль усмирителей всех взбунтовавшихся». Особым подвигом считал историк разгром отрядами сибирских казаков отряды Саржана

и Кенесары Касымовых.].Подобных взглядов придерживались Н.Г. Путинцев, который четко показал роль сибирских казаков в осуществлении стратегических целей Российской империи: «служебное значение казачества заключается в охранении окраин Русского государства от нападений соседних народов и в расширении его пределов путем военной колонизации; сибирские казаки были первыми проводниками русской государственности и культуры на наших азиатских окраинах». Знаменитый русский ученый, этнограф, публицист, путешественник Г.Н. Потанин в своих трудах, «Сибирские казаки», «Заметки о сибирском казачьем войске» во второй половине XIX века, затрагивает вопрос взаимоотношений казачества с коренным населением с либерально позиций. Г.Н. Потанин видит дружбу и хозяйственно-бытовое сотрудничество между коренным населением и сибирским казачеством.[3,с.7] Отдельные аспекты истории линейного сибирского казачьего войска затронуты М. Венюковым в его обобщающем труде «Опыт военного обозрения русских границ в Азии», изданном в Санкт-Петербурге в 1893 году. Сыграв решающую роль в колонизации, казаки вели себя как завоеватели, и они виновники разорения казахов, - считал он. М.И. Венюков, один из немногих авторов XIX века, открыто признававших антинародную сущность политики царского правительства, захватнический и грабительский характер завоевания Сибири. Так, в отличие от многих исследователей XIX столетия, характеризовавших одного из известных предводителей национально-освободительного восстания Кенесары Касымова как явного мятежника, а его действия как «хищнические», М.И. Венюком считал, что в результате военных мер России по отношению к Казахстану в степи «образовалось правильное восстание под предводительством умного и предприимчивого Кенесары Касымова» [1,с.5]

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Е. Бекмаханов «Казахстан в 20 – 40-е гг. XIX века».
- 2 История Казахстана с древнейших времен до наших дней» в пяти томах Под редакцией М.Х.Асылбеков, Алдажуманов К.С., Байпаков К.М., Козыбаев М.К. и др. Том III, Издательство «Атамұра», Алматы, 2000 г.
- 3 Андрей Сагалаев, Владимир Крюков «Потанин, последний энциклопедист Сибири» Томск, 2004.

Секция 4

**Көптілділік білім берудің өзгеріс үрдісі ретінде
Полиязычие как тренд образования**

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МЕРЕКЕЛЕРІН САЛЫСТЫРУ

АКБЕРДИНОВА А. К.

учитель английского языка, научный руководитель, Гимназия для одаренных детей имени Абая, г. Павлодар

МҰЗАФАР Е.

ученик 7 класса, Гимназия для одаренных детей имени Абая, г. Павлодар

АҒЫЛШЫН МЕРЕКЕЛЕРІ ЖӘНЕ МАҢЫЗДЫ КҮНДЕР

Ұлыбритания-таңғажайып алуан түрлі мемлекет. Бұл әдет-ғұрыптарын мұқият сақтайтын шағын аралдар тобы. Ағылшындар демалуды жақсы көреді!

Ағылшын мерекелерінің тізімі:

1. Рождество.
2. Валентин Күні.
3. Әулие Патрик Күні.
4. Патшайымның туған күні.
5. Пасха.
6. Көктем күні.
7. Тамыз демалыс күні.
8. Ноттинг Хиллдегі Карнавал.
9. Хэллоуин.

Мереке ағылшын тілінде «holiday» деп айтылады.

Ағылшындар Рождествоны 25 желтоқсанда атап өтеді. Бұл ұлттық демалыс. Сонымен қатар, олар оны келесі екі күн де тойлайды. Ағылшындар отбасымен үлкен дастарханға жиналып, араласып, әзілдеседі. Дәстүр бойынша, мерекелік кешкі ас дайындалады. Ирландия мен Уэльсте қуырылған қаз үстелдің орталық бөлігін алады, Англияда толтырылған күркетауық беріледі. Англиядағы мерекенің тағы бір дәмді символы-кептірілген жеміс пудингі. Ол бұға пісірілген, ал қызмет етер алдында тәттіге күшті ликер немесе глинтвейн құйып, отқа жағылады.

Үйде гирляндар мен шамдармен безендірілген әдемі шырша болуы керек.

Ондаған ежелгі әдет-ғұрыптар осы мерекемен байланысты, ең сүйіктілерінің бірі-сыйлықтары бар шұлықтар. Арнайы тігілген шұлықтар (немесе сатып алынған) каминнің алдына ілініп, сыйлықтармен толтырылады. Отбасының әр мүшесінің өз шұлықтары болуы керек, көбінесе атаулы. Отбасының әрбір мүшесі каминге келіп, өз сыйлығын алады, ал рәсімнің соңында ересектер Аяз атаға сыйлық – ет пирогы мен ыстық сусын қалдырады.

АҒЫЛШЫН МЕРЕКЕЛЕРІ ҚАНДАЙ? ВАЛЕНТИН КҮНІ ЖӘНЕ КӨКТЕМГІ МЕРЕКЕЛЕР

Барлық ғашықтар күні 14 ақпанда атап өтіледі. Ағылшындар бұл мерекені романтикалық және жеке өткізуді жөн көреді. Олар Темза өзенінде серуендеу үшін қайықты немесе ормандағы шағын коттежді жалға алады, валентиндер жазады, жүрек тәрізді тәттілер береді.

Көктемнің алғашқы мерекесі-Әулие Патрик күні (St.Patrick's Day) - Ирландияның басты мерекесі (17 наурыз). Ол ирландиялықтар Ұлыбританияда христиан дінінің пайда болуымен байланыстыратын әулиені еске алады. Бұл күннің дәстүрлі символы - жасыл үшжапырақ. Бұл күні ирландиялық фольклорлық музыканың ұлттық фестивалі өтеді.

Елизавета патшайым өзінің туған күнін 21 сәуірде атап өтеді. Ағылшындар корольдік отбасын құрметтейді және билеуші монархтың туған күнін кеңінен атап өтеді. Бұл мерекенің тамыры XVIII ғасырдың аяғында жатыр. Дәстүр бойынша, күндіз Англияның басты алаңында әскери шеру өтеді, ал кешке Ұлы мәртебелі үлкен доп береді.

Пасха - христиан әлемінің ең танымал мерекесі. Оның күні белгіленбеген, бірақ Англияда мерекелер әрқашан кезекпен жүреді.
1. Good friday - қасиетті жұма. 2. Easter day - пасха немесе қасиетті жексенбі. 3. Easter monday немесе egg nite – дүйсенбілік пасха.

Дәстүрлі рәміздер-шоколадты қояндар мен пасха жұмыртқалары, олар байлық пен құнарлылықты білдіреді. Ұлыбританиядағы ресми демалыс күні бірінші мамыр күні (may day) болып саналады. Ағылшындар оны орта ғасырлар рухында жасалған костюм шеруімен атап өтеді.

БАСҚА МАҢЫЗДЫ КҮНДЕР

Тамыздың демалыс күні тамыздың соңғы дүйсенбісіне сәйкес келеді. Бұл отбасылық мереке. Британдықтар таңертеннен кешке дейін табиғатта пикник жасайды. Ноттинг Хиллдегі карнавал (тамыздың соңғы жексенбісі) ондаған жәрмеңкелерді, көше музыканттарын, жүздеген қызықты костюмдерді жинайды. Карнавалдың ерекшелігі - металл барабандарда ойнау, сондай-ақ Кариб теңізі тағамдары (әсіресе тауық пен жасыл бұршақ қосылған күрішті жақсы көреді). 31 қазанда ағылшындар хэллоуинді немесе барлық әулиелер күнін (All Saint 's Eve) атап өтеді. Балалар үйлерін аралап, тәттілер сұрайды, ересек ағылшындар костюмдер киіп, көптеген іс-шаралардың біріне барады. Сүйікті костюм кейіпкерлері - бақсы, қара мысық және елес. Әлемге әйгілі мерекенің символы - оюланған Шам Джек асқабағы.

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ МЕРЕКЕЛЕРІ

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы - қазіргі замандағы Конституциясы мен қазіргі замандағы құқық нормалары бар дамыған және өркендеген мемлекет. Зандармен қатар қазақ халқы өз дәстүрлерін құрметтейді және сақтайды. Қазақтардың дәстүрлері ғасырлар тереңінен, көшпелі тайпалардың әдет-ғұрыптарынан бастау алады.

Қазір ұлттық сипатқа ие болған қазақтардың негізгі дәстүрлерінің бірі -қонақжайлылық. Қонақжайлылық, қазақ қоғамында басты міндет -қонақтарды ашық жүреппен және құшақ жая қарсы алу болып саналады. Қонақ - үйдегі ең маңызды және қалаулы адам. Оны ең дәмді тағаммен тамақтандыру және оны қауіпсіз және жайлы сезіну үшін бәрін жасау әдетке айналған.

Қонақасы - қонақжайлылық дәстүрі.

Бата беру - бұл қонақтың кетуі алдындағы бата, әсіресе қонақ ұзақ жолға бара жатса. Оны үлкен адамдар айтады. Әдетте бұл дәстүр әдемі поэтикалық түрде көрінеді.

Бел көтерер - ең қарт қонақтарға арналған тағамдар және үлкендерге деген қамқорлық пен құрметті білдіреді.

Қонақкәде - үй иесі қонақтан ән айтуды немесе музыкалық аспапта ойнауды сұрайтын дәстүр.

Ерулік - бұл жаңа көршілерге материалдық көмек көрсетілгенде, жергілікті өмірге бейімделуге ықпал ететін тұрғындармен танысу

кезінде жаңа қоныстанушылардың құрметіне ұйымдастырылған мереке.

Көрімдік - қонақтың алғаш көрген жас келіні немесе жаңа туған нәрестесі үшін сыйлайтын сыйлығы.

Сүйінші - әдет-ғұрып, оған сәйкес үйге ізгі хабарды әкелген адам иелерінің ризашылығымен құнды сыйлық алады.

Шашу - қонақтарға көмпиттер мен ақша шашу әдеті, ал балалар бұл уақытта көмпиттерді үлкен қуанышпен жинайды. Қазақ халқы «шашу» кезінде таңдалған тәттілер отбасына сәттілік пен молшылық әкеледі деп бұрыннан сенген. Ол үйлену тойларында, құдаласу кезінде және басқа да ұқсас іс-шараларда өткізіледі.

Қазақ халқы өз дәстүрлеріне өте ұқыпты қарайды және оларды қазіргі әлемде шебер ұстанады. Бір отбасында кішкентай балалар компьютерлерді оңай пайдаланады және меңгереді, ағылшын тілінде сөйлейді, ал олардың әжелері әлі де ұлттық киімдер мен зергерлік бұйымдарды киеді, сондықтан қазіргі өмір салтына, кең таралған цифрландыруға қарамастан, мұндай отбасыларда үлкен түсіністік пен сүйіспеншілік бар. Дәстүр бойынша, бала сәби кезінен бастап ересектермен, ақылды өмірлік тәжірибелермен қарым-қатынас жасау кезінде ұстамдылық пен парасаттылыққа үйретіледі.

Қазақ халқының маңызды оқиғаларының бірі – үйлену тойы. Өмірінде бір рет болса да, қазақтардың әдемі дәстүрлері туралы жақынырақ білуге болатын қазақ үйлену тойы сияқты орасан зор және елеулі оқиғаға түсу қажет.

Үйлену тойы қарсаңында міндетті түрде құдалық өткізу керек. Құдалар (күйеу жігіттің туыстары) үйге қалыңдықтың туыстарына келеді. Бұл қалыңдықтың үйінде екі тараптың ресми кездесуі болып саналады және некенің келесі кезеңдері талқыланатын міндетті шара болып табылады. Қалыңдықтың туыстары қонақтарға Жомарт тағамдар дайындайды, мерекелік дастарханды жабады. Ал қалыңдықтың әкесі күйеу жігіттің туыстарынан сыйлықтар алады, бұл ерекше бейімділік. Құдалықтан кейін күйеу жігіттің тарапы, қазақтың үйлену дәстүріне сәйкес, «қалыңдық мал» (қалыңдық үшін төлем) төлеуі керек. Әрі қарай қалыңдыққа сырға тағылады («сырға салу»), бұл тараптар арасындағы түпкілікті уағдаластықты білдіреді. Бұл рәсімді күйеу жігіттің анасы жасайды. Сондай-ақ, қалыңдықтың барлық туыстарына қымбат маталар немесе Алтын жиынтығы түрінде түрлі сыйлықтар беріледі, бұл үйлену рәсімі «кііт» деп аталады.

Содан кейін қызды күйеу жігіттің үйіне жібереді, бұл рәсім ресми үйлену тойының алдында өтетін және «қыз ұзату» деп аталатын мереке түрінде өтеді, яғни қалыңдықты шығарып салу. Рәсімнің өзінде күйеу жігіттің қонақтары азшылық. «Қыз ұзату» рәсімінде қалыңдық тыныш некелік өмірдің символы болып табылатын матадан («ақ жол») ұзын ақ жолмен өтуі тиіс. Әрі қарай, қалыңдық құдалармен бірге күйеу жігіттің үйіне жіберіледі, онда қалыңдықтың садақасы бір уақытта келеді. Қалыңдықтың кездесуінің салтанатты рәсімі «келін түсіру» деп аталады. Келін түсірудің негізгі элементі – дәстүрлі «беташар» әнін орындау. Бұл қалыңдықты халыққа таныстыруды білдіретін негізгі дәстүр. Қалыңдықтың беті ақ матамен жабылған, оны екі жағынан да келіншектер ұстайды.

Қазіргі қазақ үйлену тойы жаңа еуропалық үрдістердің пайда болуына қарамастан, ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды өз негізінде сақтайды. Егер бұрын үйлену рәсімдері 3 күнге созылса (кейде одан да көп), қазіргі уақытта мұның бәрі бір күнге сәйкес келеді. Үйлену көйлегі ретінде қыздар қарапайым ақ көйлектерді таңдайды. Сондай-ақ, жалпы қабылданған дәстүрлер кортеждер, ескерткіштер фонындағы фотосессиялар және т. б. түрінде сәнге енді.

Балаларға байланысты мерекелерге ерекше назар аударылады. Шынында да, әрбір қазақ отбасы үшін балалар - ең үлкен қуаныш, сондықтан олардың туылуымен, өсуімен және тәрбиесімен көптеген салт-дәстүрлер байланысты.

Шілдехана – бұл баланың дүниеге келуіне арналған мереке. Есім қою, ат қою, азан шақыру - сәбиге есім берілген кездегі есім. Бұл рәсімді орындау ең құрметті қарт адамдарға жүктеледі, олар басқа нәрселермен қатар нәрестеге батасын береді.

Баланың қыркыншы туған күні ерекше атап өтіледі, бұл күні рәсімді өткізу қыркынан шығару деп аталады. Рәсім кезінде нәресте түбіне күміс монеталар мен күмістен жасалған зергерлік бұйымдарды қойып, суға шомылады. Сондай-ақ, бұл күні балаға шаш пен тырнақтың алғашқы алынуы жасалады.

Балалармен байланысты келесі әдет - «тұсау кесу». Қазақ дәстүрі бойынша, бала алғашқы қадамдарын жасаған күні оған тұсау кесіледі. Бұл болашақта нәресте әдемі жүріп, тез жүгіре алатындай етіп жасалған. Сонымен қатар тұсау кесіп тастаған адамның ең жақсы қасиеттерін қабылдай алатындай етіп жасалады, сондықтан тұсауды тек құрметті адамдар мен кіші офицерлер, көп балалы

әйелдер және т.б. кесіп тастайды. Ол баланың аяқтарын орайтын арнайы арқандарды пышақпен кесуі керек еді (кесінділерді кесу).

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік және ұлттық мерекелері:

- * 1, 2 қаңтар-мемлекеттік мереке Жаңа жыл
- * 7 қаңтар-мереке Рождество Мәсіх
- * 8 наурыз-мемлекеттік мереке Халықаралық әйелдер күні
- * 21, 22, 23 наурыз-Наурыз мейрамы
- * 1 Мамыр-мемлекеттік мереке Қазақстан халқының бірлігі

мерекесі

- * 7 мамыр-Отан қорғаушылар күні
- * 9 Мамыр-мемлекеттік мереке Жеңіс күні
- * 6 шілде-мемлекеттік мереке Астана күні
- * 30 тамыз-мемлекеттік мереке Конституция күні
- * 1 желтоқсан-Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті

күні

- * 16–17 желтоқсан-Ұлттық мереке Тәуелсіздік күні

Қазақ халқының басты дәстүрлі мерекелерінің бірі - Наурыз мейрамы. Наурыз ресми түрде Қазақстанда үш күн қатарынан - 21, 22 және 23 наурызда аталып өтіледі. Наурыз мейрамы ежелгі шығыс күнгізбесі бойынша Жаңа жыл деп аталады. Бұл күні Қазақстанның қалалары мен ауылдарының көшелерінде кез келген адам мерекелік дәм тата алатын әсем киіз үйлер қойылады. Жаппай ойындар барлық жерде өткізіледі. Қазіргі Наурыз ежелгі дәстүрлердің сабақтастығын сақтап қалды - ұлттық мәдениеттің жандануы жағдайында ол «заман байланысының», Қазақстан тарихы мен қазіргі заманының маңызды буыны болып табылады. Бұл мерекенің басты салттық тағамы-Наурыз-көже, ол 7 ингредиенттен (су, ет, тұз, май, ұн, жарма (күріш, жүгері немесе бидай және сүт) тұруы тиіс. 2009 жылғы 30 қыркүйекте Наурыз ЮНЕСКО-ның Адамзаттың материалдық емес мәдени мұрасының өкілдік тізіміне енгізілді, осы уақыттан бастап 21 наурыз Халықаралық Наурыз күні болып жарияланды.

Мен сауалнама жасап көрдім (оған менің сыныптастарым қатысты). Оған сәйкес 100 %-ы қазақ мерекелерін таңдаған. Осы нәтижелерге сәйкес осындай шешімге келдім: ағылшын дәстүрлері мен мерекелері біздің қоғамға таңсық және оқушылардың арасында жоғары танымал емес.

Жалпы екі мемлекеттің мерекелері мен дәстүрлерінің ұқсастық жақтары байқалмайды, яғни бұл шығыс және батыс елдерінің

мәдени ерекшеліктерінің айырмашылығының тағы бір дәлелі болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <https://www.gazeta.ru/tech/2015/08/07/7671913/children-internet-safety-and-socialisation.shtml>
- 2 <https://pandaland.kz/articles/nashi-deti/raznoe-i-poleznoe-25/problems-obscheniya-so-sverstnikami-u-podrostka>
- 3 <https://psychologist.tips/2417-plyusy-i-minusy-internet-obshheniya-zamenit-li-ono-realnye-kontakty.html>
- 4 <https://inbusiness.kz/ru/news/pochemu-kazahstanskim-detyam-legche-govorit-o-problemah-v-internete-chem-pri-lichnoj-vstreche>

ОСОБЕННОСТИ ОНЛАЙН И ОФФЛАЙН ОБЩЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ АМЕРИКАНСКИХ И КАЗАХСТАНСКИХ ПОДРОСТКОВ

АКБЕРДИНОВА А. К.

учитель английского языка, научный руководитель, гимназия для одаренных детей имени Абая, г. Павлодар

МУХАМЕДИЕВА Д.

ученица 6 класса, гимназия для одаренных детей имени Абая, г. Павлодар

В данной научной статье рассматриваются особенности общения подростков в современном мире. С развитием распространения мобильного интернета, социальных сетей и приобретения гаджетов в современном мире подростки стали больше предпочитать виртуальное общение реальному. Это становится социальной проблемой общества. Актуальность исследования заключается в привлечении общества к данной проблеме и нахождении оптимальных путей решения. Целью данной работы является выявление преимуществ и недостатков виртуального и реального общения и их влияния на подростков. В связи с этим предстоит решить следующие задачи:

- рассмотреть формы общения и их характеристики
- выявить недостатки и преимущества онлайн и оффлайн общения
- провести опрос
- проанализировать и сделать выводы

Гипотеза исследования: изучение особенностей виртуального и реального общения подростков позволит выявить проблемы их социальной адаптации в обществе.

Методы исследования. В работе использованы традиционно-описательные, сопоставительные, экспериментальные методы.

Теоретическая и практическая значимость работы заключается в том, что изучение темы виртуального и реального общения подростков способствует повышению интереса к социальным проблемам подростков.

Общение-это процесс взаимодействия, порождаемый потребностями и направленный на удовлетворение этих потребностей, это процесс передачи информации от одного человека к другому. Общение-это, то что выводит нас на новый уровень развития. Друзья, общение-это то, что помогает вам перейти на новую стадию возможностей. Например, друг всегда может поддержать или дать совет. В интернете это также возможно, но вы не почувствуете ту мотивацию и поддержку.

Например, когда при разговоре, вы можете выслушать совет человека, и поблагодарить его, глядя ему в глаза. Роль в современном обществе и его культуре в общении растет с каждым разом все больше и больше. Теперь перейдем к виртуальному общению. [2,с.28]Виртуальное общение- это общение через интернет. Казалось, что в этом такого, ведь это знают многие подростки. Но не стоит забывать про безопасность, так как доверять незнакомым лицам в интернете не стоит. На сегодняшний день это может оказаться проблемой, но ее должны знать все и остерегаться незнакомых собеседников.

В чем же состоит суть оффлайн и онлайн общения. Сейчас эмоции в интернете стали превосходить эмоции в реальности. Например, в социальных сетях вы можете не раскрывать свою личность и не показывать себя настоящей, при этом люди не будут знать о тебе многое, но общение от этого не станут скучными или неинтересными. Также контакт с людьми, вы больше держите именно общаясь через интернет связь. Это возможно звучит странно, но это также особенности интернет общения.

Оффлайн общение- это когда мы делимся буквально всем, при этом сами узнавая и ощущая те эмоции, которые вы испытываете сидя с другом. Не стоит забывать, что общение в реальности с друзьями ничем не заменить.

Правда если еще проще, то это процесс передачи информации от одного человека к другому. В обычном же общении, есть взаимодействие мыслящих личностей.

Среди американских подростков наиболее популярной является онлайн общение. Например, когда каждого ребенка в Америке в школе учат работать на ноутбуке, чтобы с раннего детства школьник мог писать быстрее. Звучит убедительно, но у каждого второго подростка также есть своя учетная запись в интернет, где они могут общаться, не выходя из дома. Но разве виртуальное общение может заменить реальное? Ответ прост, все дело в передаче всей информации. Общаясь с собеседником наяву, вы становитесь открытыми, ваше поведение с друзьями в компании меняется. Американские дети свободно могут общаться с незнакомцами по интернету и слабо различают виртуальное и реальное общение. Это приводит к некоторым психологическим и социальным проблемам. Тинейджеры предпочитают общаться через текстовые сообщения или он лайн игры нежели лично. Подросткам лучше удается заводить виртуальных нежели реальных друзей. Это происходит по разным причинам: испытывают затруднения в публичном общении, стесняются своей внешности, возможность дистанцирования.

С развитием распространения мобильного интернета, социальных сетей и приобретения гаджетов ситуация может обостряться.[1,с133]Интенсивная онлайн коммуникация накладывает отпечаток на жизнь подростков и их родителей: проблемы в социальной адаптации. В Казахстане пока не так критически стоит вопрос, но требует пристального внимания и могут иметь печальные последствия: повышение агрессивного поведения и тревожности. Казахские подростки не злоупотребляют в полной мере общению через интернет, но пользуются социальными сетями. Поэтому данная тема считается актуальной для рассмотрения.

В данной научной статье рассматривается вопрос формы общения подростков в современном мире. Например, если мы надолго перестанем общаться, то разделимся на два типа.

1)Первый тип- думать о встрече, беспокоясь о близком человеке.

2)Второй тип- забыть о встречах, забыть о близких людях

Для эксперимента были взяты ученики 6 классов. Было предложено провести выходные без гаджетов, мобильного интернета и социальных сетей. Главным условием было то, что детям предстояло составить самим план проведения выходных.

После был проведен опрос: Каким образом предпочитаете провести выходной день ?

Варианты ответов :

А) предпочитаю провести время с близкими друзьями с общими увлечениями-50%

Б) предпочитаю провести время в кругу семьи 40%

В) мобильный интернет 10%

С) социальные сети 15%

Выводы: По результатам исследования подростки в основном предпочли реальное общение виртуальному при планировании досуга. Положительным моментом будет повышение мотивации к организации досуга.

Какое же общение будет в приоритете в ближайшем будущем для подростков Казахстана. Можно предположить следующее. Нужно развивать общение со сверстниками в реальности, обмениваться интересной информацией. Но в нашем мире существует множество технологий! В конце концов, это не исключение, что мы хотим прекратить дружбу и прекратить всякое общение с окружающими нас людьми. Следует уделять внимание созданию мотивации к реальному общению для подростков, контролировать доступ к социальным сетям, мобильному интернету, организовать занятость подростков.

Другой аспект общения- язык, как средства коммуникации Сейчас в наше время большую часть внимания подростки отдают иностранным языкам. Ведь актуальность исследования данной темы в сегодняшнем Казахстане определяется тем, что в стране повысился интерес к изучению иностранных языков, и повышение культуры общения через прямое овладение иностранными языками.

Подросткам сейчас хочется больше свободы, желание изучать что-то новое! Это хорошо, и стоит поддерживать в стремлении к чему-то новому и интересному.

Например, в социальных сетях вы можете не раскрывать свою личность и не показывать себя настоящей, при этом люди не будут знать о тебя многое, но общение от этого не станут скучными или неинтересными. Также контакт с людьми, вы больше держите именно общаясь через интернет связь. Это возможно звучит странно, но это также особенность интернет общения.

Не стоит забывать, что приключение и общение в реальности с друзьями ничем не заменить! Не стану приводить еще примеры, ведь все и так ясно.

Скажу одно, не стоит забывать что можно общаться по разному, ведь мы все личности со своими принципами и характером. Например, есть общение которое принято называть коммуникативное общение. Это означает обмен информации с индивидами. Выбор способа вашего общения зависит от индивидуальности человека. Не бойтесь искать новые знакомства. Вы должны понимать, что наши действия зависят от нас самих.

Мой вывод прост, культура общения у всех разная. Сможет ли виртуальное общение в реальное общение с эмоциями и сопереживаниями. Справедливо заметить , что эта тема актуальна для всех . Хотелось бы, подрастающее поколение понимало преимущества реального общения, а живое общение и все непередаваемые эмоции полученные при встрече с друзьями трудно переоценить.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жмырко К. С. Особенности общения подростков посредством интернета, 2015, с. 133–135.

2. Королева Д.О. Использование социальных сетей для целей образования и социализации подростков (международный опыт) Психологическая наука и образование, 2015Т. № 1 с. 28–31.

3. <https://www.gazeta.ru/tech/2015/08/07/7671913/children-internet-safety-and-socialisation.shtml>.

4. <https://pandaland.kz/articles/nashi-deti/raznoe-i-poleznoe-25/ problema-obscheniya-so-sverstnikami-u-podroodka>.

5. <https://psychologist.tips/2417-plyusy-i-minusy-internet-obshheniya-zamenit-li-ono-realnye-kontakty.html>.

6. <https://inbusiness.kz/ru/news/pochemu-kazahstanskim-detyam-legche-govorit-o-problemah-v-internete-chem-pri-lichnoj-vstreche>.

ВЛИЯНИЕ ТРЕХЯЗЫЧИЯ НА РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

КЕЛЛЕР К.

ученица 9-класса, Средняя школа № 8, г. Аксу

КАЛИЕВА А. А.

Учитель казахского языка и литературы, Средняя школа № 8, г. Аксу

В современном мире тысячи людей используют иностранный язык, включая английский, на работе или в учебе и изучают

его как родной язык. В наше время английский язык приобрел статус «21 века», языка международного бизнеса, современной науки и технологий. Английский-самый распространенный международный язык во всем мире. Самый распространенный и самый используемый язык в мире по численности населения после китайского. На английском языке говорили всемирно известные Уильям Шекспир, Джек Лондон, Джонатан Свифт, Уолтер Скотт. Сегодня исследователи пришли к выводу, что число англоговорящих составляет от 1,2 до 1,5 миллиарда человек. Английский-самый используемый язык на земле. Английский язык занимает особое место в 75 странах мира, а в 19 странах он является государственным языком. С 60-х гг. XX в. английский язык получил широкое распространение. Английский является официальным языком многих международных организаций. [1].

Следует отметить, что трехязычие возникло не просто как прекрасная концепция или новая форма языковой политики, это благородная идея, порожденная жизненной необходимостью. Ведь страны, которые сейчас открывают свои двери всему миру и внедряют «умную» экономику, стремительно развиваются. А путь к полным успехам, знаниям в этом направлении - изучение доминирующих на планете языков. Независимо от категории, государства и народы, владеющие несколькими языками, расширяли свои коммуникативные и интеграционные способности. Для Казахстана трехязычие – первая ступенька страны в стремлении к конкурентоспособности. Ведь казахстанцы, свободно владеющие несколькими языками и умеющие писать, становятся конкурентоспособными как в своей стране, так и за рубежом.

Реализация по обучению полиязычию в Казахстане является одной из самых успешных программ системы образования. Это действительно то, что может дать скачек развитие подростков. Во многих странах несколько языков признаны на государственном уровне и Казахстан не исключение. Благодаря программе полиязычия появилась куча возможностей: поступление в заграничные вузы, возможность межнационального партнерства а так же развитие своего кругозора. Сейчас же в Казахстане полиязычие водят в такие предметы как : биология, информатика, химия, математика и физика. Это позволяет наиболее эффективно запоминать и изучать языки. Для этого подбираются высоко квалифицированные специалисты.

Казахский народ по своей природе подражательный народ. В советское время русский язык был ключом к эпохе того времени. Это было требованием времени. Выучив русский язык, городские казахи начали забывать свой родной язык, но после принятия Независимости, казахский язык вернули статус государственного языка. Теперь предстоящий перевал-английский. По мере того, как человек знает больше языков, его глаза открываются, горизонт его жизни расширяется и увеличивается.

Не зря наш мудрый казахский народ говорил: «Сколько языков стран ты знаешь, столько разных учений ты узнаешь». То есть в современном в 21-веке развитии науки и техники нет избытка знания языка. Первый способ освоить новые технологии – овладеть языком.

«Я поддерживаю знание трех языков сегодняшним поколением. Государственный язык-государственный национальный язык, а знание русского языка-великое достояние. Поскольку английский-это язык прогресса и технологий, мы должны его выучить. А казахский язык объединяет и сближает весь Казахстан, ведет к взаимопониманию и любви», – отметил первый Президент Н. А. Назарбаев. [4].

Идея «трехязычия» была озвучена Елбасы на XII Курултае Ассамблеи народа Казахстана в октябре 2006 года и в Послании 2007 года «Новый Казахстан в новом мире “предложена поэтапная реализация культурного проекта” три пьедестала языков». Эта идея главы государства позволит всесторонне развиваться подрастающему поколению. Для производства продукции, техники, выпускаемой за рубежом, в нашей стране необходимо поддерживать политику «трехязычия». Только тогда будет развиваться экономика, наука, социальное положение страны.

В нашем обществе разработана уникальная формула развития культуры и языка всех этносов. Наш успех – никакого давления на права других этносов. Вместе с тем, наше государство создает еще один очень важный вопрос – условия для овладения государственным языком всеми казахстанцами. Ведь это тенденция, существующая в международной практике. В настоящее время созданы все условия для изучения государственного языка. Даже во всех государственных учреждениях и предприятиях открываются курсы и раздаются научно-методические материалы.

Для потомков Культегина, сегодня овладение английским языком не является проблемой. Да, знать много языков конечно,

гордость. Но все-таки делать свой родной язык-дело наше. Хорошо владеет родным языком, свободно говорит на другом языке - это гордость; а не знать родной язык, говорить на другом языке - это печаль, сожаление. А наша цель-не впитать английскую идеологию и жить англичанином, а просто выучить английский. Английский-всемирно признанный язык глобализации .Это нерушимая закономерность.

Я думаю, что мнение глубокая мысль и политика Елбасы очень глубока. Мы должны стать Вечной страной, владеющей английским языком, чтобы выйти на мировую арену.На этом пути мы не проиграем, если не выиграем. Не будем забывать,что твой язык нужен для единства, другой-для жизни. «Ана тілің арың бұл, ұятың боп тұр бетте. Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте». Знай все языки ,но уважай и изучай свой родной язык»,-сказал поэт Кадыр Мирза-Али, - давайте сначала изучим свой родной язык, почитаем его, бережно и сделаем все возможное, чтобы знать все, что есть на другом языке. Пусть наш язык будет ядром, золотой пьедестал, свидетельствующий о наших народных качествах. У каждой нации есть мост, по которому свой язык ведет к другому.

Полиязычие -самая главная потребность на сегодняшний день, позволяющая нам молодому поколению свободно перемещаться в образовательном пространстве, углубляться в тайны мировой науки и проявлять свои способности. /3/

Наряду с духовным развитием народа Казахстана эта идея стала отдельным направлением нашей внутренней политики. То есть основа идеи такова: Казахстан должен быть признан высокообразованным государством, в котором население всего мира одинаково использует три языка. Это казахский язык-государственный язык, русский язык – язык межнационального общения и английский язык-способ успешной интеграции в глобальную экономику. Другими словами, идею трехязычного языка можно выразить следующей простой и понятной формулой: развиваем государственный язык, поддерживаем русский язык и изучаем английский.

Но вместе тем, хотела бы остановиться на плюсах и минусах знания английского языка

+ плюсы

– помогает найти хорошую работу . Знание нескольких языков дает огромное преимущество при поиске работы . Вас могут взять для общения с иностранными партнерами и заключение сделок.

– саморазвитие . Благодаря знанию других языков вы является более интересный человеком для других людей . Так же ученые доказали , что снижается риск ухудшения когнитивных функций , из-за запоминание огромного количества информации. Развивается умение работать сразу с несколькими задачами , улучшается внимание и дает возможность легче воспринимать информацию .

– путешествие, изучение других культур. Язык помогает нам при общении с другими людьми. За счет этого мы познаем традиции и искусство других народов . Это так же делает нам более интересным человеком.

– минусы

– требует слишком много времени. время -самый ценный ресурс в нашей жизни и если человек считает , что ему не нужно знание других языков то это его выбор;

– сильная нагрузка. В наше время люди часто страдают от постоянного потока информации , а изучение языков еще сильнее ухудшает состояние человека. Так же изучение языка в школе так же сильно нагружает детей, ведь помимо этого есть куча других сложных предметов, которые так же тяжело усвоить;

– есть вероятность того, что государственный язык может изучиться не на должном уровне.

При осуществлении развития у молодого поколения навыков свободной речи на трех языках предусматривается решение следующих задач: эффективное использование технологий обучения в развитии у студентов навыков свободной речи на трех языках; применение современных интерактивных и инновационных технологий; обучение общению, речи на всех трех языках; полное раскрытие языковых способностей каждого студента; использование переводческих и толковых словарей для пополнения словарного запаса формирование познавательного интереса. Общепризнанные формы современных высокоэффективных технологий обучения: модульное обучение, проблемное обучение, ускоренное обучение, индивидуальное обучение, информационное обучение, уровневое обучение, проектная технология обучения, поэтапный комплексный анализ, игровая технология, коммуникативная технология и др. Все перечисленное уже в полном объеме применяется в учебных заведениях, которые способствуют развитию трехязычного образования.

Каждый язык - это богатство человечества, а английский-это путь, который выводит Казахстан на мировую арену. Ведь

английский язык- это язык XXI века. В настоящее время владение английским языком означает следование глобальному потоку информации и инноваций. Из 10 миллионов книг, издающихся по всему миру, 85% издаются на английском языке. Наука, информационные технологии - все на английском языке.

По этим причинам система обучения то есть сфера образования развивается всесторонне, требования усиливаются, вносятся изменения. XXI век станет веком как образованных, так и квалифицированных, конкурентоспособных, многоязычных, мультикультурных личностей. Трехязычие нашего народа- это проект нашего Первого Президента , вдохновленный временем и потребностями.

Многоязычие - требование времени. Не зря великий казахский поэт Абай говорил: «Каждый человек, знающий несколько языков, искусство, имеет столько же одинаковые навыки», «Сколько языков ты знаешь – столько раз ты человек», – сказал А. П. Чехов. Человек, знающий язык, не будет запасом. Это также один из мостов, соединяющих страну и страну, народ и народ – язык. Чтобы сохранить этот мост, они должны овладеть языком друг друга. В конце мы говорим « «Знай все остальные языки, но уважай свой язык»» Мы, молодежь, будущие поколения должны вывести свой язык на мировую арену, зная другой язык.

ЛИТЕРАТУРА

1 Абдрахманова Ж. Культура трехязычия. Казахстан и мировой опыт / Ж. Абдрахманова // образование=Образование. – 2013. – № 2. –12 С.

2 Абдуали Т. Давайте не будем забывать о необходимости трехязычия для будущего нашей страны/ т. Абдуали //суверенный Казахстан. – 2010. – 29 марта (№ 95) – 2 с.

3 Байшоноу М. Трехязычие-требование времени/ М. Байшоноу // суверенный Казахстан. – 2009. – 18 сентября (№302/304). –7 С.

4 Акпаев Б. бегство трехязычия/ Б. Акпаев// суверенный Казахстан. – 2009. – 21 января. – 6б.

5 Абдуали Т. Не будем разочаровываться в трехязычии/ т. Абдуали// суверенный Казахстан.-2008. - 18 марта (№31).-2 С.

6 Назарбаев Н. А. Стратегия вхождения Казахстана в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира/Н. А. Назарбаев// суверенный Казахстан. – 2010. – № 16. –19–32 Б.

7 Екибасова Д. Д. Трехязычная политика – задача, поставленная Главой государства перед народом / Д. Д. Екибасова// G-GLOBAL и проблемы нового мирового порядка. – 2012. – 23 ноября (№31). – 312б.

8 Еркінін А. Значение культурного проекта «трехязычие» / А. Еркінін// Студент и наука. – 2011. – 18 марта

ПОЛИЯЗЫЧИЕ – ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ

МАЙЖАКПАРОВ Н.

11 класс, КГУ СШ Гагарина, г. Аксе

«Полиязычие – особенно важно в многонациональной стране.

Необходимость знания нескольких языков в современном мире и востребованность обществом поликультурной личности очевидны и сами по себе являются мотивацией в обучении. Профессиональная ориентация школьников предполагает их трехязычную подготовку по базовым предметам будущей специальности. В условиях среднего образования необходимо организовать учебный процесс таким образом, чтобы выпускники имели достаточный уровень полиязычной компетенции для последующего непрерывного повышения речи и коммуникации.

В средней школе имени Ю. Гагарина были внедрены пилотные проекты преподавания отдельных предметов. Я учусь в 11 классе с русским языком обучения, но в 8 классе история Казахстана была на русском языке с элементами казахского языка. Стоит учесть, что мой класс состоял из некоренной национальности, в классе было 19 учащихся, при этом изучая предмет, важным считалось интенсивное изучение государственного языка. При обучении предмета старались максимально использовать все имеющиеся возможности для усвоения информации: вели терминологический словарь (мы записывали исторические термины на двух языках); в зависимости от темы урока работали с двумя учебниками (читали нужный текст к теме урока на казахском языке); формы и методы на уроках применялись на двух языках. Вели непрерывную взаимосвязь с учителями предметов: Казахский язык и литература, Технология. Закрепляли полученные знания на практике: мы

участвовали в школьных мероприятиях - защита презентации в классе, постановка сценки из жизни кочевников по окончании изученного раздела, конкурс чтение стихов на казахском языке. В параллельном классе обучение предмета физики проходит с элементами английского языка, класс обучается на государственном языке. Школа не большая, мы с учениками пересекаемся, общаемся. И я горд за то, что у нас есть шанс быть вовлеченными в процесс полиязычия. Если сказать обо мне, родом я с села Евгеньевка, у нас село многонациональное. Очень много новых людей с южной части Казахстана. И мы свободно говорим на казахском языке, хотя я по паспорту татарин, мама русской национальности.

«...Казахстан уникален и силен своей многонациональностью. На его земле сформировалось уникальное поликультурное пространство... Поликультурность Казахстана – это прогрессивный фактор развития общества. Евразийские корни народов Казахстана позволяют соединить восточные, азиатские, западные, европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поликультурности».

Полиязычие – основа формирования поликультурной личности. Полиязычным можно назвать человека, говорящего, понимающего и умеющего в различных ситуациях общения пользоваться иностранными языками. Изучение иностранного языка еще не говорит о получении образования. О полиязычном образовании можно говорить в тех случаях, когда на изучаемом иностранном языке преподаются еще другие учебные дисциплины, например, литература изучаемого языка, страноведение и т.п.

Чтобы обеспечить достижение международно-стандартного уровня владения несколькими иностранными языками, мы сформулировали концепцию полиязычного образования. Она предполагает становление полиязычной личности при определенном отборе содержания, принципов обучения, разработке специальной технологии с использованием многоязычных разговорников, словарей и учебно-методической литературы, где указывались бы сходства и различия базового, промежуточного и нового языка обучения. В новой технологии обучения необходимо обеспечить идентичность содержания обучения второму и третьему языкам, начиная с универсальных языковых явлений переходить к специфическим для нового, изучаемого, языка. Полиязычная личность – это модель «человека, рассматриваемого с точки

зрения его готовности производить речевые поступки, создавать и принимать произведения» на трех и более языках

В качестве основополагающей цели обучения иностранным языкам становится формирование поликультурной многоязычной личности, обладающей информационными, коммуникативными и интеллектуальными потребностями, способностями и компетенциями, которые позволят ей успешно действовать в условиях межкультурного общения и профессионально-языковой деятельности в роли субъекта иноязычного познания, иноязычного общения и иноязычного творчества.

Полиязычная компетенция представляет собой не просто владение несколькими иностранными языками. Полиязычная компетенция – это владение системой лингвистических знаний, умение выявлять сходное и различное в лингвистической организации различных языков, понимание механизмов функционирования языка и алгоритмов речевых действий, владение метакогнитивными стратегиями и развитой познавательной способностью. Полиязычная компетенция не является суммой знаний конкретных языков, но представляет собой единую сложную, часто асимметричную конфигурацию компетенций, на которую опирается пользователь. Она совершенствует понимание методов и процесса изучения иностранных языков и развивает способность общаться и действовать в новых ситуациях. Полиязычная компетенция делает возможной и успешной деятельность по самостоятельному овладению основами незнакомых ранее языков, поэтому компетенция полиязычия может рассматриваться не только как владение несколькими иностранными языками, но и как способность к изучению иностранных языков, владение «чувством языка», желание и умение самостоятельно изучать иностранные языки.

Мы согласны с тем что, знание языков знакомит с культурным наследием народов изучаемых языков, происходит переосмысливание собственной индивидуальности, основанной на общности человеческих ценностей. Внедрение такой модели обучения и воспитания в казахстанской школе позволяет формировать всесторонне гармонично развитую личность, способную свободно ориентироваться в международном пространстве, владеющую казахским, английским и русским языками на достаточно хорошем уровне.

Будучи выпускником школы, находясь одной ногой в школе, другой вступать в новую во взрослую жизнь, я каждый раз думаю,

что меня ждет впереди. Какие мне люди встретятся, в каких странах удастся мне побыть. Вот здесь мне будет необходима поликультурность. Я бы дал совет, что нужно учиться, построить базу знаний в школьные годы, четко поставить цели, чтобы при встрече с новыми людьми не упасть грязью в лицо. И хотелось бы сказать о патриотизме, толерантности. Значения этих слов нужно помнить и применять всегда в нашей многонациональной стране. Долг каждого молодого гражданина учиться, служить честно для развития нашего Казахстана.

**МЕКТЕПТЕГІ КӨПТІЛДІК ҚОЛДАНУЫНЫҢ
БОЛАШАҚҚА ӘСЕРІ.
FUTURE IMPACT OF MULTILINGUAL USE IN SCHOOL.
ВЛИЯНИЕ НА БУДУЩЕЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ
ТРЕХЪЯЗЫЧИЯ В ШКОЛЕ.**

ПОНОМАРЕНКО И.
НИИШ ХБН, г. Павлодар

*«Для нас будет великим преимуществом,
если мы будем в совершенстве владеть казахским,
русским, английским языками.»*

Н. Назарбаев

Біздің мектепте оқу процесіне үш тіл енгізілген.

Мұғалімнің айтуынша орның негізгі мақсаты : бірнеше тілді меңгерген, әлеуметтік және кәсіптік анықтауға қабілетті мәдениетті тұлғаны дамыту және қалыптастыру.

Үштілдік туралы Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев білім және ғылым саласы қызметкерлерінің III съезінде сөйлеген сөзінде: «Ағылшын тілінің қажеттілігі әлемге тән қажеттілік, бүгінгі күн талабы. Ал орыс тілін жақсы білу – біздің байлығымыз» десе, 2007 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауында: «Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі-мемлекеттік тіл, орыс тілі-ұлттаралық қатынас тілі және ағылшын тілі-жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі» деген болатын. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерін меңгеру адамның жеке және кәсіби қызметінің қазіргі қоғамның ажырамас компоненті болып отыр. Осының өзі үлкен көлемде адамдардың практикалық

және кәсіби тұрғыда көп тілді меңгеру қажеттілігін тудыруда. Бүгінгі таңда көп тілді білу – заман талабы. Бірнеше тілді меңгеру арқылы жас ұрпақ білім кеңістігінде еркін самғап, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіндік алады. Осы орайда мектептердің үш тілде оқытуды қолға алудағы негізгі мақсаты – бірнеше тілді меңгерген, жан-жақты білімді, бәсекеге қабілетті, мәдениетті тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Training in multiple languages has become a necessity of our time. The primary objectives of learning multiple languages include the ability to communicate in various linguistic contexts, as well as the development of social and professional culture. The President of the Republic of Kazakhstan, Nazarbayev N.O, has emphasized the importance of being trilingual in his speeches on multiple occasions. At the III Congress on science and education, he stated that the English language has become a necessary characteristic demand of the world. Moreover, he referred to the Russian language as a wealth of his country due to its importance as a language of interethnic communication. In his 2007 message to the people of Kazakhstan, he highlighted the significance of utilizing Kazakh, Russian, and English languages with higher education for the country and its people to be recognized worldwide.

In the modern society, proficiency in Kazakh, Russian, and English languages has become an essential component of personal and professional activities. This has led to the need for practical language skills to be developed professionally and in large volumes. The younger generation recognizes the necessity of learning foreign languages to soar high and gain knowledge about the world, and it has become a prerequisite for success in educational spaces.

The main goal of teaching in three languages in schools is to provide students with multilingual and well-rounded education, which would enable them to develop into competent and confident individuals.

Despite the introduction of trilingual education into the educational system, mastering the state language at a high level remains a priority. At the 19th session of the Assembly of the People of Kazakhstan, the Head of State emphasized the importance of teaching natural science disciplines such as chemistry, mathematics, physics, and biology in English, while teaching humanities such as history and literature in the native language. Following this trend, Kazakhstan teaches Russian and English in addition to biology in English at the school level, with the President setting a goal to transition to English as the language of instruction for senior classes and universities. Kazakhstan's unique trilingual policy aims to have

Kazakhstanis fluent in Kazakh, Russian, and English. The purpose of introducing trilingualism is to promote professionally-oriented language training and create a multilingual environment in educational institutions that develops students' professional competence through multilingual education. Fluency in at least one foreign language is becoming a necessity for anyone seeking better employment and professional opportunities. The study of languages goes in parallel with the system of principles of education in the system of multilingualism, where Kazakh, Russian, and English are studied simultaneously, with support from the native language. This system aims to develop multilingual consciousness, speech development algorithm, mental, oral, written, and communication. Kazakhstan's young generation aims to compete with other countries in intellectual abilities, political reforms, and technical progress. The Russian language historically and traditionally has a strong position, and it still plays an essential role in Kazakhstan, with most of the population speaking and understanding it. However, the importance of English is rapidly increasing due to the development of high technologies, the economy, and international communication.

The purpose of the study is to explore the impact of the newly introduced trilingual education system on the language competence of modern-generation students. The study aims to investigate the level of proficiency in three languages of students, identify difficulties in mastering trilingualism using various research methods, and offer practical solutions to uneven proficiency in three languages. The study's novelty lies in students' participation in creating a favorable trilingual learning environment, and the need to address difficulties in language proficiency, especially for subjects taught in the second and English languages.

In conclusion, Kazakhstan's trilingual education policy aims to develop language competencies in Kazakh, Russian, and English to prepare students for the modern world's challenges. The policy promotes multilingual education, creating a multilingual environment, and developing professional competence. The study's purpose is to explore the impact of the trilingual education system on modern-generation students' language competence and offer practical solutions to improve language proficiency.

We, as the new generation of Kazakhstan, must compete with other nations in intellectual, political, and technological progress. The Russian language holds a historically and traditionally dominant position, paving the way for development and communication. Today, a significant influx

of information from the outside world is received through Russian. The role of Russian in Kazakh society is great, as indicated by the numbers. Although oral speech in the state language is spoken by 74% of Kazakhstan's population, 84.8% of the population speaks Russian fluently, and 94.4% understand oral Russian speech. In comparison, 7.7% of the population speaks English fluently, with twice as many people understanding oral speech in English. Kazakhs understand oral Kazakh speech at 98.4%, with 2.3% reading freely and 93.2% being fluent in writing and reading.

The purpose of this study is to investigate the impact of the newly introduced trilingual education system on the language competence of students of the modern generation. The research objectives are to investigate the level of proficiency in three languages of students of the K. Makpaleev secondary school, identify difficulties in mastering trilingualism by students using various research methods, consider the causes of uneven proficiency in three languages with different points of view, and offer practical solutions.

In the modern world, due to the accelerated impact of industrialization on society, false opinions and misunderstandings often develop, mainly due to the uneven acquisition of a particular language. Therefore, the question of language is not only cultural but also political.

In creating a favorable trilingual learning environment, learners themselves can and should participate in intellectual schools. Therefore, we need to study the impact of the newly introduced trilingual education system on the competencies of the current generation. Our research and analysis have shown that students experience difficulties in language proficiency that is unequal: students are not proficient enough in the material of the subject conducted in the second and in English languages. To address this issue effectively, we have chosen different ways of learning a language that are interconnected with new technologies, more specifically with smartphones and online games.

Part II: Research

The study on the principle of interdisciplinary integration in trilingualism:

The role of helicity and cross-cutting themes in developing language competencies;

Reasons for uneven proficiency in three languages.

Factors that affect the formation of language competence:

The role of the integrated environment in language studies;
Conditions that help intellectuals create a language environment
(Create a questionnaire and conduct a survey).

Part II: Practical

Create an Instagram page:
The purpose of creating this page;
What this page will include;
The contributions of this work.

The process of trilingual education involves language subjects aimed at developing functional literacy, communicative abilities, critical thinking, and topics related to everyday life. Language subjects help develop lifelong learning skills and allow teachers to make extensive use of resources. The principle of helicity enables gradual knowledge and skill development through topics and classes, moving from simple to complex, and provides integration of subjects for a more holistic perception of the environment. Interdisciplinary integration and learning are provided through cross-cutting themes, which contribute to the establishment of intra-subject and inter-subject communications, the formation of knowledge, skills, human values, and norms of behavior. Cross-cutting themes have points of contact with many educational subjects, allowing for in-depth exploration of the topic. In our study, we researched the most common cross-cutting themes found in linguistic and scientific subjects and aimed to determine their impact on the development of language competencies in students across various subjects. The study was conducted from 7th to 9th grades of education.

Part II: Research

The study on the principle of interdisciplinary integration in trilingualism:

The role of helicity and cross-cutting themes in developing language competencies;

Reasons for uneven proficiency in three languages.

Factors that affect the formation of language competence:

The role of the integrated environment in language studies;

Conditions that help intellectuals create a language environment
(Create a questionnaire and conduct a survey).

Part II: Practical

Create an Instagram page:
The purpose of creating this page;
What this page will include;
The contributions of this work.

The process of trilingual education involves language subjects aimed at developing functional literacy, communicative abilities, critical thinking, and topics related to everyday life. Language subjects help develop lifelong learning skills and allow teachers to make extensive use of resources. The principle of helicity enables gradual knowledge and skill development through topics and classes, moving from simple to complex, and provides integration of subjects for a more holistic perception of the environment. Interdisciplinary integration and learning are provided through cross-cutting themes, which contribute to the establishment of intra-subject and inter-subject communications, the formation of knowledge, skills, human values, and norms of behavior. Cross-cutting themes have points of contact with many educational subjects, allowing for in-depth exploration of the topic. In our study, we researched the most common cross-cutting themes found in linguistic and scientific subjects and aimed to determine their impact on the development of language competencies in students across various subjects. The study was conducted from 7th to 9th grades of education.

In the research part, we have studied interdisciplinary integration as the principle of trilingualism, including the place of helicity and cross-cutting themes in the development of language competencies and the factors affecting the formation of language competence. We have created an online page on Instagram to contribute to language learning, and we have conducted research on the whole process of trilingual education, focusing on the development of functional literacy of students, critical thinking, and communicative abilities.

Our research shows that the presence of language competence in students plays an essential role in learning. We have established that if a student speaks languages fluently, they will more easily assimilate material in the natural science cycle subjects, which are conducted in English in high school. A questionnaire was carried out to determine the proportion of students who are proficient in three languages and those who still have language proficiency problems, and how this situation may affect the quality of student achievement. According to the results of the survey, a large number of students and teachers believe that the introduction of a trilingual learning system has a positive impact

on student learning, expanding the horizon of knowledge of different sciences, and sustainability.

For this, we have collected 150 terminology words of biology in three languages, and discovered that they have similarities in etymology.

Таблица 1. Термины на трёх языках
Английский Русский Казахский
Haemoglobin Гемоглобин Гемоглобин
Plasma Плазма Плазма
Platelet Тромбоцит Тромбоциттер

Red blood cell Эритроцит Эритроциттер
Leucocyte Лейкоцит Лейкоциттер
Neutrophils Нейтрофилы Нейтрофилдер
Lymphocytes Лимфоциты Лимфоциттер
Monocytes Моноциты Моноциттер
Macrophage Макрофаг Макрофагтар
Immunity Иммунитет Иммунитет
Agglutination Агглютинация Жалғамалылық
Rhesus Резус Резус

Lymph Лимфа Сөл
Humoral immunity Гуморальный иммунитет Гуморальдық
иммунитет

Allergy Аллергия Аллергия
Asthma Астма Демікпе
Eczema Экзема Қышыма
Autoimmune diseases

В итоге мы пришли к такому выводу, что основной нашей задачей является повышение языковых компетенций учащихся Назарбаев Интеллектуальной школы. Мы считаем, что в итоге это положительно повлияет на успеваемость в учебе, внеурочную деятельность, креативное и творческое развитие, то есть ученики в дальнейшем смогут свободно использовать приобретенные навыки на сквозных темах и языковых предметах.

Ранее в ходе исследовательской работы, нами было выяснено, что задачей нашего проекта является решение проблемы нехватки знаний трех языков в. В связи с этим, мы решили подобрать качественные решения в решении данной проблемы. Для этого мы также провели анкетирование у учащихся.

Результаты совместного опроса показали, что большинство учащихся, то есть 33 % учеников считают, что языковые компетенции можно улучшить, благодаря просмотрам фильмов, новостей, шоу программ и другим видам медиа-материалов на изучаемом языке. Также 30 % учащихся считают, что общение с представителями того, или иного языка может положительно сказываться на языковых компетенциях. 26 % учащихся придерживаются мнения, что посещение курсов является самым эффективным способом изучения иностранных языков.

Таким образом, проанализировав, мы решили, что не у всех людей есть возможность посещать различные лингвистические центры в связи с материальным положением, и не каждый может иметь возможность регулярно разговаривать с преподавателями - иностранцами. В связи с этим мы и быстрого усвоения языков, которые мы сначала апробировали в своем классе, затем в школе, добились хороших результатов.

Заключение.

Результаты исследовательской работы, которые связаны со знанием трех языков, показали, что проблемы, встречаемые, можно решить. Знания трех языков, помогут с легкостью усвоить учебную программу, подготовиться к поступлению в ВУЗы России и Зарубежья, стать высококвалифицированными специалистами.

Рекомендации:

Привлечь внимание учеников к посещению обучающих сайтов, направленных на улучшение знаний языков;

Популяризовать информационно-досуговые ресурсы для повышения языковых компетенций.

Консолидировать усилия школьного коллектива, родителей, СМИ, представителей местной администрации и других субъектов образовательно-культурного социума для поддержки трехязычной образовательной среды.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Конституция Республики Казахстан (1995)
- 2 Концепция языковой политики Республики Казахстан (1996г.),
- 3 Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» (1997г.),
- 4 Государственная программа функционирования и развития языков (1998г., 2001г.)

5 Концепция расширения сферы функционирования государственного языка, повышения его конкурентоспособности на 2007–2010 годы.

6 Доктрина национального единства Казахстана (2010г)

7 Образовательная программа АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы». – NIS-Programme.

8 Руководство по критериальному оцениванию для учителей основной и общей средней школ, 2017г.

9 <https://liter.kz> › Политика › «Рухани Жаңғыру»

THE ROLE OF EXTRACURRICULAR READING AS A MEANS OF MOTIVATION FOR EFL STUDENTS

SERIKOVA A., ALIKEYEVA Y.

Specialized school-lyceum «Zhas daryn» for gifted children, Pavlodar

DAULBAYEVA K. M.

scientific adviser, English language teacher

Introduction

Reading is one of the main language factors tutored at school along with Listening, Speaking, Writing, Grammar, Vocabulary and Content. Generally, reading is relatively structured in the classroom: scholars do some pre-reading task, also read a textbook, acclimated or authentic depending on their position, later they complete some post-reading tasks. In this way scholars acquire a lot of reading subskills. For example scanning, colluding, guessing the meaning of words, recapitulating let alone they develop their chops in other language factors. With the advancement in Information Technology scholars are also developing similar chops as browsing and scanning reading online.

Yet, very rarely students do what is called expansive reading [1,1 c], that's reading long textbooks with the purpose of understanding and enjoying them, when it comes to a foreign language. This way of reading, to enjoy, is supposed to arise interest for a language in scholars. Indeed, when people engage themselves in conditioning that bring pleasure their station towards the exertion itself, and any chops needed to perform the exertion is positive.

Thus, expansive reading, or reading for pleasure, is much different from typical reading conditioning in assignments. It doesn't involve separate skills training, completing exercises or getting marks for reading.

Expansive reading is done out of a person's interest to understand how

the story in the textbook develops and ends. This is how it works when expansive reading in the first language takes place. At the same time while reading considerably people develop their language chops without noticing that.

The same should conceivably be with expansive reading of a foreign fiction literature: when scholars read textbooks that they're interested in, it might bring a lot of benefits for the literacy process. Similar strategies and functions as learning new words, learning to express an opinion, expanding general knowledge, getting educated on morals, and likewise, can be the direct issues of reading outside the classroom. Having scholars not only complete reading tasks in the assignment, but also read for pleasure outside the classroom may appreciatively profit their language chops and be a great experience. In other words, reading for pleasure can come a great motivational tool in tutoring a foreign language. In the coming chapter we're going to review former studies to understand if there's a link between adulterous conditioning, expansive reading and provocation.

Studies on Extracurricular Reading and Motivation

In general, there's a lot of research proving that extracurricular activities have positive effect on students' learning, performance, attitude to study, and even social relationships [2, 21–22 p]. Regarding EFL classes, extracurricular activities help develop public speaking, communicating with peers, and provide safe environment for all students participating [2, 23 p].

In his article Yildiz [3, 24–28 c] reported a research on how extracurricular activities influenced students' learning of English. Through surveys and questionnaires, he found out that most students became more confident, got motivated in learning English.

In their comparative study Makarova and Reva [4,65 p] looked at extracurricular activities in learning of a foreign language in Canada and Russia. The questionnaires showed that such activities encouraged students to practice the use of a foreign language more frequently, they felt positive about such activities and noticed improvement in their communication skills. Students also noted that they managed to overcome their shyness.

A Pirih [5,171 p] in her article reports the results of implementing expansive reading in EFL. Coded interviews showed students' positive feelings towards expansive reading in English, improvement in vocabulary and reading fluency.

Normah [6,3 с] looked at extracurricular activities from teachers' side. He examined teachers' attitude to similar way of enhancing language chops in Saudi Arabia. School preceptors were Asked to answer questionnaire and share in an interview. He found out that teachers felt positive about such activities, and noticed progress in their students' performance at school.

M.V.Kuimova, S.A.Ukhov in their composition[7,2 с] claim that reading encourages provocation along with enhancing vocabulary. They point out that reading provides the following benefits: aises interest; develops imagination; promotes positive station towards the culture; boosts scholars' confidence. Reading also appreciatively affects jotting and speaking chops furnishing the base for perfecting productive chops.

It can be inferred from the above that reading, for case, in a form of an adulterous class, is salutary for a range of chops from academic to social. In all cases similar reading conditioning inspire scholars to continue their study of the language and prove to be effective. Before enforcing similar classes some important effects need to be considered. The coming chapter examines factors of organizing similar classes, possible in-class conditioning, and feedback for scholars.

How to organize Reading outside the Classroom

Regarding association of redundant reading classes, similar factors as the number of assignments per a certain period, the choice of books, the authenticity of reading accoutrements, in - class conditioning and monitoring of the process come to mind. As for the number and frequence of adulterous classes, it solely depends on individual situation at a certain academy. Preceptors first should study the requirements of the scholars to whom they plan to introduce the redundant reading classes, determine scholars' language position and negotiate with the academy administration the program itself and its perpetration. Therefore, the near look will be taken on all other factors but the number of classes.

Which book to choose is one of the most important factors for redundant reading as it directly affects the interest of scholars. Forcing scholars to choose a book from obligatory class list or assessing a book by the schoolteacher's taste will ruin the veritably idea of redundant reading as a motivational tool to enhance scholars' literacy. Hence the choice of the book should be bandied with scholars in advance. It's over to them whether to choose books collectively according to their taste or follow the idea of a book club where reading enthusasists agree to read one book which meets interests of all members. Of course, scholars might want to try both approaches, and also decide which one suits more.

The authenticity of textbooks is the factor where school teacher's guidance is veritably important. However, it'll ultimately demotivate them despite choosing a book according to their taste, If scholars choose a book of shy position of difficulty. Keeping in mind that expansive reading is reading of long textbooks for pleasure the schoolteacher should advise scholars to choose similar variant of the book of their choice which corresponds to their proficiency position of English.

There are two ways to achieve that: canted compendiums or authentic accoutrements according to age position. Graded compendiums are acclimated in terms of vocabulary and structure. generally their position corresponds with CEFR situations of language proficiency. Hence, the school teacher can advise, for case, a pupil at abecedarian position to read graded books labeled' abecedarian', and also for other situations. Chancing authentic material of different language situations generally means moving along the range of literature for different periods. For illustration, freshman or abecedarian position could be set up in children's fairytales.pre-intermediate position in books for children of abecedarian academy; intermediate position in books for teenagers. One strike of this choice is difficulty of chancing a book of interest for scholars, especially, if they are aged than the reading followership of the authentic books.

And of course, for scholars of advanced position the schoolteacher might suggest unused books. The advantages are egregious scholars have the experience of reading real, authentic textbooks; they get to know different jotting styles of authors; and it might help develop their chops in creative jotting if they're inclined to jotting.

After scholars decide which books to read the school teacher should suppose through conditioning in class that might help scholars to partake their reading experience, develop their language chops and have pleasurable time together with their peers. There are numerous conditioning mentioned in exploration literature [7,3 p], [8,11 p.], among them are bills, conversations, part plays, drama, writing essays. The school teacher should be conservative not to turn those conditioning into mundane ones from an ordinary assignment else scholars again might get demotivated. One way to avoid similar problem is to involve scholars in decision timber of how to partake their reading experience with each other.

One of the part of the schoolteacher in adulterous conditioning is to cover. Monitoring doesn't mean formal assessment and giving scholars grades. Since redundant classes are supposed to be not only useful but

also fun, grading scholars will work against their provocation. But on the other hand the schoolteacher should cover if similar classes actually enhance scholars' literacy.

The effects that should be under observation are scholars' chops and subskills that reading can help develop. Similar chops can be measured through checks for scholars, and overall observation and schoolteacher's assessment grounded on it. The schoolteacher should else identify problems, for illustration, loss of interest in reading which might be caused by numerous factors. The part of the schoolteacher then's to exclude objective factors similar as lack of intriguing in-class conditioning, unhappy choice of the position or of the book, and to give advice or try to help with other factors similar as stully load in other academy subjects, particular connections within the group and so on still, different quizzes, game quizzes in particular.

If it meets scholars' interest. But similar quizzes generally reflect knowledge of factual information, of some vocabulary and alphabet, but hardly say anything about how scholars developed their other language chops.

Overall, monitoring is important for adulterous classes but only in terms of praising scholars achievements, relating problems and correcting the process, general observation of the progress of scholars' language chops.

Intermediate results of perpetration of Extracurricular Reading classes

In our school in honor of the campaign «school cured to reading» («оқуға қуштар мектеп») were opened «literature club», which consisted of students 6–10 classes. Scholars read different fiction books, such as Sherlock Holmes's adventures, captain Grant, Harry Potter, Tom Soyer in two languages. There were books in English and Russian simultaneously. Once a week, based on the books read, we organised meetings, discussions and debates in English, because authors themselves were foreign. Also the final project is the organization of mini-scenes or books projects. We, acting club leaders, created a mini electronic book in which children could find original and adapted versions of books.

In order to check opinion of students, we asked them to grade from 1 to 10 on the following parameters:

- the satisfaction with the classes;
- the enjoyment of reading the book of choice;
- the progress of speaking in terms of confidence; the enhancement of vocabulary understanding;

- the ability to express their opinion logically;
- the enhancement of using the vocabulary in speaking and writing.

Overall scholars were satisfied with the classes(the average(7.9/ 10), enjoyed their reading(9.1/ 10), came a little more confident(6.2/ 10), set up they understand more words(8.2/ 10), began to express their opinion better and made it more logical(7.2/10) and use further words in their productive speech(7.0/ 10).

Also, our students, literary club members, participated in various competitions and debates, took places and won prizes there. For example, Surtai Ayazhan and Ermekova Tomiris participate in debates in Russian, Kazakh, English, recently they took third place in the debate in English. Makarov Muslim-a ninth grade student, actively participates in reading competitions and takes first places.

According to results of questionnaire, this club was useful for children. As a leaders of club, we decided that this project will continue, so we plan to transfer the project to the hands of responsible participants of the club.

REFERENCES

- 1 <https://www.teachingenglish.org.uk/professional-development/teachers/knowning-subject/articles/extensive-reading>.
- 2 <https://tspace.library.utoronto.ca/handle/1807/68767>.
- 3 <https://www.researchpublish.com/papers/the-key-to-success-in-english-learning-can-be-involvement-in-extra-curricular>.
- 4 <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/53958?locale-attribute=en>.

ТІЛДІК ЖАҒДАЯТ: ҚОСТІЛДІЛІК ПЕН КӨПТІЛДІЛІК

ЭРКУЛОВА С. Э.

11-сынып, оқушы, № 27 мектеп, Павлодар қ.

ШАПЕНОВА Р. А.

ағылшын тілі мұғалімі, № 27 мектеп, Павлодар қ.

Қоғам мен тіл тығыз байланыста. Екеуінің байланысы туралы, тілдің қоғамдық құбылыс екендігін тіл біліміндегі әлеуметтік бағытты қолдаушылар әлдеқашан дәлелдеген. Ф.де Соссюрдің лингвистикалық тұжырымдары – өткен ғасырдағы социологиялық мектептің берік ұстанған тұжырымдары. Бастауын сол кезеңдерден алатын тілдің қоғамдық сипаты туралы ойлар бүгінде берік жалғасын тапқан. Тіл білімінің антропоцентристік бағытындағы

әлеуметтік лингвистика тілдің қоғамдық табиғатымен байланысты қызметін зерттейді. Оның зерттеу нысанына жататын мәселелердің бірі – тілдік жағдаят, тілдік саясат мәселелері.

Ғылыми мақаламызда қазақстан республикасындағы тілдік жағдаятты зерттеу нысаны еттік. Осыған байланысты қостілділік, көптілділік терминдеріне анықтамалар беріліп, ғылыми тұжырымдарды жүйеледік.

Тілдік қатынастардан ажырамайтын және онымен тығыз байланысты тілдік құбылыстардың бірі – билингвизм. Бұл латын тілінен енген термин, қостілділік деген терминге балама ретінде қолданылады. Қостілділікті әлеуметтік лингвистиканы зерттеушілер екіге бөліп қарастырады. Олар: туыстас тілдердің қостілділігі және туыстас емес тілдердің қостілділігі.

Қостілділік адамзат қоғамына тән, жалпыға ортақ әлеуметтік лингвистикалық құбылыс. Оның пайда болуы мен қалыптасу жолдарын сипаттап, болашағын бағдарлау үшін тіл мен қоғамның өзара байланысу заңдылықтарын жақсы түсіну шарт. Қостілділік жағдайында екінші тілді меңгеру деңгейі туралы түрлі көзқарастар бар. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, қостілділер екі тілді тең дәрежеде меңгеруі тиіс деп есептесе, біреулері міндетті емес деп тұжырымдайды. В.А.Аврорин алғашқы пікірді қостайды: «Нағыз қостілділік екінші тілді меңгеру деңгейі бірінші тілді меңгеру деңгейіне жеткенде ғана басталады». Билингвизм және екі тілді меңгеру деңгейі туралы берілген Е.Ю.Протасова анықтамасына сүйенсек, қостілділік – екі тілде қатар сөйлеу мүмкіндігі. Екінші тілді меңгеруі ана тілін меңгеру деңгейіне жақын болуы тиіс. Тілдердің қоғамда толық жетіліп дамуы немесе тең дәрежеде қалыптасуы, сондай-ақ бір-бірімен тәуелсіз жағдайда болуы мүмкін. Тұрақты тілдік жағдайда, қоғамда мәртебесі жоғары беделді тіл мен мәртебесі төмен беделсіз тіл қатар өмір сүреді. Оның біріншісі – грамматикасының күрделілігімен ерекшеленіп, көбінесе ресми жағдайларда және жазбаша жазуларда қолданылады. Ал екіншісі – күнделікті өмірде, көбінесе ауызекі сөйлеу тілінде қолданылады [1].

Қостілділікке психологиялық және методикалық мінездеме берген Е.М. Верещагин билингвизм типологиясының үш түрін атап көрсетеді. Олар: психологиялық, социолингвистикалық және лингвистикалық. Қостілділіктің психологиялық типологиясын рецептивтік, репродуктивтік және продуктивтік деп бөледі. Бұлай бөлуде негізге алғаны индивидтің қостілділікті меңгеру деңгейі. Рецептивтік қостілділік жағдайында индивид сөзді екінші тіл

арқылы түсінуге мүмкіндігі бар. Репродуктивтік билингвизмді меңгерген адам естіген сөзін басқа тілде айта алады. Продуктивтік қостілділікте өз сөзін мағына беріп, шығармашылық жағынан құрастыра алуы.

Билингвизмнің социолингвистикалық типологиясын екінші тілді меңгеру әдісіне байланысты қостілділіктің қатынастық және қатынастық емес түрлеріне бөлуге болады. Қостілділіктің қатынастық түрі түрлі этникалық және тілдік топтар қызметі және бірлесіп өмір сүру барысында пайда болады. Оған мысал, бұрынғы КСРО аумағындағы ұлттық-орыс билингвизмі немесе қазіргі ҚР-дағы қазақ-орыс қостілділігі болып табылады. Билингвизмнің тіршілік әрекеті барысында екінші тілді қолданушылармен тікелей қатынаста болмауы қостілділіктің қатынастық емес түрі болып табылады.

Қатынастағы тілдердің қолданылу бағытына қарай қостілділік біржақты және екіжақты болып бөлінеді: біржақты қостілділік - қатынастық тілдерді қолданушылардың кейбірі екінші тілді меңгереді, ал қалғандары екінші тілді меңгере алмайды. Қостілділіктің екіжақтылығы жағдайында қос қатынас тілдерді қолданушылар билингвтер болып табылады. Билингвизмнің бұл түрлері тіларалық байланыстар нәтижесінде пайда болады.

Қолданушылар аясының кендігіне қарай жеке (белгілі бір ұлттың жеке мүшелерінің екі тілді білуі және пайдалануы), топтық (белгілі бір этникалық және әлеуметтік топ), көпшілік (екі тілді тұрғындардың көпшілігінің білуі және қолдануы) [1].

Э.Сүлейменова және Н.Шаймерденова билингвизм түрлеріне толық сипаттама береді. Аймақтық қостілділік - елдің белгілі бір аудан тұрғындарының екі тілді білуі және пайдалануы, ұлттық билингвизм — елдің осы аталған этностарының екі тілді меңгеруі және пайдалануы. Республика тұрғындарының арасында орыс тілін меңгеру кеңінен тарағандықтан қазақ-орыс билингвизмі ұлттық-орыс билингвизмі ретінде сипатталады. Сонымен бірге табиғи қостілділік – осы тілді қолданушылардың тікелей өзара іс-әрекетінен пайда болған және жасанды қостілділік – екінші тілді үйретуге арнайы жағдай туғызу нәтижесінде пайда болған қостілділік болып бөлінеді. Ғалымдар сондай-ақ қосымша қостілділік деп билингв екінші тілді бірінші ана тілінің күзіретін жоймай пайдалануын атайды, ал егер билингв екінші тілді меңгеру жағдайында бірінші тілдің күзіретін жоғалтатын болса, ол орын басатын қостілділік деп аталады.

Екі тілді жетік меңгеру амбилингвизм деп аталады. Семилингвизм дегеніміз – индивидтің ана тілін де, екінші тілді де толық меңгермей, екі тілдегі күрделі конструкциялардың мағынасын беруде қиыңдықтарға кездесуі. Э.Сүлейменова кеңестік тіл білімінде қай тіл болмасын, (ұлттық немесе орыс) ана тілі болған жағдайда қостілділіктің жігін бір-бірінен ажырату жалпыға танылған құбылыс деп атап өтті. Бірінші кезекте бұл ана тілі ұғымына, ұлттық және орыс тілдерінің өзара байытылуы туралы ережеге ұлттық-орыс қостілділігі туралы қалыптасқан пікірлерге және билингвизм жағдайында тілдердің біреуін сақтап қалу мәселесінің шет қалуына қатысты болды. Көптеген жылдар бойы қостілділік жағдайында ана тілінің сақталуы, ауысуы және жойылуы туралы мәселелер айтылмай келді, керісінше орыс тілімен қатынаста болған тілдерді байыту міндеті атап өтілді. Ғалым атап өткендей ұлттық-орыс қостілділігі шеңберінде тілдердің өзара қызметі нәтижесінде тіл үнемі дамып байымайды. Кейбір ұлттық тілдер пайдалану саласында өзара тепе-теңдігін жоғалтып алды[2]. Ол еліміздегі екі және көптілділіктің даму және таралу тарихын бірнеше кезеңге бөледі. Соларды санамалап берсек.

Бірінші кезең – қазақ этносының қалыптасуы және көршілес мемлекеттермен әр түрлі байланыстар орнату кезеңі.

Екінші кезең – Қазақстан аумағында орыс тұрғындарының пайда болуы және Ресеймен түрлі қатынастарды нығайтумен байланысты.

Үшінші кезең – кеңес дәуірі[2].

Республика аумағына көптеген халықтарды еріксіз жер аудару және 30 жылдардағы аштық кездерінде түбегейлі демографиялық өзгертулер болып өтіп, соған байланысты негізгі ұлттың құрамы тұтас сақталып қалған жоқ. 1939-1979 жылдар аралығындағы санақтар бойынша Қазақстандағы ең көп этнос орыстар болып табылды. Осы кезеңде ұлтаралық қатынас құралы ретіне орыс тілін дамытуға ерекше көңіл бөлінгенін З.Ахметжанова айрықша атап өтеді. Сол уақытта қазақ-орыс қостілділігімен қатар, билингвизмнің өзге де түрлері өрістеді, соның ішінде неміс-қазақ билингвизмі.

Осы жағдайға байланысты Э.Сүлейменова: ұлттық-орыс қостілділігі жағдайында басты тіл ретінде ана тілі емес, орыс тілі кеңінен қолданылды. Яғни бұл жағдай ана тілін меңгеру деңгейі төмендеп, ана тілін білу пассивтік бағыт алғанын көрсетеді. Ғалым ана тілі мәртебесінің төмендеуі – ұлттың төмендеуіне, оның тарихы мен мәдениеті, беделінің төмендеуіне әкеп соғады деп атап өтті[2].

З.Ахметжанова төртінші кезеңнің басталуын республиканың егемендік алуымен және қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесі, ал орыс тіліне халықаралық қатынас тіл мәртебесінің берілуімен байланыстырды[3].

Қазіргі дүниежүзілік практикада екі тілді қатар қолданған қоғамның болатыны сияқты екі (кейде одан да көп) қоғамға бірдей қызмет ететін тіл де аз емес. Жалпы қазір бір тілден тұратын қоғам жер-жерде кездесе бермейді. Адам міндетті түрде бір этникалық қауымдастықтың құрамына енеді. Ал ол этникалық еш уақытта томаға тұйық болып қалмайды. Олар бір-бірімен қарым-қатынасқа түседі. Қарым-қатынас екі этникалық қауымдастықтың немесе біреуінің тілінде жүзеге асады. Қостілділік пен көптілділік жеке адамға тән құбылыс емес, әлеуметтік сипаттағы құбылысқа айналады.

Елімізде бірнеше ұлттың өкілдері тұрады. Бір ғана Павлодар облысында 116 дан аса ұлттың өкілі тұрады екен. Олардың барлығы да мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін білуі керек. Ұлтаралық тіл ретінде орыс тілінде қатынас жасайды. Соған қоса 2007жылғы Жолдауда «Тілдердің үштұғырлығы» туралы мәдени жобаны кезеңдеп іске асыру айтылған. Осыған сәйкес қазақ қоғамында ағылшын тілін меңгеру кең қолға алынды. Қазақстан Республикасының тілдік саясатына орай халықаралық тіл ретінде ағылшын тілі кең қолданыс тапқан. Жолдауда: «қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі» ретінде көрсетілген. Бұл – еліміздегі тілдік жағдаяттың нақты көрінісі. Тілші-ғалым Б.Қасым әлемдік білім кеңістігіне ерудің жолдары ретінде: «Қазақ тілін үштілділіктің көлеңкесінде (ағылшын, орыс) қалмайтындай, еңбек нарығында мемлекеттік тілді білуді талап етуді бірінші орынға қою, елімізде қазір керісінше, ағылшын тілін білуді талап етуде, ғаламдану үрдісінде ол да дұрыс шығар, бірақ бәсекелестікке төтеп бере алатын қоғамның мүддесі мен мақсатына қызмет ететін қазақ тілін сол деңгейге жеткізу, барлық білім беру жүйесінде мемлекеттік тілді оқытуды саннан сапаға көшіріп, оқулықтардағы олқылықтарды орнына келтіріп, білімді де білікті мамандармен қамтамасыз ету, біліктілігін арттыру» керектігін айтқан [4, 32 б.].

Бұрынғы президент Н. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты жолдауында: «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде. Қазақ тілі 2025 жылға қарай өмірдің барлық саласында үстемдік етіп, кез келген ортада

күнделікті қатынас тіліне айналады. Осылай тәуелсіздігіміз бүкіл ұлтты ұйыстыратын ең басты құндылығымыз – туған тіліміздің мерейін үстем ете түседі. Тәуелсіздігін алған тұста еліміздегі қазақтың саны 6,8 миллион немесе 41 % болса, қазір 11 миллионға жетіп, 65 %-дан асты. Қазақтың саны 4 миллионға артты.

Егер әрбір қазақ ана тілінде сөйлеуге ұмтылса, тіліміз әлдеқашан Ата Заңымыздағы мәртебесіне лайық орнын иеленер еді. Қазақ тілі туралы айтқанда, істі алдымен өзімізден бастауымыз керектігі ұмыт қалады. Ұлттық мүддеге қызмет ету үшін әркім өзгені емес, алдымен өзін қамшылауы тиіс. Тағы да қайталап айтайын: қазақ қазақпен қазақша сөйлессін. Сонда ғана қазақ тілі барша қазақстандықтардың жаппай қолданыс тіліне айналады»[5] деген.

Еліміздің әлемнің дамыған елу мемлекеті қатарынан орын алуы үшін бәсекеге қабілетті, жан-жақты дамыған жас ұрпақты қалыптастыру мәселесі өткір қойылып отыр. Өйткені, тек бәсекеге қабілетті азаматтар ғана Отанымыздың тұрақты дамуына үлестерін қосатыны анық. Көптілді меңгеру адамдар арасындағы келісім мен өзара түсінушілікті шешуге көмектеседі. Адамның көп тіл білген сайын соғұрлым мүмкіндіктері арта түсетіні белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика. – М., 1987

2 Сүлейменова Э. Актуальные проблемы казахстанской лингвистики: 1991-2001. – А., 2001

3. Ахметжанова З. Типология билингвизма и полилингвизма в Казахстане; немецкий и славянский компоненты // Жизнь языка и язык в жизни. – А., 2005

4 Қасым Б. Қ. Аналитикалық аталымдардың уәждемесі. ҚР БҒМ-нің, ҰҒА-ның Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 2001, №4 – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы 57-62 бет.

5 «Қазақстан-2050» стратегиясы (ғаламтор)

РАСКЕЛДІ Б. А.

ученик, 10 класс, Гимназия имени Абая для одаренных детей, г. Павлодар

ПҮРЛІМДІЛІК ПАРАДИГМА ЖАҒДАЙЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АНЫҚТАУ

Бұл мақалада студенттердің көптілді құзыреттілігін арттырудағы парадигмалық контексттің рөлі айқындалады.

Түйін сөздер: көптілділік, парадигма, тілдік құзыреттілік, сөйлеу композициясы, тілек мотиві.

Ежелден би, сөз өнеріне мән берген елміз. Шешендік сөздің қадірін білетін, жоғары дәрежелі сөздерге ден қойған, «Дәт» сөзіне ойланып жауап беруге машықтанған қазақтар тіл шеберлігіне ерекше мән бергенін түсінеміз. Сонымен бірге қазақтың табиғатпен етене араласып, тіл байлығын дамытып, ана сүтімен «жеті жұрттың тілін біл» деген қағиданы меңгергенін бүгінде біреу білсе, біреу білмейді.

Үш тұғырлы тілді меңгеру мәселесі ұлтаралық және халықаралық қатынастарды құру қажеттілігінен туындайтын саяси талап десек қателеспейміз. Өкініштісі, ата-бабамыздың айтқан ұстанымын санамыздан ығыстырып, тіл үйренуді тек тоқпақтың қарым-қатынас құралы ретіндегі құдіретімен ғана ояту өкінішті. Дегенмен, бұл өз-өзіне өкіну және ежелгі грек философтары мен шығыс елдерінің софистік концепциялары тұлғааралық қарым-қатынасқа бағдар жасағаны бұл мәселені шешуге негіз болады. Ежелгі Греция У-III ғасырлар. Біздің дәуірімізге дейін шешендік өнер, ауызекі сөйлеу дағдысы сияқты пәндердің арнайы берілуі оның тіл үйрену жағдайында жүзеге асырылғанын дәлелдейді.

Қазіргі әлеуметтік лингвистиканы талдау барысында ғалымдар тіл әлеуметтануының рөліне басымдық береді: олар тілдің қызметі әртүрлі әлеуметтік жағдайлардың әсерінен өзгеретінін анықтады.

Е.Д.Поливанов тілді психикалық және әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырды. Дене, психикалық және әлеуметтік құрылымдар тілдік әрекеттің негізі болып табылады деп есептеледі. Бір жағынан тілдің ғылыми негізі тарихи-жаратылыстану болса, екінші жағынан адамның психологиялық іс-әрекетіне байланысты болса, үшінші жағынан қоғамдық ғылым болып табылады.

«Тілдік құзіреттілік» ұғым ретінде 20 ғасырдың ортасында қалыптасып, оның мәні айқындала бастады. Бұл ұғымды

50-жылдары жаңалық ретінде ғылыми айналымға енгізген зерттеуші американ ғалымы Н.Хомский. Лингвистикалық сауатты Н.Хомский әңгімелесу-тындау әрекетінде тілді идеалды контексте меңгеру қабілетін жетілдіру процесінде білімді қарастырды. Сонымен бірге, зерттеуші бұл ұғымның адамның табиғи қабілет екеніне тоқталып, оның грамматикалық құрылымына терең де жүйелі көзқараспен түсіндіреді.

Тумысынан туған зерттеушінің грамматикалық құрылымды іргелі, іргелі ғылыми негізде зерттеп, оның тілді меңгерудегі қарқындылығы, дәлдігі, нақтылығы тұрғысынан белгілеуге мән бергені байқалды. Бұл жұмыстың тағы бір артықшылығы – бихевиористік, былайша айтқанда қарапайым тілді меңгеру сапасында индуктивті, тұлғалық қабылдау мүмкіндігіне сәйкес келуі.

Қорыта айтқанда, «лингвистикалық күзіреттілік» ұғымын алғаш рет XX ғасырдың 50-жылдарында Н.Хомский қарастырған, егер әрбір адам тіл үйренудің іргелі ғылымын өзінің табиғи тілімен үйлестіре пайдаланса, оның тілдік құзыреті жетілдіріледі деп есептеді. және туа біткен қабілеттер мен оның жылдамдығы мен қарқындылығына сәйкес үйренеді.

И. Н. Горелов тіл құзыретін «тіл білімінің ақиқаты» ретінде зерттеп, оның барлық тілдерді топтастыратын ортақ заңдылықтарын айқындап және белгілі бір тілдің өзіне тән индивидтік мәнін ашқан. «Тіл білімінің ақиқаты» түйіндемесі менгерген тіл құрамы мен қорының ұзақ тұрақталуымен оқшауланады. Н. Хомскийден И. Н. Гореловтің ерекше пікірі - «тіл құзыреті» ұғымының жеткізушісі тіл емес, идеалы емес (дерексіз), керісінше ақиқаты деген түйінді сөзі.

А. А. Леонтьев тіл құзыретін белгілі бір бағдарлама құратын қабілет сапасында зерттеген. Оны іске асыруда ұдайы өзі айтқан сөйлемдеріне бақылау жасай алуы деген жаңалық енгізеді. Зерттеуші мұнымен бірге, бұл фазаның өзі тез өзгеріп, есепсіз жүзеге асады деген ой қорытады.

Ой өрнегін сөз, сөйлем түрінде жеткізуде көптеген қиындықтар пайда болып, ой мен сөйлем арасында алшақтықтар кездесіп, айту үдерісінде қарқындылық бәсеңдеп қалады. Міне, осындай жүйеде ғана адам тіл қызметінің ішкі заңдылығын түсінбек деген зерттеушінің ой-пікірі байқалды.

Ю. Д. Апресян тіл құзыретін блок - іс-әрекеттің күрделі құрылымының тілдік материалы тұрғысында зерттеген. Бұл орайда,

зерттеуші ой айтушының мазмұнға қарамауы мен оның сауатты құрылуына аландамауы басым болатынына тоқталған. Жекелеген ой-пікірді анықтауда грамматикалық, семантикалық, корректорлық іс-әрекеттердің әртүрлі болуы да осыдан деп ой түйеді.

М. В. Вятютнев тіл құзыретін тіл білімінің шағын ережесін интуитивті тұрғыда меңгерген іс-әрекет тұрғысында зерттеген. Тіл білімінің бұл шағын ережесінде тіл құрылымының негізі қарым-қатынасқа түсіретін құрал болып келетініне дәйектеме жасаған. Тіл меңгеру ережесінде міндетті қабілеттіліктер қалыптасуы қарастырылмайтынына тоқталады. Қорыта келгенде, зерттеуші түрлі-түрлі грамматикалық заңдылықтар меңгеруден бұрын тіл білімінің құрал, инструментарий сапасына, коммуникативтік іс-әрекетіне маңыз бергені аңғарылды.

Н. И. Формановская лингвистикалық құзыретке мынандай түсініктеме құрады: тілдің фонетикалық, грамматикалық заңдылығына, салиқалы белгілі бір жағдайларға құрылған стильдік ережелерге, мәтіндегі түрлі ой-пікірлерге, қарым-қатынас құру заңдылығына, оның қағидалары және коммуникативтік ықпал жасау үдерісіндегі ережелеріне, сөйлеу шеберлігінің стратегиялық және тактикалық қарымына, сөйлеу техникасының менгерілуіне, сөйлесімдегі өзгертілім жүйесіне, әртүрлі сферадағы өндірістік деңгейдегі тілдің әлеуметтік қолданым нормаларына сәйкес ой-түйін, тұжырым жасау қабілетін ұдайы өркендету неғұрлым зерттеушілер саны көбейген сайын тіл құзыретінің лингвистикалық мәні тереңдеп, оның біліктілік сапаға айналуындағы шарықтау шегі, акмеологиялық қарқынның үдей түсуі аңғалып отыр. Бұл тұжырымнан шығарар түйініміз лингвистикалық құзыретті меңгермейіше, студенттердің аталған ұғымды анықтау феномені алға ілгерілемейі өз-өзінен түсінікті демекпіз. Студенттердің тіл меңгерудегі құзыреті аталған лингвистикалық заңдылықтардың иерархиялық өрлеу динамикасына табиғи-тума қабілеттіліктерінің негізінде өркендемек.

Жоғарыда талданып өткен ғылыми еңбектерді ой елегінен өткізсек, мынандай тұжырымдарды саралауға мүмкіндік бар:

тұлғаның жүйе құру сапасының деңгейі ескеріледі;

өзінің жеке мүмкіндігіне сәйкес тұлғалық коммуникативтік сапаның деңгейі;

тіл туралы білім жүйесі, тіл туралы ұғымдардың құбылыс, құрал ретінде менгерілуі;

әр студенттің қажеттілігіне орай кәсіби арналарға және өмірдегі әлеуметтік ортасына сай мәдени қарым-қатынасқа түсуі;

бағдарлық тұрғыда құндылықтарды ажыратуға, тұлғаның қажетсіну уәжіне сәйкес өрлеу динамикасы.

Біздер жүйелі тұрғыда тілдің лингвистикалық құзыретін төмендегідей бөліп алуды жөн көрдік: қажетсіну уәж, ақпараттық, тәртіптілікті тіл табиғатына жүгіндіру, эмоционалды-еріктілік. Мұның өзін бірлікте және өзара ықпалдастық заңдылығында қарастыру деп түсінген дұрыс.

Қажетсіну уәж лингвистикалық құзыретті анықтау студенттің қарым- қатынасқа түсу барысында жүзеге асады. Нәтижесінде, студенттің тілге деген жаңа философиялық дүниетанымын, парадигмасын оятып, таным қызметін белсенділікке түсіріп, шығармашыл бағдарын айқындап, сөйлеу коммуникативінің құндылығы мен маңызына байыппен қарауын ширатады.

Көптілділік құзырет - кәсіби мамандыққа қатысты өркендеп, әр студенттің болашақта карьер, мансап деңгейінде өсуіне қажетті нысан.

Оқылымдылық-мазмұндық құрамда студенттерді оқыту мазмұнының біліми-ғылыми мазмұнмен ұштастыру арқылы білімге тарту.

Тұлғалық-мазмұндыққа, кәсіби мамандыққа сәйкес лексикалық- грамматикалық күрделі программалар құрылып, студенттердің деңгейіне сәйкес когнитивтік және сөйлесім қызметі іске асырылады.

Қорыта келгенде, лингвистикалық құзырет аталған үш құрамдықты тұтастырып, әр студенттің меңгеруге тиісті мамандығына қатысты қазақ тілін, орыс тілін, ағылшын тілін бірдей меңгеруіне мүмкіндік туады.

Бұл орайда, әр мамандықтың өзіне тән стилі, бағамы, сөйлеу мәнері, мазмұны ескеріледі. Нәтижесінде, кеңестік дәуірдегідей екінші, үшінші тілді күшпен, зорлықпен үйрету деген ығыстырылып, әр студенттің түбегейлі көптілді меңгеруге қажеттілігі оянары сөзсіз. Бұл жағдайда, студент өзінің көптілді меңгеруге тиісті мәселеліктің өткірлігін анықтап, өзін-өзі басқа тілдерді меңгеруге өзінің ана тілін негіз ретінде алуына бағдар жасалуы көзделеді.

Ақпараттық құрам студенттердің лингвистикалық құзыретін арттыруда тілге қатысты арнайы пәндерден білім жиынауына мүмкіндік береді. Нақтылап айтсақ, ол пәндер: «Базалық шетел тілдері», «Мәдени қарым- қатынас практикумы», «Мәдениаралық

коммуникативтің теориясы мен практикасы» және т.б. мемлекеттік стандарт шегінде және жоғары оқу орнындағы қосымша білім беретін элективті курстар арқылы ақпараттық білім жияды. Студенттер бұндай пәндердің маңыздылығын айқындап, лингвистикалық құзыреттері нәтижесінде диалогқа, полилогқа түсу шеберлігін шыңдай алады.

Көптілділікті меңгеру құзыретінің жалпы заңдылығы ретінде біздер төмендегі түзілімді, таксономияны құрдық:

- шет тілдерінің жүйесін тарихи білім негізінде тұтас қарастыру;
- тілдер мен оның мәдени деңгейіндегі байланыстарды қарастыру;

- көпмәдениеті әлемдегі шет тілдерінің алар орны жайлы мәліметті қарастыру;

- меңгеруге тиісті елдердің мәдениет тануын, лингво-мәдениетін танытарлық материалдарды қарастыру;

- меңгеруге тиісті тілдердің орфографиялық, орфоэпикалық, лексикалық, грамматикалық, стильдік нормаларын қарастыру;

- көптілділік қарым-қатынас құралы ретінде қолданылуын және сөйлесім қызметінің барлық құрам бөліктерін (сөйлесім, айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым) ресми, биресми тұрғыда қарастыру;

- қарым-қатынаста тіл құралдарының қолданым мақсатына, орнына, уақытына, арнасына, әлеуметтік мәртебесіне сәйкес қарастыру;

- өздігінен тіл меңгеру іс-әрекетін өркендетуін және оны жадында сақтауын қарастыру;

- тілдерді меңгеру үдерісінде оның интеллектуалды характерін жіктелуін, топтасуын, ақпараттануын қарастыру.

Ұсынылған түзілім ақпараттық компоненттің лингвистикалық құзыретін құрайды. Бұл лингвистикалық құзырет студенттердің жүйе құрамы қабілетін дамытады. Лингвистикалық құзырет құрылымы ретінде тек аталған түзілім деген ойдан аулақ болған дұрыс. Жағдайға, әлеуметтік мәселелерге қатысты аталған түзілімге өзгерістер енгізуге мүмкіндік бар.

Қорыта келгенде, лингвистикалық құзырет әр студенттің ақпараттық технологиямен коммуникарлық қабілеттілігін қажетсіну уәжі арқылы өркендете алады. Ақпарат ол бейіндік деңгейіне тікелей тәуелді болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Лосев, А. Ф. История античной философии: в констативном изложении. 1-е изд.: М.: Мысль, 1989.
- 2 Гречко, В. А. Теорияязыкознания.-М.: Высшая школа, 2003.- 375 с.
- 3 Поливанов, Е. Д. Поливанов Е. Д. Статьи по общему языкознанию. -М., 1968.
- 4 Хомский, Н. Язык и мышление. - М.,1972. - С. 21
- 5 Горелов, И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. Отв. ред. В. Н. Ярцева; Предисл. В. И. Карасика. Изд. 4-е. - М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. - 112 с.
- 6 Леонтьев, А. А. Язык, речь, речевая деятельность. - М.: Просвещение, 1969.-214 с.
- 7 Апресян, Ю. Д. Избранные труды. Том I. Лексическая семантика (синонимические средства языка). - 2-изд., испр. и доп. - М.: Языки русской культуры, 1995. - 464 с.
- 8 Вятютнев, М.В. Теория учебника русского языка как иностранного. -М., 1984
- 9 Формановская, Н.И. Речевой этикет и культура общения. - М. : Высшая школа, 1989. —159с.
- 10 Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М. : Смысл, Академия, 2005. - 352 с.

Секция 5

*Заманауи білім беру және әлеуметтік жұмыс
Современное образование и социальная работа*

MODERN EDUCATION AND SOCIAL WORK

KUSAINOVA Z. G.

teacher of English language, State institution School № 17, Karaganda

VLADIMIR N.

student, 10th grade, School № 17, Karaganda

One of the main processes that make up a holistic pedagogical process is the learning process (learning process).

In modern pedagogy, learning is characterized as a type of human cognitive activity. A student at school at every lesson in any class studies the socio-historical experience of mankind, learns about the world around him. He develops the skills and abilities associated with educational activities. His brain reflects the studied objects of reality. The learning process is therefore a process of learning about the world around the student.

The purpose of the work: to study and identify the types of modern organizational forms of teaching.

The changing role of education in society has determined most of the innovation processes. «From socially passive, routinized, taking place in traditional social institutions, education becomes active». The educational potential of both social institutions and personal ones is being updated. Previously, the unconditional guidelines for education were the formation of knowledge, skills, informational and social skills (qualities) that ensure «readiness for life», in turn, understood as the ability of an individual to adapt to social circumstances. Now education is increasingly focused on the creation of such technologies and ways of influencing the personality, in which a balance between social and individual needs is ensured, and which, by launching the mechanism of self-development (self-improvement, self-education), ensure the readiness of the individual to realize his own individuality and changes in society. Many educational institutions began to introduce some new elements into their activities, but the practice of transformation faced a serious contradiction between the existing need for rapid development and the inability of teachers to do it. To learn how to develop a school competently, you need to freely navigate in such concepts as «new»,

«innovation», «innovation», «innovation process», which are by no means as simple and unambiguous as it may seem at first glance.

The modern Kazakh school is the result of huge changes that have taken place in the system of national education in recent years. In this sense, education is not just a part of the social life of society, but its avant-garde: hardly any other subsystem of it can confirm the fact of its progressive development with such an abundance of innovations and experiments to the same extent.

Fundamentals of improving the educational process.

The basis for improving the educational process is a systematic approach to assessing possible solutions to emerging learning problems, which ensures the choice of the best option for the relevant conditions. When making a decision, the teacher's subjective assessments must be subordinated to the objectivity of the decision, which follows from the analysis of complete and reliable information about the patterns of functioning of an integral system.

In the pedagogical literature of recent years, there are various interpretations of the improvement of pedagogical systems and processes. From all these interpretations, the most complete and general definition of the improvement of the learning process follows, as such management, which is organized on the basis of a comprehensive account of the laws, principles of learning, modern forms and methods of teaching in order to achieve the most effective functioning of the learning process [2, p. 15].

Application of new methods to improve the learning process of the modern school

In relation to the pedagogical process, innovation means the introduction of something new in the goals, content, methods and forms of education and upbringing, the organization of joint activities of the teacher and the student.

In Kazakhstan's developing educational systems, innovative processes are implemented in the following areas: the formation of a new content of education, the development and implementation of new pedagogical technologies, the creation of new types of educational institutions. In addition, the teaching staff of a number of Kazakhstani educational institutions is engaged in the introduction of innovations into practice, which have already become the history of pedagogical thought. For example, alternative educational systems of the early twentieth century by M. Montessori, R. Steiner, etc. [5, p. 3].

The development of the school cannot be carried out otherwise than through the development of innovations, through the innovation process.

In order to effectively manage this process, it must be understood, and therefore known. The latter involves the study of its structure or, as they say in science, its structure. The activity structure is a combination of the following components: motives – goal – tasks – content – forms – methods – results. Indeed, everything starts with the motives (incentives) of the subjects of the innovation process (principal, teachers, students, etc.), defining the goals of the innovation, transforming the goals into a «fan» of tasks, developing the content of the innovation, etc. Let's not forget that all these components of activity are implemented under certain conditions (material, financial, hygienic, moral and psychological, temporary, etc.), which, as is known, are not included in the very structure of activity, but if ignored, the innovation process would be paralyzed or would be ineffective. So, the innovative process in education may involve innovations in methods, forms, techniques, means (that is, in technology), in the content of education or in its goals, conditions, etc [4, p. 12].

Life cycle structure. A feature of the innovation process is its cyclic nature, expressed in the following structure of the stages that each innovation goes through: emergence (start) – rapid growth (in the fight against opponents, routineists, conservatives, skeptics) – maturity – development – diffusion (penetration, distribution) – saturation (mastery by many people, penetration into all links, sections, parts of the educational and management processes) – routinization (meaning a fairly long-term use of innovation – as a result of which for many people it becomes a common occurrence, the norm) – crisis (meaning in view of the exhaustion of opportunities to apply it in new areas) - finish (innovation ceases to be such or is replaced by another, more effective one, or is absorbed by a more general effective system). The impact of innovative changes on the health of students should be carefully monitored by school leaders.

The introduction of non-traditional pedagogical technologies has significantly changed the educational and developmental process, which allows solving many problems of developing, and the formation of an individual educational perspective of students. Multimedia tools make it possible to provide the best, in comparison with other technical teaching aids, implementation of the principle of visibility, to a greater extent contribute to the strengthening of knowledge and skills in practical classes. In addition, multimedia tools are given the task of providing effective support for game forms of the lesson, an active dialogue “student-computer”. The use of Internet resources and services

greatly expands the possibilities of both the teacher and the student in all activities.

Project work is also a method of enhancing educational and cognitive activity. This is facilitated by the high independence of students in the process of preparing the project. The teacher, acting as a coordinator, only directs the activity of the student, who explores the chosen topic, collects the most complete information about it, systematizes the data obtained and presents them using various technical means, including modern computer technologies.

The integration method, which contributes to the formation of interdisciplinary concepts, determines the nature of interdisciplinary connections by the time factor (previous connections, promising, synchronous), allows for interdisciplinary coordination of the content of educational material in order to optimize it (eliminate duplication, discrepancy, chronological inconsistency). This method allows you to adapt the content of curricula to the capabilities of specific students, creates favorable conditions for the development of the personality of each student, the formation of positive motivation for learning, the adequacy of self-esteem, the maximum possible success in learning.

The inclusion of students in active learning work, while using various forms and methods of cognitive activity, significantly expands the educational opportunities of the lesson, which is the leading form of organizing learning activities.

The influence of modernity in the development of the school

After a comprehensive analysis of the situation in the school, it is determined what school results need to be improved, naturally, there is a need for an informed choice of ideas with which this could be done in the best way. The choice of ideas is inevitable because different innovations can be selected to achieve the same goals, certain results, each of which has its own strengths and weaknesses. It would seem that such a logic of thinking is obvious, but in real practice it is often not maintained. Instead of a reasoned approach to choosing ideas, we see:

- the desire to try, learn new things in a row, in order to find the best idea for your school.
- the desire to master by all means what neighbors from neighboring schools are mastering in order to withstand competition
- the desire to keep up with fashion at any cost.

The choice of ideas is realized by discussing them, thinking through a group of competent persons – experts (these are the most mature and progressive employees of the school, invited specialists). It involves

a comparative evaluation of ideas on a number of parameters and is a creative act. Evaluation of ideas can be carried out both with the help of mental experimentation and on the basis of the development of projects for the activities of the alleged participants in the transformation [3, p. 21].

It is necessary to think over the entire organizational mechanism for choosing ideas, including collecting suggestions from teachers, children and parents through interviews and questionnaires, identifying the preferences of all groups of people involved in the innovation process, discussing selected innovations at meetings of methodological associations, creative microgroups, departments, and, if necessary, at a board meeting. There are at least two reasons for the lack of implementation of pedagogical innovations. The first reason is that an innovation, as a rule, does not pass the necessary professional examination and approbation. The second reason is that the introduction of pedagogical innovations has not been previously prepared either organizationally or technically, or, most importantly, in a personal, psychological sense. The presence of a favorable innovative environment in the teaching staff reduces the coefficient of “resistance” of teachers to innovations, helps to overcome the stereotypes of professional activity. The innovative environment finds a real reflection in the attitude of teachers towards pedagogy [1, p. 34].

The learning process is the most important pedagogical process. In the process of learning, knowledge occurs. Students in the learning process expand their horizons, acquire knowledge about nature, society, thinking, learn about the world around them. In the process of learning, practical and theoretical skills and abilities, skills and abilities of independent work are formed.

It is possible to achieve the optimal construction of the learning process only on the basis of such management, which is organized taking into account the laws and principles of learning, based on the use of modern forms and methods of teaching and learning, as well as on the basis of studying and taking into account the characteristics of the internal and external conditions of a given class, students and students. other factors.

LITERATURE

- 1 Mikhelkevich V. N. and others. Handbook of pedagogical innovations. – Samara, 1998. – 34 p.
- 2 Pedagogy. In order. S.P.Baranova and V. A. Lustenina. – M., 1986. – 15 p.

3 Slastyonin, V. A. Pedagogy / V.A. Slastyonin. – М.: School-Press, 2000. – 21 p.

4 Polat E. S. New pedagogical technologies / Manual for teachers. – 12 p.

5 Tyunnikov, Yu. S. Analysis of innovative activities of educational institutions: scenario, approach / Yu.S. Tyunnikov// Standards and monitoring in education. – 2004. – № 5. Lazarev, V. S. The concept of the pedagogical and innovative system of the school / V. S. Lazarev// Rural school. – 2003. – № 1. – 3 p.

ПРОЕКТ «АСЫЛ МҰРА» КАК ОДНА ИЗ ФОРМ ОРГАНИЗАЦИИ УСПЕШНОГО ЧТЕНИЯ

МАЛИКОВА А. Г., ТАБУКТИНОВ Д. Ж.

Руководители, учителя истории, Средняя общеобразовательная
школа № 13, г. Экибастуз

ТАБУКТИНОВА Ж. Н.

учитель, казахский язык и литература, Средняя общеобразовательная
школа № 13 г. Экибастуз

Содержание проекта:

Введение.

I. Актуальность и сущность проекта.

II. Назначение проекта «Асыл мұра»

III. Концепция проекта «Асыл мұра»

IV. Предполагаемые результаты.

V. Реализация проекта «Асыл мұра»

Заключение

Введение

В целях реализации поручения Главы государства К. Токаева, озвученного на IV заседании национального совета общественного доверия, который прошел 22.10.2020 года, стартовал проект «Читающая школа», целью которого является – создание в нашей стране активной среды для творческого развития детей и повышения интереса к чтению. Проект «Читающая школа» направлен на решение главной проблемы современного кризиса детского чтения – слабой читательской среды: ребёнок растёт в окружении нечитающих взрослых и в отсутствии качественных фондов детской литературы в домашних и школьных библиотеках.

В 2021 году Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК провел исследование, по итогам которого представил неутешительные для казахстанцев выводы. Оказывается, что каждый второй респондент не читает книг совсем (всего было опрошено 2000 человек во всех регионах страны). Только каждый двадцатый казахстанец проводит с бумажной книгой время каждый день, а каждый десятый опрошенный читает книги несколько раз в неделю. Никогда не читают бумажных книг 52,6 %, электронных – 65,2 %.

I. Актуальность проекта:

В современной школе учитель, библиотекарь и родители озадачены вопросом. Как же учить чтению, чтобы дети полюбили книги? В связи с этой проблемой возникла необходимость в создании проекта по повышению уровня читательской культуры школьников и роста их читательской активности, организации успешного чтения, созданию условий для популяризации чтения среди учащихся, формированию у подрастающего поколения высоких гражданских и духовно-нравственных ориентиров под названием «Асыл мұра». Название выбрано не случайно, книга – это бесценное богатство (асыл мұра) человечества. Это источник науки, воспитательный инструмент, ведущий к высшему уровню образования и культуры. Поэт Навои писал: «Книга – золотая сокровищница, не требующая платы за свою мудрость», а великий Абай: «Красота знаний - в книге, не уставай читать книги, чтобы постичь их».

Идея проекта реализуется через организацию и проведение читательских онлайн-соревнований между учащимися в рамках проекта «Читающая школа». Основу проекта составляет мотивирующая модель «поощрения».

Тип проекта: информационно-исследовательский.

Участники проекта: учащиеся 3–4 классов; 5–7 классов; 8–11 классов.

Продолжительность проекта: реализация проекта начата в начале текущего учебного года, впоследствии срок будет не ограничен, этап «старт – финиш» ежегодно в течение учебного года.

Связи: казахский язык, русский язык, казахская литература, русская литература, информатика.

Объект: творческое отношение учащихся к чтению книг.

Предмет: «Практикум по чтению» для учащихся.

Новизна: учащиеся через читательские соревнования приобщаются к чтению, сотрудничеству, открывается путь к культуре общения, к познанию, развитию и творчеству.

Гипотеза: учащиеся, участвуя в читательских соревнованиях, будут читать книги.

Практическая значимость проекта:

- приобщение к чтению книг;
- развитие речи;
- получение опыта в поиске нужной информации из различных источников;
- приобретение коммуникативных навыков.

Теоретическая значимость проекта: знакомство с новыми художественными произведениями.

Цели:

- повышение уровня читательской культуры школьников и роста их читательской активности;
- создание условий для популяризации чтения среди учащихся;
- формирование у подрастающего поколения высоких гражданских и духовно-нравственных ориентиров;
- формирование познавательных интересов учащихся;
- приобщение к самостоятельному чтению художественной литературы;
- повышение престижности чтения среди школьников.

Задачи:

- повышение статуса и роли чтения среди учащихся;
- формирование читательских компетентностей учащихся, основ информационной культуры личности и информационной безопасности;
- формирование коммуникативных компетентностей учащихся;
- создание методической копилки материалов по привлечению детей к чтению;
- совершенствование инфраструктуры чтения учащихся.

Характеристика условий, в которых возможно использование данного проекта:

Место в образовательном процессе: Целесообразно использование в организации образования в дистанционном формате, а также как направление воспитательной работы.

Характер организации деятельности: в форме дополнительного образования, реализуется через индивидуальную работу учащихся.

Уровень готовности учащихся (к решению каких проблем уже должны быть готовы учащиеся, способные работать в рамках данного проекта, что должны уметь?): проект допускает участие учащихся с разным уровнем читательского развития (возможно участие неподготовленных учащихся).

Необходимые материальные ресурсы: доступность интернета для проведения онлайн-соревнований, призовой фонд.

Описание проекта и его реализации:

Проект проводится в течение года отдельно для разных возрастных категорий. Участие в проекте добровольное. Читательское соревнование будет состоять из 3 этапов. Суть проекта заключается в том, что каждый участник на определенном этапе прочитывает 1 художественное произведение. Прочитав произведение, в назначенное время ученики проходят онлайн-тестирование в Google форме, составленное по содержанию произведения. По результатам тестирования определяются победители.

Алгоритм действий учителя:

Объявить о старте проекта, увлечь детей.

Провести беседу с родителями детей, чтобы оказывали помощь, чтобы понимали огромную пользу проекта. Перед началом проекта очень важно провести беседы не только с родителями, но и библиотекарями, другими учителями, работающими в классах, и, конечно, с самими учениками. Рассказать о важности проекта.

Определить произведения для каждой возрастной категории.

Подготовить произведения, тестовые вопросы в электронном виде.

Через классных руководителей направить в школьные группы приглашения вступить в группы читательских соревнований, где объясняются все условия участия в данных соревнованиях.

В назначенные дни и в назначенное время провести 3 этапа онлайн-тестирования по прочитанным книгам в Google форме. В каждый последующий этап проходят учащиеся, правильно и быстро ответившие на все вопросы тестирования.

Объявление победителей.

Награждение победителей.

Алгоритм действий ученика:

Вступить в группы читательских соревнований, где объясняются все условия участия в соревнованиях.

Прочитать предложенное произведение.

В назначенные дни и в назначенное время принять участие в 3 этапах онлайн-тестирований по прочитанным книгам в Google форме.

II. Назначение проекта «Асыл мұра».

Перед современным учителем встает цель – воспитать грамотного, квалифицированного, творческого и талантливого читателя. Умение читать, не должно сводиться лишь к овладению техникой чтения, а должно совершенствоваться на протяжении всей жизни человека в различных ситуациях жизни, деятельности. Достижение данной цели предполагает решение следующих задач:

- развитие потребности в самостоятельном, инициативном чтении посредством использования информационно-коммуникативных технологий;
- развитие читательской компетентности через организацию и проведение читательских онлайн-соревнований;
- стимулирование творчества детей.

III. Концепция проекта «Асыл мұра».

Нормативно-правовой и документальной основой проекта являются:

- Конституция Республики Казахстан;
- Закон Республики Казахстан «Об образовании»;
- Государственный общеобязательный стандарт образования;

Сегодня важно не столько дать ребенку как можно больший багаж знаний, сколько обеспечить его общекультурное, личностное и познавательное развитие, вооружить таким важным умением, как умение учиться. Читательская компетенция - это не бегание глазами по строкам, а постоянно развивающаяся совокупность знаний, навыков и умений, то есть качество человека, которое совершенствуется на протяжении всей его жизни. Основная цель работы в направлении формирования читательской компетентности:

IV. Предполагаемые результаты.

От достижения цели зависит успешность обучения школьника в организации образования. Отсюда вытекает существенный вклад проекта «Асыл мұра» в формирование универсальных учебных действий.

Учащийся научится:

– осознавать значимость чтения для дальнейшего обучения, понимать цель чтения (удовлетворение читательского интереса и приобретение опыта чтения, поиск фактов и суждений, аргументации, иной информации);

– осознанно воспринимать (при чтении вслух и про себя, при прослушивании) содержание различных видов текстов, выявлять их специфику (художественный, научно-популярный, учебный, справочный), определять главную мысль и героев произведения, отвечать на вопросы по содержанию произведения, определять последовательность событий, задавать вопросы по услышанному или прочитанному учебному, научно-популярному и художественному тексту;

– читать (вслух и про себя) со скоростью, позволяющей осознавать (понимать) смысл прочитанного;

– читать осознанно и выразительно доступные по объёму произведения.

V. Реализация проекта «Асыл мұра».

Для разработки и реализации проекта в организации образования создана инициативная рабочая группа. Организована информационная поддержка реализации проекта на официальном сайте, в инстаграмме школы. Разработано Положение проведения читательских онлайн-соревнований. Оказывается методическое сопровождение реализации проекта. Создан «Практикум по чтению» для учащихся.

В течение учебного года в организации образования проведены читательские соревнования по категориям: 3-4 классы; 5-7 классы; 8-11 классы. Каждое читательское соревнование состояло из 3 этапов. Каждый участник на определенном этапе читал 1 художественное произведение. Прочитав произведение, в назначенное время учащиеся проходили онлайн-тестирование из 10 вопросов в Google форме, составленное по содержанию произведения. По результатам тестирования определялись победители.

Результаты читательских соревнований КГУ «СОШ №13» г. Экибастуза (2022-2023 учебный год):

Категория	Ф.И.О.	Класс	Итоги 1 тура	Время	Итоги 2 тура	Время	Итоги 3 тура	Время	Место
3-4 классы	Махина Нелли	4 «Г»	9/10	3.10	10/10	3.05	10/10	3.15	I
3-4 классы	Жанкараева Жансия	3 «Г»	8/10	3.12	10/10	3.11	10/10	3.18	II

3-4 классы	Клименко Камила	4 «В»	6/ 10	3.10	9/10	3.10	10/ 10	3.20	III
5-7 классы	Жогабай Камила	7 «В»	9/ 10	5.57	7/10	3.50	10/ 10	2.20	I
5-7 классы	Абрамец Анастасия	7 «В»	9/ 10	5.59	7/10	4.33	10/ 10	4.06	II
5-7 классы	Кириллова Мария	6 «Г»	8/ 10	5.59	7/10	4.44	9/10	5.27	III
8-11 классы	Кабышева Аниса	10 «Б»	10/10	4.45	10/ 10	4.48	10/ 10	5.32	I
8-11 классы	Клименцова Карина	10 «Б»	10/10	5.01	9/10	4.59	10/ 10	6.01	II
8-11 классы	Гарбузовская Дарья	9 «А»	10/10	5.15	8/10	5.03	9/10	6.15	III

Составлен список казахской, русской, зарубежной литературы, рекомендуемой к дальнейшему прочтению учащимися для участия в читательских соревнованиях <https://cloud.mail.ru/public/q4dc/93aDLCmZh>

В качестве примера приведем тестовые вопросы, использованные в читательских соревнованиях по категории 3-4 классы:

Деятельность образовательного учреждения по реализации проекта «Асыл мұра» будет продолжена, так как созданы все условия для читательской и творческой среды. Читательские соревнования станут частью дополнительного образования. Предполагаем, что формат читательских соревнований трансформируется и читательские соревнования будут развиваться параллельно в формате офлайн.

Заключение

Систематическая и целенаправленная работа с книгой помогла значительно улучшить процесс обучения чтению, повысить интерес к нему у учащихся, что сказалось на конечных результатах. У всех ребят увеличилась техника чтения, улучшились качественные показатели чтения. Объем оперативной памяти учащихся увеличился. Ученики освоили определённый уровень владения читательской деятельностью. Помочь своим сверстникам осознать необходимость чтения, пробудить интерес к чтению лучших книг и талантливо их прочесть – моя задача. Задача всех, кто верит в силу чтения и душой за возрождение культуры и интеллектуальной мощи Казахстана. Этому и способствует реализация нашего проекта «Асыл мұра».

ЛИТЕРАТУРА

1 Асмус, В. Ф. Чтение как труд и творчество / В. Ф. Асмус // Вопросы литературы. 1961. № 2. С. 36-46.

2 В. Мамаева «Как помочь ребёнку научиться читать». – ООО Издательство «Речь» 2006 г., 64 с.

3 Калашникова Т. В. Как воспитать у детей интерес к чтению. // Начальная школа. – 2005. – № 7., С. 24–28.

4 Короткова Л. Д. Семейное чтение как средство духовно-нравственного становления личности / Л.Д. Короткова // Начальная школа. – 2007. – № 11. – С. 15–17.

5 Левин, В.А. Когда маленький школьник становится большими читателем / В. А. Левин. М., 1994. 108 с.

6 Перцовская Р. Ф. Культура чтения в эпоху электронных технологий // Вестник библиотек Москвы. 2008. № 4., С.710.

7 Проект «Читающая школа» <https://cloud.mail.ru/public/5oyW/wEoPaPeGe>

8 Светловская Н. Н. Обучение детей чтению. Практическая методика. – М.: Просвещение, 2006., 237с.

СИЛА ВДОХНОВЕНИЯ: ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ УЧИТЕЛЯ И УЧЕНИКОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ «ОБЩЕСТВО МЕРТВЫХ ПОЭТОВ»

РЫМЖАН К. Т.
ученик, НИИШ ХБН, г. Павлодар
МУКУШЕВА Ж. Е.
ученик, НИИШ ХБН, г. Павлодар

В данной научной статье рассматривается тема мотивации студентов и выявление факторов, влияющих на повышение мотивации студентов в учебной деятельности путем определения роли учителя-мотиватора в обучении, основываясь на книге «Общество мертвых поэтов».

На данный момент имея большой спектр возможностей и современных технологий, большинство проблем касательно учебной деятельности связаны с отсутствием мотивации и стимула учеников. В результате недостатка мотивов, многие ученики склонны забрасывать начатые дела. Это несет за собой огромные последствия, так как именно в этапе образования ученик осознает

себя как личность, формирует свои моральные принципы и строит картину своего будущего.

Мотивация-важнейший фактор достижения успеха в любом аспекте жизни. В сфере образования мотивация играет важную роль в определении успеваемости и успеха учащихся. В результате, большая ответственность за воспитание и вдохновение своих учеников, оставаться мотивированными и вовлеченными в учебу лежит на учителях. Это хорошо подтверждает «Общество мертвых поэтов», фильм, который исследует отношение между учителем и его учениками и влияние этих отношений на их мотивацию и успех.

Но как взаимоотношение учителя и учеников может повлиять на мотивацию учащихся и их мировоззрение?

«Общество мертвых поэтов» - это фильм, и вышедшая позже одноименная книга, действие которого разворачивается в 1950-х годах и рассказывает историю учителя английского языка Джона Китинга, который вдохновляет своих учеников следовать своим увлечениям и освободиться от общественных ожиданий. Китинг учит своих учеников рассматривать поэзию как средство самовыражения и поиска смысла в своей жизни. В фильме Китинг изображен как харизматичный учитель, который призывает своих учеников критически мыслить и поощряет их не упускать возможности.

Одна из наиболее важных ролей, которую учитель может сыграть в мотивации своих учеников, заключается в создании позитивной и поддерживающей учебной среды. Китинг делает это, воспитывая чувство общности и поощряя своих учеников поддерживать друг друга. Он также создает безопасное пространство для своих учеников, чтобы они могли свободно выражать свои мысли, не опасаясь осуждения. Поступая таким образом, Китинг вдохновляет своих учеников идти на риск и преследовать свои увлечения.

Далее, примеры из произведения:

«- Carpe!.. Carpe diem! – раздался громкий шепот самого Китинга. – Ловите мгновение, мальчики! Пусть ваша жизнь будет необыкновенной!»

«Очень трудно прислушиваться к собственному голосу или отстаивать свои убеждения перед другими. Вы думаете, вы бы ходили иначе? Тогда спросите себя, почему вы все-таки хлопали! Все мы нуждаемся в признании, юноши, но вы должны верить в то,

что вы не похожи на других, в уникальность ваших убеждений – и пусть они кажутся вам вздорными или неинтересными»

Еще один способ, которым учителя могут мотивировать своих учеников, – это предъявлять высокие ожидания и помогать им достигать своих целей. Китинг предъявляет высокие требования к своим ученикам, призывая их мыслить самостоятельно и подвергать сомнению авторитеты. Он также помогает им развивать навыки критического мышления, поощряя их анализировать поэзию и другие литературные произведения. Поступая таким образом, Китинг помогает своим студентам развить более глубокое понимание материала и достичь своих академических целей.

Далее, пример из произведения:

«- Вы, верно, меня не так поняли, – возразил Китинг. – Я вовсе не поощряю их стать Шекспирами. Я только хочу, чтобы они научились мыслить.»

«... Знакомься со стихами в данном учебном пособии, используйте этот метод оценки. Как только вы преуспеете в данном способе анализа, то научитесь понимать поэзию и получать незабываемое удовольствие». Нил остановился. Китинг тоже сделал паузу, словно выжидая, пока материал уляжется. И вдруг, схватившись за горло, издал ужасный рык: – А-а-а-гр-р-х-х-х! Что это за мусор! Дрянь! Гниль! Вырвите эту страницу. Ну же, целиком! На помойку ее, не жалейте! Схватив мусорную корзину, он, патетически потрясая ею в воздухе, зашагал по рядам, останавливаясь около каждой парты в ожидании, когда ученики швырнут в нее вырванные листы. Животы у ребят сотрясались от хохота. – Рвите старательно! – наставлял их учитель словесности. – Пусть даже следа не останется! Пропадите вы, Джей Эванс Притчард!»

Более того, учителя могут мотивировать своих учеников, создавая у них ощущение цели и значимости на уроках. Китинг достигает этого, демонстрируя актуальность поэзии в повседневной жизни и поощряя своих учеников находить свою собственную цель и смысл в мире. Он также связывает поэзию, которую они изучают, с их собственным опытом, что помогает сделать ее более понятной и увлекательной.

Далее, пример из произведения:

«Спешите обрести собственный голос, молодые люди. Чем дольше откладываете, тем менее вероятно, что вы его сможете найти! «Большинство людей ведет безнадежное существование»

– сказал Торо. Не поддавайтесь этому! Рискните ступить не непроторенную тропу! А пока...»

Наконец, учителя могут мотивировать своих учеников, предоставляя обратную связь и признание их усилий. Китинг дает своим студентам индивидуальную обратную связь, признавая их сильные стороны и области для улучшения. Он также поощряет их делиться своей работой с классом и предоставляет им возможность продемонстрировать свои таланты. Это признание и обратная связь помогают укрепить уверенность студентов в себе и мотивируют их продолжать стремиться к совершенству.

Далее, пример из произведения:

«– Мистер Андерсон в глубине души считает себя ограниченным, ничемным... Верно, Тодд? Отсюда его мучительная застенчивость.

Тот неловко кивнул.

– Вы несправедливы к себе. Убежден, ваши способности достойны самой высокой оценки! И сегодня мы это увидим.»

Вследствие вышеперечисленных концепций можно классифицировать 4 основных убеждений учителя, что стали причиной столь уникального образа преподавания:

1. Принцип индивидуальности: На уроках Китинг открыто говорит о том, что не нужно заучивать чужие мысли и для него важно, чтобы ребята строили собственные взгляды на те или иные темы, вне зависимости от мнений социума. Помимо этого, он учит ребят неординарности и избавлению от стадного мышления, не боясь выйти за общественные рамки. Как мы выше упоминали, Джон Китинг крайне отличался от других учителей своим особым подходом к преподаванию. В качестве яркого примера этому служит случай, когда он приказал всему классу вырвать страницу книги, в которой автор дает определенные шаблоны, по которым (по его мнению) стоит понимать поэзию.

2. Принцип объективности: Китинг просит учеников не смотреть на ситуацию с одной стороны, а вместо этого наглядно показывает, т. е. встает на парту и зовет студентов последовать его примеру, дабы посмотреть на вещи с разных точек зрения.

3. Принцип стремления: Вместо того, чтобы через силу заставлять себя зубрить уроки, не вкладывая особого понимания и энтузиазма, Джон Китинг меняет у ребят восприятие школы и занятий, давая понять, что если человек поймет зачем ему нужен этот предмет и что он может ему дать, любая задача может оказаться легче. Это приводит к развитию интереса и тяги к английской

литературе у большинства в классе. Например, он выступал с воодушевляющими речами на подобие “Добро – в том, что ты есть. Что жизнь подлинная существует, В том, что великая песня продолжается, И ты, быть может, впишешь свою строку...”

4. Принцип своевременности: Учитель направляет ребят ценить каждый момент и стремиться к своим мечтам здесь и сейчас. «Carpe Diem!» (дословно «лови день»), это выражение Китинг часто использует на своих уроках, дабы призвать их к действию и напомнить что краткости времени.

Таким образом, мистер Китинг преследовал цель быть для своих учеников не просто обычным преподавателем, а другом и наставником в первую очередь. Он приложил большие усилия для того, чтобы наладить контакт со студентами и дать им понять что он требует от них и предлагает им в действительности.

В заключение следует отметить, что мотивация является важнейшим фактором, определяющим академическую успешность студентов. Учителя играют решающую роль в том, чтобы вдохновлять и мотивировать своих учеников на достижение их целей. Общество мертвых поэтов - отличный пример того, какое влияние учитель может оказать на мотивацию и успех своих учеников. Создавая позитивную и поддерживающую учебную среду, предъявляя высокие ожидания, делая уроки актуальными и осмысленными, а также обеспечивая обратную связь и признание, учителя могут вдохновлять своих учеников следовать своим увлечениям и достигать своих академических целей. В целом, «Общества мертвых поэтов» пролило свет на сложную взаимосвязь между индивидуальными желаниями, социальными нормами и культурными ценностями в формировании мотивации и вдохновении людей следовать своим увлечениям.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Преображенский А. П. и Чопоров О. Н. «О мотивации студентов к обучению» (2016)
- 2 Додонов Б. И. «Психология мотивации и эмоций»
- 3 «Мотивация учебной деятельности» Тэн Юй (Фушунь, Китай)
- 4 Чжу Чжисянь (2004) «Детская психология»

РАЗРАБОТКА ПРИЛОЖЕНИЯ В ВИДЕ ИНТЕРАКТИВНОГО КУРСА ПО АНАТОМИИ

АЛИЯ М. А.

магистр технических наук, учитель информатики, НИШ ХБН, г. Павлодар

МУХАМЕДИЕВА А. А.

ученица 10 класса, Назарбаев Интеллектуальная школа химико-биологического направления, г. Павлодар

Анатомия человека – это наука, которая полностью изучает человеческое тело. Изучение структуры и функции каждой части тела не всем легко удастся, поскольку объем информации значительно больше по сравнению с другими сферами. В школах по предмету биология чаще всего встречаются темы, связанные с областью анатомии. Следовательно, было создано приложение, которое помогает ученикам эффективно изучать сложные темы с помощью обучающих игр.

Созданное приложение представлено в виде интерактивного курса, которое поможет улучшить знания по разделу анатомия.

Для получения данных для исследования был проведен опрос среди учащихся 7–10 классов.

В опрос были включены вопросы следующего характера:

- какие из этих тем чаще всего трудно запоминаются?
- какие темы по биологии чаще всего встречаются на протяжении 7–10 классов?

- изучали ли Вы темы с помощью интерактивных игр?
- используете ли вы компьютер при обучении?
- как часто вы используете на урок компьютер?

Анализируя полученные ответы на первый вопрос было обнаружено, что учащиеся отмечают трудными темами для изучения следующие:

- Виды костей;
- Микроскопическое и макроскопическое строение;
- Гормоны.

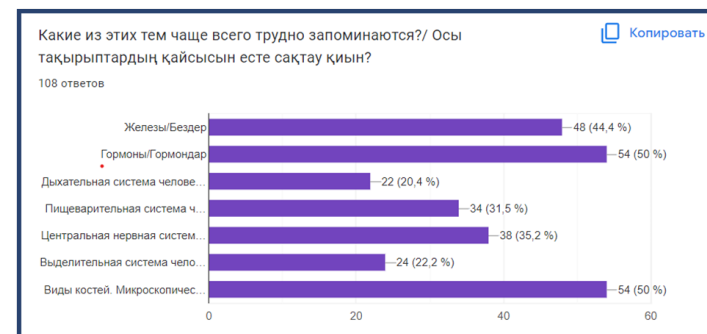

Рисунок 1 – Код программы для кнопки «Решить»

Результаты ответов на вопрос «Какие темы по биологии чаще всего встречаются на протяжении 7–10 классов?» показали, что более 70 учащихся выбрали темы, такие как «Дыхательная система человека», «Пищеварительная система человека», «Центральная нервная система человека».

Третий вопрос учащимся был задан вопрос об изучении тем с помощью игр. Из 108 учащихся, половина изучала темы, используя интерактивные игры в своих целях. На рисунке 2 представлен результат в виде диаграммы.

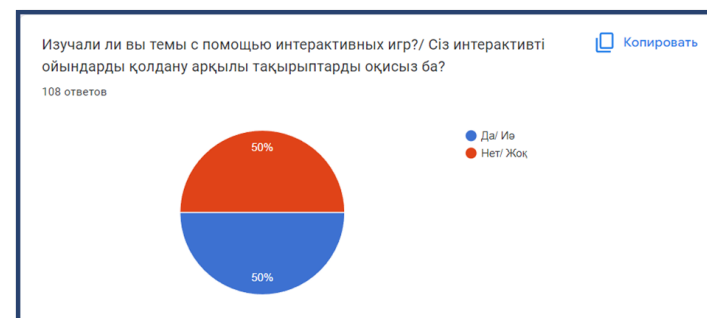

Рисунок 2 – Результаты ответов на третий вопрос

Использование игровых технологий в процессе реализации интерактивных обучающих заданий развивает большой интерес у учащихся к данной предметной области. 90,7 % учащихся согласились с этим утверждением. Следовательно, это показывает,

что интерактивные игры действительно помогают в изучении тем в различных сферах.

Одним из главных вопросов являлся «Используете ли вы компьютер при обучении?» Получив результаты ответов было выявлено, что 92,6% учащихся используют компьютер для изучения тем. На рисунке 3 продемонстрирована диаграмма результатов на этот вопрос.

Рисунок 3 – Результаты ответов на четвертый вопрос

Современное обучение невозможно без компьютера, поэтому был включен вопрос «Как часто Вы используете на уроках компьютер?». На рисунке представлены результаты ответов на этот вопрос.

Рисунок 4 – Результаты ответов на

На основании полученных результатов было решено, что:

- включить темы, выделенные как сложные в понимании и запоминании;

- разрабатываемое приложение должно быть ориентировано на использование персональным компьютером, так как изучение указанных тем потребует длительного препровождения за ПК;

- включить задания интерактивного характера для того, чтобы пользователи смогли не принуждено в игровой форме проходить задания;

- включить автоматизированную проверку полученных результатов;

В интерактивном курсе представлены 5 разделов на темы:

- строение костей;

- внутренности органов человека;

- органы внутренней секреции;

- викторина;

- видео ресурсы по указанным темам.

Главное окно программы представлено на рисунке 5.

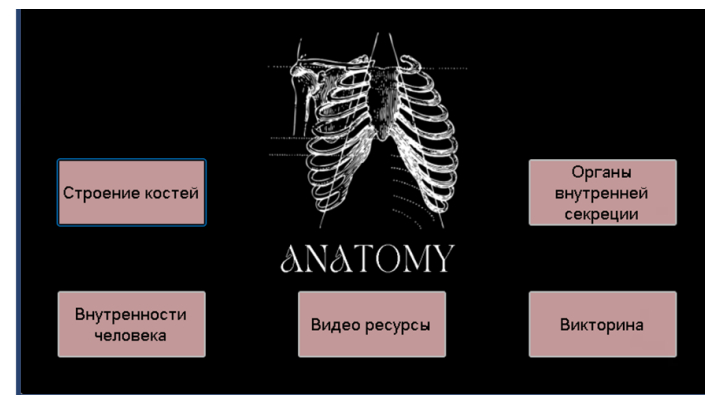

Рисунок 5 – Содержание интерактивного курса по анатомии

Все представленные темы организованы так, чтобы сохранить интерес у пользователя. Пример интерактивного задания представлен на рисунке 6. В интерактивном упражнении необходимо заполнить пустые поля, соответствующие названиям строения костей. Программа дает возможность проверить на правильность ответов и в случае необходимости отобразить правильный ответ. После

заполнения правильных ответов программа выдает сообщение об их корректности.

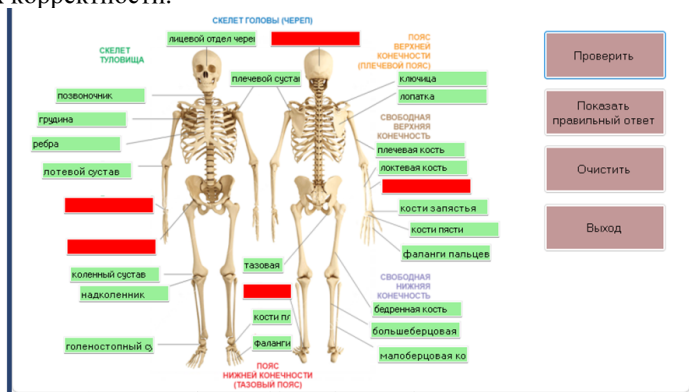

Рисунок 6 – Интерфейс интерактивной игры строение костей

На рисунке 7 представлены другие варианты интерактивных заданий.

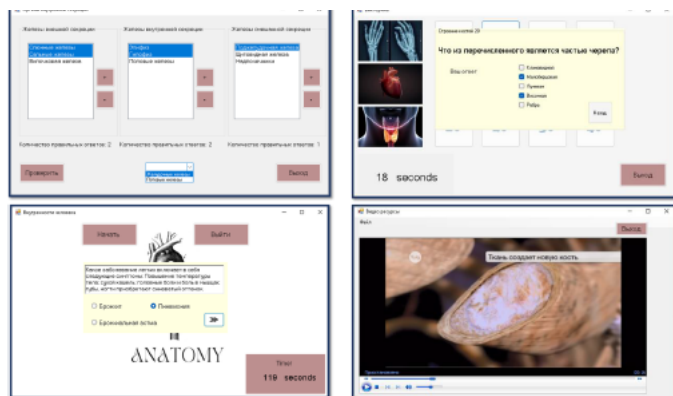

Рисунок 7 – Интерфейсы интерактивных заданий

Разработанное приложение было апробировано на уроках биологии при изучении тем: строение костей, внутренности органов человека, органы внутренней секреции.

Использование приложения учащимися Назарбаев Интеллектуальной школы химико-биологического направления г. Павлодар помогли создать пользователям комфортные условия

при проверке знаний по выделенным темам из раздела «Анатомия». Любой пользователь этого приложения смог получить обратную связь по пройденному материалу. Раздел «Видео-ресурсы» помогли пользователю ознакомиться с материалом, который будет способствовать устранению проблемных вопросов при изучении анатомии.

Дружелюбность интерфейса приложения создано с инструментов объектно-ориентированной среды Visual Studio. Именно это среда программирования дает возможность разрабатывать программы с дружелюбным интерфейсом.

В приложении имеются задания, которые имеют разные формы представления. Данные задания можно проверить автоматически после завершения решения.

Одним из достоинств является, что интерактивные задания пользователь может выполнять без подключения к Интернет. Обратная связь по пройденной теме дает возможность выполнить работу над ошибками. Новизна заключается в том, что таких приложений по выбранным темам анатомии на сегодняшний день не использовалось в образовательном пространстве Назарбаев Интеллектуальной школы химико-биологического направления. Также на основе проделанной работы было получено авторское право на приложение.

ЛИТЕРАТУРА

КНИГИ, УЧЕБНИКИ:

1 Гайворонский И. В. Анатомия и физиология человека. — 6-е изд., перераб. и испр.. — М.: Академия, 2019. — 208 с.

2 Смольяникова Н. В., Фалина Е. Ф., Сагун В. А. Анатомия и физиология человека. — 3-е изд., — М.: ГЭОТАР-Медиа, 2020. — 560 с.

3 Биология. Учебник для 9 класса Назарбаев Интеллектуальных школ/Имашпаева Г.А., Зияхметова Н.М., Оспанкулова Э.Б. –Нур-Султан: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2019. – 272с., иллюстрированный.

ЭЛЕКТРОННЫЙ РЕСУРС:

4 Twig-bilim. 2021 [веб-сайт]. – URL <https://twig-bilim.kz/ru/film/bones>. [дата обращения: 14.11.2022].

5 Заболевания лёгких (бронхит, пневмония, бронхиальная астма). 12.08.2015 [электронный ресурс]. – URL <https://medicprokaluga.ru/services/therapist/zabolevaniya-legkih-bronhit-pnevmoniya-bronhialnaya-astma/>. [дата обращения: 11.08.2022].

6 Печень и ее функции в нашем организме. 04.04.2018 [электронный ресурс]. – URL <https://di-center.ru/about/news/pecheni-ee-funktsii-v-nashem-organizme/>. [дата обращения: 09.06.2022].

7 Homeostasis (including non-communicable diseases). 12.03.2020 [электронный ресурс]. – URL <https://www.stem.org.uk/secondary/resources/collections/science/14-16-science#Biology>. [дата обращения: 09.01.2022].

ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ БУЛЛИНГА В СРЕДЕ ПОДРОСТКОВ.

РАСКЕЛДІ Б.

ученик, 10 класс, Гимназия имени Абая для одаренных детей, г. Павлодар

ЖУСУПОВА М. У.

учитель, русский язык и литература, Гимназия имени
Абая для одаренных детей, г. Павлодар

Рост агрессии среди детей, долгое времяпровождение в интернете, материальные различия в социальной сфере рождают среди подростков нешуточные сложности во взаимоотношениях. И по этой причине многие родители переживают, не подвергнутся ли их дети какому-нибудь унижению, жестокому обращению в

школе, на улице, одним словом, как пройдет процесс социализации в коллективе. Проблема вживания в новый коллектив заинтересовала нас и привела к написанию данного исследования.

Проявление случаев неуважительного и порой жестокого обращения друг с другом называется буллингом, предотвращение таких случаев - одна из главных задач как самих подростков, так и взрослых людей, так как жестокость среди детей и жестокость по отношению к детям может ведет к жестокости во всем обществе. Эта проблема и составляет актуальность нашего исследования.

Гипотеза: буллинг можно преодолеть с помощью определенных методов и системы профилактики.

Цель: выявить пути и словесные способы противодействия и предотвращения буллинга.

Задачи: 1. определить признаки буллинга, их виды;

2. проанализировать формы проявления буллинга в произведениях художественной литературы

3. провести опрос среди подростков по наличию буллинга, выявить часто встречаемые виды и определить способы предотвращения и методы профилактики буллинга в среде подростков.

Практическая значимость исследования: проект знакомит с вариантами действий при буллинге, учит находить выход в сложных жизненных ситуациях.

Изучив литературу о происхождении буллинга, мы узнали, что это слово произошло от английского слова bullying (от англ. bully – хулиган, драчун, задира, грубиян) и определяется как притеснение, дискриминация травля жертвы. Первым данную проблему начал изучать скандинавский профессор Дэн Олвеус, который в 70-х годах провел исследование явления буллинга среди мальчиков. После этих исследований начались изучения феномена буллинга во всех странах. Рассмотрим некоторые представления о явлении буллинга разных исследователей. Д.Олвеус буллинг понимает как особый вид насилия, когда один человек (или группа) физически нападает или угрожает другому человеку (группе), последний из которых слабее и не может себя защитить ни физически, ни морально.

И. Н. Кона трактует буллинг как запугивание, физический или же эмоциональный террор, с целью проявления у жертвы страха и тем самым подчинения его себе [1,15–18].

Д. Лейн понимает феномен буллинга как школьная травля и поддерживает позицию Роланда, что буллинг – это длительное

физическое или психическое насилие со стороны индивидуума или группы в отношении индивидуума, который не имеет возможности защитить себя в определенной ситуации [2,7].

Основоположниками исследования буллинга считаются такие ученые, как Д. Олвеус, А. Пикас и П. Хайнеманн. Благодаря работам Д.Олвеуса, Е.Роланда и других ученых в 1978 г. понятие «буллинг» было введено в научный оборот. Норвежский ученый Д. Олвеус проводил собственные исследования агрессивности детей. В 1973 г. на основе своего исследования автор публикует книгу «Мальчики для битвы и школьные хулиганы», которая оказывает большое влияние на распространение интереса научного сообщества к проблеме буллинга. В своей работе исследователь отводил ключевую роль процесса травли личностным особенностям индивидов, включенных в него. Автор делает вывод о том, роли жертвы и буллинг глубоко индивидуальны и зависят не столько от групповых явлений, сколько от собственных особенностей ребенка. [3,12]. Автор уделял серьезное внимание разработке профилактических мер и мер борьбы с буллингом и антисоциальным поведением. На сегодняшний день, Д. Олвеус является признанным мировым авторитетом в вопросах буллинга.

Если остановиться на школьном буллинге, его можно разделить на две основные формы:

1. Физический школьный буллинг - умышленные толчки, удары, пинки, побои нанесение иных телесных повреждений и др.;
2. Психологический школьный буллинг - насилие, связанное с действием на психику, наносящее психологическую травму путём словесных оскорблений или угроз, преследование, запугивание, которыми умышленно причиняется эмоциональная неуверенность. К этой форме можно отнести:

А) вербальный буллинг, где орудием служит голос (обидное имя, с которым постоянно обращаются к жертве, обзывания, дразнение, распространение обидных слухов и т.д.);

Б) обидные жесты или действия, например, плевок в жертву либо в её направлении);

В) запугивание - использование агрессивного языка тела и интонаций голоса для того, чтобы заставить жертву совершать или не совершать что-либо;

Г) изоляция - жертва умышленно изолируется, выгоняется или игнорируется

Д) вымогательство денег, еды, иных вещей, принуждение что-либо украсть;

Е) повреждение и иные действия с имуществом - воровство, грабёж, прятанье вещей;

Ж) школьный кибербуллинг - унижение с помощью мобильных телефонов, Интернета, иных электронных устройств (пересылка неоднозначных изображений и фотографий, обзывание, распространение слухов и др.) [4,8].

Чаще всего жертвами буллинга становятся:

неуверенные в себе тихие дети, которые несколько отличаются от остальных, имеют недостатки во внешности или поведении, речи, в частности, когда ростом слишком низкий или же, наоборот, очень высокий, также у тех, кто носит очки или имеет физическую неспособность.

часто новые члены коллектива. Бывает, что есть те, кто не подстраивается под общепринятые правила класса.

дети другой расы, которые затрудняются с разговором на другом языке или имеют другой цвет кожи;

дети, которые имеют иное материальное состояние.

Буллинг влечет за собой ужасные последствия для его «жертвы», которые в дальнейшем сложно скорректировать: заниженная самооценка; нервные срывы; психические расстройства.

Проблема буллинга нашла описание и во многих художественных книгах. Их герои - типичные жертвы буллинга. Сами они порой не понимают причин травли, которой они подвержены. Но остро переживают за это. Но, несмотря на жестокость окружающих, они остаются людьми с доброй душой. Мы провели исследование, о каком виде буллинга говорится в данных произведениях и составили таблицу.

Первое произведение - повесть Е.Мурашовой «Класс коррекции». В повести травле подвергается целый класс! Это коррекционный класс в средней общеобразовательной школе. Их сверстники из общеобразовательных классов считают их изгоями, уродами, отбросами, никто не в состоянии изменить это положение. [5].

Следующий рассказ – рассказ Е.Габовой «Не пускайте рыжую на озеро» тоже о нелюбви, о неприязни, о жестокости. Свету Сергееву не любили одноклассники за то, что у нее были рыжие волосы. Ее называли - Рыжуха [6,6].

В рассказе Дарьи Доцук «Ниша для Кати Олиной» говорится о девочке Кате - большой, сильной, с толстыми белыми руками. Она

была второгодницей, еще на голову выше всех и в два раза шире всех одноклассниц [7,28].

В нашем исследовании за основу рассмотрения проблемы буллинга мы взяли повесть В. Железникова «Чучело», написанную в 1970 году В.К.Железниковым.

В произведении показана история девочки, которая перешла в новую школу и стала объектом травли одноклассников. Лена не похожа на других, а за свою широкую улыбку до ушей получила прозвище «Чучело». Одна против всех, не умеет предавать, бросать в беде, пользоваться людьми. С Леной перестают общаться, унижают, оскорбляют, обстреливают горохом и бьют. Здесь уже, по нашим наблюдениям, и психологический, и физический буллинг.

Важно, что современная казахстанская литература не обходит стороной актуальную проблему буллинга в школе. Журналист и писатель Адила Норузова написала в 2018 году книгу «Мы уже не дети», в которой рассказывает о девочке Лие, десятикласснице, новенькой в алматинской школе. Основная идея повести – необходимо оставаться человеком в любых условиях и обстоятельствах, никогда не предавать себя. В интернете я прочитал интервью с Адилей Норузовой, где она делится своим мнением, в чем кроются причины школьного буллинга: «Я не могу сказать с точностью, в чем его причины, но, по моему мнению, это желание одной группы детей или подростков самоутвердиться за счет других. Есть дети очень сильные, а есть слабые – есть жертвы, а есть агрессоры. В одном классе просто встречаются лоб в лоб две эти группы. Мне кажется, так было всегда – мы читали об этом в «Чучеле» и то, о чем и моя книга» (<https://www.ktk.kz/ru/news/video/2018/06/22/98189/> [9])

Буллинг в художественной литературе	Вид буллинга
Повесть Е.Мурашовой «Класс коррекции». Рассказ Е.Габовой «Не пускайте рыжую на озеро»	1.Психологический буллинг -изоляция - жертва умышленно изолируется. 2.Вербальный буллинг, где орудием служит голос (обидное имя Рыжуха, с которым постоянно обращаются к жертве, обзывания, дразнение)
Рассказ Дарьи Доцук «Ниша для Кати Олиной»	3.Психологический буллинг-причинение эмоциональной неуверенности; обидные жесты или действия

Повесть В. Железникова «Чучело»	4.Психологический школьный буллинг, связанный с действием на психику, наносящий психологическую травму путём словесных оскорблений или угроз, преследование
Адила Норузова «Мы уже не дети»	5. Школьный кибербуллинг - унижение с помощью мобильных телефонов, Интернета, иных электронных устройств

С целью выявить ситуацию буллинга в нашей школе и за ее пределами были розданы ученикам классов анкеты с рекомендацией внести предложения, как можно улучшить положение с буллингом в школе.

В анкетировании участвовало 64 ученика 10-11-х классов. Большая часть учеников ответили, что не подвергались буллингу в школе. Часть детей указала буллинг словесный (например: Дети иногда не понимают, как слова могут сильно задеть.), психологический (из-за лишнего веса, из-за личной неприязни, из-за моего характера и т.д.) Что такое буллинг, его виды - знают все. На вопрос: Кому бы ты рассказал, если сам оказался в ситуации буллинга, 22 ученика ответили- учителю, 18- другу и 24- родителям. Ученики доверяют своим учителям и родителям. Некоторым доверительнее рассказать другу. И на главный вопрос: буллинг-это проблема?- все ответили положительно. Причины, почему эту проблему надо решать: буллинг травмирует здоровье человека, все люди равны и никто не заслуживает плохого отношения к себе, может привести к суициду, жертва теряет уверенность в себе, рождаются психологические проблемы и т.д. Радует, что предложений решить эту проблему было множество. Предложения от учеников были разные, но что порадовало нас, это что ученики все готовы сплотиться в одну команду и помочь тому ребенку, который оказался в ситуации буллинг.

1 вопрос	ответы		
Знаешь ли ты, что такое буллинг	Да 64 ученика	Нет -	
Подвергался ли ты когда-нибудь буллингу	никогда не подвергался буллингу 51	подвергался буллингу иногда 12	подвергался буллингу часто 1(в прошлой школе)

Почему другие ученики осуществляли буллинг в отношении тебя	Из-за моего странного, для них, характера; личная неприязнь, кто-то хотел поднять свою самооценку за счет «слабых»; в младших классах из-за пухловатости; иногда дети не понимают, как слова могут сильно задеть; хотят самоутвердиться за счет других; думает, что он крутой; из-за внешности;		
Как ты поступаешь в ситуации буллинга	Дам отпор, не позволяю такого отношения к себе, раньше рассказывала об этом родителям, позже- педагогу; стараюсь помочь, объяснить; игнорирую; Сейчас я бы смогла ответить, раньше просто глотала слезы; если бы была свидетелем-постаралась бы предотвратить; помогаю жертве; не дам себя в обиду; не буду скатываться до уровня обидчика		
Кому бы ты первому рассказал, если бы сам оказался в ситуации буллинга?	Учителям- 22	Родителям, брату- 24	Сам помог бы; Друзьям-18
Ты когда-нибудь участвовал в буллинге в отношении другого ученика?	Да-1	Нет- 62. Нет, это очень низко.	
Как ты считаешь буллинг это проблема, и ее надо решать? Почему	Мешает жить другим людям; вредит самооценке, ментальному здоровью и благополучию; разрушает детскую психику; зарождаются психологические проблемы, суициды, обязательно нужно решать; человек теряет уверенность в себе, ведь все люди равны, никто не заслуживает плохого отношения к себе; это губит человека; это унижение; дети закрываются в себе; это признак низкого уровня нравственности		

В ходе данного исследования проводились встречи не только с учениками, но и с учителями, психологом и администрацией школы, чтобы выяснить, какие ведутся работы по предотвращению буллинга. Выяснилось, что психолог ведет беседы с детьми и их родителями, классные руководители проводят диспуты, классные часы и другие мероприятия. В нашей школе успешно работает Совет отцов, в который входят уважаемые отцы, решающие различные вопросы по воспитанию детей.

В итоге были изучены различные виды буллинга, проанализированы ситуации из художественных произведений,

проведены опросы среди учащихся, а также консультации психолога и классных руководителей. Составлены рекомендации:

1 Поведение. Важно не выдавать волнения, вести себя спокойно, не вызывая, но и без заискивания. Часто агрессору не хватает внимания и признания – дайте возможность показать превосходство: пусть выступит на сцене, участвует в конкурсе, организует поход. Во-вторых, предложите вместе посмотреть фильмы, почитать книги, где происходит травля героя. Дайте ему почувствовать себя в разной роли. Покажите позитивное отношение окружающим.

2 Речь. Никогда не ругайтесь. Разговаривайте с позиции: «Я вижу проблему и хочу помочь тебе». Такие слова хотят услышать и жертва, и агрессор. Обезоружить агрессора можно очень просто, сказав ему “спасибо”, поблагодарив за комментарий, за внимание к себе. Это не значит, что вы испугались агрессора, а просто ответили на его попытку буллинга доброжелательно, и через некоторое время негативное отношение, скорее всего, сойдет на нет. Можно использовать юмор.

3 Не замыкайтесь в себе. Главная опасность может заключаться в нас самих. Не закрывайте глаза на происходящее. При малейших признаках буллинга - бейте тревогу, ищите пути помощи и разрешения конфликта!..

Вывод: профилактика этого явления нужна обязательно. Решать проблему буллинга надо сообща: с детьми, родителями, общественностью. В ходе исследования гипотеза, что буллинг - распространенное явление и его можно предотвратить, что человек может с ним справиться, зная, какие ошибки нельзя совершать, подтверждена. Актуальность проблемы не вызывает сомнения, так как в последнее время все большее распространение получает кибербуллинг.

ЛИТЕРАТУРА

1 Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? // «Семья и школа». – 2006. – № 11. – С. 15–18.

2 Лэйн Д. А. Школьная травля (буллинг) [Электронный ресурс] / Д. А. Лэйн // ZipSites.ru: бесплат. электрон. интернет б-ка. – <http://www.zipsites.ru/psy/psyib/info.php?414>(14.11.2016)

3 Олвеус, Д. Буллинг в школе: что мы знаем и что мы можем сделать? / Д. Олвеус. – М., 2009

4 Разновидности буллинга [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.myshared.ru/slide/214413/>]

5 ЛитМир – Электронная Библиотека > Мурашова Екатерина Вадимовна > Класс коррекции <https://www.litmir.me/>

6 Не пускайте Рыжую на озеро : рассказ / Елена Габова. - [Б. м. : б. и.]. – 6 с. Детская литература – НЭБ – Рассказы (х. л.) – Художественная литература.

7 Дарья Доцук «Ниша для Кати Олиной». Письмо с подснежником : сборник рассказов : [для среднего школьного возраста : 6+]. – Москва : Волчок, 2019. – 96 с

8. Железников В. К. «Чучело» [Текст] / В.К. Железников. – Москва: Детская литература, 1988. – 239 с.

9 Ресурсы интернета

Секция 6

Психология ғылымының даму мәселелері Проблемы развития психологической науки

ОРТА МЕКТЕПТЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІНЕ ҮЙРЕТУ

АБДРАМАНОВА А. С.

оқушы, 11 сынып, Көктөбе ЖОББМ, Май ауданы, Павлодар облысы

БИЛЬТАЕВА Г. Е.

мұғалім, ағылшын тілі пәні, Көктөбе ЖОББМ, Май ауданы,
Павлодар облысы

*Тіл сөйлеу – сөйлесу, оқу-үйрену, жазу-сызу арқылы өседі.
Бұл үшеудің біріне көңіл аудармау – үлкен қылмыс.
Этика, эстетика дегендердің тым нәзік сырларын
әр халық өз тілінде ғана еркін түсінсе керек.
Фабит Мүсірепов*

Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында «Шетел тілін оқытудың басты мақсаты – оқушыларға шетел тілінде қарым-қатынас жасауды базалық деңгейде игерту» деп көрсетілген. Өйткені қазіргі нарық жағдайында шетел тілін, оның ішінде ағылшын тілін меңгеру, шетел тілінде сөйлей білу өмірдің өзекті мәселесіне айналды. Сондықтан, өсіп келе жатқан ұрпаққа шетел тілін оқытуда әр түрлі әдістемелік жаңа тәсілдерді түрлендіре, күрделендіре түсу қажеттілігі туындап отыр.

Ағылшын тілі – әлемдегі тілдер арасынан көркемдігі мен бейнелілігі, тазалығы мен сөздік құрамының молдығы жөнінен дамыған тілдердің бірі. Ауызша сөйлеу адам арасындағы қарым-қатынасты атқарады. Ағылшын тілінде сөйлеуді үйрету үшін қолданылатын оқыту әдісінің мазмұны оқушының тілдік қарым-қатынаста жинаған білімінің, қалыптасқан дағдысының, игерген шеберлігінің жиынтығына байланысты. Сөйлеуге үйрету монолог және диалог түрінде жүзеге асырылады. Монолог және диалог түрінде сөйлеу іскерлігі, біліктілігі қарым-қатынас әрекетінің, ақпараттық, регулятивтік, әдептік және сезімдік-бақылау сияқты атқаратын қызметіне байланысты анықталады.

Ағылшын тілі оқу пәнінен заманауи білім беру жүйесінің негізгі элементіне айналды. Ағылшын тілі сабағында ойын, сұрақ-жауап, өлең сөздерін толықтыру, суретке қарап мәтін

күру, карточкаларды қолдану арқылы ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастыруға болады. Мақсаты: орта мектепте ағылшын тілі сабағында сөйлеу мәдениетіне үйретудің тиімді әдістерін анықтау; ағылшын тілді елдердегі сөйлеу этикетінің ерекшеліктерін анықтау.

Ағылшын тілі қарым-қатынас, таным, ақпарат алу және жинақтау құралы болып табылатын қазіргі әлемдегі ағылшын тілдік қарым-қатынас жағдайлары сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін меңгеру қажеттілігін алдын ала анықталады. Сөйлеу этикасы және осы шет тілінде сөйлеуді тыңдап түсіну, сонымен қатар сөйлеу этикеті, оқу және жазу ережелері болып табылады.

Сөйлеу тілдегі сөздер мен сөйлемдер арқылы жүзеге асып, адам ойының жарыққа шығуының көрсеткіші болып табылады. Сөйлеуде тілдің мазмұндық жағы анық көрініп, адамдардың өзара түсінісуінің, пікірлесуінің амалдары көрініс табады.

Сөйлеу этикеті табысты мәдениетаралық қарым-қатынас шарттарының бірі, әрине, мектеп оқушыларына ағылшын тілін үйренудің бастапқы кезеңінде-ақ сіңірілуі керек.

Ағылшын тілі сабағында оқушылардың тілін дамыту, білім-білік дағдыларын қалыптастыру, сөйлеуге деген қызығушылығын, белсенділігін арттыру мақсатында қолданылатын әдістерге төмендегілерді жатқызуға болады:

Ауызша әдіс – теория және фактіге негізделген білімді қалыптастыруда, үй тапсырмасын және жаңа сабақты пысықтауда, ережелерді қайталауда пайдаланылады.

2. Көрнекі әдіс – бақылау қабілетін дамыту, оқылатын мәселеге ықпалын көтеру және оқу материалының мазмұнын көрнекілік арқылы түсіндіруде қолданылады.

3. Практикалық әдіс – практикалық іскерлік пен әдетті дамыту үшін және тақырып мазмұнына сәйкес практикалық жұмыстарды жүргізу үшін түсіндірілген материалды оқушылардың қаншалықты меңгергенін бақылау үшін пайдаланылады.

4. Ойын әдісі – оқушының сабаққа деген қызығушылығын оятып, белсенділіктерін арттыра түседі, сонымен қатар оқушылардың сөйлеу-білік дағдыларын қалыптастырады.

Ағылшын тілді елдердегі сөйлеу этикетінің ерекшеліктері:

Алғыс білдіру сөздері ағылшын тілінде сөйлейтіндер ерте балалық шағында негізгі орын алады. Бұл тұлғааралық қарым-қатынасқа өзара сыйластық, жылылық пен ізгі ниет сезімін береді. Алғыс айтудың белгілі бір ережелер жүйесі бар. Мысалы, адамның не үшін риза болатыны жиі көрсетіледі:

«Thank you for inviting me. I had a great time. Thank you for your respond!».

Алғыс білдіру кезінде адам өзінің шынайы қуанышын жасырмауы керек:

«Oh, how beautiful. How did you know? It's just what I want».

Адамның бастан кешірген сезімі неғұрлым күшті болса, соғұрлым егжей-тегжейлі алғыс айтылады; ризашылық білдіру кезіндегі шынайылықтың ерекше интонациясы сөйлеу этикетінің типтік бұрылыстарының арасында кешірім сұрау формалары маңызды орын алады.

You are great! You're very kind. Nice dog, Peter. Your house is lovely! People in Russia are so friendly. Wow, your mother's really beautiful, and so young looking. You look awesome! Forget about it! She's so hot!

Сөйлеу рөлін үйрету. Оқушыларға сұхбаттасушыға жағымды бірдеңе айту (көрсетілген жағдайға байланысты) және оның жауабын ойластыру тапсырмасы беріледі:

Мысалы: Masha's dog. Misha's new pen. (ролдік ойындар дүкенде, сабақта, дәрігерде және т.б)

Жалпы орта білім беру мектеп оқушылары ағылшын тілі сабағында сөйлеу этикетіне үйрету бүгінгі күннің білім саласындағы маңызды және өзекті мәселелерінің бірі. Оқыту кезінде бастауыш және орта мектеп жасындағы балалардың психофизиологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет.

Бұл жаста бала көп сөздерді, сөйлеу клишелерін еш қиналмай жаттап алады, еліктеу негізінде айтылымды, интонацияны меңгереді, мұғалімнің сөзін көшіріп алады. Ал жасы ұлғайған сайын балалардың бұл қабілеттері жоғалады және сол оқу нәтижелеріне жету үшін көп күш жұмсау қажет.

Бастауыш және орта сынып оқушылары сөйлеу этикетінің формаларын оқытудың «Тодик» әдістері белгілі бір құрылымды, сөйлеу формасын қолдануда сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін ырғақ-мелодиялық негізді пайдаланады:

A: Hi, how/ are you?

B: Fine, how are /you?

Good morning, good morning,

Good morning to you!

Good morning dear teacher

I'm glad to see you!

Мысалы, ағылшын тілі сабағында жиі қолданылатын сөйлеу этикет сөздері:

1. Learning the unspoken rules of introduction etiquette is a useful social skill. Making a good introduction leaves a favourable impression on others. Let's hear out a report about introduction etiquette in different countries that has prepared I.

Student: "Hi", "Hello", "How do you do?", "I am glad to see you", "Good morning", "Good afternoon", "Good evening".

Teacher: That's true! Thank you. Examples of saying "Goodbye"?

Student: "Bye", "Bye-bye", "So long", "Goodbye", "See you soon", "Catch you later", "Ta-ta for now".

Teacher: Well done. Examples of saying "Sorry"?

Student: "Sorry", "Excuse me", "I beg your pardon", "I must apologize to you", "Forgive me please".

Teacher: What else could you say? Exactly! Examples of "Please & Thank you"?

Student: "Thank you very much", "Thanks a lot", "Thank you so much".

2. Егер ағылшындар сізге өте сыпайы болса, бұл олардың бір нәрсеге ашуланғанын білдіреді. Ағылшын тілінде бір адамға сөйлеудің әртүрлі формалары бар.

Mr. Brown – to a man (ер адам).

Mrs. Brown – to a married woman (тұрмыс құрған әйел).

Miss Brown – to a girl or unmarried woman (тұрмыс құрмаған қыз).

Mister, Missus and Miss without a surname are not polite (сыпайы емес формасы).

Other forms of address are:

Sir – to a man who is much older (жасы үлкен ер адам).

Madam – used by shop assistants, waiters to their female customers.

Doctor – to a medical practitioner (медицина қызметкерлері).

Ladies and Gentlemen – to an audience (аудиторияға айтылады).

Қорытындылай келе, этикет этикамен тығыз байланысты екенін еске салғым келеді. Этика моральдық мінез-құлық ережелерін (қарым-қатынасты қоса) белгілейді, этикет белгілі бір мінез-құлықты қамтиды және сыпайылық формулаларын нақты сөйлеу әрекеттерінде көрсетілген сыртқы әрекеттерді қолдануды талап етеді.

Этикалық нормаларды бұзған кезде этикет талаптарын сақтау екіжүзділік және басқаларды алдау болып табылады. Екінші

жағынан, этикет нормаларын сақтаумен қатар жүрмейтін әбден этикалық мінез-құлық сөзсіз жағымсыз әсер қалдырады және адамдардың жеке басының адамгершілік қасиеттеріне күмән тудырады.

Тындай отырып, сөйлеушіге құрметпен және шыдамдылықпен қарау керек, бәрін мұқият және соңына дейін тыңдауға тырысу керек. Ауыр жұмыс жағдайында сөйлесуді күтуді немесе басқа уақытқа ауыстыруды сұрауға болады. Ресми қарым-қатынаста әңгімелесушінің сөзін бөлуге, әртүрлі ескертулер енгізуге мүлдем жол берілмейді, әсіресе әңгімелесушінің ұсыныстары мен өтініштерін күрт сипаттайтындар. Сөйлеуші сияқты, тыңдаушы да сұхбаттасушының назарын аударады, онымен сөйлесуге деген қызығушылығын баса айтады. Сондай-ақ, келісімді немесе келіспеушілікті уақытында айта білу, сұраққа жауап беру, өз сұрағыңызды қою керек.

Сондықтан, ағылшын тіліндегі сөйлеу этикетінің сыпайы, жағымды әңгімелесушіні тәрбиелеу тұрғысынан үлкен практикалық маңызы бар. Орта мектепте ағылшын тіліндегі сөйлеу этикетінің формаларын меңгеру оқушыларға белгілі бір қарым-қатынас үлгілерін меңгеруге және сабақтың эмоционалды қолайлы атмосферасына еніп, тиісті сөйлеу дағдыларымен қатар әдепті және достық мінез-құлық тәжірибесін, эмоционалдық мәдениетті меңгеруге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000941>

2 Құнанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010.

3 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы, 2000

4 Леонтьев, А. А. Преподавание иностранным языкам в школе: мнение о путях перестройки // Иностранные языки в школе. – 1999. – № 4.

5 Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 2000.

6 Алхазидвили А.А. Основы овладения устной иностранной речью. – М., Просвещение, 2004. – 334 с.

7 Артемов В. А. Психология обучения иностранным языкам. – М., Высшая школа, 2002. – 256 с.

АТА-АНАЛАР МЕН БАЛА АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ЗЕРТТЕУ

БАЙБЕКОВА Г. З.

жетекші, Абай атындағы гимназия, Павлодар қ.

АЙТБАЙ Б. Б.

оқушы, 6 «А» сынып, Абай атындағы гимназия, Павлодар қ.

Қоғам өмірінің барлық салаларындағы терең өзгерістер баланың отбасындағы ересектермен өзара қарым-қатынас процестерін зерттеу мәселесін психология ғылымының алдына жаңаша түрде қойып отыр. Отбасы бала үшін оның орасан зор әлемдегі алдағы өмірінде болатын өзгерістерге деген көзқарасы мен қарым-қатынасын қалыптастырушы үлгі болып табылады, яғни, бала үшін отбасы – адамдармен қарым-қатынас мектебі.

Отбасы адамды не тұлға етіп қалыптастырады, не болмаса, оны күйретеді, өзінің мүшелерінің психикалық денсаулығын нығайту немесе оған нұқсан келтіру де соның билігінде. Отбасы кейбір жеке әуестіктерді қолдай отыра, басқаларына бөгет жасайды, кейбір жеке мұқтаждықтарды қанағаттандыра отырып, басқаларын өтеуден бас тартады. Отбасы адамның қауіпсіздікке, рахат алуға және өзін-өзі жүзеге асыруға қол жеткізу мүмкіндігінің орындалу құрылымын қалыптастырады. Ол жеке басты қалыптастырудың шекараларын анықтап көрсетеді, тұлғаның өзіндік «Мен» бейнесінің пайда болуына ықпал жасайды.

Балалардың қандай болып өсуі оның отбасында қарым-қатынас қалай орнатылғандығына, ондағы үлкендердің қандай құндылықтарды, мүдделерді бірінші кезекке қоятындығына байланысты. Отбасылық ахуал бүкіл қоғамның рухани ахуалы мен денсаулығына әсерін тигізеді. Бала ересектер мінез-құлқына өте сезімтал болып келеді және отбасылық тәрбие процесі барысында алған сабақтарды жедел меңгереді. Проблемалық отбасынан шыққан баланы қайта тәрбиелеу іс жүзінде мүмкін емес. Мұндай балалар өзінің отбасында белгілі бір тәртіп бойынша ережелерді бойына сіңіріп алады және олардың тәрбиесіндегі кемшіліктерінен қоғам зардап шегеді. Отбасы сәбиді өмірге дайындайды, оның алғашқы әрі ең терең әлеуметтік еліктеу ошағы болып табылады, азаматтық мінез-құлық негіздерін қалайды.

Ата-аналар, әдетте, балалар мен өздерінің арасындағы қарым-қатынастың не даму процесін, не болмаса оның реті мен жүйелілігін толығымен көре алмайды, сондықтан қандай да бір алаңдататын

келіспеушілік жағдайы туындай салысымен абыржи бастайды. Негізінен, ата-аналар мен балалар арасындағы келіспеушіліктер көбіне кездейсоқ және кенеттен туындамайды.

Салауатты отбасында ата-аналар мен балалар арасында шынайы күнделікті қатынастар орнатылған. Бұл – нәтижесінде рухани бірлік, өмірлік талпыныстар мен әрекеттер арасындағы келісім орнайтын өзара тығыз қарым-қатынас. Мұндай қарым-қатынастардың табиғи негізін ата-ананың махаббатынан, және балалар мен ата-аналар арасындағы қамқорлықтан көрінетін туысқандық байланыстар, әкелік және аналық сезімдері құрайды.

Өкінішке орай, қазіргі заманның жедел қарқыны, қала халқы санының өсуімен бірге үнемі жоғарылап отыратын әлеуметтік-рөлдік нұсқамалардың жауапкершілігі мен қатандығы, отбасы дамуының әлеуметтік-психологиялық динамикасындағы жағымсыз үрдістер, ересектердің қарым-қатынасындағы адамгершілік және этикалық бастамаларының болмауы, әлеуметтік-психологиялық мәдениеттің төмендігі ата-аналар мен бала қарым-қатынасының бұзылуына әкеп соғады. Ананың бала тәрбиесіндегі біржақты басымдылығы отбасында әкенің рөлін төмендетеді, және ол балаларының жеке даму мәселелерін уақтылы шеше алмайды. Осының барлығы бала тәрбиесі мен оның тұлғалық қалыптасуына кері әсер етеді. Сондықтан, біз отбасында ата-аналар мен балалар арасындағы өзара қарым-қатынас мәселесін қарастыруға бел будық.

Ата-ана мен бала қарым-қатынас мәселесі бала мен ата-аналардың өзара қарым-қатынасының әртүрлілігімен, олардың қарым-қатынасындағы кемшіліктермен, баланың отбасындағы әлауқаты мен оның әрі қарай дамуына айтарлықтай әсерін тигізетін қандай да бір бұзылыстармен анықталады.

Отбасы бала үшін ең ерте әрі ең ұзақ әлеуметтік байланыстар көзі болып табылады. Ата-аналарымен өзара қарым-қатынас баланың бойында болашақ әлеуметтік қатынастар мен байланыстарға жауап реакциясын қалыптастырады. Наным-сенімдер, құндылықтар және мәдениетке деген көзқарас ата-аналар арқылы сұрыпталып, балаға іріктелген күйде ұсынылады.

Отбасындағы ата-ананың позициясы баланың мінез-құлқына әсер етеді [1]. Ересектер баланы қабылдамай, одан безетін болса, бала өзін қажетсіз, пайдасыз, әлжуаз сезінеді. Мұндай балалар кейде отбасындағы өз орны үшін күреседі, жағымсыз тәртібімен ата-аналарының назарын өзіне аударуға тырысады. Баланы шеттету, оның бойында агрессия, бағынбаушылық, жанжалшылдық, өтірік

айту, ұрлық пен қоғамға қарсы мінез-құлыққа бейімділік сияқты қасиеттердің қалыптасуына ықпал етеді. Ата-ананың мұндай қарым-қатынасы балалардың эмоционалдық дамуын тежейді. Кейбір жағдайларда, бұл оларда жасқаншақтық пен дәрменсіздікті туғызады.

Сонымен қатар, ата-аналар баламен әңгімелесуден қашқақтап, ойындарына қатыспай, оны елемей, үнемі өз шаруаларынан босамайтын болса, бала өзін дәл солай қажетсіз сезінеді. Егер ата-аналар баламен тілдесіп, қарым-қатынасқа түсуден қашатын болса, онда бала адамдармен тұрақты эмоционалды байланыс орнатуға қабілетсіз, яғни, эмоционалды тұрақсыз адам болып өсуі мүмкін. Көбінесе, мұндай балалар, табандылыққа қабілетсіз, оқуға деген зейіні тұрақсыз, секемшіл, жасқаншақ болып келеді, оларда ата-аналарымен және мектепте жиі келіспеушіліктер болып тұрады.

Авторитарлы ата-аналар баланың негізгі жақсылығы – сөзсіз мойынсұну деп санайды. Мұндай отбасылардың балалары өз күштеріне, интеллектуалдық білім деңгейіне сене бермейді, өз-өздеріне сенімсіз, ата-аналары оларды жақсы көрмейді деп ойлайды және олардың талаптарын орынсыз санайды [2].

Балаларына еркіндік, бостандық беретін эгалитарлық ата-аналар да кездеседі. Мұндай ата-аналар, басты құндылық ретінде даралықты, өзін-өзі түсінуді, өзіндік әлеуетті (потенциал) барынша пайдалана білуді, отбасылық қарым-қатынаста теңдікті жоғары бағалайды. Мұның артында, өкінішке орай, ата-ананың өзіне тиісті жауапкершілікті өз мойнына алуға ниетінің болмауы жатыр. Мұнда, көбінесе, нашақорлық сынды және басқа көптеген әлеуметтік қолайсыз мінез-құлық түрлері жиі кездеседі [3].

Отбасы мүшелерінің осындай қатыгез қарым-қатынасының кең таралу себептерін талдау оның келесідей көздерін ұсынады [4]:

Көпғасырлық патриархалдық тәрбие дәстүрі;

Адамдардың төмен әлеуметтік топтарға, бір-біріне деген ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан қатыгездігі. Қоғамдық пікірлер зерттеуі қазіргі заманғы қоғамның ізгіліктендірілуі өзирге орын алып жатқан жоқ деп көрсетеді. Керісінше, адамдардың бір-біріне деген қатігездіктің өсу қаупі бар екені белгілі болды;

Қоғамның жалпы және құқықтық мәдениеті деңгейінің төмендігі. Біздің қоғамдық пікір бойынша, бала немесе өзге де зорлық-зомбылықтың құрбаны өзара қарым-қатынас субъектісі емес, бір тараптан болған іс-қимыл объектісі ретінде қарастырылады;

Көбіне әлеуметтік жағдайдың тұрақсыздығынан туындаған, ата-аналардың күйзеліс жағдайы;

Диагностикалық жұмыстардың ерекшеліктері:

Біріншіден, мұндай диагностика кешенді түрде болуы қажет. Диагностика психикалық процестердің, құрылымдардың, тұлғалық қасиеттер мен іс-әрекет формаларының түрлі жақтарын зерттеуге бағытталған технологиялық әдістемелер мен тәжірибелердің жиынтықтарын қолдануды талап етеді. Сонымен қоса, табиғи эксперимент түрлері бойынша әдістемелер ерекше маңызға ие болып табылады (шынайы іс-әрекетті топтарда немесе жұптарда модельдеу, ойын түріндегі диагностикалық процедуралар, топтық пікірталас және т.б.).

Екіншіден, диагностикадағы кешенділік зерттеуге жанұя мен отбасылық тәрбиелеу үлгісін, яғни, диагностикалық процеске тек баланы ғана емес, сонымен қатар оның ата-аналарын да қатыстыру қажеттілігін көрсетеді.

Үшіншіден, тек дәл қазіргі кездегі баланың жай-күйі мен отбасының ахуалын ғана емес, сонымен қоса, алдыңғы кезеңдердегі бала мен отбасылық қарым-қатынастардың ерекшеліктерін зерттеу қажет.

Төртіншіден, диагностика психологиялық түзетудің бастапқы кезеңі ретінде, сыналушылардың белсенділік принципі ұстануын талап етеді. Бұл дегеніміз, қатысушылар барлық диагностикалық процедураларға жеке дара ынталандырылуы тиіс, яғни, маманның жүргізіп жатқан диагностикалық жұмысы оның қатысушылары өздерінің алдарына өзін-өзі зерттеу, өзіндік сана-сезімін, өзінің жеке психологиялық қасиеттері мен тұлғалық ерекшеліктерін талдау міндеттерін, сондай-ақ, өз бетінше өзінің мақсаттары мен өзін-өзі жетілдіру жолдарын анықтау міндеттерін қоятын өзін-өзі диагностикалау жұмысына айналуы тиіс. Сондықтан, диагностикада проективті сауалнамалар, өзіндік есептер, кейіннен авторларымен талқыланатын проективті шығармалар мен суреттер кеңінен қолданылады.

Бесіншіден, диагностика мен коррекция, іс жүзінде, бір мезгілде жүзеге асырылады.

Баланың ата-анасына, ата-ананың баласына деген қатынасын анықтау мақсатында «Жеткіншектер ата-аналары жайында» (ADOR) әдістемесін, А.Я.Варг пен В.В.Столиннің ата-ана қарым-қатынасының сауалнамасын (АҚС), «Отбасылық тәрбие талдауы» сауалнамасын (ОТТ), сонымен қатар, Р.Бернс пен С.Кауфманнның «Жанұяның кинетикалық суреті» (ЖКС) тестін пайдаландық.

Аталған әдістемелердің көмегімен біз біріншілік кесім жүргіздік. Мақала көлемі шектеулі болғандықтан тек бір отбасы нәтижелері көрсетілген.

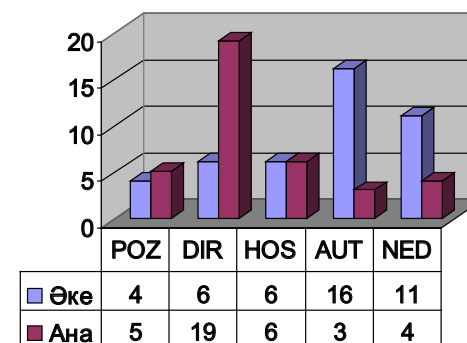
Бірінші жанұя

Баланың тұлғалық ерекшеліктері. «Автопортрет», «Әлемде жоқ жануар» әдістемелерінің нәтижелері бойынша бала жайында келесідей ақпараттар алынды: оның бойынан өзіне деген сенімсіздік, қорқыныш, шешім қабылдауға келгенде тартыншақтық, қауіпсіздікке мұқтаждық, қоғамдық пікірге деген сезімталдылық байқалады, түйсікті түрдегі экстраверт. Русаловтың «Темперамент типі» сауалнамасы (1-кесте) бойынша бала енжар, іс-қимылдары баяу, қоғамдық қарым-қатынасты қажет етпейді, сәтсіздіктерге сезімтал.

Ата-аналар мен бала қарым-қатынастары. «Жасөспірімдер ата-аналары жайлы» тестінің (1-сурет) және ОТТ (2-кесте) мен АҚС сауалнамалары бойынша аталған отбасында балаға негізінен анасы ықпал ететіндігі, әкесінің балада шаруасы жоққа жақын екендігі анықталды. Анасы баласын шын мәніндегі жасынан гөрі кіші көреді. Баласының қызығушылықтарын шалағай, жеңіл-желпі санайды. Ата-аналар балаға толығымен сенім артпайды, оны қиындықтардан алшақ ұстауға тырысады. Анасы баланы толықтай бақылауда ұстауға тырысады, ол отбасында беделге ие. Бұл жағдайда отбасылық қарым-қатынастарды түзету жұмыстарын жүргізу қажет. Ата-аналары балаға өз тәжірибесінде көріп-біліп, үйренуге мүмкіндік бермейтін мұндай тәрбие «үстем гиперпротекция» деп аталды. Ана баладағы жауапкершілік сезімін басады, баланы тәуелсіздікке үйретпейді. «Жанұя суреті» тестінен баланың байланулы екендігі көрінеді. Суреттің кейбір жері штрихталған, демек, баланың отбасылық жағдайда толыққандылықты сезінбейтіндігін айтуға болады, ал өшпенділік пен дау-дамайға бейімділік байқалмайды.

Кесте 1 – В. М. Русалов бойынша темперамент типі (бірінші жанұяның баласы)

Темперамент құрылымы	Ұпайлар	Қорытынды
1. Жігерлілік		Бала енжар, іс-қимылдары баяу, қоғамдық қарым-қатынасты қажет етпейді, сәтсіздіктерге сезімтал.
жұмыста	3	
қарым-қатынаста	2	
2. Ырғақтылық		
жұмыста	3	
қарым-қатынаста	3	
3. Қарқын		
жұмыста	4	
қарым-қатынаста	5	
4		
Эмоционалдылық		
жұмыста	11	
қарым-қатынаста	11	

Сурет 1 – Жеткіншек ата-аналары жайлы

Кесте 2 – Отбасылық тәрбие талдауы (бірінші жанұя)

Отбасылық тәрбие ауытқушылықтары	Диагностикалық белгі	Қорытынды
T+	10	Диагностикалық мәліметтердің нәтижелері бойынша аталған жанұяда «Үстем гиперпротекция» деп аталған тәрбие типі басым екендігін айтуға болады.
У+	1	
У-	4	
T+	2	
T-	1	
З+	4	
З-	0	
С+	5	
С-	0	

Ата-аналар мен бала арасындағы қарым-қатынас – бұл бала бойында әлеуметтік қатынастар мен байланыстардың қалыптасуының қайнар көзі. Ересектер әлемі, әлеуметтену процесінің объективті бағыты ретінде, отбасындағы өзара дұрыс әрекеттесу жағдайындағы құндылықтар, рөлдер мен функциялар арқылы меңгеріледі.

Отбасында өзара құрылымдық қарым-қатынастармен бірге, ата-аналар мен бала қатынастары жүйесінде ойып орын алған деструктивті қарым-қатынас түрлері де кездеседі. Деструктивті қарым-қатынастардың туындауына әкеп соғатын нақты факторларды білу аса маңызды. Себебі, тек осы жағдайда ғана, баланың психикалық дамуында соншама маңызға ие болып табылатын ересектер пен баланың арасындағы нағыз табиғи қарым-қатынастарды ұйымдастыруға шынайы мүмкіндік туындайды.

Мұндай білімнің құндылығының тағы бір себебі, ол ересектерге өз-өзіне сын көзбен қарап, баламен шын мәнінде өнімді өзара қарым-қатынас қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Жұмыс барысында біз жанұядағы келіспеушілікке итермелейтін қарым-қатынастардың пайда болу себептерін зерттедік және диагностикалық әдістемелердің көмегімен деструктивті қарым-қатынастар байқалған бес жанұяны анықтадық.

Отбасылық өзара қарым-қатынастарды зерттеудің алғашқы диагностикалық жұмыстарының нәтижелеріне қол жеткізген соң, біз бұл жағдайда ең тиімді түзету жұмысы – тренинг болмақ деген қорытынды жасадық.

Сонымен, бұл жұмыс баланың мінез-құлқының қалыптасуына негізінен отбасындағы түрлі жағдайлар айтарлықтай ықпалын тигізетіндігін растайды. Сондықтан, жағымды мінез-құлық құрылымдары қалыптасуы, қоршаған ортамен дұрыс қарым-қатынас орната білуі және қоғамдық нормаларға сай тұлға болып қалыптасуы үшін тәрбие ошағы – жанұяда балаға өзін барынша жайлы сезінуі аса маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Анн Л. Психологический тренинг с подростками. СПб: Питер 2003 ж. –71б.

2 Антоян Н. М. Неблагоприятные условия формирования личности в детстве. – М., 1983. – 208б.

3 Абрамова Г. Б. Возрастная психология: Учебник для студентов вузов. – М., 2001. – 234 б.

4 Бурменской Г. В. Карабанова О. А. Лидер А. Г. Возрастное психологическое консультирование. Проблемы психического развития. – М., изд-во МГУ 1990. –117 б.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ БІРІ, ҚҰРАҚ КӨРПЕНІҢ МАҢЫЗЫ

АХМЕТОВА Б. Б.

жетекші тарих пәнінің мұғалімі С. Торайғыров ат. ЖОББМ,

Баянауыл ауданы

БАЯНБЕК А.

6 сынып оқушысы С.Торайғыров атындағы ЖОББМ, Баянауыл ауданы

ӨТЕМІС Н.

6 сынып оқушысы С.Торайғыров атындағы ЖОББМ, Баянауыл ауданы

Қазақ халқының қолөнері өзінің қайталанбас көркемдігімен, дәстүрлі әдісімен ерекшеленіп тұрады. Ежелден қалған бұйымдар өрнегінің ерекшелігімен адамды баурап алып, тарих қойнауына жетелейді.

Абай өзінің бірінші қара сөзінде, «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік... Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз?» дейді. Ойшыл өзінің рухани өмірін, өмір, келер уақыт, тарих алдында атқаруы тиіс міндеттерді көрсетеді. Абай бабамыз ұрпаққа елдіктің ұғымынан алшақтамаудың қадір-қасиетін ескертеді. Осы Абай

бабамыздың ұлттық ойын (идеясын) негізге ала отырып, көне дәуірлерден бастау алатын, өзінің тарихи тәжірибесі, игі салт, ізгі дәстүрлеріне бай халқымыздың сәнді қолданбалы қол өнерін жаңғырту жолының бірі, осы менің жобам.

Сонымен қатар қазақ халқының ұлттық материалды мәдениеті, наным – сенімдері мен қатар жүрген.

Халқымыздың осында тамыры терең кеткен, тарихымен бірге жалғасып келе жатқан рухани байлықтарының бірі отбасы құндылықтары. Бізде барлық этномәдениетімізге байланысты жаңғыру жолындағы жаңалықтарды үйдегі қарияларымыздан біліп отырамыз. Сонын бірі апа – әжелерімізден мұра болып келе жатқан, әр үйде бар және болуға тиіс, ол – құрақ көрпелер. Әжеміздің қасында отырып құрақ көрпелердің қыр – сырында терең философиялық тұрғыдан да және мәдениет жағынан да тарихы терең мағынасы бар екенін танып біліп, бізге жаңадан таныс болып жатқан «психология» бағыты да өте терең және тәрбиелік маңызы өте зор екенін зерттеу барысында анықтадық.

Біздің рухани құндылықтарымыздың негізгі де осы отбасылық дәстүрімізде жатыр десек қателеспеген болар едік. Халқымызда «Отан отбасынан басталады» деген қарапайым қағидат қай дәуірде болсын өзгерген емес, өзгермек те емес.

Құрақ түрлері де әр түрлі болған, тұтыну қажетіне қарай қалың, жұқа, үлкен, кіші етіп жасаса, дәулетіне сай арзан, қымбат материалдан дайындайды, жібек маталардың құрақтарынан да жасайды. Мұндай маталардан жасалған құрақ көрпелер жұмсақ болады және жібек қиықтарынан тігілген құрақ көрпенің ені жіңішкілеу, ұзындығы екі метрдей үлгіде келеді. Тағы жібек құрақты жұмсақ көрпені екі адам жамылатындай етіп, ашық түсті жібек маталардың құрақтарынан құрастырады. Бұл көрпеді құрақтар текше түрінде тігіледі. Оның ең оңай тәсілі дойбының тақтасындай етіп құрау. Жібек құрақ көрпенің шетіне тұтас материалдан белдеу жүргізеді.[1,36]

Қазақ халқы не жасаса да, барлығын ырымдаған, сенген және ісінің мағынасы да болған. Сол сияқты қазақ қол шеберлері кез – келген құрақ көрпенің ең бірінші қандай мақсатта, психологиялық тұрғыдан терең ойланып, жасаған бұйымдарын наным-сенімдерін жоғары қойып ерекше назар аударған. Жобамыздың басты мақсаты да осы болды.

Бірінші құрақ түрі, қыз жасауы болса ондағы ою – өрнек психологиялық тұрғыдан, қыздың өскен ортасы, алған тәлім-

тәрбиесі туған ұясы туралы мәлімет беруі керек. Әрбір ана осы құрақ көрпелердегі ою-өрнек арқылы өзінің сүйікті қызына жүрегін бір бөлшегін бөліп бергендей еңбектенеді.

Екінші, ерте кезде отбасында баласы өліп, тоқтамаған үйде «тіл-көзден аман болсын» деген ырыммен қырық құрақ құрап, баласын соған ораған.

Үшінші, жүкті келіннің енесі «қыз бала дүниеге келсін», деп арнайы құрақ құраған немесе шеберлерге құрақ құратқан. Қызға арналған құрақтың қиықтары ұсақ және ашық түсті және кішірек болған, туғанда өзіне пайдаланған. Ал ұл балаға ақ және қызыл түстерден құрастырылған. (Ақ түс – биіктіктің, қызыл түс – оттың, қанның, өмірдің белгісі болған)

Төртінші, құрақтың келесі түрі жас отауға арналған құрақ көрпелер, ені үлкен, өрнегі қасиетті жеті саннан тұратын.

Бесінші, тұрмыс құрған қыз бір жылдан соң туған анасына өзінің жаңдайын білдіретін, тұрмысы жайлы хабарлайтын құрақ құрап жіберген. Құрақ ашық түсті, өрнектері гүлге ұқсас болса, жағдайы өте жақсы, жайлы болғаны. Егер құрақтың түсі керсінше қараға жақын түстер және өрнектері геометриялық, үшкір түрде болғанда тұрмысы жайсыз екенін білдірген.[2]

Ата – бабамыздан кележатқан қол өнердің сырын ашсақ үлкен философиялық ойған жүгінеміз, әжелеріміздің сыры ашылмаған «философияға толы сыр сандығында» әлі де құрақ көрпелер баршалық.

Қазақ қолөнерінің, оның ішінде құрақ бұйымдарының бояуы сан алуан.Түс шеңберінде түстер екі топқа бөлінеді: жылы және суық. Түс шеңберінде бір-біріне қарсы тұрған түстерді қарама-қарсы түстер дейді.Олар қызыл-жасыл, сары-күлгін, көк-қоңыр т.б.

Халқымыздың ұғымында
көгілдір түс – аспанның символы,
қызыл түс – оттың, қанның, өмірдің,
жасыл түс – өсімдіктің, көктемнің, бастаудың,
ақ түс – биіктіктің, аспанилықтың,
сары түс – даналықтың, білімнің белгісі.

Сол себепті, қиықта бұл түстер философиялық мағынасынан да артық мән-маңызға, құпия сырға толы екенін байқатады.Матаны түстеріне қарай таңдаудың маңызы зор. Мата қиындыларының ішінен алдымен түсі ақ, ұсақ суреттері бары таңдап алынады. Бұлар басқа түстерге қарағанда, сирек және аз мөлшерде қолданылады.

- Сұр түс – кез келген гамманы жақсартады.

- Ақ түсті фон ретінде пайдалансақ композицияны нәзік етіп көрсетеді.

- Бір бұйымға өте көп материал қолданудың қажеті жоқ, 3- 5 түрі жеткілікті.

- Құрақпен жұмыс істеу үшін матаға суреттің қандай тәсілмен түсірілгенін білу керек .

Мата түстерін таңдағанда – ашық түс пен күңгірт түстерді, матаның реңіне қарай қарама –қарсы түстерді (контрасные), топтық түстер гаммасын жасауды басты назарда ұстау қажет.[3]

Қазір ұлттық салт-дәстүріміз қайтадан жаңғырып, өмірімізге тереңдеп енгендіктен, қазақтың құрақ құрау өнері де қайтадан дамып отыр. Ауылда да, қалада да көптеген қазақ отбасыларының төрінен қайтадан құрақ көрпелер, құрақ түскиіздер орын ала бастады.

Елбасымыз Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғыртудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет», деп атап көрсетті. Әр бала атаның қанымен, ананың сүтімен келетін туа бітті қасиеттер сияқты ұлттық рухани құндылықтарды да ең алдымен отбасында ата – ананың тәрбиесімен бойына сіңіретіні анық. Ендеше ұлттық тәрбие – ұлт болып ұйысудың, ел болып ертенге нық қадам басудың негізі болмақ.

Қазақ халқы ырымшыл халық, салт – дәстүрін сақтаған халық, отбасылық тәрбиеге көп көңіл бөлген халық, саналы ұрпақ тәрбиесіне күш салған халық. Сондықтан жұмысымының соңында мен сіздердің алдарыңызда бүгінгі қорытынды құрағымды құраймын.[4]

Өткенімізді жаңғырта бір тұтас үлкен мәдениетімізді біріктірілген құрақ. Ол құрақтың ішінде көне ауыз әдебиеті, көне сәулет өнері, киелі жерлер, керемет атаулар, ән-жырлар, дәстүрлер т.б. осының барлығы сынып қалған шыны сияқты қалдықтарын жинап, бір құраққып құрап биікке көтеріп, қанатын жайып, самғатып, бүкіл әлемге танытып, өткен ғасырларда ұмыт болған дәстүрлерімізді қайта жаңғырту ол менің парызым!

Құрақ көрпелер туралы әдеби шығармалардан да көруге болады. Мыслы: «Ол құрақ көрпенің үстіне жайғасып отырды» (С.Адамбеков. «Қожанасыр») «Төрге құрақ көрпе төселіп, астық тасталыпты» (Ә.Тарази. «Асу») «Шешем құрақ көрпені алып, жазып

төрге төседі» (Ә. Нұршайықов. «Махаббат») «Ағам өз үйімнен қырық құрақ (әбден тозығы жеткен, жамау-жасқауы көп, жамаулы) көрпемді әкеліп арқама жапты» (Ө.Қанахин. «Жер бас»).[5, 268б]

Құрақ құрау өнерін дамытуды насихаттауымыздың мақсаты қолөнерді сақтап қалып, дәстүрімізді жалғастыру кешегі қажеттіліктен туындаған өнерді насихаттап өнерге баулып тәрбиелеу.

Жұмысты жасау барысында көптеген зерттеме жұмыстарын жүргіздік. Өз жұмысымының ерекшелігі қазақтың салт – дәстүрін, ұлттық қолөнер туындыларын зерттей отырып, құрақ өнерін меңгердік. Жалпы, құрақ өнерін зерттеу барысында, оның түрлерін, жасалу жолдары, тарихы айтылған. Адам, қоғам үшін құрақ өнерінің жасалуын зерделей келе қолөнер байлығымыз екенін де білдік. Құрақ – қызық, әрі құнды өнер. Ол ұзақ ізденісті, ыждағатты қол еңбегін қажет ететін іс. Шын шеберлікке қоса табандылықты талап етеді.

Қазақ халқының қолөнерінің аса қымбат, қайталанбас сұлулығын, ғажайып көркін құрақ өнерінен көреміз. Ғылыми жұмысымызды қорыта келе, түйген ой-пікірім:

құрақ өнері арқылы халықтың қолөнерін, салт-дәстүрін білу.

құрақ өнері – есте сақтау, жобалау, шамалау, түстер жарасымдылығын жақсы айыра білуге

құрақ өнері – өте нәзіктікті, әдемілікті, шыдамдылықты, шеберлікті талап етеді.

Адамдар молшылықты – дарияға, теңізге, бәйтерекке теңесе, батырды. Құрақ құрау өнерін зерттей келе, бұл өнердің арнасы мен мүмкіндігі өте кең екеніне көзімізді жеткіздік. Сол себепті бүгінгі ұрпақ өзінің ұлттық сезімін, мінез – құлқын, өзінің тілін, дәстүрін жоғалтпау керек деп түсінеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Егемен Қазақстан» газеті. 2017. №185.3 б.

2 Ою-өрнек – рухани өмірдің айнасы. [электрондық ресурс]. – <https://massaget.kz/kyizdarga/shayra/14955/> [шыққан күн 25 қараша 2013 ж].

3 Қазақтың ұлттық ою-өрнектері. [электрондық ресурс]. – <https://history.kz> [шыққан күн 04 желтоқсан 2013 ж].

4 <http://neke.kz/kyz-jasauy-kurak-korpe/>

5 Қазақстан тарихы. 15-томдық. 9 т. Алматы, 2002 ж. 268 б.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІ МЕН ОҚУ ҮЛГЕРІМІ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСТЫ АНЫҚТАУ

ТЮЛЕГЕНОВ С. Б.

мұғалім, география пәні, Дарынды балаларға арналған
Абай атындағы гимназия, Павлодар қ.

АКАНОВ А.

оқушы, 9 «В» сынып, Дарынды балаларға арналған
Абай атындағы гимназия, Павлодар қ.

КУНЯЗОВА Д.

оқушы, 9 «В» сынып, Дарынды балаларға арналған
Абай атындағы гимназия, Павлодар қ.

Бүгінгі таңда педагогика мен психологиядағы ең өзекті мәселелердің бірі-балалардың шығармашылығы мен үлгерімі арасындағы байланыс. Шығармашылық қабілеттер баланың дамуына қалай әсер етеді? Бейнелеу өнері оқуға қалай көмектеседі? деген сұрақтардың жауабын осы мақалада қарастырып көрдік.

Қазіргі мектеп оқушылары өздерінің жадында соншалықты көп ақпарат сақтайды, кейде олардың жас тұрақсыз психикасы мұндай жүктемелерге төтеп бере алмайды. Демек, эмоционалды күйзелістер, депрессияға ұшырайды. Шығармашылық адам санасының барлық салаларын қамтиды, олардың қалыптасуына білім мен практикалық дағдылар ғана емес, сонымен қатар сезімдер, түйсігі, қиял мен сезімдер де әсер етеді. Шығармашылықпен айналысу санамен реттелмейтін психологиялық функцияларды оятады.

Ежелгі грек философы Плуларх қазіргі білім беру жүйесі үшін маңызды тезистің авторы болды: «Оқушы толтырылатын ыдыс емес, жанатын алау» [1]. Мәселе мынада, әр баланың өз мүдделері және ақпарат пен тәжірибені есте сақтау тәсілдері бар. Оқу орындары осы сәтті ескеріп, материалды игеруге мүмкіндік беріп қана қоймай, қиялды, бастаманы және жаңа нәрселерді білуге деген ұмтылысты оятатын кешенді білім беру әдістерін қолдануға міндетті. Өмірдің барлық аспектілеріне шығармашылық көзқарас қажет. Шетелдегі жеке мектептер шығармашылықтың балаға қалай әсер ететінін жақсы түсінеді. Сонымен қатар, әлемдік экономикаға зияткерлік меншік секторында – жарнама, сәулет, музыка, кино, театр, бағдарламалау, компьютерлік ойындар және басқаларын қамтитын шығармашылық индустрияда әлеуетті жүзеге асыра алатын мамандар қажет екенін түсінеді. Шығармашылық қазіргі әлемді қалыптастыратын және лайықты өмір сүруге мүмкіндік беретін қозғаушы күш ретінде әрекет етеді. Жекеменшік мектептердегі оқу

процесі балалардың шығармашылық қабілеттерін сақтап, көбейтетін етіп құрылады. Шығармашылық дамуды дамыту оқушыларға проблемаларды тиімді шешуге, өршіл мақсаттар қоюға, ой-өрісін кеңейтуге, әлемді және өздерін түсінуді тереңдетуге көмектеседі. Өмірде жетістіктерге жету үшін сіздің қабілеттеріңізге дұрыс қарау және оларды барынша тиімді пайдалану қажет. Сондықтан шетелдегі жеке мектеп-интернаттар балаларға өздерінің таланттарының ауқымы мен әртүрлілігін түсіну, сондай-ақ оларды жүзеге асыру үшін шығармашылық принциптерді дамытуға мүмкіндік беретін білім беру әдістерін қолданады.

Бір нәрсені салу адамға оны жақсы есте сақтауға көмектесетіні бұрыннан белгілі. Жаңа зерттеу көрсеткендей, сурет салу оқу және жазу сияқты әрекеттерден асып түседі, өйткені ол адамды ақпаратты бірнеше жолмен өңдеуге мәжбүр етеді: визуалды, кинестетикалық және семантикалық. Бірқатар эксперименттер жүргізе отырып, ғалымдар егер ақпарат сызылған болса, оның жадында соншалықты күшті күшейетінін, болашақта бұл ақпаратты еске түсіру ықтималдығы екі есе артатынын анықтады. Мира Фернандес, Джеффри Уаммес және Мелисса Мид жад ғылымының мамандары — адамдардың ақпаратты қалай өңдейтіні, сақтайтыны және ойнататыны туралы зерттеу жүргізген ғалымдар. Уотерлоу университетінде (Ватерлоо университеті) олар жазудың, суреттерді қараудың, дәрістерді тындаудың, сурет салудың және визуализацияның оқушының ақпаратты есте сақтау қабілетіне қалай әсер ететінін зерттеуге және жақсы түсінуге бағытталған бірқатар эксперименттер жүргізді [2].

Бірінші экспериментте олар оқушылардан қарапайым сөздердің тізімдерін («трактор» немесе «алмұрт» сияқты) қарап шығуды және сол сөздерді жазуды немесе суреттеуді сұрады. Осыдан кейін қатысушылар жазған сөздерінің 20 % және салған сөздерінің 45 % еске түсірді. Бұл эксперимент кескіндеменің пайдасын көрсету арқылы аяқталды.

Келесі экспериментте зерттеушілер рефераттарды жүргізудің екі әдісін — олардың эскизіне қарсы сөздерді жазуды салыстырды және сурет салу «жаздан асып түсетін жазбаларды жүргізудің тиімді және сенімді әдісі» екенін анықтады. Зерттеушілер студенттер изотоптар мен споралар сияқты ғылыми ұғымдарды визуалды түрде бейнелегенде, олар бұл ұғымдардың анықтамасын мұғалімнің диктанты бойынша жазғаннан гөрі ақпаратты екі есе жақсы есте сақтағанын анықтады.

Сурет салудың пайдасы оқушының көркемдік шеберлік деңгейіне байланысты емес екендігі өте маңызды. Бұл әдіс тек жақсы сурет сала алатындар үшін ғана емес, кез келген оқушы үшін жұмыс істейтінін көрсетеді. Сегіз эксперименттің қорытындысы бойынша зерттеушілер сурет салу «өнімділікті жақсартудың сенімді, әмбебап құралы» екенін растады - бұл оқушылардың зерттелген материалдарды есте сақтау қабілетін айтарлықтай арттырды.

Неліктен сурет салу ақпаратты есте сақтауға көмектеседі? Зерттеушілер мұны сурет салу «терминнің мағынасын нақтылауды және анықтаманы жаңа формаға (сызбаға) аударуды талап етеді» деп түсіндіреді. Дәрісті тыңдау немесе суреттерді қарау кезінде оқушылар ақпаратты пассивті қабылдайды, бұл ақпаратты белсенді қабылдау кезінде сурет салудан ерекшеленеді. Сурет салу студенттерді оқығандарын бөлшектеуге және оны өздері түсінетіндей етіп бейнелеуге мәжбүр етеді. Ұзақ уақыт бойы мидың оң жарты шары шығармашылық қызметке жауапты деп есептелді, бірақ ғалымдар бұлай емес екенін дәлелдеді. Пенсильвания университетінде зерттеу жүргізілді, онда МРТ көмегімен шығармашылық тапсырманы орындайтын адамдардың миындағы белсенділік бақыланды. Нәтижелер кем дегенде үш ми желісі, соның ішінде сол жақ жарты шарға жатқызылатын есте сақтау және шоғырлануға жауапты аймақтар қатысатынын көрсетті [3].

Бұл ғалымдарға шығармашылық ойлаудың ерекшелігі-ми желілері мен функциялары арасында ауысу және осылайша ең жақсы нәтижеге жету мүмкіндігі деп болжауға мүмкіндік берді. Шығармашылық белсенділік миды дамытады және жаңа нейрондық байланыстардың қалыптасуына ықпал етеді, ал шығармашылық даму мидың дамуына кешенді көзқарасты қамтуы керек деген қорытынды жасауға болады. Бір ғылыми журналда жарияланған зерттеу сурет салу кезінде адамның қандағы кортизол стресс гормонының деңгейі айтарлықтай төмендейтінін көрсетті. Оң нәтижелер әр түрлі жастағы, жыныстағы және әлеуметтік жағдайдағы адамдардан іріктеуді қамтитын топ мүшелерінің 75 % тіркелді. Бірнеше жыл бұрын шығармашылықтың миға әсері туралы зерттеу жүргізілді. Экспериментке қатысушыларды бақылай отырып, ғалымдар шығармашылық сабақтар кезінде мидың префронтальды қыртысы белсендірілетінін және қызықты шығармашылық мәселені шешу жаңа, батыл мақсаттарға жетуге ынталандыратын нейротрансмиттер дофаминінің өндірісін тудыратынын анықтады. Шығармашылық танымдық функцияларға айтарлықтай әсер етеді: есте сақтау,

ойлау, логика. Сонымен, Ватерлоо университетінің ғалымдары еркін формада сурет салған субъектілер ақпаратты жақсы есте сақтағанын байқады. Себебі шығармашылық белсенділік есте сақтаудың бірнеше түрін қамтиды: мысалы, визуалды және моторлы. Сондай-ақ, ғалымдар шығармашылық кезінде бірнеше ми жүйелерін қосу арқылы зейіннің шоғырлануы жақсартатынын дәлелдеді. Сондай-ақ, эксперимент жүргізілді, оның аясында қатысушылар күрделі эмоцияларға назар аударып, содан кейін шығармашылықпен айналысуға мәжбүр болды. Субъектілердің 50%-дан астамы шығармашылық сессиядан кейін шиеленіс азайып, мәселенің маңыздылығы төмендегенін мойындады. Тағы бір зерттеу адамның өміріндегі шығармашылық пен оның өзіне деген сенімділігі арасындағы байланысты дәлелдеді. Шығармашылық адам өзін еркін көрсете алатын, жаңасын жасай алатын және жасай алатын «ортаға» айналады. Бұл оның өзіне деген сенімділік және өзін-өзі бағалауының жоғарылауына әкеледі [4].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, келесі сұрақ туындайды: сурет салу үшін шығармашылық пен шығармашылық дарындылық қажет пе? В. М. Бехтерев тәрбиімен қатар әр шығармашылық үшін белгілі бір дәрежеде дарындылық қажет деп жазды. Оған кереғар көзқарас «Әр адам данышпан емес немесе қызғанышты талантқа ие емес, бірақ әркім оны өзі жасай алады, яғни жаңасын жасай алады – өз ішінде, басқа адамдарда немесе қоршаған объективті әлемде» [5, 355 б.].

Ғылыми талдау көрсеткендей, тек бейімділік туа біткен болуы мүмкін, ал қабілеттер бейімділіктің дамуының нәтижесі болып табылады. Бейімділік - ағзаның туа біткен анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктері. Оларға, ең алдымен, ми құрылымының ерекшеліктері, сезімдер мен қозғалыстар, денеге туылғаннан бастап берілген жүйке жүйесінің қасиеттері жатады. Бейімділіктер қабілеттердің дамуының мүмкіндіктері мен алғышарттарын ғана білдіреді, бірақ әлі кепілдік бермейді, белгілі бір қабілеттердің пайда болуы мен дамуын алдын-ала анықтамайды. Бейімділікке сүйене отырып, қабілеттер процесте және адамнан белгілі бір қабілеттерді талап ететін іс-әрекеттің әсерінен дамиды. Қызметтен тыс ешқандай қабілет дами алмайды. Ешбір адам, қандай да бір бейімділікке ие болса да, көп және табанды түрде тиісті қызметпен айналыспайынша талантты математик, музыкант немесе суретші бола алмайды [6].

Шығармашылық (лат. creatio-жасампаздық) - бұл адамның ерекше идеяларды тудыру,

түпнұсқа шешімдерді табу, дәстүрлі ойлау схемаларынан ауытқу қабілеті. Сонымен, К.Роджерс (1994) шығармашылықты проблемаларды шешудің жаңа тәсілдерін және білдірудің жаңа тәсілдерін табу қабілеті деп түсінеді. Х. Гавин (2003) шығармашылық дегеніміз-құнды нәтижелерді стандартты емес жолмен алу мүмкіндігі деп жазады. Шығармашылық адамдар тек түпнұсқа түрде әрекет етпейді; олардың мінез-құлқының нәтижелері орынды және пайдалы (Мумфорд, Густафсон, 1988) [7].

Зерттеулер негізінде психологтар креативті ойлауы бар балалардың ерекше байқағыштығы, егжей-тегжейге назар аударуы, болжау қабілеті, жағдайдан айқын емес жол таба білуі, ассоциативтілігі, синестезиясы, сондай-ақ импровизация қабілеті бар деген қорытындыға келді. Шығармашылық – интеллектке әсер ететін фактор. Бейнелеу өнері гуманитарлық ғылымдарды зерттеуге де, дәлдікке де әсер етуі мүмкін. Сурет салуға бейім балалар әлемге өз көзқарастарын оңай білдіре алады, ақпаратты есте сақтайды және кейінірек елестете алады [8].

Шығармашыл (дивергентті) ойлау дағдылары балаға гуманитарлық пәндер бойынша тапсырмаларды орындауға көмектеседі. Мысалы, әдебиеттегі шығарманың негізгі идеясы туралы айту, тарихтағы хронологияны есте сақтау, белгілі бір дәуірде ойша болу, болжауға тырысу егер бұрын белгілі бір оқиға болмаса не болар еді. Сондай-ақ математикамен да тығыз байланысы бар. Математика мен өнер әртүрлі қатынастармен байланысты. Математиканың өзін өнер түрі деп санауға болады, өйткені ол өзіндік сұлулықты ашады. Математика мен өнердің ұзақ қарым-қатынас тарихы бар. Біздің дәуірімізге дейінгі IV ғасырдан бастап суретшілер математикалық тұжырымдамаларға жүгінді [9].

Итальяндық математик Лука Пачоли, итальяндық Ренессанстың маңызды қайраткері, «Кұдайдың пропорциясы» трактатын жазды (лат. De divina Proportione), Леонардо да Винчидің аңызға айналған Мона Лизаның тартымдылығының ең математикаға негізделген, суреттің құрамы «алтын үшбұрыштарға», дәлірек айтсақ, тұрақты жұлдызды бесбұрыштың бөліктері болып табылатын үшбұрыштарға салынған. Перспективаның барлық заңдары, объектілердің құрылысы және олардың кеңістіктегі композициялық орналасуы, симметрия, пропорцияларды талдау және сурет салудағы көптеген

басқа ережелер, әдістер мен тәсілдер математикамен байланысты [10].

Біздің басты міндетіміз – баланың бейнелеу өнеріндегі қабілеттері мен мектептегі үлгерімі арасында байланыс бар-жоғын анықтау (кесте 1,2).

Кесте 1 – 5–6 сынып оқушыларының жалпы және жеке пәндер бойынша оқу үлгерімдері

№	Аты-жөні	сынып	үлгерімі	математика	қаз. тарихы
1	Зекен Амина	5Ә	екпінді	3,6	4,3
2	Елемесова Дана	5А	үздік	5	5
3	Аканова Ясира	5А	үздік	5	5
4	Ж а г у п а р о в Муслим	5Ә	үздік	4,3	5
5	Н у р ж а н о в а Жансая	6А	екпінді	4	4,3
6	Мукан Жазира	6А	үздік	4,3	5
7	Усинова Айсана	6Б	екпінді	4,3	4
8	Токтар Қызғалдақ	6Ә	екпінді	4	4,3
9	Серік Аружан	6Ә	екпінді	3,3	4
10	С а д ы р б а й Жанерке	6Ә	екпінді	4	4,3
	О р т а ш а көрсеткіштер:		Жалпы – 10 Үздіктер – 4 (40%) Озат – 6	4,18	4,52

Кесте 2 – 8–10 сынып оқушыларының жалпы және жеке пәндер бойынша оқу үлгерімдері

№	Аты-жөні	сынып	үлгерімі	математика	Қаз. тарихы
1	С м а г у л о в а Дильназ	8Б	екпінді	4	4
2	Ахметова Ания	8Б	үздік	4,3	5
3	А б ы л а й х а н Қарлығаш	8А	үздік	5	5
4	Ш а р и п б а е в а Айзере	9А	үздік	5	5

5	Арманұлы Тамир	10Ә	екпінді	4	4,3
6	Сағли Темірлан	10Ә	үздік	5	5
7	Д у й с е б а е в а Тогжан	10Б	үздік	5	5
	О р т а ш а көрсеткіштер:		Жалпы – 7 Үздіктер – 5 (71%) Екпінділер – 2	4,6	4,8

Оқушылар бойындағы шығармашылық қабілеттердің әр түрлі жеке бағыттарының бар екенің ескере отырып зерттеу нысаны ретінде көркем сурет мектебіне барып жүретін, яғни осы бағытта шығармашылық қабілетімен ерекшеленген оқушылар тобы алынған болатын.

Аналитикалық талдау кезінде жас ерекшеліктеріне сай екі зерттеу тобы айқындалды. Алғашқы топты 5–6 сынып оқушылары (10 бала) құраса, екінші топты 8–10 сынып оқушылары (7 бала) құрады.

Зерттеу жүргізу кезіндегі негізгі зерттеу индикаторы ретінде оқушылардың барлық пәндер бойынша үлгерімі (үш топқа бөлінді: үздіктер, оқу екпінділері және қанағаттанарлық оқу үлгерімі бар оқушылар) және жаратылыстану-математика бағытындағы математика пәні мен қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы Қазақстан тарихы пәні бойынша 2022–2023 оқу жылындағы жеке үлгерімі үш топқа бойынша орташа сандық эквивалентте көрсетілген болатын.

Осы екі пәнді таңдауымыздың басты себебі оқушылардың екі әр түрлі бағыттағы үлгеріміндегі ортақ ерекшеліктерді анықтап көру. Шығармашылық қабілеттері бар адамдардың ойлау қабілеті – дивергентті екенін атап өткен болатынмыз. Мидың осылайша ойлауына жаңа идеяларды шығару, болжамдар жасау, мәселені түрлі қырларынан қарастыру тән. Сондықтан да, негізгі гипотезамыз шығармашылық қабілеті дамыған оқушылардың бойындағы табандылық пен шыдамдылық жалпы оқу үлгерімінің жоғары болуына септігін тигізгенмен бірге, олардың қоғамдық бағыттағы пәндер бойынша үлгерімі жаратылыстану бағыттағы пәндерге қарағанда біршама жоғары болады деген ойдамыз.

Аналитикалық мәліметтерден салыстырмалы зерттеу әдісі арқылы келесі ерекшеліктер анықталды: 8–10 сынып оқушыларында 5–6 сынып оқушыларына қарағанда үздіктердің үлесі 31 %-ға

жоғары болып тұр. Бұл оқушылардың ми қабықшасының жеткілікті қалыптасуымен, балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты саналығы мен мамандық таңдау қажеттілігінің әсері деп ұйғаруға болады.

5–6 сынып оқушыларында Қазақстан тарихы пәні бойынша орташа баға математикадан қарағанда 0,34 балға жоғары болса, аталған көрсеткіш 7–8 сынып оқушыларында 0,2 балға жоғары болып келеді.

Қорыта келгенде шығармашылық қабілеті бар баланың оқу үлгерімінде қоғамдық бағыттағы пәндер бойынша жетістігі дәлдік ғылымдарды зерттейтін пәндерге қарағанда сәл жоғары болып келеді. Осылайша оқушылардың дивергентті ойлау қабілеті басым туралы гипотезамыз дәлелденді. Сонымен қатар, біз сурет салу қабілеті балаларға және олардың оқуына қалайша әсер ететінін анықтадық. Берілген тізімнің ішінде қанағаттанарлық оқу үлгерімі бар оқушылар жоқ. Барлығы 5 пен 4-ке оқиды. Теориялық бөлімде берілген ақпарат пен аналитикалық талдау нәтижесінде алынған мәліметтерге сүйене отырып, шығармашылық қабілеттер баланың оқу үлгеріміне оң әсерін тигізетініне көз жеткізе аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <https://theboardingschools-ru.turbopages.org/theboardingschools.ru/s/blog/kakuyu-rol-igraet-tvorchestvo-v-obrazovanii-rebenka/>
- 2 <https://imenapro.ru/parents/ekspertnoe-mnenie/issledovaniya-o-vliyanii-tvorchestva-na-cheloveka-ili-pochemu-nashim-detyam-tak-vazhno-razvivatsya-t/>
- 3 <https://pionerart.ru/mozg1/>
- 4 <https://cyberleninka.ru/article/n/izobrazitelnoe-iskusstvo-kak-faktor-formirovaniya-nauchnogo-mirovozzreniya-shkolnikov/viewer>
- 5 А. В. Либин «Дифференциалды психология» (2000 ж.) 355 бет.
- 6 Е. П. Ильин «Шығармашылық пен дарынылық психологиясы» (2009 ж.) 180-183 бет <http://parksgt.tsu.ru/upload/iblock/aa9/aa9d04efbc67703011c9623eb383db15.pdf>
- 7 <https://stud.baribar.kz/22492/shygharmashylyq-tusinigi/>
- 8 Джой Гилфорд «Адам интеллектінің табиғаты» (1967 ж.) 40 бет.
- 9 <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/>
- 10 <https://bilimger.kz/48853/>

ЗАМАНАУИ МУЛЬТФИЛЬМДЕРДІҢ БАЛА ПСИХОЛОГИЯСЫ МЕН ТӘРБИЕСІНЕ ӘСЕРІ

КУСАИНОВА А. Е.

КММ-нің психологі, Павлодар облысының білім беру басқармасы, Железин ауданы білім беру бөлімінің Міржақып Дулатұлы атындағы № 3 ЖООБМ
АМАНГЕЛЬДЫ А.

КММ-нің 8 сынып оқушысы, Павлодар облысының білім беру басқармасы, Железин ауданы білім беру бөлімінің
Міржақып Дулатұлы атындағы № 3 ЖООБМ

«Заманауи мультфильмдердің бала психологиясы мен тәрбиесіне әсері» атты ғылыми жобасы қазіргі уақытта теледидардан беріліп жүрген, балалардың қызығып көретін мультфильмдерінің олардың психологиясына және тәрбиесіне қалай әсер етіп жатқандығын жан-жақты зерттеп білуге арналған.

Зерттеудің жұмысының мақсаты: Заманауи мультфильмдердің бала психологиясына және тәрбиесіне әсерін анықтай отырып, оларды талғап, сыни тұрғыдан саралай отыра, пайдалы және зиянды жақтарын анықтау. Соған байланысты ата-аталарға кеңес беру.

Зерттеу жұмысының ғылыми болжамы: Егер заманауи мультфильмдердің балаларға пайдасымен қатар зиянды жағы толығымен ашып көрсетілсе, мультфильмдер туралы таным-түсініктеріміз арта түсер еді, оның пайдасы мен зиянын жетік меңгеріп, өз қажетімізге тиімді жарата алар едік. Сондай-ақ оның зиянды жағынан сақтану жолдарын меңгеріп, болашағымыздың сау да саламатты өмір сүруіне бар жағдай жасар едік.

Зерттеу барысында:

1 Мультфильмдер, олардың шығу тарихына сипаттама жасалды;

2 Балалардың тұлғалық қасиеттерінің дамуындағы мультфильмдердің ролін айқындалып, маңыздылығы ашылды;

3 Заманауи мультфильмдердің бала психологиясына кері әсерлері айқындалды;

4 Оның зиянды жақтарын танып біліп, одан сақтану жолдарын танып-білдік.

5 Балалар психологиясына қонымды мультфильмдерге сараптама жасалынды.

Жұмыстың орындалу әдістері. Заманауи мультфильмдердің бала психологиясына әсері туралы баспасөз, энциклопедия,

интернет материалдарымен жүйелі түрде танысу, оларды жүйелеп, жинақтау; ғылыми ізденіс, зерттеу, деректер жинау.

Соңғы уақытта балалардың өте агрессивті мінез-құлқын жиі кездестіруге тура келеді. Бір жағынан сөйлеудің икемсіздігі мен жетілмей қалуы. Екінші жағынан - күшті агрессивтілік және қорқақтық қасиеттерді танытуы. Мұндай бала сұраққа жауап беруге ұялады, бірақ бөтен ересектердің алдында қикар сөйлеуге ұялмайды. Өзін басқара алмайды, гипертұтанғыш, немқұрайды, нашар мінез-құлық үлгілері оларды магниттей ретінде тартады, ал ересек адамдар мұны байқамайтын сияқты. Бұл балалар отандық мультфильмдерді көрмейтін, шет елдің мультфильмдерін жиі көретін, ерте жастан компьютермен, теледидармен әуестенген балалар.

Осылайша, таңдалған тақырыптың өзектілігі қазіргі уақытта теледидар сияқты белсенді әсер ету көзіне айналған категорияның маңыздылығына негізделген.

Зерттеудің өзектілігі. Мультфильмдер біртіндеп бастауыш мектеп жасындағы балаға қарым-қатынас, серуендеу, ата-аналармен шынайы әңгімелер, түнде кітаптар мен ертегілерді ауыстырады. Кейіпкерлердің жарқын бейнелері баланың ішкі әлемі мен санасын қалыптастырады, оны шындық ретінде қабылдайды. Бала мультфильмнің фантастика екенін түсіне алмайды, және барлық сөйлейтін аралар, феялар мен супер қаһармандар іс жүзінде жоқ.

Мультфильмдер бастапқыда ересектер үшін шындықтың карикатуралық бейнесі ретінде жасалды. Бірақ өмірге келген қуыршақтар әлемі тез арада мектеп жасына дейінгі балалар үшін қиялдың жаңа көрінісіне айналды. Американдық балалар мен жас психиатрия академиясының зерттеуіне сәйкес: «зорлық-зомбылық өте шынайы көрінетін және көбінесе жазаланбайтын анимацияны көретін балалар жағымсыз мінезін оятуы мүмкін». Осылайша, жақсы әрекеттер туралы идея біртіндеп жоғалады, бала девиантты мінез-құлықты әлеуметтік нормалардан ажырата алмайды. [7.156]

Диснейдің танымал мультфильмдерін, сол технологиямен түсірілген кеңестік «ну, погоди» сериясын, сондай-ақ 90-шы жылдардағы сүйікті «Том мен Джерри» сериясын зерттегеннен кейін ресейлік психологтар оларға айтарлықтай шағым түсірді. Мәселе мынада, мультфильм кейіпкерлері ауырсынуды сезбейді, ал күшті соққылардан кейін олар ештеңе болмады. Ассоциативті түрде барлық құлдырау тек күлкі тудырады, ал кішкентай көрермендердің санасында көршілерге деген жанашырлық сезімі жоғалады.

Қазіргі кезде заман талабына сай бірнеше анимациялық мультфильмдер түсірілуде. Олардың бұрынғы кезінде жасалған мультфильмдермен салыстырар болсақ, арасындағы айырмашылықтар, ерекшеліктер көптеп кездеседі. Психологиялық жағынан қарасақ қазіргі заман мультфильмдері балаларды жауыздыққа, ақылсыздыққа әкеледі. ХХІ ғасырдың жана мультфильмдері «Бэтмен», «Супермен», «Өрмекші адамды» қарайтын болсақ қылмыскерлердің адамдарға жасаған жауыздықтарын көре аламыз.

Зерттеудің міндеттері:

- 1 Мультфильмдер, олардың шығу тарихына сипаттама жасау;
- 2 Балалардың тұлғалық қасиеттерінің дамуындағы мультфильмдердің ролін анықтау, маңыздылығын ашу;
- 3 Заманауи мультфильмдердің бала психологиясына кері әсерлерін айқындау;
- 4 Оның зиянды жақтарын танып біліп, одан сақтану жолдарын танып-білу.
- 5 Балалар психологиясына қонымды мультфильмдерге сараптама жасау.

Мультипликацияның жасы кинодан үлкен. Уақыт санағын суреттерді қозғалысқа келтіруге қабілетті аппарат ойлап тапқан сәттен бастап жүргізу керек. 1877 жылдың 20 шілдесінде дарынды инженер-өнертапқыш Эмиль Рейно Франция академиясында өз жұмыстары туралы хабарлама жасады және оның құрастырған праксиноскоп аппаратыны лентамен механикалық ойыншыққа ұқсайтын зат айналмалы барабанмен суреттер қозғалысын жасады. Кейін Эмиль Рейно өз аппаратын жетілдірді. Бүгінде басқа да техникалар бар: қуыршақты анимация, силуэтті және коллаж анимация, компьютерлік анимация. Алғашқы анимациялық студиялар Барром және Брем 1915 жылда жасалды. Мультфильмдердің кейіпкерлері газет комикстерінен алынған немесе студияларда ойлап табылды.

Шетелдік мультфильмдердің жартысына жуығы ескі, тексерілген принцип бойынша құрылады: мәселе - шарықтау - шешім. Қылмыс-тергеу-жаза. Сондықтан американдық фильмдердің басты тақырыптары - қақтығыстар мен қылмыстар.

Көптеген заманауи мультфильмдер келесі белгілерге ие:

- 1 Жарқын, іс-әрекет өте тез өтеді.
- 2 Барлық мультфильмдерде қайталанатын қарапайым түсінікті сюжет.
- 3 Мультфильмдегі сөздер өте аз.

4 Мультфильм аудармашылардың бірдей дауыстарымен айтылмайды.

5 Агрессия көп.

6 Бір үлгідегі музыка.

Бала қағаз сияқты теледидардан көретінін сіңіреді. Ол әлі өтірікті шындықтан ажырата алмайды. Ол үшін барлық батырлар мүлдем тірі және шынайы. Және олар өз мінез-құлқында, интонацияларында, ойындарда дәл соны көшіреді. [6.156]

«Ел болам десен, бесігінді түзе» деп кеменгер Мұхаң нұсқаған сара жолдан қанша ауытқымауға тырыссақ та, телеарнаны қосып қалсаң, «Спанч-боб», «Шрэк», «Батуган» сияқты тәлімі күдікті, өнегесі зиянды өнімдер сол бесігімізді майыстырып, сындыруға шақ қалды. Бүгінде көгілдір экранның, яғни бұқаралық ақпарат құралдарының адамзат баласы үшін маңызы зор. Алайда жас жеткіншектеріміздің психологиясына, тәрбиесіне кері әсерін тигізіп жатады. Мультфильм – идеологияның бір түрі. Қазіргі таңда теледидарда ертелі-кеш қазақ баласының дүниетанымына кері әсерін тигізетін, өзге елдің идеологиясын насихаттайтын мультфильмдер көрсетілуде. Мойындау керек, тілі былдырлап, енді ғана қылық шығарып келе жатқан бүлдіршін күнұзаққа көкжәшікке телміріп, сансыз мультфильмнен көз алмайды. Әйткенмен, сан түрлі мультфильмдердің пайдасынан гөрі зияны көп екен. Бұл – мамандардың пайымы. [5.446]

Баланың психосоматикалық денсаулығын сақтау жөніндегі балалар невропотологтарының және психологтарының ұсыныстарын ата-аналардың естеріне түсіру қажет:

– Үш жасқа дейінгі балаларға мүлдем теледидар көруге болмайды.

– Дені сау, 3–4 жастағы балалар теледидардың алдында 15 мин отыра алады.

5–6 жастағы балалар – 30 мин.

– бастауыш сынып оқушылары – аптасына 2–3 рет, 1 – 1,5 сағаттан.

Виртуалды бейнелер өзіне тартады және психологиялық тәуелділік жасайды, ең алдымен, жүйке жүйесінің шамадан тыс қозуын ынталандырады және өтіп жатқан «жылтындау» әсерінен, ашықтықтан, жылдамдықтан, ми ырғағының үйлесімі бұзылады. Сондықтан мультфильмдерді және фильмдерді, балаларға көрсетпес бұрын, оның жүйке жүйесінің қозуын тудырмайтындығына көз жеткізу үшін, оларды ең алдымен ересектердің өзі қарап алуы керек.

Мультфильм – өсіп келе жатқан жас ұрпақ тәрбиесінде аса қажет құралдардың бірі. Қазақ халқы өзінің бет бейнесі мен болмысын, ұлттық салт-дәстүрін, ұлттығын, өзінің ғасырлар бойы арман еткен Тәуелсіздігін болашақ ұрпағы арқылы ғана қорғай алады. Сондықтан ұрпақ тәрбиесі қашанда алдыңғы орында болуы шарт. Сол себепті Қазақстан да мультфильм саласына мән бергені жөн. Мультипликациялық фильмдер балалардың дамуына үлкен әсер етеді. Бір жағынан мультфильмдер жарқын көріністі, бейнелі, қарапайым, нәзік, қолжетімді дүниелер. Олар жақсылық пен зұлымдық туралы алғашқы түсініктерді, жақсы және жаман мінез-құлық эталондарын қалыптастырады. Өзін сүйікті кейіпкерлерімен салыстыру арқылы мектепке дейінгі бала өзін оң қабылдауға, өз қорқыныштары мен қиындықтарын жеңуге, басқаларға құрметпен қарауға үйренуге мүмкіндігі бар [3.576].

Мультфильмде болып жатқан оқиғалар балаларды тәрбиелеуге: оның ақпараттық дүниесін арттыруға, ойлау мен қиялын дамытуға, дүниетанымын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осылайша, мультфильм баланы тәрбиелеудің тиімді құралы. Екінші жағынан, қазір шетелдік мультфильмдер, негізінен американдық өнімдерінің басым бөлігі зиянсыз емес. Мектепке дейінгі балалардың түрлі батыс және отандық мультфильмдерді көру жиілігін реттеу қажет. Алайда, мультфильм баланың ересектермен шынайы қарым-қатынасын ауыстырмайды. Ата-аналар бірде-бір мультфильм, тіпті ең үйрететін мультфильм баланың ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынасын ауыстыра алмайтынын түсінуге міндетті.

Иә, бала мультфильм көргенді ұнатады. Айналасымен танысып үлгермеген балғын үшін бәрі таңсық, бәрі қызық. Баспайтын жерді басқанды ұнатады. Бірақ оның бәрі пайдалы емес. Сондықтан қазақтық тамырға балта шаппас үшін ұлттық нақыштағы, бүлдіршіндерімізге ұлттық рух пен ұлттық намыс дарытатын мультфильмдерді өмірге әкеліп, көгілдір экранымызды түзеуіміз керек. Мультфильм - мейлі ол бүлдіршіге арналсын, балаға, жасөспірімге арналсын тіпті ересекке арналса да ол шуақ, жылу сыйлауы керек. Бұл деген сөз ешбір қисыны жоқ әйтеуір күлкілі нәрсе болуы керек деген сөз емес. Мультфильм – мейірімге толы болуы керек. Себебі оның басты аудиториясы – жас бүлдіршін. Ал бүлдіршінің өз кезегінде санасы, ойлау қабілеті қалыптаспаған. Ол барлық іс-қимылдарды, қозғалыстарды айтылған сөздерді көргеніне қарап қайталайды. Осы жағынан мультфильмдердің бала

психологиясына, ол тұрмақ жастар психологиясына нұқсан келтіру қаупі бар [3.986].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» стратегиясы-қалыптасқан мемлекеттік жана саяси бағыты жолдауы. // Егемен Қазақстан, 2012. www.multfilm.kz.
- 2 Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика институтының Хабаршысы №4 (2), 2007жыл, 61–92 б.
- 3 Қазақ Совет энциклопедиясы № 8 том, 1999 ж.
- 4 Полонский В.М. Словарь по образованию и педагогике. М.2004. С 83
- 5 М.Безруких (Ред.колегия). Педагогический энциклопедический словарь. М., 2002. С-79.
- 6 Оклендер В. Окна в мир ребенка. / Руководства по детской психотерапии.–М.,2003 46-49 б. www.multy.ru.
- 7 «Бала тәрбиесі» журналы №2, 2010.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕГІ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ҚҰРДАСТАРЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

НУРГАЛИЕВА М. Е.
жетекші, Торайғыров университетті, Павлодар қ.
НУРГАЛИЕВ Ч. А.
оқушы, 7 сынып, Дарынды балаларға арналған
Абай атындағы гимназия, Павлодар қ.

Білім беру жүйесін реформалаудың қазіргі жағдайында жасөспірімдердің құрдастарымен тұлғааралық қарым-қатынасы әлеуметтену процесінде сәттілікті және олардың коммуникативті дағдыларды, яғни жеке дамуын анықтайды. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпы білім беру стандартында «орта мектеп түлегінің портреті» ұғымы жалпы білім беретін мектеп оқушысының бойында болуы тиіс сипаттамалардың жиынтығы ретінде түсініледі, олардың бірі коммуникативтік әлеует болып табылады, ол «басқа адамдарды құрметтеу сезімі, сындарлы диалог жүргізу қабілеті, өзара түсіністікке қол жеткізу және ортақ нәтижелерге қол жеткізу үшін ынтымақтасу қабілеті» сияқты көрсеткіштермен айқындалады [1]. Қазіргі жасөспірімнің жеке тұлғасының бұл компонентін олардың

жалпы білім беретін мектептегі құрдастарымен ұйымдастырылған өзара әрекеттесуінде мақсатты түрде қалыптастыруға болады.

Дамудың осы жас кезеңінің әлеуеті құрдастарымен жақын және жеке қарым-қатынас ретінде анықталатын жетекші қызмет түрімен тығыз байланысты. Тұлғааралық байланыстарды орнату, бірлескен міндеттерді шешу, сұхбаттасушының өз сезімдері мен күйлерін түсіну қабілеті тұлғаның коммуникативті қасиеттерінің дамуын анықтайды. Қанағаттанбау жасөспірімнің қарым-қатынас қажеттілігі күрделі мәселелерге әкелуі мүмкін.

Жасөспірімдердің тұлғааралық қарым-қатынас мәселесімен Л.Г. Агеева, И.В. Дубровина, Л.С. Выготский, М.С. Макаров және т.б. сияқты шетелдік педагогтар мен психологтар айналысты.

Л.Г. Агеева мен Е.А. Костюнина «Қазіргі жасөспірімдердің тұлғааралық қарым-қатынасы әрбір жас кезеңінде жасөспірімнің жеке тұлғасын қалыптастыруда, дамуында және тәрбиесінде маңызды рөл атқарады. Кәсіби іс-әрекеттің жетістігі, жасөспірімнің қоғамдық өмірдегі белсенділігі, өсу барысындағы қиындықтарды жеңуі жасөспірімдердің қарым-қатынасына байланысты» [2].

М.С. Макаровтың зерттеулері білім беру процесінде оқушылардың психикалық денсаулығын сақтаудың, сондай-ақ олардың дамуы мен оқу процесі үшін психологиялық қауіпсіз және жайлы білім беру ортасын құрудың ерекше маңыздылығын көрсетеді [3].

Өз кезегінде, И.В. Дубровина баланың нақты әлеуметтік байланыстарға қосылуды, қалыптасқан нормалар мен ережелерге бағынуды үйренуі керек екенін көрсетеді. Сонымен қатар, өзінің өмірлік ұстанымыңызды қоғамның нормативтік жүйелерімен салыстыра білу өте маңызды. Сондықтан мектеп қабырғасында баланың құрдастар тобында өзара әрекеттесу арқылы әлеуметтік тәжірибе жинай алатын ерекше жағдайлар жасау өте маңызды [4].

Адам өміріндегі қарым-қатынас өте маңызды орын алады. Осындай кезеңдердің бірі – жасөспірім.

Қарым-қатынас арқылы жасөспірімдер адамдармен қарым-қатынас жасау дағдыларын қалыптастырады, жеке мүдделерді басқалардың мүдделерімен байланыстыра алады, эмоционалды тәжірибе жинақталады. Қарым-қатынас процесінде болашақ өмірдің әртүрлі аспектілері жоғалады, жасөспірімнің негізгісі – өзін-өзі тануға қол жеткізіледі.

Жасөспірім кезінде достардың қарым-қатынас процесінде рөлінің артуы байқалады, ал ересектермен қарым-қатынаста

жасөспірімдер шиеленісті сезінеді. Бұл шиеленіс жасөспірімнің жетілу әрекетін қабылдамайтын немесе түсінбейтін ересек адамға қатысты дәрежелік пен агрессияда көрінуі мүмкін; «өз тілін» құруға ұмтылу; түсінбеуден қорқып, қарым-қатынастан бас тарту.

Дегенмен, жасөспірім үшін ересектермен қарым-қатынас өте маңызды, өйткені ол жақын ересектердің сүйіспеншілігі мен қамқорлығына деген қажеттілікпен де, әлеуметтік және моральдық мәселелер, оқиғалар, әрекеттер және т.б. туралы олардың пікірлері мен бағалауларының қажеттілігімен де байланысты.

Қазіргі әлемде байланыс киберкеңістіктің интернет ортасына көбірек ауысуда.

Мұндай кибербайланыс классикалық қарым-қатынастың барлық функцияларынан басқа, жасөспірім үшін Желіде мүмкін болатын анонимділікке байланысты өзінің жеке басын қабылдауға қатысты алаңдаушылық, сыртқы келбетінің жетілмегендігі туралы ұялшақтық және т.б. мәселелерін шешеді.

Сонымен қатар, қарым-қатынастың техникалық делдалдығы жасөспірімге қауіпсіздік сезімін береді, өйткені жасөспірімнің пікірінше, мұндай қарым-қатынасты кез келген уақытта және түсіндірісіз тоқтатуға болады.

Жасөспірімдердің құрдастарымен қарым-қатынас ерекшеліктерін анықтау үшін біз Дарынды балаларға арналған Абай атындағы гимназиясының 7 «Б» сынып оқушылары арасында эмпирикалық зерттеу жүргіздік, оған 28 оқушы қатысты. Н.В. Бордовская, А. Реаннің «Жасөспірімдердің сыныппен қарым-қатынасын бағалау» және В.Ф. Ряховскийдің «Қарым-қатынас деңгейін бағалау» әдістемелері қолданылды.

Субъектілердің сыныппен қарым-қатынасының түрін анықтау үшін біз «Жасөспірімнің сыныппен қарым-қатынасын бағалау» әдістемесін жүргіздік. Алынған нәтижелерге сүйене отырып, қабылдаудың «индивидуалистік» түрі жасөспірімдердің 47 % (13 оқушы) тән екендігі анықталды, яғни олар өз сыныптарын өз іс-әрекеттеріне кедергі ретінде қабылдайды, бұл олар үшін ешқандай құндылық бермейді, бұл бірлескен қызмет түрлерінен аулақ болу, жеке жұмыс формасына артықшылық беру, құрдастарымен байланыстарды шектеу арқылы көрінеді; «прагматикалық» түрі – 39 % жасөспірімдер (11 оқушы), олар үшін ұжым жеке мақсаттарға қол жеткізу құралы болып табылады, оның пайдалылығы мен жасөспірім үшін пайдасы тұрғысынан бағаланады, осыған сүйене отырып, бұл оқушылар оларға көмек көрсетуге, күрделі мәселелерді

шешуге қабілетті топ мүшелерін қалайды; «ұжымдық» түрі – 4 оқушы (14 %), олар үшін сыныптың және оның жеке мүшесінің мәселелері бірінші орынға шығады және тұтастай алғанда сыныптың жетістігіне қызығушылық танытады.

Сурет 1 – «Жасөспірімнің сыныппен қарым-қатынасын бағалау» әдістемесінің нәтижелері

Осылайша, басым түрі – индивидуалистік, ол өз мүдделерін бірінші орынға қояды, бұл жасөспірімдер арасындағы сындарлы және өзара байытатын қарым-қатынастың бұзылуына әкеледі.

Әрбір зерттеушінің қарым-қатынас деңгейін зерттеу үшін біз «Қарым-қатынас деңгейін бағалау» әдістемесін жүргіздік. Алынған нәтижелер сыналушылардың 36 % -ы (10 адам) жеткілікті қарым-қатынаста екенін көрсетті, бірақ балаларға жаңа таныстар қиынға соғады және олар сирек пікірталастар мен дауларға түседі; жасөспірімдердің 28 % -ы (8 адам) құрдастарымен қарым-қатынас жасауға тырысады, оңай байланыс орнатады, басқалармен қарым-қатынаста жеткілікті шыдамдылық танытады; 18 % -ы (5 адам) басқалармен қарым-қатынаста жиі агрессияны көрсетеді, ұстамды емес, көбінесе тұйық, жалғыздықты қалайды; 18 %-ы (5 адам) өте бейхабар, жасырын, агрессивті, топтық жұмыста оларға сенуге болмайды.

Сурет 2 – «Қарым-қатынас деңгейін бағалау» әдістемесінің нәтижелері

Эмпирикалық зерттеудің нәтижелері жасөспірімдер арасында жігерлі, белсенді және мейірімді субъектілер бар екенін көрсетті, бірақ сонымен бірге жасөспірімдердің көпшілігінде құрдастарымен қарым-қатынаста қиындықтар бар, оларды біз келесі параметрлер бойынша анықтадық: қарым-қатынастағы өзін-өзі бақылау, топтағы қабылдау түрі және қарым-қатынас деңгейі. Қарым-қатынастағы өзін-өзі бақылау, нәтижелер көрсеткендей, осы санаттағы субъектілерде оны қалыптастыру бойынша жұмысты қажет етеді, өйткені өзара әрекеттесудің осы компонентінің көрсеткіштері төмен жасөспірімдер бар, сонымен қатар оқушыларда топты өзіншілдік позициядан қабылдау басым болады, ал қарым-қатынас жеткіліксіз дамыған, бұл басқалармен қарым-қатынаста қиындықтарға әкеледі.

Осылайша, жалпы білім беретін мектепте жасөспірімдердің құрдастарымен қарым-қатынасының ерекшеліктері оқушылардың коммуникативті әлеуетінің құрамдас бөліктерінің қалыптаспауы, атап айтқанда сыныпта сындарлы диалог дағдылары қалыптаспаған, өзара түсіністікке қол жеткізу және ортақ мақсаттарға жету үшін ынтымақтастық қабілеті жеткіліксіз дамыған. Осыған сүйене отырып, сыныптағы қарым-қатынасты ұжым ретінде оңтайландыруға, тұлғааралық және топтық процестердің заңдылықтары туралы білім алуға, сондай-ақ басқалармен тиімді қарым-қатынас жасау дағдыларына және жанжалды жағдайлардан шығу дағдыларына бағытталған жұмысты ұйымдастыру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029031> / Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы

2 Агеева Л. Г., Костюнина Е. А. Взаимосвязь психических состояний и особенностей межличностного общения старших подростков сельской школы / Молодой ученый. – 2015. – № 23. – С. 864-868.

3 Макаров М. С. Микроклимат школы и его влияние на социализацию подростков / Воспитание школьников. – 2006. – № 2. – С. 68-70.

4 Дубровина И. В. Практическая психология образования. – М.: Владос, 2006. – 517 с.

ОҚУШЫЛАР АРАСЫНДАҒЫ ПІКІРСАЙЫС ОЙЫНДАРЫНЫҢ ОҚУШЫ ТҰЛҒАСЫНЫҢ ЖАН-ЖАҚТЫ ДАМУЫНА ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІ

ШАЙМАРДАНОВА Н. Т.

психолог, Қ. Сәтбаев атындағы дарынды балаларға арналған мамандандырылған гимназиясы, Ақсу қ.

ПАРТИЯҚЫЗЫ А.

9 сынып оқушысы, Қ. Сәтбаев атындағы дарынды балаларға арналған мамандандырылған гимназиясы, Ақсу қ.

ЕРАЛИЕВА А.

9 сынып оқушысы, Қ. Сәтбаев атындағы дарынды балаларға арналған мамандандырылған гимназиясы, Ақсу қ.

Пікірсайыс дегеніміз ұжымдағы әр түрлі көзқарастың, ой-пікірдің ортаға салынып, көпшіліктің талқысына түсуі. Пікірсайыста екі көзқарастың біреуін әділ сынап, жену көзделеді. Оның тақырыбы әртүрлі болуы мүмкін. Ол әлеуметтану, психология, педагогика және көптеген ғылым салаларындағы зерттеулерде қолданылады.

Бүгінгі күні «пікірсайыс» бағдарламасы алдына келесі міндеттерді қойып отыр:

– Жас ұрпақтың бойында демократиялық мәдениетті қалыптастыру;

– Сыни ойлау қабілетін дамыту;

– Алуан түрлі ойлар мен пікірлерге деген шыдамдылық (толеранттық) пен құрмет сезімдерін тәрбиелеу;

Әлеуметтік жетілген тұлғаларды қалыптастыру мақсатында жастардың болып жатқан оқиғалар мен құбылыстарға деген қызығушылығын қолдау, нығайту.

«Цивилизацияның аса маңызды міндеті - адамды ойлай білуге үйрету» - деп Эдисон айтқандай пікірсайыс оқушылардың өздігінен қалыптасқан логикалық интуициясының тереңдей түсуіне, олардың дәйекті және дәлелді ойлау, пайымдау дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі.

Пікірсайыстың мақсаты - оған қатысушылардың таласын тудырып отырған тезис жайлы белгілі бір дәрежеде келісімге келу. Пікірсайыста қолданатын әдіс-тәсіл құралдарын оған қатысушылардың бәрі мойындауы тиіс. Басқа түрлі құралдарды қолдануға болмайды, өйткені ол пікірсайыстың тоқтауына себепші болады.

Пікірсайыс ойындарының барысында оқушы ең алдымен өзінің пікірі мен қарсыласының пікірінен тиісті қорытынды шығара білуге, қайшылықтарды байқап, пікірлердің арасындағы логикалық байланыстардың бар немесе жоқ екендігін аша білуге үйренеді.

«Есте сақтау арқылы емес, өз ойлауының күшімен меңгерген білім ғана шын білім болмақ», - деп орыс жазушысы Л.Н.Толстойдың айтқанындай пікірсайыс өнері мектеп оқушыларының анықтама, жіктеп - саралау, дәлелдеу, жоққа шығару, жалпылау т.б. сияқты логикалық амалдарды қолдана отырып, өзін жан-жақты дамытуына әсер етеді.

Пікірсайыс ойындары барысында өте көп жаңа идеялар туындайды бұл ойлаудың анализ, синтез, ой қорытындысын жасау, болжау және пікір сияқты операциялары мен түрлерінің дамуын айқын көрсетеді. Әсіресе шығармашылық ойлау түрінің дамуы байқалады.

Шығармашылық, ізденімпаздық ойлау күнделікті кәсіби - мәдени іс-әрекетке күш жұмсауға бағыттайды. Сөз бен іс кәсіби бедел өз тарапынан кәсіби мәдени қарым-қатынастың қалыптасуына әсер етеді. Бұның барлығы жиналып келіп жеке тұлғаның социумда (қоғамда) нық өзінің орнын табуға әсер етуші қасиеттерді дамытып, еркін ойлап, еркін бағыт-бағдар жасай алуға үйретеді.

Пікірсайыс ойындарының әртүрлі форматтары бар. Ең көп кездесетін форматтар ол: АПФ, БПФ. АПФ немесе Американдық Парламенттік Формат, бұл формат ережесі бойынша екі команда ойнайды. Бұл формат Британдық Форматқа қарағанда ықшамды.

БПФ немесе Британдық Парламенттік Формат бойынша 4 топ ойнайды. Әрі ойын екі үстелден құралады. Ол «ашушылар» мен «жабушылар». Алғашқы ойын «ашушылар» үстелі, соңғы үстел «жабушылар» үстелі.

Бұл екі форматтар көбінде мектепшілік пікірсайыстарда жиі ойнатылады. Алайда тек мектепшілік ойындарда ғана емес облыстық және республикалық турнирларда да кеңінен қолданылады.

Психология тақырыбына келсек, пікірсайыста психология үлкен рөл ойнайды. Себебі пікірсайыс оқушының жеке тұлғасына жан-жақтан әсер етеді.

Біріншіден, ойын оқушының жеке көзқарасына әсер етеді. Қалай? Өзіміз білетіндей пікірсайыс ойындарында нақты бір тақырып беріледі (оны қарар немесе резолюция деп атаймыз) және сол тақырыпты сыни бағалайды. Яғни тек жақсы жағын көріп қана қоймай, оның теріс жағын да байқап сын тұрғысынан өз көзқарасын дәлелдейді. Осының негізінде оқушының өзіндік жеке көзқарасы қалыптасады. Әрі белгілі швейцариялық психолог Жан Пиаженің зерттеу жұмыстарына сүйенсек, онда пікірталас механизмі арқылы оқушының эгоцентристік ойлаудан қалай арылатыны және басқаның көзқарасын қабылдауға үйренетіні көрсетілген. Осы арқылы ол қоршаған ортасындағы басқа адамдардың көзқарасын қабылдай отырып, өзінің жеке көзқарасын дамытуға, яғни толеранттылыққа үйренеді.

Екіншіден, пікірсайыс ойындары оқушының белсенділігіне ықпал етеді. Бұл дегеніміз пікірсайыс ойындарында түрлі тақырып беріледі. Мысалға алсақ, «Бұл палата ностальгияны жою керек деп есептейді». Осы тақырыпта ностальгияның керек немесе керек емесін дәлелдеу қажет. Бұл қарар құндылықты қарар болғандықтан спикерлердің жеке көзқарастары, пікірлері мен ой толғаулары бағаланады. Сөздің қысқасы пікірсайыста тек бір бағыттағы тақырыптар берілмейді, тақырыптың түр-түрі бар: қоғамға байланысты, медицина немесе денсаулыққа, экология, экономика саласындағы мәселелерді қозғайтын, сонымен қатар түрлі құндылықтарды сарапқа салатын тақырыптар кездеседі. Осы арқылы оқушының белсенділігі ғана артып қоймай әрі еңбекқор, ізденімпаз болады.

Келесі кезекте, сенімділік. Өзіміз білетіндей әр ойын сайын оқушы аудитория алдына яғни әділқазылар, оппонент топтар мен көрермендер алдына шығады. Бұл кезде оқушыға сенімділік

өте қажет болып табылады. Себебі сенімділік арқылы ол өз ойын еркін жеткізе алатын болады. Қазіргі уақытта көп оқушыларға өз ойын жеткізу үлкен мәселе болып табылады. Аудиторияға шыққан сайын ол өз қорқынышы мен сенімсіздігін жеңеді. Өз тәжірибеміз бойынша, алғашқы ойындарда қобалжу, сенімсіздік әрі қорқыныш болды. Алайда аудиторияға шыққан кезде біз сол өз қорқынышымыз мен сенімсіздігімізді жеңуге тырыстық. Әр ойын сайын түрлі тәжірибе жинап, қазіргі уақытта бұрынғыдан да өзімізді сенімді сезіне аламыз. Алайда сенімді болсақ та бізде әрқашан кішігірім болсын қорқыныш болады, себебі қорқынышты мүлдем жойып жібере алмайсың. Дегенмен сол қорқынышты азайтуға болады.

Сенімділік арқылы көп қасиеттерге ие болуға болады. Себебі пікірсайыс ойыны тек сенімділікті арттырып қоймай, онымен қоса аудиториямен жұмысқа үйретеді. Аудиториямен жұмыс ол пікірсайыс ойынында өте маңызды. Себебі ол аудитория алдында өзін сенімді ұстап қана қоймай, ойын нақты жеткізе білуі қажет және бұл себепте аудиториямен жұмыс қажет болады. Аудиториямен жұмыс дегеніміз ол эмоция, мимика, қимыл іс-әрекет болып табылады. Яғни аудитория мен оқушы арасында контакт болу қажет. Контакт дегеніміз оратор немесе оқушы мен аудиторияның психологиялық жағдайының жалпыға ортақ сипаты. Халықта «Сөз жартылай сөйлеушінің иелігінде, жартылай тыңдаушының иелігінде»- деген сөз тегін айтылмаса керек. Оқушы мен аудитория арасында байланыс орнатудың негізгі алғышарты, ол - оқушының тыңдаушыларға деген шынайы сыйластық сезімі. Осы байланыс кезінде оқушы өз эмоциясымен дауыс ырғағын дұрыс жеткізуі, әрі сақтай білуі қажет. Дәл осы уақыт аралығында ол эмоциясын түрлі қимыл іс-әрекеттермен жеткізуі керек. Есте сақтайтын әрі көңіл аударатын нәрсе - ол мимика. Әрбір спикер өз эмоциясын тек іс-әрекет арқылы ғана емес, мимика арқылы жеткізе білуі керек. Себебі оқушының басты міндеті төрешінің өз позициясының тұжырымына сендіре білу болып табылғандықтан ол мимика, эмоция әрі іс-әрекет және дауыс ырғағы немес интонациясын дұрыс бағытта көрсете, әрі сақтай алуы қажет.

Пікірсайыс ойынының тағы берер бір артықшылығы ол логикалық ойлауды дамытады. Логикалық ойлау дегеніміз оқушының шығармашылық қабілетін дамыту, интеллектуалдық деңгейін көтеру. Ойында беретін тақырыптар арқылы оқушы сол тақырыпқа байланысты өз беттерімен ізденеді, оқушының ой өрісін кеңейтіп есте сақтауын дамытады, байқағыштығын

калыптастырады. Осы арқылы ол сабақ үстінде де белсенді әрі ізденімпаз болады.

Қорытындылай келе пікірсайыс жеке тұлғаға үлкен ықпал тигізеді. Және осы ықпалды дұрыс қолдана білу қажет. Әрі пікірсайыс ол күнделікті өмірде азаматтық позициямызды қорғауға, қоғамда өз ойымызды айта білу үшін өте керек. Пікірсайыс әрқашан өзекті болып қалады. Және осы мүмкіндікті жіберіп алмауға тырысу қажет.

Қазіргі таңда жастар арасындағы пікірсайыстар, яғни дебаттар дамып келеді. Әр пікірсайыстың өзіндік ерекшеліктері бар. Әрбір жаңа қарармен басталған пікірсайыс баланың сана сезімінің одан әрі дамуына үлкен септігін тигізіп қана қоймай айқын сөйлеуге үйретеді. Осы сайыстарды ұйымдастырудың басты мақсаты - тұлғаның дамуына үлес қосу.

Дебат - баланың жан жақты болып ізденуіне көмектеседі. Ой өрістің дамуына да үлес қосады. Мысалға алатын болсақ, бүгінгі таңдағы пікірсайыстар оқушының өз-өзіне сенімді болуына, қорқынышын жеңуге, әдемі сөйлеуге және аудиториямен байланыс жасауға үлкен септігін тигізеді. Менің пайымдауымша дебат арқылы үйренетін басты қасиет - басқаға құрмет көрсету және де бойындағы қорқынышын жеңу. Әрбір адамда өзіне деген сенімсіздік, қорқыныш, ұялу сияқты қасиеттердің болуы заңдылық. Шынында осы қасиеттер бізге өмірімізде қиындықтар туғызуы мүмкін. Дебатшылар бір-бірін тындауға үйренеді. Берілген тақырыпқа сай дәлелдер келтіріп, қорғай алады. Қарсы шыққан жақтың да сөзін тындап, нәтиже шығарады. Пікірталасқа қатысу арқылы төзімділік дамиды. Кейде ойыншы өзі қаламайтын позицияны қорғауға мәжбүр болады. Бірақ, көп жағдайда қобалжымай, өз - өзін қолына алып сол тақырыпты талдап, барынша ашуға тырысады.

Пікірсайыс үйренуге тұрарлық өнер. Оқушылардың өз бетімен іздену, білім алу және шығармашылық белсенділігін арттыруды көздейді. Сондықтан да «Пікірсайыс» бағдарламасы келешекте саяси-әлеуметтік санасы жетік, қоғамдық өмірге белсене араласатын жастарды тәрбиелей береді деген сенім мол.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ұлттық пікірсайыс орталық қоғамдық қоры. «Білім мен қоғамды демократияландырудағы пікірсайыстың ролі» конференция материалдары, Алматы, 2004. -5,15-17 бет

2 Общественный Фонд «Национальный Дебатный Центр». «Дебатные форматы», Алматы, 2005. 6-8,38-41,71-73 бет

3 <https://infourok.ru/diskussiya-kak-metod-aktivnogo-socialnopsihologicheskogo-obucheniya-2134580.html>

4 <https://kk.wikipedia.org/wiki/Пікірсайыс>

5 <https://massaget.kz/blogs/21331/>

6 https://infourok.ru/oushylardy_logikaly_oylauyn_zhetldru-340181.htm

ВЛИЯНИЕ СМЕНЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА РАБОТОСПОСОБНОСТЬ И УСВОЕНИЕ РАБОЧЕГО МАТЕРИАЛА

ХАСЕНОВА А. Б.

педагог-психолог, КГУ СОШ № 39, г. Павлодар

ШОКАНОВА Ж. М.

ученица, КГУ СОШ № 39, г. Павлодар

Актуальность: увеличение учебной нагрузки в старшем звене обучения повышает требования к уровню работоспособности учащихся. В связи с этим становится актуальным не только изучение психологических особенностей, характерных для возраста 15-18 лет, но и организация смены деятельности в школе, которая может повлиять на результаты учебы.

Цель: исследование влияния смены деятельности на работоспособность и усвоение учебного материала старшеклассниками.

Задачи:

1) Провести теоретический анализ литературы по рассматриваемой проблеме;

2) Дать характеристику понятиям «смена деятельности» и «работоспособность» в контексте учебного процесса;

3) Провести исследование контрольной и экспериментальной групп в классе;

4) Сделать вывод.

Объект исследования: поведение учащихся 10-го класса, вышедших на перемену.

Гипотеза: если осуществлять смену деятельности школьников в процессе усвоения учебных знаний, то работоспособность и эффективность обучения возрастёт.

Методы: наблюдение, эксперимент

1.1 Что такое смена деятельности?

Глазами учащихся перемены воспринимаются как единственное доступное время для отдыха, а отдых в свою очередь – это передышка для организма, характеризуемая сменой деятельности или времяпрепровождением, направленным на восполнение сил и возвращение тела в работоспособной режим. Таким образом, особенно важно использовать минуты перемены так, чтобы они принесли наибольшую пользу ментальному и физическому состояниям школьников [1, с. 163].

Ученикам требуется отдых не только от самого урока, а от множества факторов:

1) Продолжительное сидение без движения наносит серьезный вред позвоночнику и ногам. Даже в условиях максимального комфорта (а именно наличия удобных парт и стульев) телу необходимо менять положение в пространстве, чтобы восстановить ресурсы.

2) В течение занятия уровни концентрации неизбежно падают – это естественный процесс. Чтобы замедлить эффект истощения внимания, школьнику важно уходить на отдых и разминаться. Игра на перемене принесет больше пользы, чем, к примеру, чтение книги, так как не требует таких же высоких уровней концентрации.

3) Темы лучше усваиваются, если дается перерыв после интенсивного впитывания информации. В противном случае новые знания рискуют быть утеряны или оказаться «перемешанными» в головах слушателей.

1.2 История появления школьных перемен.

Школьные перемены мы воспринимаем так, как будто они были всегда. А ведь около 400 лет назад их вообще не было, как школы, уроков, каникул.

Раньше в одном помещении занимались дети разного возраста. При этом один мог учиться первый день, другой – пятый; один заниматься историей, другой – арифметикой. В комнате стоял монотонный гул: большинство выучивало материал вслух, ученики не слушали друг друга. Учитель сидел за столом, по очереди подзывая к себе детей, чтобы спросить урок и задать новый, или ходил по классу, с помощью палки наводя порядок. Ученики зубрили столько, сколько требовал преподаватель, и шли отдыхать,

когда он разрешал. Обычно занятия длились без перерывов, пока не наступало время идти домой.

И тогда чешский педагог Ян Амос Коменский впервые предложил продуманную и обоснованную технологию обучения. Он утверждал, что учебный год следует начинать и заканчивать в определенное время года, создать классы из детей одного возраста, которые будут вместе проходить один и тот же материал. Продолжительность занятий необходимо строго ограничить. Эмпирическим путём была найдена оптимальная продолжительность урока (40-45 минут) и перемен (10-20 минут). [2, с. 15].

Коменский разбил учебный год на четыре четверти; после каждой четверти детей стали отпускать на отдых – каникулы.

Предложенная Я. А. Коменским в 17 веке классно-урочная система не только существенно изменила организацию школьной жизни, но и резко повысила эффективность обучения. [3, с. 59].

В России классно-урочная система стала широко применяться в последней четверти 18 века и сохранилась в России и по сей день.

1.3 Школьные перемены в других странах

В процессе изучения литературы по рассматриваемой теме я заинтересовалась тем, как проводятся перемены за рубежом. Вскоре я узнала, что во многих странах, учащихся стараются мотивировать на активный отдых:

1) Норвегия – учеников отправляют на прогулку вне зависимости от погодных условий.

2) Япония – дыхательная гимнастика и легкая физическая разминка обязательны в течение перемены.

3) Швеция – отдых длится 10-20 минут. Руководство учебных заведений предлагает играть в активные игры (футбол, волейбол), выдает скакалки, зачастую школьники сами проявляют инициативу и придумывают игры, бегая на свежем воздухе.

4) Китай – проводится практика вывода всех детей на улицу, чтобы они могли разомнуться и повеселиться, играя в игры с мячом.

5) Финляндия – согласно школьному уставу, 20-ти минутные перемены предназначены для выхода в школьный двор вне зависимости от погоды, чтобы ученики проветрились и побыли наедине с природой. Обычно школьники предпочитают висеть на турниках, качаться на качелях, прыгать и пинать мяч. Каждую весну и осень устраивают такие игры как баскетбол и волейбол, а каждую зиму вытаскивают лыжи и коньки. [4, с. 23].

Практическая часть. 2 этапа работы.

1. Перед тем, как провести исследование контрольной и экспериментальной групп в классе, я хотела углубить свое понимание того, как влияют перемены на умственную деятельность и здоровье. Главной помощью в этой задаче стала беседа с психологом и медицинским работником КГУ СОШ №39 – Пруд Ириной Григорьевной.

Она уверена, что сниженная физическая активность является серьёзным фактором риска для здоровья и приводит к перенапряжению детского и подросткового организмов. Продолжительная усталость отрицательно влияет на способность нашего тела бороться с вирусами и микробами, от чего зачастую дети начинают болеть. Движение и игры, требующие подвижности, помогают снизить все виды напряжения. Таким образом, пассивный отдых способствует переутомлению, активный – вызывает положительные эмоции, что благоприятно отражается на состоянии и самочувствии учеников.

От Ирины Григорьевны мне стало известно, что человеческий мозг состоит из разных областей, каждая из которых отвечает за разные функции. Если без остановки выполнять одинаковую работу, то возникает переутомление.

Например, на уроке мы выполняем умственную работу, на перемене играем в шахматы или просто ничего не делаем, то уже на следующем уроке мы становимся рассеянными, невнимательными, плохо запоминаем и даже начинаем зевать. Чтобы этого не случилось, нам нужно сменить вид деятельности. Начнёт работать другой участок мозга, а тот, который работал – отдохнёт.

Чередование уроков и перемен помогает сохранить умственную работоспособность на уроках в течение всего дня. Это работает при условии, что во время перемен мы двигаемся, играем в подвижные игры, делаем зарядку, то есть активны.

2. Следующим этапом моей работы стало наблюдение за одноклассниками во время перемен и на уроках, чтобы выяснить, как влияет их занятость на перемене на усвоение учебного материала на уроке. Я установила, что учащиеся смену деятельности проводят по-разному. Кто-то активно, а кто-то пассивно отдыхал на перемене.

Затем я разделила класс на две группы: контрольную и экспериментальную.

Контрольная группа – это группа, в которой не экспериментального воздействия. Это была группа, состоящая из

12 человек. А вторая экспериментальная группа – та, в которой было осуществлено экспериментальное воздействие. (12 учащихся)

Экспериментальной группе одноклассникам, я предложила во время перемен, активно играть в игры: безопасный дартс на липучках, «Снежки» (на расстоянии нужно было снежки из бумаги точно забрасывать в ведро), «Дженгу», играть в шашки, на протяжении всей 3 четверти.

Проведение перемен оказало положительное влияние на старшеклассников. Творческая и игровая деятельность помогла им развить в себе лидерские качества, попробовать что-то новое, предложить свои идеи для отдыха.

Затем в ходе исследования было выявлено, что учащиеся из экспериментальной группы быстрее и легче усваивали программный материал по сравнению с учащимися, которые были в контрольной группе. Итоги СОР и СОЧ подтвердили эти данные. Качество знаний по итогам 3 четверти, а это количество хорошистов и отличников на 8% было выше в экспериментальной группе по сравнению с контрольной группой.

Вывод: смена деятельности и организация активного отдыха на перемене способствуют восстановлению функционального состояния центральной нервной системы, что способствует повышению работоспособности и усвоению учебного материала.

Результаты эксперимента полезно довести для сведения родителей, так и самих старшеклассников. Так как принято считать, что активная перемена важна и эффективна в первую очередь для учеников начальной школы. А проведенный эксперимент доказывает, что смена деятельности необходима на каждой школьной ступени обучения для сохранения работоспособности и усвоения материала в течение всего учебного года.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Сухомлинский В. А. О воспитании: [выдержки из работ] / Сухомлинский В.А. – 6-е изд. – М. : Политиздат, 1988. – 269 с.
- 2 Жуков М. Н. Подвижные игры: Учеб. для студ. пед. вузов. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 160 с.
- 3 Советова, Е.В. Оздоровительные технологии в школе /Ростов на Дону «Феникс»-2006. – 178 с.
- 4 Пашнина В. М. Весело живём! Увлекательные игры на каждый день. – Ростов н/Д: Феникс, 2014. – 89 с.
- 5 Якуб С. К. Вспомним забытые игры. – М. : Дет. лит., 1990.

Секция 7
WorldSkills стандарттары кәсіптік білім беру
сапасын арттыру факторы ретінде
Стандарты World Skills как фактор повышения
качества профессионального образования

WORLD SKILLS: AN OPPORTUNITY FOR KAZAKH STUDENTS, AS A SOLUTION OF SOME EDUCATIONAL PROBLEMS

ZHUSSUPOVA A.
 teacher of ICT International School Miras, Astana

YERGOZHA A.
 9th grade student of the International School Miras, Astana

«We, as a business structure, consider the training of personnel and the development of human capital to be a very important investment object. This is provided for in the development strategy of our company, as well as any other company that aims to grow in the future. Therefore, we have joined the work of the «Kasipkor» Holding in organizing the National Championship of WorldSkills Kazakhstan and are pleased that out of 7 competencies, 3 are somehow related to construction. For us, as a company striving to retain talented youth, this championship is of greater interest than any job fair, since here we actually see the abilities of the participants.» A.Rahimbaev The Chairman of the Association of Builders of Kazakhstan.

In Kazakhstan, the first Republican championship was held in 2015. Since then, 5 Republican championships of WorldSkills Kazakhstan have been held. Since 2017, the championships have been held with the aim of inspiring youth with skills and professions, as well as developing a culture of professional skills. The goal is also to strengthen cooperation with the business community, providing a platform for interaction and collaboration [1].

The largest championship of working professions in Kazakhstan creates an exciting, interactive, and engaging environment for thousands of students, apprentices, school-aged children and young people, their families, industry associations, and groups of employers. Participants can observe and experience an unparalleled diversity of professional trades

under one roof, watching competitions and interacting with hundreds of experts in industry and education [1].

Kazakhstan has been a full member of the WorldSkills International (WSI) since 2014. In 2016, Kazakhstan became a member of the WorldSkills Europe (WSE) and in 2019 joined WorldSkills Asia (WSA). The championships are held with the aim of inspiring youth with skills and professions, as well as developing a culture of professional skills. The goal is also to strengthen cooperation with the business community, providing a platform for interaction and collaboration [1].

The mission of WorldSkills Kazakhstan is to establish mechanisms for the human resource development of high-tech industrial sectors in technical professions based on international standards, including mechanisms for career guidance, workforce training, expert community formation, and productivity improvement [2].

The main goals of WorldSkills Kazakhstan are:

Identifying the best global practices for youth professional training and implementing them into the technical and vocational education system of Kazakhstan.

Stimulating innovative processes and implementing new learning technologies in the technical and vocational education system of Kazakhstan.

Developing the expert community in Kazakhstan through regular methodological assistance for improving educational programs.

Enhancing the status of workers and the prestige of technical professions. [2]

The WorldSkills International (WSI) movement originated in post-war Spain, which, like many countries at that time, faced a shortage of skilled workers. To revive interest in skilled professions, one of the initiators of the movement, Francisco Albert-Vidal, decided to hold a competition for young specialists. They learned about the competition from newspapers and paid for their own travel from all over Europe to Madrid. They wanted to showcase their own skills and see others compete as well.

It became international in the 1950s with the addition of several European countries and Morocco. The WorldSkills competition was held outside of Spain for the first time in 1958 at the World Expo in Brussels, and in 1970, the championship was held for the first time in Asia (in Tokyo) [3].

Simon Bartley, WSI President, said, «Albert-Vidal had three goals: to turn competition participants into role models for young people,

to organize meetings of expert and professional communities from different countries, and to give young professionals the opportunity to define their position in the global labor market. All three goals remain relevant today» [5].

Over the 70 years, the scale of professional skills competitions has grown: there were only 12 competitors in 1950, and at the 44th WorldSkills championship in Abu Dhabi in 2017, there were already 1,300 participants.

As for the experience of participating countries, Russia faces a shortage of specialists with the necessary qualifications in demand in every region of the country. That is why the WorldSkills movement focuses on forming horizontal connections between «region-education-business». «...70 percent of the championship's experts represent educational institutions (vocational schools, schools, and universities), and 30 percent are representatives of business and companies that produce equipment...» said Robert Urazov, the general director of the Agency for the Development of Professional Skills WorldSkills Russia. Such horizontal connections allow regions to provide the required human resources [4].

Discussing the prospects for updating the system for training personnel in response to business demands, modernizing the system of vocational education, ensuring the personnel of subjects, and using the resources of the expert community to develop regional economies, he identifies a number of requests that business companies come to the WorldSkills Agency for: solving the staff requirement, using WorldSkills tools, interacting with partners, including educational organizations, and optimizing business processes. He emphasized that the agency is open to a continuous dialogue with partners, regardless of the size of the company, industry, or territorial specifics. According to his estimate, thanks to the systematic approach, the agency successfully copes with the task of scaling support in all areas of activity. For example, if it is necessary to raise the qualification of managers of hundreds of educational organizations throughout the country. «Through the example of WorldSkills, we see that this is possible. Just like the competencies that the championship competitions are held in, there were only 14 at the start, and now there are hundreds of competencies, and they all work on a systemic basis» [4].

Further, you can see some of the interviews of former Worldskills 2017 participants talking about their experience during the Worldskills championship in Abu Dhabi.

LAURA - What I'm most passionate about in fashion, is to be able to express something through a garment, to be able to make a person feel good and when you make a person feel good, they feel good. | My name is Laura Rodriguez, I am part of the Colombian team, representing the skill of fashion technology I decided to study this because since I was a child, I was always passionate in it, I always really liked fashion and when I saw the opportunity to study it here in Colombia, I had no doubt. My preparation for WorldSkills Abu Dhabi, was a little arduous, and took quite a lot of time. I not only trained technically, but also physically and psychologically. They are just as important for a competitor's performance. Three years ago to come to Abu Dhabi was a dream, and now it's a reality. The most difficult challenge for me in the competition is the time because you have to make the product in the minimum time, and the time they give you is too short. | Well, since I started this process, I always try to be isolated, I feel that when I put on my headphones, and ear plugs, my double ear plugs! I get into my competition world and there is only me, nobody else. For me, representing Colombia in WorldSkills Abu Dhabi, makes me feel proud because from my country there are a lot of people that have been supporting me, that have supported me all this time since the process began. When I started my process in WorldSkills

NYAMDORI - I want to showcase Mongolian national wood carving and joinery in this competition. My name is Erdenemunkh Nyamdori, I am from Khuvsgul province in Mongolia. I'm participating in the 44th WorldSkills competition, competing in the skill of joinery. The people of my province are usually herders because this is how it is in Mongolia. During the competition, many people are hoping that I will win. This a lot of pressure. In my province there is a lot of forest and carpenters, we are well known for our wood carvings. First of all it's a great honour to represent Mongolia, It's an honour and a great responsibility. My grandfather was a herder, and my father is a carpenter. In my family there are generations of great metal workers, and there were lots of carpenters and woodcarvers. To participate in this competition, you have to be passionate in your profession [5].

ROUDHA - Here in the UAE, for ladies, we used to have easy jobs sitting in offices and administration, But the thing that I choose, I choose to be an engineer. | Hello, my name is Roudha, I'm from United Arab Emirates. I'm a chemical engineering student, and I'm participating in the WorldSkills competition in refrigeration and air conditioning. I started from zero, to be very honest. Here in the UAE, for ladies, we used to have easy jobs sitting in offices and administration but the thing that I choose,

I choose to be an engineer In the refrigeration and air conditioning field so I can use my hands doing some electrical installations, some welding and drilling. I feel a little bit nervous but I'm very happy because I've reached this moment and I'm going to compete with people from all around the world and I know that they are experts in their field and they already have four years of training and I'm competing against them and I'm sure that I can do this! It makes me very proud of myself and my country because they provided all the training now competition with 22 countries and they're all males I'm the only female who's there. Females can do all male's jobs so; we only need to have the passion and to love what we are doing [5].

JU HYUK - I decided to get into Mobile Robotics because I like robots, and I would like the privileges that come with a gold medal. I'm Ju Hyuk from Korea, and I am participating in Mobile Robotics Preferred careers in Korea are medical doctors, lawyers and attorneys. Rather than doing preferred careers in Korea, I'd like to do what I like. Our main rival in the competition is Japan. We are like brothers, we are rivals of each other, but at the same time, colleagues. In a competition, anything can happen, I'm trying to prepare for everything [5].

In the 90s, many educational institutions lost their connection with enterprises. Graduates acquired abstract skills for an abstract future, often from a long-gone past. As a result, when they started working, they were forced to retrain. During this period, technical schools and colleges, despite attempts at reform, still seemed to many to be a lower level of education, only taken by those who failed to enter universities or those who did not dare to take final exams.

Reforming the system of vocational education became the first task for the participating countries, as educational institutions in the country were still struggling to adapt to the real conditions of the modern market. Outdated educational programs, unchanged principles of teacher training for years, conflicting standards, and outdated equipment, mostly in the regions, led to an inevitable shortage of personnel.

In general, almost every region of the country is facing a shortage of specialists with the necessary qualifications in demand. That is why the WorldSkills movement should focus on forming so-called horizontal connections between «region-education-business». For example, in Russia, 70 % of the championship's experts are representatives of educational institutions (vocational schools, schools, and universities), while 30 % are representatives of businesses and companies that produce

equipment. Such horizontal connections allow regions to provide the necessary human resources [4].

Discussing the prospects for updating the system of personnel training to meet the demands of businesses, modernizing the system of vocational education, providing personnel for regions, and using the resources of the expert community to develop regional economies, the author highlights a number of requests that business companies come to the WorldSkills Agency with: solving staffing needs, using WorldSkills tools, interacting with partners, including educational institutions, and optimizing business processes. Just like the competitions, which started with only 14 competencies, and now have hundreds of competencies, all working on a systemic basis" [4]. According to analysts' estimates, by 2025, CIS countries will face a shortage of 10 million personnel. This trend is generally typical for most vocational institutions in the world. McKinsey's study revealed a paradoxical situation: 50% of young people believe that the next stage of education after finishing school will increase their chances of mandatory employment. Moreover, most educational institutions (72 %) believe that their graduates are ready for real work. However, only 43 % of employers find specialists with the necessary level of qualifications. College and university graduates come to enterprises with diplomas, grades, and qualifications that do not correspond to their actual skills, meaning that this certification is simply not confirmed.

Therefore, participation in WorldSkills competitions is currently necessary for each country. According to the analysis in this article, results can be expected after several editions.

The Abu Dhabi event in 2017 was the 44th WorldSkills competition and featured over 1,300 competitors from 59 countries and regions competing in 51 different skills categories.

The event provided a unique opportunity for young professionals to demonstrate their skills, exchange knowledge and expertise, and network with industry leaders from around the world. The competitors were judged by industry experts based on strict international standards, and winners were awarded medals in recognition of their exceptional skills.

The competition was not only a showcase of technical skills but also a platform to promote and encourage vocational education and training as a viable career path for young people. The event highlighted the importance of equipping young people with the necessary skills and knowledge to meet the demands of the labor market and contribute to the economic growth and development of their countries.

In addition to the competition, the event also featured various activities such as skill demonstrations, educational forums, and cultural programs. These activities provided an opportunity for participants to learn about different cultures, traditions, and practices and to build lasting relationships with their peers from around the world.

Overall, the WorldSkills competition in Abu Dhabi was a huge success and demonstrated the power of skills competitions in promoting vocational education and training and showcasing the talents of young professionals from around the world.

REFERENCES

1 Development of WorldSkills movement in Kazakhstan/ Yelnur Omarov, Chief Manager of NAO «Talap» <https://bilimdinews.kz/?p=162903>

2 WorldSkills Kazakhstan https://worldskills.kz/?page_id=42

3 The WorldSkills championship in Russia exposes the problems of the new industrialization <https://eadaily.com/ru/news/2019/03/07/chempionat-worldskills-v-rossii-obnazhaet-problemy-novoy-industrializacii>

4 The «Region-Education-Business» connection will help solve the problem of staffing shortages in the regions. WorldSkills Russia <https://worldskills.ru/media-czentr/novosti/svyazka-%C2%ABregion-%E2%80%93-obrazovanie-%E2%80%93-biznes%C2%BB-pomozhet-reshit-problemu-kadrovogo-razryiva-v-regionax.html>

5 Our Story – WorldSkills Abu Dhabi 2017 https://youtu.be/rKyZbg4_H_0

Содержание

Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары Гуманитарные и социальные науки

Секция 1

Тәуелсіз Қазақстан жылдарындағы мәдени бірегейлік: дәстүр мен инновация сабақтастығы Культурная идентификация в годы Независимости Казахстана: преемственность традиций и инноваций

Смагулова Г. Ж., Арланова П. Халық түсінігіндегі ай аттарының этномәдени мәнділіктер.....	3
Бекей И., Қуандық А., Мұғраж М., Райсбек Ү. Қазақ мәдениетінде кездескен физикалық құбылыстар	10
Жамалиден А. Қ., Алтаева А. Е., Тукенова З. А. «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласындағы ұлттық құндылықты негіздеу	16
Жұматай Д. Д., Қажығұмар Ұ. А. Ұлттық комикс – салт-дәстүрді дәріптеудің жаңа тәсілі.....	23
Қадирхан Б., Кульмаганбетова Р. А. Қарт Талдықамыста туған Естай Беркімбайұлы және оның мол тарихи-мәдени мұрасын зерттеу, сақтау және танымал ету	28
Мухамбетова А. М., Байгенжинова К. А. Культурная идентификация в годы независимости Казахстана: преемственность традиций и инноваций.....	35
Нурмуханов Е. А., Досмагамбетова А. О. Көру жадысын дамытудағы «Алтын асық» ойынының маңызы	40
Сапашев А. А., Жабаева С. М. Казахские праздники и их особенности	48
Уәлихан М., Уәлиева Ж. К. Қамшының қасиеті және дәстүрлік мағынасы	53
Шароня А., Алимсуренова А. А. Традиции казахского и русского народов в современном мире.....	57

Секция 2

**Шетел филологиясының, лингводидактиканың және
аударматанудың өзекті мәселелері
Актуальные вопросы иностранной филологии,
лингводидактики и переводоведения**

Bakanova D. B., Kazmin I. D. Videoprojects as the method of development of creative abilities of students	65
Balzhanova A. S., Kenzhetaeva L. N. The life of english idioms in modern english by the example of use by school children	70
Tussupova G. M., Kanat S. A. English abbreviations in the chats.....	77
Медведев Е. С., Бабулиди Д. Е., Муратбекова С. М. Литературный перевод как средство развития творческих навыков учащихся при изучении английского языка.....	81
Bakanova D. B., Mukhtar T. D. The emergence of new words through word formation.....	87
Оспанова К. М., Жумашева Н. М. Актуальные проблемы изучения английского языка и пути их решения	92
Торайғыр Ә. Е., Тусупова Г. М. Ағылшын тіліндегі идиомаларды үйрену мен қолдану маңыздылығы....	98
Тугамбаев К. М., Мұратбай Д. Қ., Красилов И. Н. Туризм как средство изучения английского языка.....	103
Borovik N. V., Kho E. D. Abbreviation in popular online games.....	108
Юсопов П. О., Егинбаева Ж. Ш. Влияние англицизмов на речь современных подростков	113

Секция 3

**Тарих, өлкетану, археология және этнология
История, краеведение, археология и этнология**

Мухтарова Г. М., Мустафина А. Я., Маликова А. Б., Айса М. А. История и трагедия самого загадочного города Казахстана на границе Европы и Азии	120
Абенова А. Б., Тлеубай Н. А. Мұзафар Әлімбаевтың тарихи және қоғамдық өмірі.....	127
Авазбакова К., Темиров Е. Р. Жизнь и общественная деятельность поэта Армана Кани	133
Кульмаганбетова Р. А., Ақбөпе А. Мектеп бағдарламасында сатира жанрын дамытудың жолдары: Жанат тұрғанбекұлы және мол мұрасы	137

Анафин И. Р., Этекбаева А. Ж. Асық – қазақтың ұлттық ойыны.....	145
Асанбай Ж., Жумабаев С., Альдекенова А. Т. Қазақстандықтардың Еуропадағы қарсыласу қозғалысына қатысу тарихы	153
Смаилов Р. Р., Абуkenov Б. Т., Белгібай Н. А., Зейнулқапаров А. К. История выдающихся личностей ассамблеи народа Казахстана Павлодарской области, их роль в укреплении национальной идентичности граждан Республики Казахстан	157
Болатов Д. Б., Аманкелди Н. «Жеті жарғының» қазақ халқының құқықтық тарихында алатын орны	164
Бражник Б. В., Жулина Е. В. Экспонат Великой Отечественной войной 1941–1945 гг. – экспонаты судьбы народа	168
Досова Н., Карашина А., Сердалина Ж. К. Ою-өрнек қазақ халқының мәдени шежіресі.....	176
Жангурова А. Б., Дурэмхан Г. Жерлес өлкетанушы Серік Жаксыбаевтың кен өндірісі бағытындағы еңбектерінің маңыздылығы	183
Ефимова Ю. Н., Карашашева Д. В. Народная песня – душа народа.....	190
Кононов А. В., Мустафина Г. Ж. Киіз үй - қазақ тарихындағы ең бірінші сәулеттік құрылыс	197
Кочергина Е. В. Секреты орнаментов	202
Қусниденова М. А., Арапбаев Ж. Қ. Қазақ әскери өнерінің қалыптасуы	207
Ахмедиева М. К., Қасен А. Ж. Павлодар өңірінің тарихи тұлғаларымен киелі жерлері, Қазанғап би ...	213
Абышева М. Ж., Қуаныш А. М. Сақ-скиф мәдениетіндегі тәнтаңбалардың философиялық мәні.....	219
Кулкашев Н. Р., Манап А. Ж. «Бірліктен шыққан партизан отбасының тарихтағы орны»	226
Нуржанова С. З., Мусасарина Ж. Б. XX ғасырдың аяғында екібастұз өнеркәсіп орындарының жекешелендіру мәселесі хақында	232
Нұрсайн А., Шарифғұллы Е. Жеті атаны білу – ұрпақтың парызы.....	240
Елубай М., Оспанова А. М. Ежелгі Қазақстан – көшпелі өркениеттің негізі.....	244

Раимбекова М. Н., Ауталипов Н. Е. Традиции ювелирного искусства и его место в истории национальной культуры казахов	248
Абышева М. Ж., Сағындық С. Н. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы төрелер институты.....	253
Сакен А. Қасиетті Баянауылдағы Қазыбек бидің «Сөре тасының» маңыздылығын арттыру.....	259
Серікпаева А. М., Омаров А. Б. Актуальность программы партии «Алаш» в XXI веке.....	266
Серікбай А., Омарханова А. Н. Қасым ханның билігі тұсындағы қазақ жеріндегі бірліктің сақталуы	270
Слямова Р. Б., Шарипов А. Т. О важности популяризации археологии в современном мире	274
Төкен Н., Ахметова Б. Б. Менің тегімнің тарихы	278
Абышева М. Ж., Тулегенов А. Д. Ақбалық хазіреттің қазақ даласының руханиятын дамытуға қосқан үлесі	282
Кибашева Б. С., Хмель Д. Е. Историческая роль законов «Жеті жарғы».....	286
Жұмахан Д. С., Шарипова К. С. Павлодарское Прииртышье в период казачьей колонизации.....	292

Секция 4

Көптілділік білім берудің өзгеріс үрдісі ретінде Полиязычие как тренд образования

Ақбердинова А. К., Мұзафар Е. Ағылшын және қазақ мерекелерін салыстыру	300
Ақбердинова А. К. Особенности онлайн и офлайн общения на примере американских и казахстанских подростков	306
Келлер К., Калиева А. А. Влияние трехязычия на развитие казахстанской молодежи.....	310
Майжакпаров Н. Полиязычие – основа формирования поликультурной личности	316
Пономаренко И. Мектептегі көптілділік қолдануының болашаққа әсері. Future impact of multilingual use in school. Влияние на будущее использование трехязычия в школе	319
Serikova A., Alikeyeva Y., Daulbayeva K. M. The role of extracurricular reading as a means of motivation for efl students.....	327

Эркулова С. Э., Шапенова Р. А., Раскелді Б. А. Тілдік жағдаят: көптілділік пен көптілділік	332
Раскелді Б. А. Пүрлімділік парадигма жағдайында студенттердің лингвистикалық құзыреттілігін анықтау.....	338

Секция 5

Заманауи білім беру және әлеуметтік жұмыс Современное образование и социальная работа

Kusainova Z. G., Vladimir N. Modern education and social work	344
Маликова А. Г., Табуктинов Д. Ж., Табуктинова Ж. Н. Проект «Асыл Мұра» как одна из форм организации успешного чтения	349
Рымжан К. Т., Мукушева Ж. Е. Сила вдохновения: исследование взаимоотношений учителя и учеников в художественном произведении «общество мертвых поэтов».....	356
Алия М. А., Мухамедиева А. А. Разработка приложения в виде интерактивного курса по анатомии	361
Раскелді Б., Жусупова М. У. Пути преодоления буллинга в среде подростков	367

Секция 6

Психология ғылымының даму мәселелері Проблемы развития психологической науки

Абдраманова А. С., Бильтаева Г. Е. Орта мектепте ағылшын тілі сабақтарында сөйлеу мәдениетіне үйрету.....	376
Байбекова Г. З., Айтбай Б. Б. Ата-аналар мен бала арасындағы қарым-қатынасты зерттеу	381
Ахметова Б. Б., Баянбек А., Өтеміс Н. Қазақ халқының материалдық мәдениетінің бірі, құрақ көрпенің маңызы	388
Қунызова Д., Тюлегенов С. Б., Аканов А., Оқушылардың шығармашылық қабілеті мен оқу үлгерімі арасындағы байланысты анықтау.....	393
Қусайнова А. Е., Амангельды А. Заманауи мультфильмдердің бала психологиясы мен тәрбиесіне әсері.....	401

Нургалиева М. Е., Нургалиев Ч. А.

Жалпы білім беретін мектептегі жасөспірімдердің құдастарымен
қарым-қатынасы.....406

Шаймарданова Н. Т., Партияқызы А., Ералиева А.

Оқушылар арасындағы пікірсайыс ойындарының оқушы тұлғасының
жан-жақты дамуына тигізетін әсері.....411

Хасенова А. Б., Шоканова Ж. М.

Влияние смены деятельности на работоспособность
и усвоение рабочего материала 416

Секция 7

***WorldSkills стандарттары кәсіптік білім беру
сапасын арттыру факторы ретінде
Стандарты World Skills как фактор повышения
качества профессионального образования***

Zhussupova A., Yergozha A.

Worldskills: an opportunity for kazakh students, as a solution
of some educational problems 421

**«XXIII СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

ТОМ 4

Техникалық редактор: А. Р. Омарова

Корректор: Д. А. Кожас

Компьютерде беттеген: Е. Е. Калихан

Басуға 12.04.2023 ж.

Әріп түрі Times.

Пішім 29,7 × 42 1/4. Оффсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 25,03 Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 4051

«Toraighyrov University» баспасы

«Торайғыров университеті» КЕ АҚ

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.